

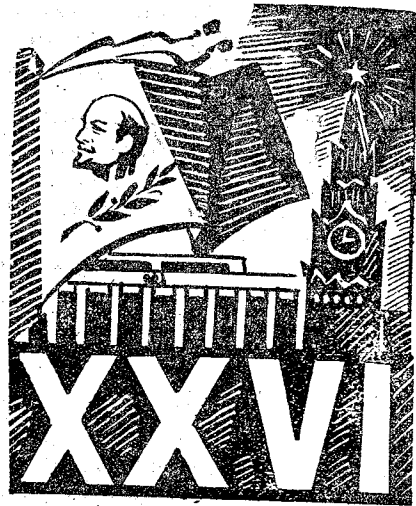
Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
Союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

49-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1981

2

МУНДАРИЖА

Ф. Норхўжаев. Янги хилдаги армия	3
Ғафур Ғуллом. Партиямга минг раҳмат. Шеър	11
Г. Марков. Сибирь. Роман	13
Туроб Тўла. Муҳаббатнинг рангин овози. Шеърлар	42
Мирмуҳсин. Илдишлар ва япроқлар. Роман. Да- воми	50
Толиб Йўлдош. Таъзим. Шеърлар	100
Ҳамид Ғуллом. Машраб. Роман. Давоми	104
Рамз Бобожон. Юсуф ва Зулайҳо ёки оға-инилар адо- вати. Драматик поэма	166

АЛИШЕР НАВОИЙ ТУҒИЛГАН КУННИНГ 540 ЙИЛЛИГИГА

Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг Париж куллийти	191
Ғуллом Каримов. Алишер Навоий ва шарқ поэзияси анъаналари	195
Б. Бафоев. Наво Навоий васфида	199
М. Раҳматуллаева. Ҳошиялардаги хазина	203
С. Олимов. Шарқу ғарб бўлди манзил...	205
Г. Владимиров. Адабий барҳаётлик ҳуқуқи	209

ТУРКОЛОГИЯ

И. Султон, З. Ахметов, М. Кўшжонов, А. Содиқов, Т. Мирзаев. Совет Иттифоқида туркий халқлар ада- биёти ҳамда фольклорини ўрганишнинг аҳволи ва вазифалари	213
М. Закиев. Қадим юнон тарихчилари туркий тил тўғ- рисида	217
Ия Стеблева. Туркий тиллар поэзиясида образлар сис- темасини ўрганиш масаласига доир	221

ҚАРДОШ ВЕНГРИЯДАН ХАТ

Георгий Қара. Вамберининг йўлдоши — Мулла Исҳоқ.	223
--	-----

ТАНКИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Б. Ғулломов. Саҳна асариде драматизм	228
--	-----

ТАҚРИЗЛАР

А. Солиев. Ҳаётни эъзозлаб	234
П. Равшанов. Ҳаёт гуллари	236

ЙИЛЛАР, ФАКТЛАР, ВОҚЕАЛАР

М. Миртожиев. «Тошкент» сўзининг маъноси	237
«Гулқайчи»	238
Маданий ҳаёт	239
«Звезда востока»нинг февраль сониде	239

Файзулла Норхўжаев,

истеъфодаги генерал-лейтенант

ЯНГИ ХИЛДАГИ АРМИЯ

Бундан олтмиш уч йил муқаддам, 1918 йилнинг 28 январидан В. И. Ленин Халқ Комиссарлар Советининг Ишчи-Деҳқонлар Қизил Армиясини тузиш ҳақидаги декретига имзо чеккан эди. Бу тарихий ҳужжатнинг халқимиз тақдирида туган ўрни, аҳамияти жуда улкандир. У янги хилдаги армиянинг вужудга келишига асос солди. Бу армия ишчи-деҳқонларнинг ҳарбий ташкилоти бўлиб, эксплуатацияга асосланган ҳамма давлатларнинг ҳарбий кучларидан тубдан фарқ қилади. Ленин декретида ёш Советлар Республикасининг ички ва ташқи шарт-шароитларидан келиб чиқиб, Қизил Армия тузишнинг зарур эканлигига асосланди, унинг тарихий моҳияти баён этилди, халқнинг ўзи эришган ғалабасини сақлаб қола олишидаги муқаддас ҳуқуқи тасдиқланди.

В. И. Ленин Совет давлатини ички ва ташқи тажовузлардан ҳимоя қилиш масаласини ишчи деҳқонларнинг аҳволу кайфиятини изчил ҳисобга олган ҳолда ҳал қилди. У социалистик армия тузиш ҳақидаги қарорни яқдиллик билан қабул қилган Петроград, Москва Советларининг, мамлакатнинг бошқа саноат марказларининг ташаббускорлигини қизғин қўтлади. 14 январь куни Қизил Армиянинг илк эшелонларини кузатиш йиғинида сўзлаган нутқида В. И. Ленин шундай деди: «Ўртоқлар, сизнинг тимсолингизда рус революцияси тантаналари учун курашувчи рус ишчилар синфининг қатъият ва шижоатини кўрдим, мен сизларни қудратли революцион армиянинг бунёдкорлари, кўнгиллилари — социалистик армиянинг биринчи қаҳрамонлари сифатида қўтлайман!»

Янги армия тузиш ҳаракати революцион солдатлар орасида ҳам ўсиб борди. Улар йиғин ва митингларда янги армия тузишни қувватловчи қарорлар қабул қилдилар. Фронтчи солдатларнинг 1918 йилнинг 28 январидан ўтказилган йиғинида армия тузиш ҳақидаги декрет лойи-

ҳаси ишлаб чиқилди. Лойиҳа шу кунгича Бутунроссия Советларининг III съездида тасдиқланди ва Ҳалқ Комиссарлар Совети томонидан кўриб чиқилди.

Шундай қилиб, Қизил Армия тузиш ғояси барча маҳаллий Советлар, ишчи-деҳқон ва солдатлар оммаси томонидан қизгин кутиб олинди. В. И. Ленин ва партия меҳнаткашларнинг ижодкор кучини кўп сонли, янги хилдаги мунтазам армия тузишга сафарбар этди. Владимир Ильич кўриб чиққан ва имзо чеккан декрет армия борасида амалга оширилган ишларнинг якуни бўлди.

Ленинча декрет армия тузилишининг аввалги анъаналари ва қонуниятларини тубдан ўзгартирди. Ленин билан партия бу декретни тасдиқлашда ҳар қандай ҳарбий уюшма қуроли курашнинг объектив талаб ва қонун-қоидаларига жавоб бера олиши кераклиги борасидаги ҳақиқатга асосланди. Шу билан бирга, армия уни бунёд қилган ва у мансуб бўлган давлат манфаатлари ва хусусиятларини ўзида акс эттиришини назарда тутди.

Социалистик давлат армияси янги хилдаги армиядир. У ўз сиёсий ҳокимияти ва ҳуқуқига эга халқнинг ҳарбий ташкилотидир. Ва шунинг учун ҳам у капиталистик давлатларнинг ҳарбий кучларидан фарқланадиган ўз қонуний хусусиятларига — социалистик жамиятда рўй бераётган ҳаётий жараёнларга мос равишда яралиш, равнақ топиш хусусиятларига эга бўлмоғи керак. «Армиямизни таркиб топтириш иши, — деган эди В. И. Ленин, — совет тузумини таркиб топтириш руҳида амалга оширилгандагина биз кўзда тутган самараларни беради».

Лениннинг бу кўрсатмаси партиянинг Қуроли Кучларни ривожлантириш ва такомиллаштириш борасидаги фаолиятида йўлчи юлдуз бўлиб қолди. Партия худди шу йўлдан бориб, Қуроли Кучларга раҳбарлик қилди, бу кўрсатмани ижодий ривожлантирди, ҳаётга татбиқ этди.

Армиямизнинг муҳим хусусиятларидан яна бири шуки, у пролетариат диктатурасининг қуроли, ишчи ва меҳнаткаш деҳқонлар манфаатларининг ҳимоячиси сифатида майдонга келди ва таркиб топди. Бу ҳол унинг қатъий синфий йўналишини ойдинлаштирди, армия сифатида шаклланишида синфий қонуниятларни шарт қилиб қўйди. Буржуа мафкурачиларининг ўз армиялари синфийликдан холи ва холислиги ҳақида айтган ёлғон талқинларига қарама-қарши ўлароқ, В. И. Ленин, Коммунистлар партияси бизнинг армиямиз — меҳнаткашлар армияси эканлигини ҳеч қачон яширмади. Қизил Армия тузиш тўғрисидаги декретда социалистик давлат Қуроли Кучларининг қатъий синфий ҳислатга эга бўлиши биринчи бор рўйи-рост, очиқ баён этилди. Декретга мувофиқ, Советлар Республикасини қўлда қурол билан ҳимоя қилишдек фахрли ҳуқуққа фақат меҳнаткаш оммагагина ноил бўлди.

Армиянинг пролетариатдан иборатлигида В. И. Ленин жангчиларнинг инқилобий ва маънавий собитлик, уюшганлик ва интизомлик сарчасмасини кўрди. Инқилоб доҳийси, айнан шу маънода, Қизил Армия сафларидаги партиявий қатламни мустаҳкамлаш ва кучайтиришга, ҳарбий раҳбар кадрларни тайёрлашда синфийлик нуқтаи назарига қаттиқ эътибор берди. Шундан келиб чиқиб, партия амалга оширган ишлар натижасида 1920 йили ҳарбий мактаб ва ҳарбий раҳбарлик курсларини тамомлаганларнинг 81,3 фоизи ишчи ва меҳнаткаш деҳқонлардан бўлиб, 62 фоизини коммунистлар ташкил этди.

Мамлакатимизда эксплуататор синфлар тўғатилиб, социализм қурилиши тамомлангач, Қизил Армияни тузишда синфийлик принципига қатъий амал қилишга эҳтиёж қолмади. Социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалабасидан сўнг Қизил Армия пролетариат диктатураси

қуролидан умумхалқ давлат органига айланди. СССР Қуроли Кучларининг ижтимоий таркиби ҳам ўзгарди. Ҳозирги кунда армияга қақарилувчиларнинг 56,7 фоизини саноат, транспорт ва қурилишда, 29,9 фоизини эса қишлоқ хўжалигида меҳнат қилганлар ташкил этади.

Совет Қуроли Кучлари ташқи вазифаси соҳасида ҳамон синфий хусусиятларини тўла сақлаётган Октябрь Ватанининг мудофаа қуролидир, империализм, кучларининг тажовузларига қарши қудратли кучдир. Халқаро ғанимларимиз бизнинг эрку озодлигимизга нисбатан қаерда ва қандай тазйиқ қилмасин, уларнинг тажовузи шавкатли Қуроли Кучларимизнинг кунпаякун қилувчи зарбасига дучор бўлади.

Совет Армиясининг қудрати унинг тўла халқчиллигидадир. У — бутун борлиги билан ўз халқининг фарзандидир. В. И. Ленин партиянинг иккинчи Программаси лойиҳасида ёзганидек, Совет тузуми аввалгилардан кўра меҳнаткашлар оммасига жуда яқин ва чамбарчас боғлиқ бўлган ишчи-деҳқон қуроли кучларининг таркиб топишига имкон яратди.

Гражданлар уруши ва чет эл интервенцияси давридаёқ Қизил Армиянинг халқ томонидан қўллаб-қувватланиши, бу икки буюк кучнинг бирлиги ва яқдиллиги ёш Советлар Республикасининг ички ва ташқи душманларини тор-мор этган ғалабасини таъминлади. Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар замирида тубдан мустаҳкамлана борган ишчилар синфи билан деҳқонларнинг бирлиги, жамиятимизнинг маънавий-сиёсий бирлиги Қуроли Кучларнинг ижтимоий илдини мустаҳкамлади, ҳарбий қудратини ўстирди. Улуғ Ватан урушида қозонилган ғалаба билан халқнинг бирлиги ҳақидаги ленинча ғоянинг, бу бирликнинг барқарорлиги учун тинмай курашган коммунистлар партияси оқилона сиёсатининг зафарли тантанаси бўлди.

Совет Қуроли Кучлари халқимизнинг мададига суяниб ва ундан ажралмаган ҳолда Баренц денгизидан Қора денгизгача чўзилган улкан жанггоҳларда гитлерчи галаларга қарши баҳодирона жанг қилдилар. Уларнинг душманга етказган зарбаси жангдан-жангга орта борди. Шиддатли ва оғир мудофаа урушларида қўшинларимиз душманнын зарбдор қисмларини тўхтатиб, кучсизлантириб, ундан кейин эса ҳал қилувчи ҳужумга ўтдилар. Қақшатқич зарбалар бериб, зафар қозондилар.

Совет жангчилари уруш йилларида беқиёс маънавий-жанговарлик фазилатларини намоён этдилар. Коммунистлар партияси ишига, Советлар Ватанига, халққа бўлган чуқур садоқатларини, ғалабага бўлган қатъий ишончларини, оммавий қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар.

Буюк ғалаба фақат жанг майдонларидагина қўлга киритилмади. У қурол-яроғу жанговар техника, ёнилғию металл, озик-овқату саноат хом ашёси учун олиб борилган беқиёс курашларда тобланди. Партия халқ хўжалигини ҳарбий асосда қайта қуриш жабҳасида улкан ва улўввор ишларни амалга оширди. Аҳвол ниҳоятда оғир бўлган бир пайтда саноат корхоналарию моддий-ашёвий манбаларнинг жуда катта қисмини шарққа кўчириш керак эди. 1941 йилнинг иккинчи ярмидаёқ 1 минг 523 та завод шарққа кўчирилди. Ушанда амалга оширилган улкан ҳажмдаги ишларни эслаб, ҳали-ҳамон бутун дунё ҳайратланиб келади. Кўчирилган корхоналарнинг ишчилари кўпинча меҳнат анжомларининг биноларга жойлаштирилишини ҳам кутиб ўтирмай, дастгоҳларни ўрнатиб, маҳсулот ишлаб чиқардилар. Зеро, бу ишлар жуда қийин бир шароитда — ишчи кучи, асбоб-анжом, хом ашё ва электр қуввати ниҳоятда камчил ва етишмаган бир шароитда амалга оширилди.

Ишчилар, колхозчилар, олимлар, конструкторлар, инженер ва

техниклар ана шундай бир даврда бутун имконияту куч-қувватларини душманни тор-мор этишга қаратдилар.

Мудофаа корхоналарининг ходимлари зўр шиддат билан фидокорона меҳнат қилдилар. Кеча-кундузлаб дастгоҳлар ёнидан жилмай, конструкторлик бюрolari ва лабораториялардан кетмадилар.

Уруш синовини кечирган колхоз тузумимиз ҳаётийлигини исботлади. Экин майдонларининг катта қисми йўқотилганига қарамай, қишлоқ аҳолисининг энг малакали ва лаёқатли қисмининг армияга чақирилгани, техниканинг етишмаслигига қарамай, колхозлар ва совхозлар армияни озиқ-овқат билан, саноатни хом ашё билан таъминлаб турди.

Ҳозирги шароитда армия билан меҳнаткаш омма ўртасидаги алоқа янада жипслашган. Совет қўшинлари халқ билан ҳамнафас яшамокдалар. Муқаддас Ватанимизни қўриқлашлари билан коммунизм қурилишига муносиб улушларини қўшмоқдалар. Ўз навбатида шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари, ижодкор зиёлилар Қуролли Кучларимиз жангчиларига чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан қараб, унинг қудратини ошириш учун лозим бўлган ҳамма ишларни қилмоқдалар.

Улуғ Октябрнинг, социалистик тузумнинг фарзанди бўлмиш армия билан халқнинг бузилмас бирлиги, худди аввалдагидек ҳозирда ҳам Совет Қуролли Кучлари қудратининг асосий манбаларидан биридир, мамлакатимиз мудофаасини мустаҳкамлашнинг асосий гаровидир. СССР Олий Совети учинчи сессиясида қабул қилинган «Умумий ҳарбий мажбурият ҳақида»ги янги Низомда ҳам бу бирлик яна бир бор тасдиқланди. Низом совет халқи манфаатларига мос ўлароқ, Коммунистик партиянинг ғамхўрлигига, социалистик Ватанни мудофаа қилиш борасидаги ленинча васиятлар ҳаётга татбиқ этилаётганлигига яна бир далил бўлди.

Совет Армиясининг фазилатларидан яна бири шуки, у халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик армиясидир, пролетар интернационализи руҳида тарбиялангандир. Армия ташкил этилган биринчи кунлардаёқ ленинча декретда ўртага ташланган, Октябрь ғалабаларини муҳофаза этишда ҳамма миллатлар ҳамжиҳат ва тенгхуқуқлидирлар, деган принцип Совет ҳарбий қурилишининг бузилмас қонунига айланди.

Қуролли Кучларимизнинг интернационал фазилати Совет ҳокимиятининг ички моҳияти билан, совет жамияти ва давлат тузилишининг табиати билан изоҳланади. Интернационаллик хусусияти янги хилдаги армия олдига қўйилган ўша тарихий вазифалар самарасидир. Совет Қуролли Кучларидаги интернационаллик руҳи халқимизнинг Ватан душманлари билан олиб борган шиддатли курашларида тобланди.

Интервентлар ва оқ гвардиячиларга қарши курашда совет ишчи-деҳқонлари жаҳон пролетариатининг дўстона кўмагидан баҳраманд бўлдилар. Биз Совет ҳокимияти мудофаасида қатнашган интернационалист жангчилар хотирасини муқаддас сақлаймиз. 1918—1920 йилларда Қизил Армия сафларида саксон минг венгер, ўн икки мингга яқин чех ва словак, тахминан ўттиз минг югослав, шунингдек, юзлаб ва минглаб болгарлар, немислар, финлар, хитойлар, корейслар ва бошқа жуда кўп халқларнинг вакиллари жанг қилдилар.

Айниқса, Улуғ Ватан уруши йилларида интернационал бирдамлик ва халқлар дўстлиги ўз кучи ва ҳаётийлигини ёрқин намоён этди. Бу даврда кўринган том маънодаги умумхалқ ватанпарварлиги тарихда мисли кўрилмаган ҳодисадир. Мамлакатимизнинг ҳар бир элати, ҳар бир миллати ғалабага муносиб ҳиссасини қўшди. Улуғ Ватан урушининг қақшатқич жангларида рус ва ўзбекларнинг, украин ва белорусларнинг, озор ва грузинларнинг қони тўкилди... Ватан учун тўкилган

қон замирида мустақамланган дўстлик — энг барқарор дўстликдир. Ватан мудофаасидек муқаддас иш бутун совет мамлакати кишиларини дўстлаштирди, иноқлаштирди.

Ватан шарафи ва мустақиллиги йўлида, бир неча мамлакат меҳнаткашларини фашизмнинг қора вабосидан халос қилиш йўлида олиб борилган курашларда ҳамма совет миллатларининг ўғил ва қизлари кўрсатган жасоратлари учун ҳукумат мукофотлари билан тақдирланди. Юзта миллат ва элатга мансуб бўлган баҳодир жангчиларга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. «Совет Иттифоқи халқларининг тинчлик даврида қарор топган дўстлиги, — деган эди М. И. Калинин, — уруш йилларида ёрқин аланга олиб, чет элдаги душманларимизнигина эмас, дўстларимизни ҳам ҳайратга солди».

Ҳозирги вақтда ҳам пролетар интернационализи ва халқлар дўстлигини мустақамлаш Совет Қуроли Кучлари тузилишининг асосий мезонларидан бири бўлиб қолмоқда. Жаҳон социалистик системасининг вужудга келиши унинг ҳаракат доирасини янада кенгайтди. Бугунги кунда армиямиз ва флотимизнинг ривожланиши ҳамда мустақамланиши социалистик давлатлар армияси ва флотининг тараққиёти ва барқарорлиги билан чамбарчас боғлиқ. Варшава шартномаси давлатлари ва уларнинг ҳарбий кучлари ўртасидаги бу бирлик империалистик тажовузларни тийиб турадиган қудратли гаровдир.

Совет Қуроли Кучларининг энг муҳим ҳислати, енгилмас қудратининг сарчашмаси партиянинг раҳбарлик ва етакчилик фаолиятидир. КПСС Программаси таъкидлаганидек, «Коммунистик партиянинг Қуроли Кучларга раҳбарлиги, армия ва флотда партия ташкилотлари таъсири ва аҳамиятининг ўсиши ҳарбий қурилишнинг энг муҳим асосидир». Уруш даври қийинчиликларига қарамай партия съездлари, Марказий Комитет Пленумлари, Сиёсий Бюроси ва Ташкилий Бюроси мажлислари мунтазам ўтказилиб, уларда ҳарбий сиёсат ва Совет давлати стратегияси масалалари, армия таъминотига оид, фронт билан мамлакат ичкараси ўртасидаги алоқани мустақамлаш масалалари муҳокама қилинарди.

Асл жанговар қароргоҳ, коллектив раҳбарлик органи партиянинг Марказий Комитети бўлди.

Ленин партияси ички ва ташқи тажовузларга қарши курашда халқ оммасини оёққа қалқита олган қудратли куч бўлди. Меҳнаткашлар манфаати учун бўлган жангларнинг олдинги сафларида коммунистлар бордилар. Гражданлар уруши майдонларида уч юз минг партия аъзоси (жами коммунистларнинг деярли олтмиш беш фоизи) қатнашди ва уларнинг эллик мингдан ортиги революция иши учун ўз жонини фидо қилди.

Коммунистлар партиясининг ташкилотчилик даҳоси, назарий ва илмий етуклиги, айниқса, Улуғ Ватан уруши йилларида ёрқин намоён бўлди. Партия совет халқининг бутун куч-қудратини немис фашизмининг тор-мор этишга қаратди. Партия ўзининг энг асл ўғлонларини энг масъул ва энг оғир жабҳаларга юборди. Марказий Комитет аъзолари ва аъзоликка кандидатлардан ҳар уч коммунистдан бири фронтда бўлди. 1941 йилдаёқ ҳарбий сафдаги коммунистлар сони уч баробар ошган эди, уруш ниҳоясига келиб эса, улар уч миллион уч юз йигирма беш минг кишини ташкил этди. Бошқача қилиб айтганда, жами партия аъзоларининг 60 фоизи урушда қатнашди.

Мустақам материалистик дунёқараш, марксча-ленинча ҳарбий таълимотга асосланган Совет ҳарбий санъати фашистлар Германияси ҳарбий санъатидан нақадар устунлигини ўз ғолиблиги билан кўрсатиб қўйди. У халқ донолигини, миллионлаб жангчиларнинг ижодкорлигини

ва ҳаётий кучини мужассамлаштирган асл музаффарлик санъати бўлиб қолди.

Босқинчиларга қарши курашда совет партизанлари, яширин иш олиб борган қаҳрамонлар жуда катта матонат ва сабот кўрсатдилар. Партизанлар ҳаракати душман эгаллаб турган ҳамма ерда авж олди, яширин курашда бутун халқ оммаси иштирок этди ва босқинчиларга қаттиқ зарба бериб, совет халқининг Ленин партиясига, коммунизм ғояларига нақадар содиқлигини, социалистик ватанга чексиз муҳаббатини намойиш қилди.

Ҳозирги мураккаблашган шароитда Қуролли Кучларга партия раҳбарлиги янада ўсиб, камол топмоқда. Армия ва флотда партия раҳбарлиги таъсири, айниқса, КПСС XXIII съезди ва Марказий Комитетнинг Октябрь (1964 йил) ва бошқа қатор Пленумлари қарорларидан кейин кенг қанот ёйди. Бугунги кунда армия таркибининг кўпчилиги, асосий қисмини коммунистлар билан комсомоллар ташкил этади. Командирлар, сиёсий ташкилотчилар, партия ва комсомол ташкилотлари бугунги кунда партия сиёсатининг армия ва флотдаги дарғалари бўлиб, ленинча кўрсатмаларга қатъий амал қилган ҳолда, партиявий-сиёсий ишларнинг замонавий талаблари даражасида бўлиши учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилмоқдалар.

Кейинги пайтдаги халқаро аҳвол, воқеаларнинг йўналиши шунини кўрсатадики, империализм, айниқса, америка империализми, тарих сабоқларини назардан соқит қилган ҳолда, давлатлараро муносабатларда ҳарбий кучга таянмоқда, халқларга ўз иродасини ўтказишга интилмоқда. Халқаро тажовузлар раҳнамаси бўлмиш АҚШнинг ҳукмрон гуруҳлари қуролсизланиш ҳаракатига тўсқинлик қилишга, дунёни «совуқ уруш» йўлларига етаклашга уринмоқдалар. Улар қуролланиш пойгасига зўр бериб, бошқа мамлакатлар ва халқларнинг ички ишларига қўполлик билан аралашмоқдалар, жаҳоннинг турли бурчакларида ҳарбий келишмовчиликларнинг хавфли ўчоқларига ўт қўймоқдалар.

Шу билан бирга АҚШ ҳукумати халқларнинг ўз инқилобий ғалабаларини аксиллиққилибий ҳужумлардан ҳимоя қилишда бошқа давлатларнинг интернационал мададига суяниш ҳуқуқини инкор этмоқда ва бу борада мадад бераётганларни тажовузкорликда айбламоқда. Шунинг учун ҳам империалистик доиралар халқаро жамоатчиликни тўғридан-тўғри алдашдан, қабиҳ тухматлар ёғдиришдан, сиёсий савдогарлик қилишдан ҳам тоймаяптилар. Совет Иттифоқининг афғон халқига берган ёрдами туйфайли халқаро тажовузчиларнинг афғон инқилобини чиппакка чиқаришга қаратилган режалари йўққа чиқди — АҚШ маъмурияти ва унинг тарафдорлари бу ҳолга бошқача, тескари тус беришга уринаётгани ҳам буни кўрсатиб турибди.

Империализмнинг тажовузкорлик фаолиятига Хитой раҳбарлари ҳам бош қўшмоқда. Хитой барча ғанимларимизни советларга қарши ягона фронт ташкил қилишга очиқдан-очиқ чақирмоқда.

Америка империалистлари ва хитой гегемончилари Афғонистон Демократик Республикасига қарши эълон қилинмаган урушин авж олдириб, халқаро зиддиятни кучайтириб, бир қанча реакция кучлар мададига ошкора ё пинхона суянган ҳолда, қуролли тажовузга эрк бердилар, зотан, улар бутун инсониятнинг туб манфаатлари ва умум жаҳон тинчлиги иши билан ҳисоблашмоқни мутлақо истамаяптилар.

Империалистик кучларнинг фитна-найрангларига қарама-қарши ўлароқ, КПСС ва Совет ҳукумати тинчлик учун, қуролланиш пойгасини тўхтатиш учун, халқаро тотувлик ва қуролсизланиш учун тинмай курашмоқда. СССРнинг социалистик интернационализм руҳи билан суғорилган тинчликсевар ташқи сиёсати жаҳоннинг бутун тараққий-парвар кучлари ва барча эрксевар кишилар томонидан қизғин қувват-

ланмоқда. Мана шу тинчликсеварлик руҳининг ўзи тажовузкорликка қарши қаттиқ ва қақшатқич зарбадир.

Улуғ Ватан уруши тарихнинг йўналишига чуқур таъсир кўрсатганидек, халқимизнинг умумий онгида ҳам катта ўзгаришлар ясади. Бу давр совет халқини жуда кўп нарсаларга ўргатди. Хусусан, у бугунги кунда ҳар галгидан кўра ҳушёр ва сергадир.

Социалистик Ватанни мудофаа қилиш — умумхалқ давлатимизнинг энг муҳим вазифаси бўлиб, бу ишда бутун халқ фаолият кўрсатди. СССР Конституциясида ҳам таъкидланган бу фикрда совет кишиларининг туб манфаатлари ва иродалари ўз аксини топган.

Совет халқи коммунизм қурилишининг ҳар бир жабҳасидаги қаҳрамонона меҳнати билан мамлакатнинг иқтисодий ва мудофаа қудратини ривожлантирмоқда ва мустақкамламоқда, Қуроли Кучларнинг юксалиши, жанговар тайёргарликнинг ошиши учун иқтисодий-сиёсий ва маънавий шарт-шароит яратмоқда. Мамлакатимиз иқтисоди, фани ва техникаси ютуқлари армия, флотни энг мукаммал қурол-яроғлар билан таъминлаш имконини бераётир.

Оқил ва тadbиркор офицерлар корпуси Гражданлар уруши ва Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларининг энг ибратли анъаналарига содиқ қолиб, уларни ривожлантирмоқда, давом эттирмоқда. Совет офицерлари ғоявий-сиёсий ва профессионал етукликлари билан, замонавий ҳарбий техникадан унумли фойдалана билишлари ҳамда жангчиларни тарбиялаш ва бошқаришдаги тadbиркорликлари билан ажралиб турадилар.

Бизнинг офицерларимиз, солдат ва матросларимиз, сержант ва старшиналаримиз, прапорщик ва мичманларимиз юксак маънавий — жанговар хислатларга эга. Керак бўлган пайтда совет жангчилари ўз ватанпарварлик ва интернационал бурчларини — худди Улуғ Ватан уруши йилларида ота-боболари адо этганлари каби — фидокорлик ва жасурлик билан бажара оладилар.

Халқ билан бузилмас бирлик, социалистик жамият ва давлат тузumi яратган ҳаётий имкониятлар замирида Совет Қуроли Кучлари ўз қудратига эга бўлмоқда. Бу қудрат ҳақиқатан ҳам буюк. Биз уни мақтаниш учун ёки кимларнидир қўрқитиш учун айтаётганимиз йўқ. Бизнинг мамлакатимиз ҳеч қачон бошқа бир халққа қарши қилич кўтариб чиқмайди, ҳеч қачон тажовузкорлик йўлидан бормайди. Мабо-до, биз ўз ҳарбий қудратимиз ҳақида гапирадиган бўлсак, энг аввало, империалистик ҳукуматлардаги тажовузчи гуруҳларнинг эҳтиёт бўлиб иш кўришини, баъзи бир калтафаҳм империалистик арбобларнинг ўт билан ўйнашмоқ хавфи эканлигидан огоҳ бўлишларини назарда тутамиз.

Тинчлик учун курашда Совет Иттифоқи билан бирга ҳамдўстликдаги бари социалистик давлатлар ҳам изчил иш олиб бормоқдалар. Мудофаа имкониятларимизнинг умумлашгани ва кучайгани, урушқоқ кучларнинг тизгинлаб қўйилгани, мана, чорак асрдирки, бутун Европада даҳлсиз тинчлик ҳукм сураётгани Варшава Шартномаси ташкилотининг хизматида. Бу давр мобайнида қардош ва дўст давлатлар ҳар томонлама ҳарбий муносабатлар маъносида катта ва самарали тажриба орттирдилар. Шунга суяниб, бундан кейин ҳам биз иттифоқчи армияларнинг ҳамкорлигини, коллектив муҳофаза масаласини юксалтиришга интилаверамиз. Ривожланган социалистик жамият тараққиётининг бениҳоя имкониятларига чексиз ишонч Коммунистлар партияси ва совет халқининг яратувчилик режаларига, жамики фаолиятига йўғрилгандир.

Партиянинг XXV съезди қарорларидан, КПСС Марказий Комитетининг Ноябрь (1979 йил) Пленумида ўртоқ Л. И. Брежнев сўзлаган

нутқдан келиб чиқадиган вазифаларни бажаришга киришиб, шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари ишлаб чиқаришда сифат ва самарадорликнинг юксалиши учун ҳаракат қилмоқдалар.

Совет Армияси ва Ҳарбий-Денгиз Флоти халқ билан ҳамфикр, ҳамнафас яшамоқда. Бизнинг мамлакатимиздаги жанговар-ҳарбий фаолият — коммунизм йўлидаги, тинчлик йўлидаги фаолиятдир. Совет аскарлари халқ олдидаги муқаддас бурчларини адо эта бориб, қунт билан ўқиб-ўрганиб, ҳарбий маҳоратларини юксак даражада ривожлантирмоқдалар.

Совет Қуrolли Кучларининг босиб ўтган қаҳрамонона йўли беқиёс жасорат ва шон-шуҳрат нурларига йўғрилган. Унинг бешиги — Улуғ Октябрь, ҳаётга йўлланмаси — ленинча декрет, тарбиячиси ва ташкилотчиси — Коммунистик партиядир. Бизнинг армиямиз ва флотимиз ўз тарихида бир неча бор душман билан қонли, қақшатқич муҳораба олиб борди ва ҳар гал ҳам партиянинг раҳбарлиги, халқнинг қўллаб-қувватлаши туфайли зафар қозонди, севимли Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллигини сақлаб қолди.

□

Совет Иттифоқига, социалистик давлат сифатида, босқинчилик хислатлари мутлақо ётдир. Дунёда сиёсий ҳукмрон бўлишга ҳам, бошқа давлатлардаги мавжуд тузумларни куч билан ўзгартиришга ҳам бизнинг мамлакатимиз интилмайди. Ўз чегараларимизни кенгайтиришни ҳам ўйламаймиз. Аммо совет халқига мансуб бўлган ва унинг қўли билан яратилган ҳар бир нарсани қатъий туриб муҳофаза ва мудофаа қиламиз. Бунинг барча ҳарбий фитначилик тарафдорлари, барча ўт билан ўйнашни ёқтирадиганлар билиб қўйишлари ва ёдда тутишлари керак!

Мамлакатимиз тинч, яратувчилик меҳнати билан банд. Унинг хавфсизлигини ишонч-ла авайлаб асраётган, бутун дунё тинчлигининг таянчи, муҳофазакори — матонатли СССР Қуrolли Кучларидир. У совет халқига чамбарчас боғланган, у билан ҳамфикр ва ҳамнафас яшамоқда, у қудратли жанговар бирликка эга.

Биз Коммунистлар партиясидан, Совет ҳукуматидан, буюк совет халқидан ва армиямизнинг моддий-техникавий таъминоти борасида қайғураётган, ўз юраги, ўз истеъдодини бахшида этиб, биз учун қудратли қуrollар яратаётган ватандошларимиздан беҳад миннатдоримиз!

Совет халқи, бемалол ишониши мумкинки, унинг ўғлонлари, унинг қуrollанган мудофаачилари ўз ота-боболарининг қаҳрамонлик анъаналарига содиқдирлар, улар шон-шуҳрат билан йўғрилган Ғалаба Байроғини муносиб равишда баланд кўтариб боряптилар ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Улар бизнинг социалистик Ватан номидан ҳар вақт ҳам жасорат кўрсатишга қобил ва қодирдирлар!

Қуrolли Кучларимизнинг қудрати ҳақида гапирганда, яна такрорлаймизки, биз ҳеч кимга таҳдид қилмоқчи эмасмиз. Бу қудратни мустаҳкамлаш борасида олиб бораётган барча ишларимиз мудофаа соҳасидаги заруратлар чегарасидан чиқмайди. Биз империализм фитналарига жавобан ҳам, ягона мақсадимиз — ўз мамлакатимиз, ўз иттифоқчиларимиз ва дўстларимизнинг хавфсизлиги учун ҳам ҳарбий қудратимизнинг устиворлигини мустаҳкамлайверамиз.

Совет кишилари бемалол тинч яшашлари ва меҳнат қилишлари мумкин. Бизнинг Қуrolли Кучларимиз ҳар доим ҳам юксак жанговар ҳолатда турадилар ва ҳар қандай тажовузни, у қаерда, қай вазиятда чиқишидан қатъи назар, кунпаякун қилиб ташловчи қудратга эгадирлар.

Ғафур Ғулом

Партиямга минг раҳмат

Кремль саройида минбардаги ўзбекман,
Менга улуғ партиям бу ҳуқуқни бахш этди.
Суюнчимдан бағримда минг боғ-у, минглаб чаман,
Довруғим жаҳондаги барча халқларга етди.

Отам тушда кўрмаган умид, орзу меники,
Шунчалар баланд экан кишининг азиз боши,
Шу муносиб шафақлар бариси Ленинники —
Ўлмаган жони билан инсоният қуёши.

Имконият боғини гуллар билан безатдик,
Олтин-олтин ғишт билан бу Ватан иморатин!
Йиқилганни турғаздик, бузилганни тuzатдик,
Учирдик инсонларга шайтонлар ҳақоратин.

Уйимизни ёритур ҳар кимнинг ўз меҳнати,
Ҳар кимнинг ўз баҳори, ёзи, кузи, қиши бор.
Бизларга бегонадир бекорчилик иллоти.
Мақсади, нияти бор, ҳар кимнинг — ўз иши бор.

Бир чигит ердан униб жамолин кўрсатгунча
Баҳор, ёз, куз ўтади—умримизнинг бир йили.
Бир чаñoқли пахтамыз камолига етгунча
Кўзимиз чаноғига нурлар келиб етади.

Анжонлик соҳибкорнинг юзларидан ўнгулик,
Бети бетимга тегса жонимга истироҳат.
Гул очилсин Қумрихон чаккасига таққулик,
Ҳар қадам меҳнатидан жонимизга ҳарорат.

Шер қадам йигитлардек Избосканда изим бор,
Қоматингдан ўргилай, минглаб барно қизим бор.
Юлдузлар хижолати, менинг ўткир кўзим бор,
Ҳар бутун нон ушалса дастурхонда ўзим бор.

Кенгашга йиғилганлар, бахтлисиз бу дунёда,
 Ленин сизни чақирди Кремль саройига.
 Ипак пахта унади олтин Сурхондарёда,
 Кони бор, маъдани бор, камоли ўз жойида.

Мирзачўлдай сахрога маърифат нурин берган
 Лениннинг даҳосидир, Лениннинг имзосидир.
 Озод Шарқ кўкрагига йирик дурларни терган
 Лениннинг даҳосидир, Лениннинг имзосидир.

Сеги улуғламакка не ажаб сўз айтайин,
 Бағримда чароғимсан, оиламда кўзинг бор,
 Дастурхон атрофида ҳамиша жойинг тайин,
 Болаларим лабида айтиб кетган сўзинг бор.

Пахтакор ўзбеклармиз, гурқираган касбимиз,
 Жаҳонга маълум бўлдиқ шу буюк ҳунар билан.
 Шижоатли, қудратли наслимиз, насабимиз
 Пахтакор бўлиб келган зар уланиб зар билан.

Уч марта қаҳрамонлик менинг халқимга хосдир,
 Бўй баланд пахталарни экиб қўйган ўзимиз.
 Партия тақдирлаган меҳнатимиз асосдир,
 Демак бебурд эмасдир шу минбардан сўзимиз.

Тошкентдек Шарқ йўлининг Москвадай қучоғи
 Бизни бағрига олди бул омон, бул эсон деб.
 Бизлар омон яшаймиз, яша тинчлик байроғи,
 Шу байроқдан англадик дўстликни бир жаҳон деб.

Самарқанд қизларининг ёпиб чиққан нонидек,
 ЎзГУ да Алишернинг покиза виждонидек,
 Улуғбек кўра олган каттакон жаҳонидек,
 Менинг қалбимда кезган халқимизнинг қонидек.

Дўстликнинг ваъдаси бу бир бутун жаҳон аро,
 Ишонинг, азизларим, бу ўзбекнинг сўзидир.
 Биз шу ерга йиғилдик омонлик замон аро,
 Ҳаммамиз бир кишимиз — бу Лениннинг сўзидир.

Байроғимиз — пахтаимиз, текстиль комбинатдан
 Ранг берган ишчиларга, халқимизнинг саломи.
 Умид моддий бўлади ҳар покиза ниятдан,
 Яшай бер азиз халқим виждонимнинг илҳоми.

Партиям буюклигин бир умр қўйласам мен.
 Кучимга куч қўшилур, халқимга иззат, ҳурмат.
 Шу минбарда тик туриб келажакни ўйласам,
 Келажакка, Ленинга, партиёга минг раҳмат!

8—10 февраль, 1958 йил.

Георгий Марков

СИБИРЬ

Русчадан,
ҲАСАН ТУРАБЕКОВ таржимаси

РОМАН

Биринчи китоб

Биринчи қисм

ҚОЧИШ

Биринчи боб

1

Голешчихининг олди хўжайинларидан бири бўлмиш Епифан Криворуков ўғли Никифорни уйлантирмоқда эди. Октябрь ойининг ўрталари бўлиб, Обь дарёсидан қор аралаш изғирин шамол эсарди. Қумлоқ соҳилнинг у ер-бу ерида палахса-палахса муз оқариб кўринар, ўти ўриб олинган пичанзор ва анғизлар уфққа қадар қировдан кумушдек товланарди. Қиш қиличини яланғочлаб келмоқда эди, фақат Голешчихинони қуршаб турган қалин кедр ўрмонларигина унинг ҳамласини бирмунча даф қилиб турарди. Осмон бўзариб кўринар, қишлоқ узра сузиб бораётган булутлар истаган пайтда ерни қорга буркаши мумкин эди.

Криворуковларнинг беҳисоб уруғ-аймоғи йиғилган тўйнинг шовқин-сурони бутун қишлоққа эшитилиб турарди. Елифаннинг уйида гармошка чалиб айтилаётган қўшиқлар, рақсга тушувчиларнинг таппир-тупури, куёв-жўраларнинг қийқириғи кечасио кундузи тинай демасди. Криворуковнинг хизматкорлари тўй дастурхонига гоҳ Обь лангаргоҳларидан янги тутилган балиқ, гоҳ тайгада овланган чил ва карқур, гоҳ ўрмондаги чорбоғдан ёғоч челақларда асал-ва қайин шарбати келтириш учун қишлоқ бўйлаб отлиқ ва яёв елиб югуришарди. Қишлоқдаги бу қиёмат-қойимдан безовта бўлган Голешчихино итлари томоқларини йиртгудек бўлиб, тинмай акиллашарди.

Тўйнинг шовқин-сурон айни авжига чиққан учинчи куни Голешчихино соҳилига Парабель урядниги билан беш нафар миршаб тушган қайиқ келиб тўхтади.

Криворуковнинг ҳовлисига киргач, урядник эшикни ланг очди-да, ҳаммаёқни тутиб кетган қий-чуғни босиб қичқирди:

— Жим бўлинглар! Наримдан ашаддий давлат жиноятчиси қочибди! Унинг ўлик ёки тириклигидан қатъи назар, топиб, ушлаб келиш буюрилган! Ушлаган одамга мукофот берилади! Ҳаммангиз дарҳол кийининглар — эркагу хотин — бари бир!

Бир лаҳза Криворуковнинг меҳмонлари анграйиб қолишди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган гап бўлаётган эди-да: зиёфатни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, худонинг ўзи кечирсину, аллақандай исковуч итдек номаълум бир қочоқнинг ортидан ҳаллослаб югургинмиш.

Йигитлардан баъзи бировлар қайсарлик қила бошлаган эди, урядник уйнинг тўридаги иконалар тагида ўтирган Елифаннинг ёнига ўтди-да, унинг балдоқ тақилган чиноқ қулоғига нималарнидир шивирлади.

— Жим, йигитлар! — дея қичқирди Елифан. — Подшоҳнинг навқари буюряпти ахир! Демак, зиёфат тўхтади! Бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳозироқ ташқарига чиқиб, ўрмонга, дарё бўйига боради! Қочқин ўша ерда, бошқа борадиган жойи йўқ валатининг!

— Ё қудратингдан! Илгарилари овда ҳайвонни шунақа қуршаб олишарди, энди бўлса одамларни қувадиган бўлишибди, — дея биринчи марта юрак ютиб гап қотди уч кундан буён чурқ этиб оғиз очмай ўтирган келин. Бироқ унинг сўзлари меҳмонларнинг тинимсиз қийчувиға сингиб кетди. Тўс-тўполон шу қадар авжига чиққан эдики, гўё бир лаҳзадан сўнг Криворуковнинг йўғон қарағай ходалардан қурилган икки қаватли уйининг мустаҳкам деворлари бу шовқин-суронга дош бера олмай тарс ёрилиб кетадигандек туюларди.

— Никифор! Никифор! — дея қичқирди уй эгаси ўғлиға қараб. — Қани, подшоҳнинг навқарларига бир стакандан арақ қуйиб бер-чи. Кўзлари ўткирроқ бўлади шунда.

Никифор отасининг буйруғини бажо келтирди. Урядник билан миршаблар тик туришганича арақни симириб ичишди-да, ҳар бири ўзига яқинроқ турган бирор таомдан — бири қийма қилиб пиширилган буғу гўшtidан, бошқаси балиқли пирогдан, яна бири эса устиға қаймоқ қуйилган қур гўшtidан газак қилишди.

Ярим соатдан сўнг бақириб-чақириб ҳаммаёқни бошиға кўтарганича эркагу аёл меҳмонлардан иборат оломон дарё соҳили бўйлаб ёйилиб кетишди. Эркақлардан кўпчилиги болта, паншаха, мисранг ва белкурақлар кўтариб олишганди; Никифорнинг яқин дўстлари эса, унинг ўзи қаби милтиқлар билан қуролланишганди. Зеро, Криворуковнинг уйида икки тепкили милтиқдан тортиб, бир оғиз бердангача, майда ўқ отувчи капсулли тўппончадан тортиб, йирик ҳайвонни ов қилганда ишлатиладиган қўлбола қуйма милтиққача бор эди. Хотинлар ҳам эркақлар ортидан пилдираб боришарди, кайфи ошиб қолган

оғзи коскироқлари эса қўлларидаги темир айри, товадаста ва чўчқага ем тайёрлашда ишлатиладиган тўқмоқларни силкитишганича ҳар хил беҳаё гапларни айтиб қичқиришарди.

Урядник бошлиқ йигирматача эркак қайиқларга ўтириб, дарёнинг нариги соҳилига сузиб ўтишди. Уларнинг орасида ўзининг ҳамтовоқ ошналари билан Никифор ҳам бор эди. Барча, агар қочоқ шу атрофда бўлса, у албатта, нариги соҳилдаги ўрмонга яширинади, деб ўйларди. Чунки у ердаги ўрмонда одам уёқда турсин, от-уловни ҳам яшириш мумкин бўлган хилват жойлар кўп эди. Қишлоқ томондаги соҳилда эса дов-дарахт йўқ ҳисоби, майсазорларда қўй-сигирлар ўтлаб юрар, одамлар уёқдан-бўёққа танда қўйишарди. Биров молини ҳайдаб келгани далага ўтса, бошқалар Парабелдаги черковга ибодат қилгани боришар, учинчи хил одамлар эса, ёнғоқ, мўйна ва илвасин кўтариб, лангаргоҳга, савдогар Гребеншиковнинг омборлари томон равона бўлишарди.

Орадан кўп ўтмай нариги соҳилга сузиб ўтган эркаклар бир қаторга тизилишди-да, ўрмонга кириб ғойиб бўлишди. Бу соҳилдагилар ҳам саф тортишди: қирғоқнинг шундоқ четида икки миршаб борарди, улардан сал нарироқда эркаклар, ундан ҳам нарироқда эса хотинхалаж қадам ташларди. Улар шу тартибда бор-йўғи бир чақиримча йўл юришди. Кейин саф бузилиб, кўпчилик ортда қола бошлади. Тўйда яхшигина отиб олганларнинг оёқлари майишиб-майишиб кетмоқда. Баъзи чоллар ҳам тезда чарчаб қолишди. Қочоқнинг ортидан қувиш, турган гап, уларга оғирлик қиларди. Ёш жувонларнинг ҳам кўчалик пойабзалда лой кечишга унчалик хушлари йўқ эди. Ахир бояқишлар бу оёқ кийимини никоҳ қунио катта байрамдаги ибодат маҳали ва аҳён-аҳёнда меҳмонга боришгандагина бир неча бор кийишган эди-да. Бироқ миршаблар ва айниқса Епифан Криворуковнинг ўзи нариги соҳилдаги кишилар билан тинмай товуш бериб боришар экан, нуқул ҳаммани қисталанг қилишарди.

— Э-ҳей! Э-ҳей! — дея қичқиришарди нариги томондан.

— Э-ҳей! Кетяпмиз! Кетяпмиз! — дея ҳамма учун жавоб қиларди товуши ўткир Епифан.

Қишлоқ печларининг тутуни, турли таомларнинг исли-ипорли ҳиди, сигирларнинг маърашию итларнинг ҳуриши билан биргаликда анча ортда қолиб кетди. Нариги соҳилдаги «Э-ҳей! Э-ҳей!» деган овозлар ҳам энди бўғиқ ва онда-сонда эшитила бошлади. Кейин Епифаннинг ўзи ҳам гарчи тўхтамай илгарилаб бораётган бўлса-да, борган сайин истар-истамас жавоб қила бошлаган эди: чамаси, унинг овози бўғилиб қолган бўлса керак.

Миршаблардан бири, оёғи қавариб кетди шекилли, қирғоққа ўтирди-да, шошилмайгина этигини ечиб, пайтавасини қайта ўрай бошлади. Қўринишидан у хизмат йўлида жон койитадиганларга ўхшамасди. Хотинлар ҳам анойи эмас, буни дарҳол пайқашди-ю, бири рўмолини қайта ўраган, бошқаси юбкасини тўғрилаган, яна бири эса ботинкасининг ипини қайта боғлаган киши бўлиб, таққа тўхташди-қўйишди. Анча сийраклашиб қолган сафда энди кўпи билан ўнтача одам бормоқда. Энг четда — қирғоқнинг шундоққина ёнидан иккинчи миршаб билан Епифан кетмоқда. Сафнинг нариги четида, қирғоқдан анча йироқда кетаётган жувон эса Никифорнинг қайлиги, Епифаннинг чиллаки келини Поля эди.

Поля яйраб-яшнаб қадам ташларди. Уч кундан бери турли нознеъматлар ва ичкилик уйиб ташланган дастурхон ёнида, шовқин-суроннинг ичида ўтиравериш, у жуда толиққан эди. Дастлабки никоҳ кечалари-ку, уни баттар ҳолдан тойдирганди. Бу ерда, кенг далада эса унинг баҳри дили очилмоқда. Тўғридан эсаётган изғирин шамол юзини

сийпаб, жисмидаги чарчоқни қувиб солмоқда ва қизга тетиклик бахш этмоқда. Криворуковнинг тер, тамаки ва ичкиликнинг ачимсиқ ҳиди тутиб кетган уйига қайтмаслик учун ҳам Поля сира тўхтамай, узоқ-узоқларга кетаверсам дерди.

Ҳадемай оёқ остида устини қиёқ қоплаган дўнгликлар учрай бошлади, олдинда буталар ортидан тақасимон кўрфаз ярқираб кўзга ташланди. Чамаси, таъқиб этувчилар шу ерда тўхташди. Кўрфазни кечиш ёки уни четлаб ўтиш учун бир талай йўл юришни ким ҳам иштарди дейсиз. Епифан ҳам энди бутунлай жимиб қолганди ва бошини қуйи солганича миршабнинг ортидан сурғалиб борарди. Хотинлар эса бир жойга тўпланишди-да, алланималар ҳақида берилиб гаплаша бошлашди.

Сувнинг ярқираб кўриниши жувоннинг кучига куч қўшгандек бўлди. Поля тезроқ кўрфазга етиб олиб, юз-қўлини ювиш ниятида буталар оралаб олиб кетди.

Соҳилга етиб олгач, қиз гоҳ у ер, гоҳ бу ерга оёқ босиб кўрди, ҳамма жой ботқоқ экан. Поля турган жойдан юз қадамча нарида қирғоқ тикка кўтарилиб, жарлик ҳосил қилганди. Жарликнинг сувга туташган пастки қисми қизғиш қумдан иборат бўлиб, анча қаттиқ кўринарди. Поля қалин баргизуб қоплаган сўқмоқ сув бўйига олиб тушишига ишониб, қадамини тезлатди. Чиндан ҳам икки юз-уч юз қадам юргач, сўқмоқ улкан қора тераклар ёнидан илон изи шаклида қиялаб кетди. Сувга бор-йўғи уч қадам қолганида, Поля жарликнинг четида ўсган мажнунтолнинг қалин новдалари тагига яширинган қайиқда шумшайиб ўтирган бир одамни кўриб қолди.

Поля чинқириб юборишни ҳам, орқага қараб қочишни ҳам билмай, кўрқувнинг зўридан сесканиб тушди.

— Салом, яхши қиз!— деди кутилмаганда хотиржамлик билан қайиқдаги одам. Унинг бундай хотиржамлиги жувонни тўхташиб қолди. Поля чўчиб ўша одамга қаради-ю, шу заҳоти унинг ўзи ҳам ҳуркиб турганини пайқади. Унинг ҳансираб нафас олишидан кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб тушар, қулоқчини тагидан эса чаккасига реза-реза тер оқарди. Бу одам худди балиқчилар қаби пахталик шим ва калта пўстин кийиб, устидан хонаки белбоғ боғлаган, оёғига балиқчилар киядиган қўнжи узун этик, қўлларига чарм қўлқоп кийиб олганди. Бирсқ унинг қорачадан келган юзи, қоп-қора жингалак соқоли, қўй кўзларини қандайдир қисиб қарашини, елкаларини аломат қийшайтириб ўтириши бу ерлик одамларниқига сира ҳам ўхшамасди. Қайиқ тумшугига балиқ тутиш учун ишлатиладиган бир нечта тўр, болта, декча ва егулик солинган брезент халта ташлаб қўйилганди. Хуллас, ҳаммаси ғирт наримликларга хос нарсалар эди.

Бироқ қанчалик ниқобланмасин, бу ерларга келгинди эканлигини сира ҳам яшира олмаслигини, чамаси, унинг ўзи ҳам тушуниб турарди.

— Одамларингиз мени қидиришяпти, яхши қиз,— деди у яна ўша-ўша хотиржамлик билан. Аммо Поля унинг асаблари нақадар таранг тортилгани, бу хотиржамлик унга нақадар қимматга тушаётганини яққол сезиб турарди.

— Менинг ўзим ҳам ўша тўдаданман, — дея соддадилларча иқроп бўлди қиз.

— У ҳолда, қани, қичқир, мени тутиб бер, — деди қатъий оҳангда, ҳатто бирмунча кўрслик билан нотаниш киши ва гўё «Қочоқ бўлсам ҳам лекин кўрқоқ эмасман!» — дея қўшимча қилаётгандай кўкрагини кериб қўйди.

Поля бир лаҳза ҳозир қандай воқеа содир бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиб кўрди: Епифан билан миршаблар ўлжага ташланган калхатдай югуриб келишлари аниқ эди. Бу одам уларнинг жаҳолатига

дош бера олмайди, зеро, унинг ўлиги учун ҳам мукофот ваъда қилинган-ку ахир. Поля бу ерда нима ишлар бўлиши мумкинлигини ўйлаб даҳшатга тушди-ю, атрофга олазарак бўлиб қараганича деди:

— Қайиқни манови теракзорга яширгин-да, ўзинг ўрмонга қараб югур. Кўрфазнинг охирида ертўла бор. Уша ерда икки-уч кун ўтира тур. Тўс-тўполон босилсин, ўзим хабар қиламан.

Нотаниш кишининг кўзларида ҳадик учқунлагандек бўлди. Поля буни дарров фаҳмлади.

— Тезроқ бўл! Миршаблар ҳам, мужиклар ҳам ичиб олишган. Шафқат қилиб ўтиришмайди!

— Ҳай, майли, бўлганича бўлар!— дея хитоб қилди нотаниш киши ва қайиқнинг тумшугидан ушлаб, уни осонгина қирғоққа тортиб чиқарди.

Шундан сўнг у қизни яхшироқ кўриб олмоқ учун бошини кўтариб қараганида, Поля сўқмоқдан ғойиб бўлганди.

2

Акимов оралаб бораётган бутазорли толзор кўрфазнинг юқори қисмида анча орқага чекинган, яна ҳам юқорилаб кетган қирғоқда эса қайин, қарагай, тоғтерак ва арча каби дарахтлар аралаш-қуралаш ўсган.

Ертўланинг эшиги тўғри кўрфазга қараган экан. Пастга қараб тўрт қадам юрилса, тўғри сувнинг бўйига тушилади, ўнг ва сўл томонда саргайиб кетган қиёқзор ҳамда кўкимтир тупроқ уюмлари кўзга ташланади.

Акимов толзордалигидаёқ, ертўладан биронта одам чиқмасмикин, ўрмон оралаб тушган сўқмоқдан бирор киши келиб қолмасмикин ёки дарёдан бирор кимса қайиқда сузиб келмасмикин, деган хаёлда атрофини узоқ кузатиб турди.

Қош қорайгач, у ертўла томон юрди — тунни қандай ўтказишнинг тадоригини кўриб қўймоқ лозим эди. Акимов эшикни очиб ичкари кирганди, димоғига дудланган балиқ ва пичаннинг хушбўй ҳиди урилди.

Стул ва чорпояннинг тепасида, ертўланинг у бурчагидан-бу бурчагига тортилган арқонда қоқ қилинган зоғора балиқлар осиб қўйилган, темир печка устида чўян қозонча ва мис чойнак турарди. Эшик олдидаги тоқчага эса кружка, туз солинган шиша банка ва ярим қумач қора нон қўйилган эди.

Акимов шошилиб орқасига қайтди. Ертўладаги барча нарсалар бу ерда одамлар яшагани ва улар бу ердан яқиндагина чиқиб кетганларидан далолат бериб турарди. Улар овда тутилиб қолган бўлиб, ҳашпаш дегунча келиб қолишлари ҳам мумкин-ку ахир.

Акимов нарироқдаги арчанинг ортига ўтди-да, унинг қалин шохлари панасида турганича қулоғини динг қилиб кута бошлади. Шамол ҳуштак чалар, шох-шаббаларни силкитар, унинг ҳамласидан дарах таналари қисирлар, тўлқин шовуллаб қирғоққа уриларди.

Йигит арча ортида турар экан, агар зарурат туғилиб қолса, бу ердан қандай қочишни хаёлан чамалаб кўра бошлади. Авваламбор қирғоқдан тўғри сувнинг бўйига сакраш керак, сўнг ўзини толзорнинг ичига уриб, ундан теракзорга ўтиш лозим. У ерда шартта қайиққа ўтириб, қирғоқнинг қинғир-қийшиқлигидан фойдаланган ҳолда ғойиб бўлиш мумкин...

Бутунлай қоронғи тушди... Тунга яқин шамол анча тинди-ю, лекин бунинг эвазига ҳаво очилиб, осмону фалакда гужғон ўйнай бошлаган юлдузлардан аёзнинг нафаси уфурилгандек бўлди. Қаҳратон қиш яқинлашиб келмоқда эди.

«Кечикдим! Атиги беш кунга кечикдим», — дея ўзини-ўзи ёзғириб хаёлидан ўтказди Акимов. У оёқ остидаги хазоннинг шитирлашига қулоқ солганича қоронғида пайпасланиб ертўлага қайтди.

Акимов гугурт чаққан эди, балиқ мойи солинган идишнинг ичидаги тунока найчага тикилган пилик — жинчиروққа кўзи тушди.

Пилик гугурт чўпидан ўт олиб, аввалига бир зум липиллаб турди-да, сўнгра бир маромда текис ёна бошлади. «Аввало тамади қилиб олмоқ керак», дея қарор қилди Акимов. У нондан озгина синдирди-да, арқондаги зогора балиқлардан бирини олиб, гўштини шилди ва нон билан қўшиб ея бошлади. Шўртанг овқатдан сўнг сув ичгиси келди. Чойнак қорағат баргидан солиб дамланган яхна чойга лиқ тўла экан. Чойни ҳузур қилиб симирди. Бир кружкасига тўймаган эди, яна қуйиб ичди. Еб-ичиб, қорни тўйгач, чироқни ўчирди.

Чорпоянинг усти юмшоқина экан. Пичанни яқинда олиб келишгани боисидан у ҳали босилиб улгурмабди. Акимов атрофга қулоқ солиб ётди, бироқ ҳаммаёқ қабристондаги каби жимжит бўлиб, тиқ этган товуш эшитилмасди. Ташвиш ва сергакликдан қоронғилик устун келди — йигит ухлаб қолди. Тунда у икки-уч марта уйғониб бошини кўтарди-ю, лекин шу заҳоти яна ухлаб қолаверди.

Акимов азонда зогора балиқ билан бир бўлак нон олиб ертўладан чиққанида, сўнгги юлдузлар сўниб бормоқда эди. Дарёнинг устини бутунлай туман қоплаб олганди. Фира-шира қоронғиликда ер бағирлаб сузаётган туман худди қор уюмларига ўхшаб кетарди. Оёқ остида кечаси музлаб қолган япроқлар чирсилларди.

Акимов ертўла олдида бирпас айланди-ю, аммо кечагидан яхшироқ жой топа олмади. У чакалакзорга кириб, ўзининг тўнтариб қўйилган қайиғи устига ўтирди-да, ертўладан кўзини узмай тамади қила бошлади. Қизнинг шу ерга яшириниб ўтириш ҳақидаги маслаҳати, ҳар қалай, унга умид бағишламоқда эди. «Агар ўнинг миршаблар билан тили бир бўлса аллақачон уларни бу ерга бошлаб келган бўларди», — дея ўйларди Акимов.

Дарё ва ўрмон қуёшнинг совуқ қизғиш шуъласи билан ёришгани заҳоти сўқмоқда пахмоқ телпак, калта пўстин ва чарм қопланган пийма кийиб олган бир чол пайдо бўлди. У елкасига милтиқ осиб, қўлида қизил тол новдаларидан тўқилган сават кўтариб келарди. Саватнинг устига бўз сочиқ ёпилганди.

Акимов нафасини ичига ютиб қимир этмай ўтирди. Чол ўз уйига киргандек эшикни ланг очиб, ертўлага тушиб кетди. У ертўладан икки-уч дақиқалардан сўнг қайтиб чиқди. Энди унинг елкасидаги милтиқ билан қўлидаги сават кўринмай қолганди. Чол ўзича алланималарни ҳал қилиб бир лаҳза тўхтаб турди-да, сўнгра сўқмоқдан юриб сув бўйига тушгач, қичқирди:

— Ҳой, Гаврюха, овқат стол устида! Эртага келаман!

Акс-садо чолнинг товушини илиб кетди-ю, қаёқлардандир ўрмоннинг ичкарасидан «Ма-ан! Ма-ан!» дея такрорлади.

«Қанақа Гаврюха? Қаерда у?» — беихтиёр атрофга аланглаб ўйларди Акимов. Чол эса бирпас индамай турди-да, сўнгра трубкасини тутатиб, яна қичқирди:

— Ҳой, Гаврюха, овқат столда!

«Толда-а!» — такрорлади акс-садо.

Бир-икки дақиқадан сўнг чол орқасига ўгирилиб, ирмоқ томон қарай-қарай тепаликка кўтарила бошлади-да, у ерда пийма кийган оёқларини ерга уриб, бир оз депсиниб тургач, ўрмонга кириб, кўздан ғойиб бўлди:

«Агар Гаврюха чолнинг гапларини эшитган бўлса, у ҳолда нега мен уни кўрмайман?» — дея мулоҳаза юритарди Акимов. Йигит бу

ерда бир соатми, беш соатми, бари бир, сабр қилиб Гаврюханинг пайдо бўлишини кутишга аҳд қилди. Модомики чол унга егулик келтирган экан, демак Гаврюха нонушта қилишни ҳам, тушлик қилишни ҳам истаб қолар-ку, ахир.

Вақтнинг ўтиши жуда қийин бўлди, Акимов аввалига тўнтарилган қайиқда кимир этмай ўтирди, сўнг туриб ҳам кўрди ва яна жойига ўтирди. Бироқ совуқ калта пўстиннинг ичига ҳам киргач, у чакалакзорда ўз гавдаси билан очган бўшлик имкон берганича уёқдан-буёққа юра бошлади.

Гаврюхадан эрталаб ҳам, чошгоҳда ҳам дарак бўлмади. Шу пайт кутилмаганда Акимовнинг миясига бир фикр келиб қолди: «Чол Гаврюха деб мени чақирмаганмикин?! Эҳтимол, уни кечаги қиз юборгандир ва чол бу ҳақда мени огоҳлантиришнинг бошқа йўлини топа олмагандир», — дея ўйлади Акимов. Йигит бир кўнгли ҳозироқ ертўлага бориб, чол саватда нима олиб келганини кўрмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ эҳтиёткорлик туйғуси уни тўхтатиб қолди. «Чол шунчаки найранг бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Ертўланинг олдида пистирмага дуч келаману ҳаммаси барбод бўлади-қўяди». Йигит шу зайлда ўзи билан ўзи курашиб вақтни ўтказар экан, кеч ҳам кирдў.

Акимов балиқ мойи солинган идишдаги пиликни ёққан эди, стол устида хурмачадаги сут, калава нон ва бир бўлак пиширилган гўштга кўзи тушди. «Бирор ерда хат-пат бўлса-чи?» — дея ўйлади Акимов ва стол устини диққат билан кўздан кечира бошлади. Хурмачани кўтариб кўрган эди, учбурчак қилиб ўралган қоғозни кўриб қолди. Хатда аниқтаниқ қилиб, йирик-йирик ҳарфлар билан шундай деб ёзилган эди: «Сиз Гаврюхасиз. Хавф-хатар тугагач, сизга хабар қиламиз. Келажак ҳақида ҳам ўйлаб кўрамиз — қаҳратон қиш келди, бу ердан кетишни иложи йўқ энди. Милтиқни ҳар эҳтимолга қарши юборяпмиз. Миршабнинг диққатини ўзингизга жалб қилмаслик учун, яхшиси, ўқ узмаганингиз маъқул. Зўр бериб сиз Обнинг юқори оқимига, Колпашево томонга ўтиб кетгансиз, дея гап тарқатяпмиз. Лекин бари бир эҳтиёт бўлинг».

Акимов кун бўйи овқат емаганди, аммо ҳозир у очликни унутиб қўйди. У хатни қайта-қайта ўқиб чиқарди. Йигит уни ёқиб юбормоқ учун жинчироққа яқинлаштиради, лекин қўлини дарҳол тортиб олиб, ҳар бир ҳарфга диққат билан разм солганича яна ўқий бошларди. «Ким менга ёрдам беряпти ўзи? Кеча анови қиз... бугун эса чол...» Ташқарида қиш тунлари қутурадиган шамол ув тортмоқда эди.

Иккинчи боб

1

Парабель фельдшери Федор Терентьевич Горбьяков бундан олти йил муқаддам бева бўлиб қолганди. Улимидан сўнг хотини унга ҳай-хотдай ёғоч уй, сарпо-суруғи солинган ва устига оқ тунука қопланган катта сандиқ, ўн уч яшар қизи Поля ҳамда отаси Федор Федотовични мерос қолдирди. Оилавий ҳаётнинг биринчи куниданоқ Горбьяков қайночасини немисчасига «фатер» деб атай бошлаганди.

Горбьяков Нарим томонларга ўз хоҳиши билан келмаганди. Томскдаги подшолик дорилфунуни тиббиёт бўлимининг талабаси бўлган пайтлари у марксчилар тўғарагига аъзо бўлиб кирганди. У дорилфунунда талабалар галаёни бўлган кезлари Горбьяков бу тўс-тўполонларда фаол иштирок этди: митингларда нутқ сўзлади, норозилик баёноти

билан ректорнинг ҳузурига борди, дорилфунун боғида инқилобий варақалар тарқатди. Орадан кўп вақт ўтмай у бир тўп талабалар билан бирга қамоққа олинди. Яширин ташкилотнинг аъзолари бўлган ва қамоқ жазоси ҳамда каторгада мажбурий меҳнат қилишга ҳукм этилган бошқа талабаларга нисбатан у тағин ҳам осон қутулди: Горбьяковни Нарим ўлкасидаги Костарево қишлоғига уч йилга сургун қилишди.

Лекин инсон пешонасига нима ёзилганини билмайди, деб жуда тўғри айтишган экан. Горбьяков дорилфунунга уч йилдан кейин ҳам, беш йилдан кейин ҳам қайтиб бормади. Костаревонинг шундоқ ёнгинасида жойлашган Парабелда кекса балиқчи, Сахалин каторгасининг собиқ маҳбуси Федот Федотович Безматерних яшарди. Унинг Фрося исмли қизи бор эди. Лекин у Федотнинг ўз қизими ёки асрандисими — буни ҳеч ким аниқ айтолмасди. Одамлар бошқа бир нарсани яхши билишарди: Безматерних қизини жонидан ортиқ кўрар, уни еру кўкка ишонмас эди. Овқатнинг сархилини ҳам, кийимнинг асилини ҳам Федот Федотович Фросяга илинарди.

Оч қолмаслик важдан сургундагиларнинг кўпчилиги кузги балиқ ови пайтида савдогарларга тўр тортиш учун ёлланишгувчи эди. Федор Терентьевич Фросяни биринчи бор шу ерда учратди. Учратди-ю, севиб қолди.

Орадан ярим йил ўтгач, Горбьяков Фросяга уйланди-да, қайнотасининг қишлоқдан анча четда турган уйига кўчиб келди. Сургун муддати тамом бўлганидан сўнг Горбьяков Томскка жўнади. Томскда у фельдшерликка имтиҳон топширди ва қўлида гувоҳномаси билан яна Парабелга қайтди. Уша кезлари «ёт унсурларни» Нарим томонларга сургун қилиш авж олиб, миршаблар сони ҳам тобора ортиб борарди. Кўчиб келувчилар ҳам йилдан-йилга кўпаймоқда эди. Йўқсил одамларни бўш ерлар ўзига жалб қиларди. Шунда ақлли бир одамнинг миясига, бундай жойларда халқни табобат ёрдамидан маҳрум қилиб бўлмайди-ку, деган фикр келиб қолди. Федор Терентьевич Горбьяков ана шу йўсинда бу ерларга сайёр фельдшер қилиб тайинланди.

Горбьяков иши, сирасини айтганда, жуда беҳаловат эди. Йилнинг ярмини у сафарда ўтказарди. Ёз пайтлари қайиқда, қиш кезлари эса от ва бўғуларда Обь ҳамда унинг ирмоқлари — Васюгин, Тима, Парабель, Кета, Чулима соҳилларида жойлашган энг йироқ ўтову қишлоқларга етиб борарди.

Сургун қилинганларнинг кўпчилигига ва деҳқон, балиқчи овчилардан иборат маҳаллий аҳолига Горбьяков табобат хусусидаги маслаҳатлари, дори-дармонлари билангина эмас, балки, энг муҳими, илиқ сўзи, қалбининг қўри билан ҳам ёрдам берарди. Лекин Горбьяков ёрдам бера олмаган, даволашга ожизлик қилган одам унинг ўз хотини Фрося бўлиб чиқди. Тез авж олган сил касали бояқиш аёлни олти ҳафтанинг ичида ёруғ дунёдан олиб кетди. Горбьяков хотинини Обь соҳилидаги шамолларга кўксини тутиб турган тепаликка дафн этди. Қабр устига қўйилган мрамар тахтага эса у ўз қўли билан: «Сенинг чироғинг, Фрося, она тупроғинга бўлган муҳаббатим янглиғ ҳеч қачон қалбимда сўнмагай», — деган сўзларни ўйиб ёзди.

Бу ёзувни бировнинг ўқиши эҳтимолдан узоқ эди, зеро, баланд соҳилга деярли ҳеч ким чиқмасди. Боз устига, Горбьяков мрамар тахтага ўша сўзларни ўйиб ёзар экан, бу ишни бировлар ўқисин деб қилмаганди. У ўзи учун ёзганди, Фросяни эмас, ўзини деб оинганди.

Хотинининг ўлиmidан сўнг у шаҳарни қўмсайдиган бўлиб қолди. Баъзан Горбьяковнинг бу беҳаловат ишни ташлаб, Нарим ўлкасини бутунлай тарк этгиси, университет, кутубхоналар, кўп нарсаларни ўрганиш мумкин бўлган одамлар мавжуд шаҳарга қайтгиси келиб қоларди.

Бироқ ойлар кетидан ойлар ўтиб, йил тугарди-ю, Федор эса ҳамон эскичасига яшаб юраверарди. Шундан сўнг Горбьяков бу ўлкага абадий боғланиб қолганини англаб етди. Бунинг устига, қизи Поля ҳам вояга етиб бормоқда эди. Федор унга диққат билан разм солар экан, йўқ, қизим бу ерларни ташлаб кетишга рози бўлмайди, деган қарор келди, зеро, қизи учун ёз кезлари тошиб оқадиган манови дарё, унинг кимсасиз соҳиллари, узилган ўқ уч қулоч масофадан нарига ўтмай, бирор дарахтга қадалиб қоладиган манови ўрмон, қаёққа қарама, уфққа қадар бўй чўзган манови поёнсиз ўтлоқлар ўрнини ҳеч қандай шаҳар боса олмайди.

Горбьяковни қайнотасининг — Безматерних чолнинг тақдири ҳам ташвишга солмоқда эди. Уни бу ердан шаҳарга олиб қетиш қамоққа ташлаш билан баробар бўларди. Чолни бегона одамлар орасида ёлғиз қолдиришга эса унинг виждони йўл қўймасди: Федот Федотович ўзгаларнинг ғамхўрлигига муҳтож бўладиган ёшга яқинлашмоқда эди.

Кейин унинг бу ерда қолишига бошқа бир сабаб ҳам бор эдики, эҳтимол, буниси барча бўлак сабаблардан муҳимроқ бўлиб чиқар. Горбьяков лавозимига кўра, бажарадиган вазифалари бўйича фельдшер эди, яъни, қисман расмий шахс бўлиб, расмий хизматдаги одамлар билан мулоқотда бўлиб турарди. Бироқ ўз эътиқоди, дунёқараши, руҳий интилишларига кўра у ўзини инқилобчи-большевик, ҳаёти бир умрга партия билан боғланган одам деб ҳис этарди.

Наримда бағоят махфий шароитда яширин партия маркази иш олиб борарди. Унинг ишлари шу қадар махфий эдики, ҳатто сургун қилинган большевиклар ҳам бу ишлар ҳақида фақат фараз қилишлари мумкин эди.

Ишни бундай ниҳоятда махфий олиб боришга эса шароит мажбур қиларди: сургунда большевиклар билан бир қаторда сиёсий қарашлари ўзгача бўлган одамлар — меньшевиклар, эсэрлар ва анархистлар ҳам бор эди. Полиция айғоқчиларидангина эмас, большевикларнинг инқилобий йўли мутлақо бошқа йўналишда эканлигини тушуниб қолган сиёсий мухолифлардан ҳам хавфсирашга тўғри келарди. Стратегия ва тактика хусусидаги тафовут Россиянинг сиёсий партиялари орасида катта ихтилофга сабаб бўлганди.

Наримдаги яширин партия маркази махфий квартиралар ва пинҳоний учрашув жойларининг жуда моҳирлик билан тузилган тармоғи орқали Томск, Москва, Петербург ҳамда муҳожир большевикларнинг чет элдаги гуруҳлари билан алоқа қилиб турарди. Марказ Нарим ўлкасига сургун қилинган большевикларнинг ички алоқаларига ҳам раҳбарлик қиларди. Агар айрим ўртоқлар сургундан қочгудек бўлсалар, бу ҳол марказ ушбу чорани мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди ва унинг муваффақият билан тугаши учун қўлидан келган ҳамма чорани кўради, деган маънони англатарди.

Горбьяковнинг тақдири ҳақида ҳам марказнинг тегишли қарори бор эди. У яшаётган жойидан ҳеч қаёққа жилмаслиги ўзининг фельдшерлик иши билан шуғулланавериши ва комитетга ташқи дунё билан алоқа қилишда ёрдам бериб туриши лозим эди. Партиянинг иродаси ана шундай бўлиб, Горбьяков бу ишларнинг ҳақиқий қўлами ҳақида сургун қилинганларнинг ҳикоялари ва баъзан қўлига тушиб қоладиган матбуот материаллари орқали тасаввур ҳосил қиларди.

Парабель ирмоғида бир қочоқ пайдо бўлганини Горбьяковга Поля айтиб берди. Қочоқни таъқиб этишда иштирок этганидан сўнг қиз ўзининг аввалги уйига югуриб келди. Отаси соқоли ўсган юзини кенг ва бақувват кафтининг устига қўйганича каравотда ухлаб ётарди. Тўй ташвишлари уни ҳам анча толиқтириб қўйганди: сеп тайёрлаш, уйда меҳмон кутишга ҳозирлик кўришнинг ўзи бўладими ахир. Кейин у

яхшигина ичиб ҳам олганди албатта. Ичишни эса студентлик пайтидаги базмлардаёқ жуда ўрнига қўярди.

Поля отасининг сиёсий маҳбуслар билан алоқаси борлигидан мутлақо беҳабар эди. Шу билан бирга, у отаси билан бувасининг уларга ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмасликларига ҳам қаттиқ ишонарди. Уларнинг ўзлари ҳам бир вақтлар сургунда бўлганлар-ку ахир. Лекин шунга қарамай, қиз партия ҳақида, большевиклар тўғрисида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди. Поля отасининг ҳикояларидан унинг ҳаёт йўлини, отаси бу ерларга, Нарим ўлкасига қандай келиб қолганини яхши биларди.

Шунингдек, у худонинг қарғиши теккан бу ўлканинг энг пастқам ва овлоқ жойларида истиқомат қилувчи маҳбуслар орасида отасининг анчагина дўстлари ҳам борлигини ўзича фаҳмлаб юрарди.

Кеча кўпроқ ичиб юборгани ва сўнги кунларнинг беҳаловат ўтганлигидан Горбьяковнинг боши оғриб ётарди. У хиёл оқ оралардан қоп-қора соқоли устидан катта юзини иккала кафти билан қаттиқ ишқалаганича ўрнидан аранг турди-да, этигини кияр экан, қизидан ҳаммасини бир бошидан сўзлаб беришни илтимос қилди. Поля миршабларнинг келиши-ю, қочоқни Парабель ирмоғи қирғоқлари бўйлаб таъқиб этишганидан тортиб, то у билан кўрфазда қандай учрашиб қолганига қадар — ҳаммасини батафсил ҳикоя қилиб берди.

— Биронта каллакесар жуфтакни ростлаган бўлса керак-да! — деди қизининг ҳикоясини эшитиб бўлгач Горбьяков. Ўзича: «Агар бизнинг одамлардан биронтаси қочганида, мени албатта огоҳлантириб қўйишган бўларди», дея хаёлидан ўтказди.

Поля, гарчи сиёсатнинг нозик томонларини яхши тушунмаса-да, каллакесар жинойтчи билан сиёсий маҳбусни бир-биридан фарқлай оларди.

— Нималар деяпсиз, дада! — хитоб қилди у. — Мен урядникнинг, ашаддий давлат жинойтчиси қочибди, деб айтганини ўз қулоғим билан эшитдим ахир. Оддий каллакесарни у ҳеч замонда шундай деб атармиди?!

Горбьяков ҳурпайган сочларини силади-да, муштугини оппоқ тишлари билан тишлаганича пишиллаб қўйди. «Эҳтимол, мени огоҳлантиришга улгуришмагандир. Кейин ундан ҳам баттари — алоқа ишламай қолган бўлиши ҳам мумкин», дея ўйлади у.

— Тўғри айтасан, Поля! Ҳаммаси бўлиши мумкин. Уша одамнинг ким бўлишидан қатъи назар, уни фалокатдан қутқариб, яхши иш қилибсан. Ертўлада бир-икки кун ўтиради-да, кейин жўнаб қолади.

— Йўқ, жўнамайди! Унга менинг хабаримни кутинг, деб айтганман, — деди қатъият билан Поля. — Кейин ўзингиз ўйлаб кўринг: қаёққа ҳам кетарди у? Обь музлай бошлади. Йўллар бекилиб қолган. У энди на сувдан, на қуруқликдан кета олади. Қўлида эса ички кийимлари солинган халтадан бўлак ҳеч нимаси йўққа ўхшайди.

Горбьяков пиджагининг чўнтагидан тароғини олди-да, ойна олдига бориб, патак бўлиб қолган соқолини тарай бошлади. «Бу қочоғи тушмагур жуда ғалати одам экан-ку! Энг қийин пайтда йўлга отланибди. У ё жуда довурак йигит, ёки бу ернинг шароитини мутлақо билмайди», дея ўйларди Горбьяков кўзларининг тағи шишинқираган ҳорғин юзига тикилар экан.

— Майли, Поля, энди... уйингга тезроқ кета қол. Сен тўғрингда бирор ёмон фикрга бориб юришмасин тағин, — деди у сўнгра бир оз зўракилик билан. Горбьяков қизи бегона бир хонадонни деб, ўзи туғилиб-ўсган қадрдон уйини тарк этаётгани ва ундан, яъни отасидан бир умрга ажралиб кетаётганига ҳамон ишона олмай юрарди. «Нимаям дердим... муҳаббат деб қўйибди бунинг отини. Ўзим ҳам худди шундай

қилмаганмидим ахир? Бу ерларга зўрлаб юборишганди, қолишга келганда эса, ўз ихтиёрим билан қолдим. Ҳаммасига ўша муҳаббат сабабчи». Қизи савдогарнинг ўғлига турмушга чиқаётганидан Горбьяков анча хафа эди. У фақат Поля Никифорни отасининг уйидан олиб кетишга аҳд қилганини ўйлабгина бир оз таскин топарди. Ҳа, у жуда саботли, тиришқоқ қиз: айтганини қилмай қўймайди.

Қиз янги уйига тезроқ кетиш ниятида эшикни очиб, ташқарига чиқаётган эди, отаси уни тўхтатиб қолди.

— Агар бирор гап бўлиб қолса, миршаблар нималар тўғрисида сўзлашаётганларига қулоқ солиб кўр, қизим. Қим экан ўша қочоқ? Кейин борганимда айтиб берасан.

— Уша одам совуқ ва очликдан ҳалок бўлмасмикин, дадажон? Федот бувамлардан қочоқ учун ертўлага бирор егулик бериб юборсангиз бўлармиди, — деди Поля отасига илтимос билан тикилиб.

Қария Федот Федотович печка устида белини иссиққа бериб ётган эди. У боядан бери куёви билан набирасининг товушига қулоқ соларди-ю, лекин уларнинг нималар тўғрисида гаплашаётганларини тушуна олмай гаранг эди. Поля унинг номини тилга олганини эшитгач, чол чаққонлик билан ўрнидан турди-да, печни тўсиб турган парда ортидан оппоқ сочли бошини чиқариб сўради:

— Мени чақирдингми, Полюшка?

— Йўқ, буважон, сиз ётиб дамингизни олаверинг.

— Хўп, яхши. Мен бўлсам бирор иш чиқиб қолибдими деб ўйлабман, — деди Федот Федотович гоҳ Поля, гоҳ Горбьяковга савол назари билан қарар экан.

2

Горбьяков Акимов билан учрашишга шошилмади. Наримдаги марказдан бирор хабар келмагунча унинг таваккал қилишга ҳақи йўқ эди. У кўраётган ягона чора — ҳар уч кунда бир марта қочоққа озиқ-овқат юбориб туриш бўлди.

Овқатни у ерга Федот Федотович олиб борарди. Чол қўлидаги нарсаларни ертўлада қолдирарди-да, дарҳол ортига қайтарди. Ҳар гал чолни кўрфазга юбораётганида Горбьяков, эҳтиёт бўл, миршабларни қочоқнинг изига солиб қўйма тағин, дея такрорларди. Бу огоҳлантиришларга жавобан қария киноя аралаш бурун жийриб кўярди.

Орадан ўн кун ўтди. Иван Акимов эса ҳамон кўрфаздаги ертўлада истиқомат қиларди. Горбьяков Наримдан хабар келишини сабрсизлик билан кутмоқда эди. Дарёлар қаттиқ музлаб қолганди. Тизза бўйи қор ёққан бўлиб, қишки йўлдан одамлар кечасию кундузи юра бошлаган эдилар.

Бир куни Горбьяковнинг уйи ёнига Парабель урядниги Филатов тушган чана келиб тўхтади: Федор Терентьевич катта хонадаги тарози олдида ўтирганича дориларни бўлиб қўймоқда эди. Урядник ўзининг қимматбаҳо соғлиги масаласида ҳам, хизмат юзасидан ҳам Горбьяковнинг олдига тез-тез келиб турарди. У балад бўйли, қоқсуяк одам эди ва озғинлиги ҳақида гапиравериб, ўзининг ҳам, хотинининг ҳам, фельдшернинг ҳам ўлгудек жонига текканди.

— Сирасини айтганда, Иван Терентьевич, — дерди дўриллоқ овозини баралла қўйиб урядник, — ҳақиқий давлат кишилари бу ерда бор-йўғи иккита: сиз ва мен. Миршабларни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Бўлмағур одамлар!

Филатов шу гапни такрорлашни яхши кўрарди. Чамаси, бу сўзлар унинг ички эътиқодини ифодалаб, анча маълумотли одам бўлмиш фельдшер билан ўзини тенг кўришга имкон берарди.

— Ҳақ гапни айтдингиз, Варсонофий Квинтельянич! — дея жавоб қиларди Горбьяков. — Бу ерда бутун самодержавиени сен билан икковимиз суяб турибмиз.

Горбьяков тимқора кўзларини ялтиратиб, мийғида кулиб қўярди-да, кейин шу заҳоти жиддийлашиб, жуда сипо бўлиб қоларди. Филатов унинг айниқса шу хислатига тан берарди. «Мустақил одам! Илдизи бақувват унинг, — дея ўйларди урядник. Фельдшер ичида уни қандай сўзлар билан сўкиб ўтирганини эса Филатов ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди.

Горбьяков гарози билан дориларни нарироққа суриб қўйди-да, Филатовни кутиб олиш учун даҳлизга чиқди.

— Кел, Варсонофий Квинтельянич, қани, ичкари кир! Ҳозир чой дамлашларини буюраман. Хўш, қалай, яхши бориб келдингми?

Филатов ҳатто шинелини ҳам ечмади.

— Маъзур тутасан, Федор Терентьич, — шошиб турибман. Яхши бориб келдим. Дарё бутунлай музлаб, йўл яхши бўлиб қолди. Мана сенга посилка олиб келдим. Марҳамат, ол! Яна китоблар шекилли? Жуда ақлли одамсан-да, Федор Терентьич.

— Ишларинг жойидами, Варсонофий Квинтельянич? Хизмат қалай кетяпти?

— Ишлар чатоқ, Федор Терентьич! Анови қочоқ худди ернинг тагига кириб кетгандай ғойиб бўлди-қўйди. Эсингдами, Полянинг тўйида тутмоқчи бўлган эдик-ку?

— Ғойиб бўлди, дейсанми?

— Осмонга ўчиб кетдими дейман, лаънати! Изсиз йўқолди-я! Становой қисти-бастига оляпти. Мужикларни ёллаб, ўрмонларни тинтиб чиқишни буюрди. Колпашевога ҳам худди шундай буйруқ берилган. Мужикларга тўлаш учун пул ҳам ажратилган.

— Шунча шов-шув кўтарилибдики, демак, анча катта жинойтчи экан-да.

— Жуда катта, Федор Терентьич! Становойнинг гапига қараганда, фақат Томскдан эмас, нақ Питернинг ўзидан ҳам буйруқ кетидан буйруқ келаётганмиш: ернинг тагидан бўлса ҳам қочоқни топишни талаб қилишаётганмиш!

— Айтишга осон бу нарса!

— Нимаям қилардик? Хизматимиз шунақа! Ҳозир ҳовлима-ҳовли юриб мужиклар билан гаплашиб кўраман. Шояд эртага кераклича одам йиға олсам.

— Соғлигинг қалай, Варсонофий Квинтельянич? Курагиннинг таги санчмаяптими?

— Санчиб турибди.

— Эҳтиёт бўл, Варсонофий Квинтельянич, ўзингни ҳалок қилма тагин. Яна озганга ўхшаяпсан.

— Нима қилай бўлмасам? Хизматимизнинг ўзи шунақа!

— Бир-икки кун ётиб, аъзойи-баданингни яхшилаб иситишинг керак.

— Ўрмонни тинтишни пайсалга солмаслик буюрилган...

— Менинг ишим огоҳлантириб қўйиш, Варсонофий Квинтельянич.

— Жуда бошим қотиб қолди-ку.

— Яшайдиган ҳам, ўладиган ҳам ўзинг.

Ташвишга тушиб қолган урядник хонадан талмовсираб чиқиб кетган заҳоти Горбьяков китоблар ўралган пакетни очди-да, улардан бирининг муқовасида Нарим маркази томонидан юборилган почтани пайпаслаб топди. Хатда қуйидагилар хабар қилинган эди:

«Қочган одам Иван Акимов бўлади. Унинг махфий тахаллуси — «Гранит». Қочиш муваффақиятли тугамоғи учун қўлингиздан келган

ҳамма чорани кўрмоғингиз лозим. Марказий Комитетнинг қарорига мувофиқ, ўртоқ Гранит Швециядаги эсдек-большевикларнинг фаолиятини кучайтириш ва фавқулодда муҳим бир вазифани бажариш учун Стокгольмга йўлланма олган.

Ҳеч бўлмаганда яқин уч ой ичида унинг Томск томонга келишини мутлақо ўринсиз деб ҳисоблаймиз. Бу шароитда ўртоқ Гранитга ёрдам бермоқ ниятида қўллашни лозим топган барча чораларингиз учун сиздан миннатдор бўламиз.

Ишончли маълумотларга кўра, Наримда жандармерия ва полиция амалдорларининг махсус кенгаши бўлиб ўтибди. Унда сургун қилинган сиёсий маҳбуслар, айниқса, эсдек-большевикларни қамоқда сақлаш устидан назоратни зудлик билан кучайтириш масалалари муҳокама қилинибди. Акимовни қидириш масаласига келганда, Парабель, Колпашевский ва Кривошеинский волостларидаги барча жарлик ва ўрмонларни тинтиб чиқиш тайин қилинибди».

Горбьяков хатни ўзининг қизғин мис спиртовкасида ёқиб юборди, унинг кулини бармоқлари билан эзгилаб, кулдондаги тамаки қолдиқлари билан аралаштириб қўйди. Сўнгра у ўрнидан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

У биринчи навбатда урядникнинг ўрмонни тинтиш ҳақидаги режасини барбод қилмоғи лозим эди. Агар шундай қилмаса, Акимовнинг аҳволи чатоқ бўлиши турган гап. Қор — шафқатсиз сотқин. У одамларнинг изини ўзида сақлаб қолади, из қолдирмай яшашга эса, инсон зоти ҳали ўрганган эмас. Тинтувчилар Парабель ирмоғига боришган заҳоти кўрфазни титқилаб чиқишади. Акимовнинг бу ердан кетадиган жойи йўқ: ҳаммаёқ ўрмон ва оппоқ қор қоплаган кимсасиз дала...

Иккинчи навбатда бажарилиши лозим бўлган иш — Акимовни бошқа ишончлироқ жойга кўчириб ўтказиш эди, токи у манови қидирувлар, тинтувлар тугаб, полициячилар ҳовуридан тушгунига қадар қишини тинчгина ўтказиши мумкин бўлсин.

Горбьяков хонада тинимсиз уёқдан-буёққа юрганича папирос кетидан папирос чекарди-ю, бироқ миясига дурустроқ фикр келай демасди.

Шу пайт эшик гичирлаб очилди-да, уйига Федот Федотович кириб келди. Чол куёвига доим ҳурматини жойига қўйиб, иззат-икром билан муомала қиларди. У куёвини мустақиллиги, ўткир ақли ва бақувватлиги учун ҳурмат қилар, унинг ўзига нисбатан меҳрибон ва оқибатли бўлгани учун яхши кўрарди. «Жуда ҳалол, инсофли одамсан-да, Федор Терентьевич, — дея ўқтин-ўқтин дилидан ўтказарди чол. — Сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганида борми, мени қувиб юборарди, қараб-санки, кўча-кўйда адашган итдек сарсону саргардон бўлиб юрардим. Ёки уйга янги хотин олиб келарди. У хотин эса мени ажалимдан беш кун бурун гўрга тиқарди. Билмадим, қайси савобли ишларим учун экан, яратган парвардигор қариган чоғимда менга сенинг ёнингда бўлишдек бахтни ато этибди?»

— Сенга баъзи гапларни айтиб қўймоқчи эдим, Федя, — деди Федот Федотович чаққонлик билан ечинар экан, печь олдида ивирсиб юрган ошпаз аёлга кўз қирини ташлаб.

— Киравер, фатер, киравер. Эшикни ўзим ёпиб қўяман.

— Гаврюха билан учрашдим, Федя. Ташвишга тушиб қолибди у, — деди чол хонанинг ўртасида тўхтаб оппоқ сочларини силаб текислар экан...

— Нима гап бўлибди ўзи, фатер?

— Мени кутиб турган экан, ўзи олдимга келди. Вақт борида мени қутқаринглар, дейди. Кеча кечқурун ертўланинг олдида иккита йигит-

1 Социал-демократлар. (Тарж).

ча келиб қолибди. Бири ўн тўртларда экан, иккинчиси эса, йигирма-ларни уриб қўйган кап-катта йигит эмиш. Иккови ҳам чанғида экан. Гаврюхани кўргач, қўрқиб кетишибди-ю, йўл томонга қараб жуфтакни ростлашибди. Гаврюха, миршаблар келиб қоладими, деб кечаси билан ухламай чиқибди.

— Шунақа дегин, фатер. Чанғининг изи қаёққа қараб кетибди, шуни қараб кўрмадингми?

— Қараб кўрдим, Федя. Улар Катта Нестерово томон кетишибди.

— Яхши бўлибди. Демак, дарҳол урядникнинг олдига эмас, балки маслаҳатлашиш учун ўз қишлоқларидаги биронта одамнинг олдига кетишган. Хўш, кимнинг олдига кетишганийкин?

— Билмадим.

— Ҳамма гап ана шу билмаслигимизда. Вақтимиз эса жуда зиқ. Агар Гаврюхани у ердан олиб кетмасак, кечга яқин уни миршаблар қўлга олишади.

— У сенинг дўстинг бўладими, Федя, ёки шунчаки алоқачими?

— Дўстим ҳам, алоқачи ҳам, биродар ҳам — хуллас, ҳаммасида бор.

— У ҳолда Гаврюхани қутқариш керак.

— Хўш, қандай қилиб қутқарамиз, фатер?

— Ташвиш қилма. Мен уни олис тайгага олиб кетаман. Уқ-дори тахт турибди, фақат ошпаз хотинга буюриб қўй, озиқ-овқат тайёрлаб берсин, Гаврюха билан ўша ерда яшаб, ов қиламиз. Унинг мен билан бирга эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

Горбьяков ўйлашиб қолди. Чол таклиф қилаётган режа анча мушкул иш эди. Федот Федотович ҳар хил юмуш билан бориб турадиган олис тайгага қадар икки кунлик йўл юриш керак. У ерда кичкинагина уй ҳам бор. Ов қилишдан ташқари балиқ тутиш ҳам мумкин. Озиқ-овқат масаласи муаммо эмас у ерда. Лекин жуда узоқ, ниҳоятда хилват жой. У ерга фақат тайгада кўп юрган тажрибали одамгина етиб бориши мумкин. Хўш, марказ Акимовни эҳтиёт қилишнинг бошқа биронта чорасини ўйлаб топса-чи? Бирдан уни, айттайлик, махфий хизматдаги давлат амалдори қиёфасида зудлик билан жўнатиб юборишнинг қулай имконияти туғилиб қолса-чи? У ҳолда Горбьяков нима қилади? Парабелдан ўрмонлар, дарёлар, ботқоқликлар ажратиб турган ўша жин ургур олис тайгадан уни қандай чақиртириб олади?

— Гап бундай, фатер, ҳозир урядникнинг уйига бориб, манови дорини берасан. Уни хотинининг қўлига тутқизасан-да, Федор Терентьев хўжайинни дарҳол тўшакка ётқизишни буюрдилар, деб айтасан. Ўзи қоқсуяк бўлса, бунинг устига Наримдек олис йўлга бориб келгач, бу дард билан ҳазиллашиб бўлмаслигини тушунтирасан.

Чол куёвининг ниятини англолмай унга тикилди. Горбьяков буни сезиб, изоҳ берди:

— Режа бундай, фатер: Филатов кўрпа-тўшак қилиб ётиб олади. Ана шунда у эртага белгилаб қўйган тинтув ўтказилмайди. Сен уникига бориб келгуниингга қадар эса, мен баъзи нарсаларни ўйлаб оламан.

Чол даҳлига чиқди-да, бир минутдан сўнг эгнига калта пўстин, бошига ит терисидан тикилган сержун қалпоқ, оёғига қўнжи узун пийма кийган ҳолда қайтиб кирди.

— Ўзингдан ҳеч қандай гап қўшма, фатер. Дорини бергини орқангга қайт.

— Тушунарли,— дея тўнғиллади Федот Федотович. Унинг бароқ қошлари остидан ёшларникидек тийрак кўзлари қувлик билан четга кетди, изгириндан ёрилган лабларида сезилар-сезилмас табассум пайдо бўлди-ю, сўнг шамолда кўтарилган учқундек шу заҳоти сўнги-қолди.

Дераза ордидан чолнинг оёғи остида қорнинг гирчиллагани эши-

тилди. «Совуқ тушибди», дея хаёлидан ўтказди Горбьяков. У хонада яна уёқдан-буёққа юрганича турли чораларни ўзича муҳокама қилиб кўра бошлади: «Уни уйимга бошлаб келсам-чи? Узини бирор нарсани текшириш учун Томскдан келган бошлиқ қилиб кўрсатади. Масалан... Хўш, нима масалан? У нимани текшириши мумкин?.. Йўқ, бўлмайди. Бундан ташқари, у ким билан, қайси аравада келди, деган савол туғилади. Бу ерда эса ҳар бир аравакаш отнинг қашқасидай маълум. Йўқ, бундай қилиб бўлмайди».

«Балки уни бошқа жойга кўчириб ўтказиш лозимдир? Айтайлик, Обдаги балиқчилар олдига жўнатсак... Уни ҳозир шаҳарда яшайдиган ёшликдаги дўстим сифатида ўзим бошлаб боришим мумкин... Қишки балиқ овининг ишқибози сифатида бирон ҳафта бошпана беришларини илтимос қиламан... Хўш, бир ҳафта ҳам ўтар, кейин нима қиламиз? У ерда биринчи кунидек уни тутиб бермасликларига ким кафолат бера олади? Ҳозир одам яшайдиган жой борки, ҳамма ерда полициячилар изғиб юришибди».

Шу йўсинда қайнотаси қайтиб келгунга қадар Горбьяков маълум бир тўхтамга кела олмади. Чол эса фавқулодда бир янгилик топиб келди.

— Дорингни, Федя, хотинига топширдим. Роса миннатдорчилик билдирди ўзиям! Яхшилигингни унутмасликларини айтиб қўйишни буюрди. Буёғи аён энди: яхшилигингни ерда қолдиришмайди.

— Узини кўрдингми?

— Кўрдим! Уша ярамас хизматини бажариб ўтирибди...

— Бу нима деганинг?

— Кастарево миршаби билан ўтириб олиб, Гаврюха чиқиб кетиши мумкин бўлган йўлларнинг барини тўсиб қўйишнинг режасини тузаяпти.

— Қачон пистирма қўймоқчи эканлигини фаҳламадингми?

— Кўппакларини эртага ишга солмоқчи. Беканинг ўзи айтди. Эртага зарур бир ишни бажарганидан сўнг пешиндан кейин жир йиққани ётармиш.

— Нима қиламиз энди, фатер? — Горбьяков қанчалар ташвишга тушганини яширолмай қолганди.

— Олдини оламиз, Федя.

— Хўш, қандай қилиб, фатер?

— Тунда Гаврюхани олис тайгага олиб кетаман. Улар орқа-олдини ўнглаб олгунича, биз ғойиб бўламиз-қўямиз.

— Бўпти, отлан, фатер. Шундан бошқа чорамиз йўқ, — деди Горбьяков изтироб билан қизини эслар экан. «Қани энди Поля ёнимда бўлганида! Йўлга ҳозирлик кўришда ва уларни кузатиб қўйишда ёрдамлашган бўларди», дея ўйларди у.

Учинчи боб

1

Поля эса янги уйда яшамоқда эди. Бу хонадонда уни синчиклаб кузатишар, у ҳам ўз навбатида азмойиш олиб, янги уйга кўниқиб борарди. Криворуковларнинг оиласи, гарчи унча катта бўлмаса-да, лекин ундаги ҳар бир одамнинг ўзига яраша димоғ-фироғи бор эди. Аввало Епифан Корнеевич Криворуковнинг ўзини олайлик. Ёши элликдан ошган бўлишига қарамай, қадди-қомати келишган, чайир одам. Унинг тўқ сариқ сөчларига биронта ҳам оқ ораламаган, қўй кўзлари

Расмларни Э. РУЗИБОВ чизган.

чақнаб туради, товуши ўткир — бир қичқириб берса, бутун уйга эшитилади.

Епифан — абжир одам. Чор атрофдагиларнинг бари шундай дейди. Тўғри айтишади ҳам. Абжир бўлмаса, тақдирини шундай усталик билан жиловлаб олармиди? Епифан ишни савдогар Гребеншичковнинг қўлида сайёр гумашталикдан бошлаган эди, энди бўлса, ўзи ҳам деярли савдогар бўлиб қолади. Қиш кезлари Епифан бутун Нарим ўлкасида уёқдан-буёққа изғиб, қумлоқ жойлар, ўнгирлар, қароргоҳларда тutilган барча балиқларни сотиб олиб, уларни Голешчихинодаги ўз омборларига ййгади-да, рождество байрамидан сўнг Томскка балиқ карвонларини жўнатади. Ҳар бир карвонда ййгирматадан кам чана бўлмайди. Хўш, бу чаналар қанақа бўлади ўзи? Чиройли қилиб бўялган дўға билан чанага қўшилган отнинг ўзигина эмас бу. Бу шумурт ва қизил-тол новдаларидан тўқилиб, темир ҳалқалар билан чанага маҳкам биркитиб қўйилган катта кажава ҳамдир. Кажава эса тилоғоч палёни-

дай йирик-йирик бикри, нельма, мақсум ва елимбалиқларга лиқ тўла бўлади. Ҳар бир кажавадаги балиқлар кам деганда йигирма пуд келади. От кучлироқ бўлганида эса, йигирма беш пуд ҳам ортилаваради! Нақд муллажирингнинг ўзгинаси бу!

Қиш давомида Епифан Корнеевич ана шундай карвонлардан ўн-тачасини шаҳарга жўнатади-да, янги олган бу даромаддан ҳамёни жуда қаппайиб кетганини ҳис эта бошлайди. Шундан сўнг Епифан яна Обь соҳиллари бўйлаб изғий бошлайди, у ерларда эса унинг таниш-билишлари, ошна-оғайнилари жуда кўп. Балиқ шўрва билан арақни мириқиб ичи олишга, роса суҳбат қуришади, умрбод дўст бўлиб қолиш ҳақида онт ичишади, кайфлари тароқ бўлганидан кейин эса, ҳатто қучоқлашиб ўпишишади ҳам. Кейин Епифан кузги-қишки мавсумда ов қилинадиган балиқ учун закатат чиқариб беради. Эски йил тугаб, янгиси ҳали бошлангани йўғу, қарабсизки, Епифан оладиган молини олдиндан тайёрлаб қўйибди. Буёғига энди вақти келганида артелма-артель юриб, овни йиғиб олиш ва янги карвонни йўлга шайлаш қолади, холос. Ҳаёт ана шу йўсинда тегирмоннинг чархпалаги янглиғ айланаваради.

«Бўрини оёғи боқса, мени отим билан ёпинчиғим боқади», дегучи эди хаҳолаб кулганича Епифан Корнеевич. Чини билан ҳам у тинчлик деган нарсани билмасди: бир ерда муқим ўтира олмасди.

Уйда Епифан жуда кам бўларди. Бир қарасанг, карвон билан Томскка жўнар, бир қарасанг, балиқчилар олдига йўл оларди. Қишда шундай бўларди. Езда эса у лангаргоҳма-лангаргоҳ юрар ва катта тахта қайиқларида ўтириб олиб, ўткинчи кемаларга янги тутилган балиқ сотарди. Голешчихинога келиб қолган кезлари ҳам у уйда ўтира олмай ўтлоқ томон ошиқарди. Епифаннинг аравага қўшиладиган ўттизта оти бор эди. Бундан ташқари, молхонаси тойчоғу қўй-сигирга тўла эди. Наримда эса қадимдан, биринчи кўчманчилар келган пайдан буён масофани ўлчаш учун қўлланадиган Коломна чақирими каби қиш анча узун бўлади. Ана шу қиш ичида шундай подани дурустроқ боқиш учун ҳар бир бошга ўттиз гарамдан хушбўй пичан керак. Бу пичан ҳовлига ўзидан-ўзи келиб қолмайди! Уни ўриш, қуритиш, бир жойга йиғиш, сўнгра уйга ташиб келиш лозим.

Епифан бутун оиласини пичан ўримига олиб чиқади, яна келгиндилардан элликка яқин кишини ёллайди ҳам.

Одамлар Епифанникига ишлаш учун жон-жон деб келишади. У ишчиларни яхши боқади, баъзан қитдай арақ ҳам қўйиб беради ва пул тўлаётганида хасислик қилмайди, тийин устида тишини синдириб ўтирмайди.

Уни қувноқ феъли учун ҳам яхши кўришади. У жуда одамшаванда, чаққон мужик. Ўзи ишдан қочмайди, қаерда оғирроқ иш бўлса, енг шимариб ишлайверади, лекин бошқаларни ҳам тинч қўймайди, шоширади. Имиллаган одамларни заҳарханда сўзлар билан масхара қилади, баъзан эса астар-аврасини ағдариб сўкиб ҳам беради.

Баъзан Епифан ножўя қилиқ ҳам чиқариб қўярди: икки-уч кун босим ичиб юборарди. Бундай ҳолларда у уйга чалажон бўлиб қайтарди. Кўзлари киртайиб, ранги оппоқ оқарганича, гандираклаб қуюқ охра бўёғи билан бўялган зинадан иккинчи қаватдаги ўз хонасига кўтариларди-да, кўрпа-тўшак қилиб ётиб оларди. Шу ётишда у икки-уч кунлаб ётиб қоларди. Бундай пайтларда унинг товуши ҳам эшитилмас, ўзи ҳам кўринмасди. Уни фақат хотини, ёрдамчиси, хонадонининг бекаси бўлмиш Анфиса Трофимовна парвариш қиларди. Улар ўзаро секин товушларини пасайтириб сўзлашарди. Нима тўғрисида сўзлашганларини эса ёлғиз худонинг ўзи биларди.

Энди Анфиса Трофимовнага ўтайлик, Голешчихиноликлар унинг

ҳақида ҳар хил фикр юритардилар. Қўпчилик Криворуковлар хонадо-нида бош одам худди ана шу бека бўлади, деб ҳисобларди. Анфиса Трофимовна баланд бўйли, тўладан келган, хатти-ҳаракати вазмин бир аёл эди. Барвасталиги, оғир-вазмин ва художўйлиги учун бўлса керак, қишлоқдагилар унга «Гумбаз», деб лақаб қўйишганди. Лекин Анфиса Трофимовна оддийгина бир одамнинг қизи эди. Унинг отаси Ильинский қишлоғининг деҳқони бўлиб, у ерда карвонсарой тугарди.

Анфиса Трофимовна эридан тахминан беш ёш катта. Унинг ўзи шундай дейди. Аслида эса Епифан хотинидан саккиз ёш кичик. Улар-нинг тенгсиз никоҳининг сири ҳам худди ана шунда.

Қизлигида Анфисанинг бошига бир фалокат тушганди. Ёши энди йигирмага тўлганида, у бир дардга чалинди. Унинг айна эрга тегадиган пайти эди, аммо хасталик қизни тўшакка парчинлаб қўйди. Бод касали унинг сумбатдай қоматини букчайтириб қўймоқда эди. Оёқ-қўли шишиб кетди, бармоқлари қийшайиб қолди, умуртқасининг икки жойида эса муштдек келадиган шиш пайдо бўлди. Бечора ота-онаси-нинг қилмаган иши, кўрмаган чораси қолмади: уни қип-яланғоч қилиб эрталабки шудрингга олиб чиқишди, турли гиёҳларни қайнатиб ичи-ришди, сочиқ қиздириб босишди, бочкадаги сули бўтқасига солишди. Томскка олиб бориб, Сибирдаги биринчи подшолик дорилфунунининг машҳур профессорларига ҳам кўрсатишди. Шу зайлда беш йил қийна-лишди. Лекин ҳеч нима ёрдам бермади. Онаси куюниб йиғлар, отаси чуқур-чуқур хўрсинарди. Айтишга осон: қизи бир умрга мажрух бўлиб қоляпти-ку! Ота-онанинг кўнгли эзилмайдими ахир?!

Анфисани бир ёзнинг ичида Федот Федотович Безматерних даво-лади. Тўғри, шахсан ўзи даволамади-ю, лекин қизнинг ота-онаси ни-ҳоятда умидсизликка тушиб, тақдирга тан бериб қўйишган бир пайтда уларга яна маслаҳат берди.

Федот Федотович Парабелдан Томскка йўл олган балиқчилар карвонини кузатиб боришга ёлланган эди. Карвон Ильинскийдаги карвонсаройда тунаб қолди. Кечки овқат пайти устида катта самовар турган стол ёнига карвонсарой эгаси ҳам келиб ўтирди. У ҳозиргина оғриқнинг зўридан чинқириб йиғлаётган қизини печнинг устига чиқа-риб қўйган эди. Одатда қиз белини печнинг иссиғида қиздирганидан сўнг оғриқ бирмунча босиларди.

Карвонсарой эгасининг уйига кутилмаганда бостириб кирган бу фалокат ҳақида сўзлаша бошлашди. Ана шунда Федот Федотович бир-дан:

— Менга қара, оғайни, сен қизингни балчиқ билан даволаб дўр-мадингни? — дея сўраб қолди.

— Қанақа балчиқни айтяпсиз?

— Қўлнинг балчиғи-да.

— Қани бир бошидан айтиб беринг-чи, отахон.

Федот Федотович бор гапни айтиб берди. Гап бундай бўлган экан: Нарим ўлкасига келиб жойлашгач, орадан ўн йилча вақт ўтганидан сўнг, Безматернихнинг ўзига ҳам бод касали азоб бера бошлапти. Уша кезлари у жуда бақувват мужик бўлган экану, лекин дард устунроқ келибди. У букчайиб, оёқларини кериб юрадиган бўлиб қолибди.

Кунлардан бирида олис тайгада ов қилиб юрганида Федот Федо-товичнинг кўзи кичкинагина бир кўлга тушибди. Бу кўлнинг бошқа кўллардан фарқ қиладиган жойи йўқ экан. У пастликда жойлашган бўлиб, атрофини қалин ўрмон қўршаб олган, қирғоқларни эса қиёқ ва қамиш қоплаган эди. Вақт-вақти билан унинг соҳилидаги қумни қандайдир кўкимтир ёғли парда қоплаб оларди. Лекин шамол туриб, тўлқин кўтарилгач, сув бу пардани изсиз ювиб кетарди. Ёз кезлари Федот Федотович ана шу кўлда чўмилишни одат қилиб олди. Кейин кўним-

кечагини ҳам шу сувда юва бошлади. Шундан сўнг у бир оз енгил тортаётгандек бўлди, айниқса оёғига жон кирди. Шишиб, майишиб кетган бармоқлари юмбаб, ҳаракатга келиб қолди. Уша-ўша Федот Федотович бу ерда ҳар куни чўмиладиган бўлди, фақат чўмилдигина эмас, балчиққа кўмилиб узоқ-узоқ ётди.

Совуқ ҳам тушди, Федот Федотович эса бари бир кўл бўйига бора-верди. У балчиққа кўмилиб оларди-да, ер қаъридан кўтарилаётган иссиқни ҳис этиб ётарди. Ниҳоят, Парабелга қайтадиган вақт ҳам етиб келди — совуқ тушиб, қор ёғди, кўл ҳам музлаб қолди, Федот Федотович чанғида учин учун турди-ю, қувонганидан қичқириб юборди: бели мутлақо оғримай қўйган, оёқлари енгилгина бўлиб, ўзидан-ўзи югуриб кетадигандай туюларди.

Олис тайгага етиб олиш қанчалик қийин бўлмасин, отаси Анфисани ўша кўлга олиб борди. Ёзнинг охирига бориб Анфиса беш йиллик азобни кўрмагандай шоду хуррам оёққа туриб кетди. Шундан сўнг қиз Безматерних чолнинг олдида тиз чўкди-да, қўлларини қовуштириб деди:

— Мен энди, Федот Федотович, сизни бир умр дуо қилиб ўтаман. Ёдингизда бўлсин, агар бошингизга бирор фалокат тушса, биринчи бўлиб ёрдамга келаман. Сизни менга худонинг ўзи етказди, сиз орқали шифо бахш этди.

Анфиса уйига қайтди. Отаси билан онаси, энди қизимизни эрга бериш керак, дея қарор қилишди. Шундан сўнг унга сеп йиғиб, куёв излай бошлашди.

Гарчи Анфиса келишган, кўркам қиз бўлса-да, лекин ҳаёти чаппасига кетган эди. У дард чекиб ётганида дугоналарининг бари турмушга чиқиб, бола-чақали бўлиб кетишганди. У тенги йигитлар ҳам уйланиб олишганди. Анфисанинг кўнгли вайрон бўлиб, дугоналарсиз, ёр-дўстларсиз яшай бошлади. Айниқса, сингиллари Евдокия, Глафира, Неонила ва Марфаларни бирин-кетин эрга беришганида унинг кўнгли ўксиди.

— Қари қиз! — дейишарди одамлар энди ўқтин-ўқтин Анфиса ҳақида.

Бироқ Анфисанинг ёши ўттиздан ошган ва у энди умрим ёлғизликда ўтар экан, деб тақдирига тан бера бошлаган бир пайтда карвонсаройга Епифан танда қўйиб қолди. Савдогар Гребеншиковнинг гумаштаси сифатида у қишлоқма-қишлоқ кезиб, балиқчилар артелидан овчилар қароргоҳига ўтиб юрарди. У абжир йигит бўлиб, аёл зотининг кўнглини овлашни яхши кўрарди. Ёш жувонлар, қари қизлар, кўнгли бўшроқ хотинлар уни яхши танишар ва қўлларидан келганича кўнглини олишга ҳаракат қилишарди. У эса бирига рўмол, бошқасига бир қадоқ пряник, учинчисига бир банка обакиданон совға қилиб юрарди.

Епифан Анфисанинг ҳам кўнглини топа билди. Қиз аввалига ҳадиксиради, йигитнинг хушомадини рад этиб юрди-ю, лекин охири таслим бўлди. Кўп ўтмай ота-онаси Анфисанинг ҳомиладор эканлигини билиб қолишди.

Епифан яна карвонсаройга келганида, Анфисанинг отаси уни алдаб ичкари хонага бошлаб кирди-да, эшикни ичидан беркитиб олиб, унга мушт ўқталганича дўқ ура кетди:

— Хонадонимни бадном қилдинг, аблаҳ! Энди қизимга уйланасан! Агар уйланмасанг, Обда йўлингни пойлайман-да, ҳуққига ташлаб балиқларга ем қиламан!

Епифанни қўрқитиш қийин эди. Унинг ёнида доим пул бўлар ва шу боисдан ҳам йигит ўқлари барабанга жойлоғлиқ чет эл пистолетини олиб юрарди:

— Минг сўм берсанг уйланаман! — деди оппоқ тишларини ялтиратиб илжайганича Епифан. У анчадан бери манави разил гумашталик вазифасидан воз кечиб, ўзи мустақил иш бошлаш ҳақида орзу қилиб юрарди.

Анфисанинг отаси Трофим ялиниб-ёлвора бошлади. Ахир бунақада хонавайрон бўламан-ку, сен мени кафангадо қилмоқчимисан, дея зорланди. Бироқ Епифан карвонсарой эгалари мўмайгина пул топишларини бошқалардан яхшироқ биларди. Ижара ҳақи, чой ҳақи, озик-овқат ҳақи, пичан ҳақи, ем-хашак ҳақи дегандай пул турли йўллар билан оқиб келаверади. Карвонсарой эгалари енг ичида арақфурушлик ҳам қолишади. Бу ўринда улар инсоф қилиб ўтиришмайди! Зеро, ўткинчи одамнинг кўнгли қиттай ичишни тусаб қолган экан, пулнинг бетига қараб ўтирмаслигини яхши билишарди.

Трофим қанча саркашлик қилмасин, лекин, бари бир Епифаннинг талабини қондиришга мажбур бўлди. Тўйни ҳам дарров ўтказиб юбора қолишди. Шундан сўнг Епифан ёш хотинини Парабелга олиб кетди. Епифаннинг қайнотаси билан тузган битими сир бўлиб қолмади албатта. Одамлар ҳайратдан ёқаларини ушлаб қолишганди:

— Оббо Епифан тушмагур-ей! Қайнотасидан нақд минг сўм ундириб олибди-я! Нима учун, қандай қилиб ундириб олганийкин — ёлғиз худонинг ўзи билади!

Умуман, бу тўй одамларга роса гап-сўз бўлди. Баъзилар эса ҳатто: «Епифан Анфисани беш йил ўтмасдан ташлаб кетади! Унинг ҳар бир қишлоқда биттадан жазмани бор!» — дейишгача бориб етишди.

Лекин тезда қишлоқнинг ғийбатчилари тилларини тийиб қолишди. Епифан бутунлай ўзгарди-қўйди. У энди анча вазминлашиб, бутунлай ишга шўнғиб кетди. Ана шундан кейингина одамлар Анфиса бекорга ўттиз ёшигача отасининг ёнида ўралашиб юрмаганига тушуниб қолишди. Отасининг ёнида юриб у ақл ўрганган, ҳаёт тажрибасини бойитган экан. Улар бирга яшай бошлаганларидан сўнг орадан уч йил ўтгач, Епифан Голешчихинода икки қаватли уй, бир талай от-арава сотиб олди-да, Нарим ўлкасининг у бошидан-бу бошига елиб-югура бошлади. Зийрак одамлар буни фаҳмлаб, ўзларича талқин қилишди:

— Епифаннинг ўзи ким бўлибди? Шунчаки тутун! Унинг олови — Анфиса.

Эрининг уйдаги ҳаётга разм солар экан, Поля ҳам, одамларнинг шу фикри тўғри бўлса керак, деган хаёлга бориб қолди. Дарҳақиқат, Криворуковлар хонадонида ишбоши Епифан эмас — Анфиса эди. У бутун ҳоқимиятни — ҳукмдорликни ҳам, ҳакамликни ҳам, устозликни ҳам ўз изнига олганди. Агар Анфиса эрини ўз вақтида хавф-хатардан эҳтиёт қилиб, хато йўлга киришдан сақлаб қолмаганида, қачон ва қаерда иш бошлаш, ким билан дўст тутинишу кимга панд бериш ҳақида йўл-йўриқ кўрсатиб турмаганида, Епифан шу енгилтаклиги билан хонадонидаги ҳозирги фаровонликнинг ўндан бирига ҳам эриша олмаган бўларди.

Бўйининг баландлиги, вазнининг салмоқчилигига қарамай, Анфиса анча енгил одимлар, оҳиста сўзлар ва ўзини жуда вазмин тутарди. Лекин, шунга қарамай, унинг киёфасида қандайдир фармонбардорлик, қатъийлик ва ҳатто шафқатсизлик сезилиб турарди. Аёл қора кўзларини хиёл тикиб, қўлини аста силқитганича, вазмин товуш билан бир оғиз сўз айтса, бас, одам дарров тобе бўларди-қўярди. Ҳатто Криворуковнинг омборларини қўриқлаб ётган ҳар бири бузоқдек-бузоқдек келадиган ва ҳеч кимни ёнига йўлатмайдиган занжирбанд итлар ҳам Анфисани кўрганлари заҳоти қирқилган думларини қисиб, бекага айбдорлардек аянчли қарашганича гингший бошлардилар.

Биринчи кунданоқ Поля бир нарсани тушуниб қолди: Анфиса ўзи

билан бир хонадонда яшаётган ҳар бир одамнинг мустақиллигидан маълум қисмини тортиб олаётгандек бўлар, уни гоҳ ўз ақли, гоҳ хотиржамлиги, гоҳида эса осойишта ҳукмдорлиги билан эзиб қўяди. Поля яна бошқа бир нарсани — Анфиса уни тергаб туражаги, уни ўзи-га бутунлай тобе қилиб, итоат эттиришга уринажаги, аммо Криворуковларнинг хонадонида ўрнашиб қолган тартиб-қоидаларни бузишга сира ҳам йўл қўймаслигини яхши тушуниб олди. Ҳозирча эса Поля кўнгли қандай тусаса шундай яшаб келмоқда эди. У табиатан қувноқ, қулағон, ҳар хил қизиқ нарсаларни ўйлаб топишга уста эди. Поля эркинликда ўсганди, оиласида ҳеч нима унинг озодлигини чеклаб қўймаганди. Отаси, буваси ва умрининг сўнгги кунларига қадар онаси ҳам уни оқилона ва юксак бир меҳр билан севишган эдики, бундай тўғу инсоннинг қалбида фойдали меҳнатга интилиш уйғотиб, унинг дилида қадр-қиммат тушунчасини шакллантиради.

Криворуковлар хонадонида учинчи одам — бу Никифор эди. У Анфисанинг тўртинчи боласи эди. Аввалги уч бола гўдаклик чоғида; бир ёшга етмаёқ нобуд бўлишганди.

Никифор туғилганидан сўнг Епифан билан Анфиса болани сақлаб қолмоқ учун қўлларидан келган ҳамма чорани кўришга аҳд қилишди.

Шундан сўнг улар старообрядчиларнинг йироқдаги аллақайси қишлоғидан Секлетей исмли бир эмчи кампирни уйларига кўчириб олиб келишди. Секлетей гиёҳларнинг сирини билар, улардан ичадиган ва баданга сурадиган турли дори-дармонлар тайёрларди. Ота-онанинг кўрган чораси жуда ўз вақтида бўлган экан. Чақалоқ ниҳоятда озғин, касалманд ва нимжон бўлиб, унинг шу пайтгача қандай тирик эканлигининг ўзи кишини ҳайратга соларди. Секлетейнинг ёрдами тегдими ёки Никифорнинг пешонасига омон қолиш ёзилган эканми, ҳар қалай у оёққа туриб кетди. Бу ўринда адолат юзасидан фельдшер Горбьяковнинг ҳам хизмати катта эканлигини қайд қилиб ўтмоқ лозим бўлади. Энг оғир кунларда Епифан касал боласининг ёнига Горбьяковни бошлаб келар, шунда фельдшер Криворуковлар меросхўрининг озғин ёлкалари ва қовурғаларини тўқиллатиб, унинг нафас олиши ҳамда юрагининг уришига қулоқ солганича тепасида узоқ ўтирарди.

Ёши ўнга тўлганида (бу пайтга келиб Секлетей аллақачон бандаликни бажо келтириб бўлган эди) Никифор бирдан бутунлай соғайиб кетиб, одамларнинг кўз ўнгида кучга тўла бошлади. Уша-ўша ҳеч қандай дард унга яқин йўламай қўйди. Ёши ўн бўлганга Никифорнинг бўйи отасиникидан қолишмайдиган бўлиб, яғриндоргина йиғитчага айланди. Унинг товуши дўриллаган эди ва у турли йиғитларга худди тенгқурлардек йиғирма яшар йиғитлар билан бирга борар эди. Епифан билан Анфиса ўз фарзандларидан бошлари осмонда эди. Зеро, Никифор туғилганидан кейин ҳам уларнинг бошига яна кулфат тушганди: ўғиллари уч ёшга тўлган йили туғилган қизалоқ бор-йўғи етти ҳафта яшади.

Бироқ энди Никифор уйига фақатгина хурсандчилик келтирмай, ота-онасини анча ташвишга ҳам солиб қўймоқда эди.

Худо билсин, у кимга тортди экан, лекин Голешчихинода ҳам, Костаревода ҳам, Парабелнинг ўзида ҳам унинг дастидан ҳеч кимга тинчлик йўқ эди. Никифор урушқоқ ва жанжалкаш бола бўлиб ўсди. Бир тўда оғайнилар биргаллашиб, ўйин-кулги қилаётган қизлар галасини қувиб солишар, никоҳ ўқиладиган кунлари Парабелдаги черков олдида куёв-жўраларга тегажоғлиқ қилиб, тўполон чиқаришар, тўнлари бировларнинг полизига бориб шипшийдам қилиб кетишар, қўшни қишлоқ йиғитларининг йўлини овлоқ жойда пойлаб дўшнослашарди. Бу муштлашувларда Никифорнинг ўзи ҳам баъзан роса адабини ерди. У уйига гоҳ бурнини қонатиб, гоҳ кўзини кўкартириб келар, гоҳида эса

қўлини чиқариб қайтарди. Епифан билан Анфиса уни жазолаб ҳам кўришди, яхши гап билан насиҳат ҳам қилишди, лекин фойдаси бўлмади. Никифорнинг бирмунча қўйилиб қолишига бошқа бир нарса сабаб бўлди: фельдшер Горбьяковнинг қизи Поля унинг жигаридан урган эди. Қизни бирон кечадами ёки тасодифан бирон жойдами кўриб қолса борми, Никифорнинг тили калимага келмай, қўллари терлар, ўзи эса дарҳол лақма ва шалпангқулоқ кучук болага ўхшаб қоларди.

Поля Никифордан анча ёш эди. Никифорнинг тўполончи оғайниларининг бари аллақачон уйланиб, бола-чақали бўлиб кетишди-ю, у бўлса ҳамон севгисини изҳор қилишга юраги дов бермай, Полянинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрарди.

Полянинг ўзи ҳам йигитга меҳр қўйиб қолганди. Никифор уни бир эмас, икки йил кутгани қизнинг қалбини гурурга тўлдирар, уни йигитга бўлган меҳрини янада кучайтирарди.

Епифан билан Анфиса ўғилларининг кўнгли кимда эканлигини сезиб қолишди. Никифорнинг танлаган қизи уларга ёқмади албатта. Улар ўғилларини наримлик биронта савдогар ё даҳабошининг, ёки ҳеч бўлмаса, катта йўл устидаги қишлоқнинг йирикроқ хўжайинларидан бирининг қизига уйлантиришмоқчи эди. Улар келин учун кўпроқ сеп олиб, қўшимча сармойани муомалага ташлашни ва шу йўсинда бойликни кўпайтиришни ният қилиб қўйишганди! Уша фельдшердан қанчаям пул чиқарди дейсиз? Тўғри, у ўқимишли, олижаноб одам, гўнг кавламайди, лекин давлати камроқ.

Фақат Поля Федот Федотович Безматернихнинг набираси эканлигини Анфисага бир оз таскин бериб турарди. Агар ўша чол бўлмаганида Анфисага шундай бадавлат хонадоннинг бекаси, хотин ва она бўлиш бахти қаёқда эди дейсиз? Ахир у ўша шифобахш балчиқ ҳақида айтмаслиги, юзлаб бошқа одамлар қатори унинг бахтсизлигига эътибор бермай ўтиб кетавериши мумкин эди.

Албатта, улар аввалига Епифан иккови Никифорнинг қалбидаги муҳаббатни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилиб кўришди. Олдинга отаси уни икки ой муддатга балиқ овладиган жойларга олиб кетди, кейин эса беш ҳафтага карвон билан Томскка жўнатди. Лекин худди ана шу сафардан сўнг Никифор ота-онасига Поля Горбьяковага уйланмоқчи эканлигини айтди. Шунда отаси яна бир бор куч ишлатиб кўрмоқчи бўлди.

— Сенга Нарим даҳабошисининг қизи Клавдияни унаштириб қўямиз, — деди Епифан Анфиса билан биргаликда ўғлининг узук-юлуқ гапларини эшитиб бўлгач.

Бироқ у ўғлидан шундай бир жавоб эшитдики, ҳайратдан эсанкираб қолди:

— Кўпроқ сеп олиш дардида юрибмиз шекилли?! Нўқ, мени сотолмайсиз!

— Отанга шундай дейишга қандай тилинг борди, ярамас! — дея қичқирди одатдаги бўғиқроқ товуши билан Анфиса.

Илгарилари Никифор отасига шундай қўпол жавоб беришга сира ҳам ботинмаган бўларди. «Чиндан ҳам биз ютқизганга ўхшаймиз. У фельдшер қизини таъсирига жуда берилиб кетибди», дея хаёлидан ўтказди онаси.

Епифан ғазабининг зўридан сочларигача қизариб, ер денсиди.

— Бари бир сени Клавдияга уйлантираман, ярамас!

Ана шунда Никифор отасига яна шундай бир жавоб қилдики, бошқиси Епифан бир дақиқача соқов бўлиб қолди.

— Хўп, майли, ўша Клавдияга уйланганим бўлсин, лекин столга бир ярим минг сўм қўясиз. Айтишларига қараганда, ўзингиз ҳам

учун нақдгина минг сўм олган экансиз-ку?! Ҳозир пулнинг қадри йўқ, дейишади.

Епифан ўғлига мушт ўқталди. Агар Анфиса ўз совуққонлиги билан эрини вақтида тўхтатиб қолмаганида, унинг қутурган айиқдай ўғлига ташланиши турган гап эди.

— Утиринг, дадаси. Қани, ҳаммасини хотиржам гаплашиб олайлик-чи. Хўш, Никиша, сенга бу бўлмағур гапларни ким айтди ўзи? — Анфиса хўмрайган қора кўзларини ўғлига қаттиқ тикди.

— Ким айтди дейсизми? Ишончли одамлар айтишяпти!

— Масалан, ким? Ким экан ўша ишончли одамларнинг? — дея суриштиришда давом этди Анфиса.

— Ким, ким? Полянинг буваси — Федот Федотович айтди.

— Топган одамнингни қара-ю! Келиб-келиб ўша бадарға маҳбус, сахалинлик қочоқнинг гапига ишониб ўтирибсанми! — қичқирди Епифан.

Анфиса бошини қуйи солди. Худди шу ҳақоратли сўзлар унинг ҳам тилининг учида турган эди-ю, бироқ Безматерних бувага нисбатан бундай гапни айтишга унинг виждони йўл қўймасди. Унинг бадарға маҳбус олдида: «Сени менга худонинг ўзи етказди. Бошингга қандай фалокат тушмасин, ёрдамга биринчи бўлиб югуриб келаман»; дея ичган қасами хотирасига бир умр жо бўлиб қолганди. Бунинг устига, Анфиса бегуноҳ бир одамни қарғгани билан ўғлини аҳдидан қайтара олмаслигини яхши тушунарди.

— Сен, Никиша, одамларнинг гийбатига камроқ қулоқ сол. Ўз ақлинг билан яшашга ўрган.

Лекин Анфиса бу сўзларнинг шу заҳоти ўзига қарши қаратилганини сезмай қолди.

— Ўз ақлим билан яшашга ўрганмай нима қиляпман мен! Лекин ўзларинг йўлимга гов бўлиб, тўсқинлик қиляпсизлар-ку! — деди Никифор забардаст қўлларини орқасига қилганича тоқатсизланиб хонада уёқдан-буёққа юраётган отасига алам билан қараб қўяр экан.

— Майли, сен бора қол, Никиша. Даданг билан маслаҳатлашиб кўрамиз-да, кейин сенга жавобини айтамыз.

Никифор индамай хонадан чиқиб кетди. Епифан хотинининг ёнига келди ва улар алламаҳалгача шивирлашиб ўтиришди. Эрталаб Никифор ота-онаси фельдшер Горбьяковнинг уйига совчи юборишга қарор қилишганидан хабар топди.

Поля Криворуковлар хонадонида содир бўлаётган барча гаплардан яхши хабардор эди. Лекин бу гапларни унга уйидаги гапни кўчага ташишни ёмон кўрадиган Никифор айтмасди.

Криворуковларнинг уйида яна бир эътиборли одам бўлиб, бу Епифаннинг синглиси Домна эди. Лекин барча уни Домнушка, деб атарди.

Домнушканинг ёши қирқдан ошган бўлиб, лекин у ҳали турмушга чиқмаганди. Унинг бундай ёлғизлигини атрофдаги одамлар кўрсаткич бармоқларини пешоналарига аста уриб, маънодор бир ишора билан изоҳлашарди. Бу ишора, бечоранинг ақли заифроқ, деган маънони англатарди.

Бироқ Домнушкани яхшироқ танийдиган, у билан тез-тез гаплашиб ёки унинг хагги-ҳаракатиңи кузатиб турадиган одамлар бошқача фикрда эдилар: «Айёрлик қиляпти! Тентак бўлиб яшаш осонроқ!» — дейишгучи эди улар.

Домнушкани Голешчихинодан бошқа жойларда ҳам яхши танишарди. У ҳаётга бўлган чексиз иштиёқи туфайли Парабелнинг атрофида худди ўрмондаги яланг жойда ўсган қўзиқоринлар янглиғ гўж бўлиб жойлашган бошқа қишлоқлардаги воқеаларга ҳам қизиқиб юрарди.

Домнушка ниҳоятда меҳрибон ва раҳмдил эди. Агар биронта одам қазо қилса, у ҳамдардлик билдиргани ва ёрдамини асқатар, деб биринчи бўлиб югуриб келарди. Агар бирортасининг кўзи ёрса ҳам у ҳаммадан олдин пайдо бўлар, гоҳ балиқли пирог, гоҳ қаймоққа солиб пиширилган кулча нон ёки йўрғак учун бир парча сурп кўтариб келарди.

Гаштак, туғилган кунни нишонлаш, чўқинтириш, тўй-ҳашам каби барча бўлак маросимлар ҳам Домнушкасиз ўтмасди.

Парабель черковида ҳам Домнушка руҳонийларнинг ўз одами бўлиб қолганди: биронта авлиёга бағишланган диний байрам арафасида черковни супуриб-сидиришни фақат Домнушкага ишонишиб топширишарди. Шунда у, чамаси, аёллар ичида ёлғиз ўзигина қўлида латта билан челақ кўтариб, меҳробга кирар ва причастиеда¹ ичилган виноларнинг бўш шишаси, ёниб тугаган шам қолдиқлари, марҳумларнинг хотирасига ёзилган рўйхатларнинг чириган саҳифалари ва очиқ дарчадан учиб кирган чумчуқларнинг қуриб қолган тезагини йиғиштириб чиқарди. Товуши дағалроқ бўлиб, чўзиқ диний қасидаларни куйлашни жойига қўя олмас-да, у черков хорида ҳам қатнашарди.

Домнушканинг яна бир ўзига хос фазилати бор эди. У бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда бўлган қари кишилар билан ҳам, эндигина ҳаётга қадам қўяётган ёш-яланглар билан ҳам бир хилда қизиқиб гаплашаверарди. У шу йўсинда ким билан муомалада бўлмасин — ёшлар ҳам, қарилар ҳам ўзлари билан Домнушканинг орасидаги фарқни ҳис этишмасди. У ҳар бир одамнинг ичидаги дардини тушуна олар ва ҳар бирига далда берувчи керакли сўзларни топа биларди. Ҳамқишлоқлари Домнушкани гоҳ бирон супача ёки эшик олдидаги пиллапояда ўрнашиб олган кампирлар билан, гоҳ Парабель ирмогининг соҳилида, хотинлар кир ювадиган кўприкчалар олдида йиғилган қизлар билан турганини кўриб қолишарди.

Ёшлар ҳам, қариялар ҳам Домнушкани ўз тенгқурларидек кўриб, унинг олдида ҳеч нимани яширмай гапираверишарди, зеро, улар Домнушкани гийбат қилиш одати йўқлигини, мабодо у соддалик қилиб, оғзидан гуллаб қўйган тақдирда ҳам бу шунчаки зарарсиз гаплар бўлишини ва у туфайли одамлар орасига адоват уруғи сепилмаслигини яхши билишарди.

Одамларга баҳо беришда Домнушка ниҳоятда талабчан эди. Баъзи одамларга у гумонсираб, инонмай муомала қилса, бошқаларга киноя билан ва ҳатто баъзан таҳқирлаш даражасида муносабатда бўларди. Учинчи хил одамларни эса у жон-дилидан яхши кўрарди ва ўрни келиб қолса, ўз меҳр-муҳаббатини исботламоқ учун қўлидан келган ҳамма ишни қиларди.

Уйда унинг қилиқларига тоқат қилишар; баъзи пайтлари ундан чўчиб ҳам юришарди-ю, лекин Домнушкасиз қийналиб қолишларини ҳам яхши тушунишарди. Хўжаликнинг ҳовлида жойлашган қисмига тааллуқли нарсаларнинг бари, яъни сигир-бўзоқ, оғборлар, ертўлалар унинг назоратида эди. Домнушка шундай катта ишни бир ўзи/эплай олмасди албатта. Криворуковларнинг хонадонида иккита ёлланган хизматкор билан ошпаз хотин ҳам яшарди. Соғин сигирларга ҳам худди ана шу ошпаз хотин қарагувчи эди.

Узининг энг яқин қариндошлари ҳақида Домнушка қатъиян бир фикрга келиб қўйган эдики, кейинчалик у бу фикрини сира ҳам ўзгартирмасди.

Ақаси Епифан ҳақида у шундай дерди:

— Бебурд ва хотинбоз бизнинг Епифашкамиз! Биронта чиройли-

¹ Причастие — христианликдаги диний маросимлардан бири. (Тарж.)

роқ хотин унга имо қилса борми, орқасидан етти чақирим десанг ҳам чопиб кетаверади.

Келинойиси Анфиса ҳақида:

— Анфиса Трофимовна мрамар тахтага ўхшайди: билмасдан тагига тушиб қолсанг — эзиб ўлдиради.

Жияни Никифор тўғрисида:

— Уришқоғу, лекин енгилтабиат. У ўгил бола бўлиб янглиш туғилган, қиз бўлиб туғилганида, осонроқ яшарди.

Домнушка ўзи ҳақида ҳам худди бошқалар тўғрисида гапирганидек, ҳеч аямай фикр юритаверарди:

— Домнушка супургининг ўзгинаси: уни ўрага ташлаб юборишган ҳам бўларди-ю, лекин уйда ахлат уйилиб кетади-да. Шунинг учун ҳам эҳтиёт қилишади!..

Гап келганда Домнушка ўзининг хунуклиги ҳақида ҳам сўзлайверарди. У Епифан билан ёнма-ён туриб қолганида, уларнинг иккови бир ота-онадан туғилганига кишининг ишонгиси келмасди. Инсоннинг қиёфаси учун зарур бўлган яхши нарсаларнинг бари Епифанга насиб қилганди. Домнушка паст бўйли, ёноқ суяклари туртиб чиққан қотма юзида узун бурни билан оқиш кўзлари айниқса кўзга ташланиб турадиган бир аёл эди. Кейин шунини ҳам яширмаслик керакки, Домнушканинги кўзларида доим унга дуч келган ҳар қандай одамни сергаклантирадиган ва бу аёл қалбининг аллақачонларида яширинган телбалик ифодаси жилваланиб турарди.

— Епифашка менга аталган ҳусни ҳам ўғирлаб олган! Шунинг учун ҳам мен ана шундай тасқара ва тентак бўлиб туғилганман. Лекин яратган эгам бунинг бадалига мени биронта бошқа жиҳатдан ёрлақар ахир! Ҳа, албатта ёрлақайди! Домнушка ўзининг кимлигини кўрсатиб қўяди ҳали! — дегувчи эди Домна Корнеевна суҳандонлиги тутиб қолган кезлари.

Поля болалик пайтиданоқ Домнушкадан қўрқиб юрарди. Аслида қиз ундан ҳеч қандай ёмонлик кўрмаган эди-ю, лекин теварак-атрофдагилар Домнушка ҳақида тинимсиз ивир-шивир гаплар тарқатийшгувчи эди. Одамлар уни гоҳ «Криворуковларнинг жинниси»; дейишса, гоҳ «жодугар»; деб аташарди.

Ёши улгайгач, Поля ўзининг нақадар адолатсиз бўлгани, қишлоқиларнинг бир бечора бахтсиз одамга нисбатан айтган бўҳтон гапларига ишониб, қанчалар янглишганини тушуниб қолди ва Домнушкага диққат билан разм сола бошлади.

Полянинг Криворуковлар хонадонига келин бўлиб тушганини Домнушка очиқ юз билан қарши олди. Епифан билан Анфисадан фарқли ўлароқ, Домнушка Никифорнинг Поляга уйланиш ниятини бошиданоқ маъқуллади.

— Бахтингни қўлдан чиқарма, Никишка! Бундай қизни бутун Наримни изласанг ҳам топа олмайсан, — дея насиҳат қилган эди жиянига Домнушка йигитнинг ота-онаси бутунлай бошқа ниятда юрганларини кўриб.

2

Тўрт ҳафта давомида Поля Криворуковлар уйида худди меҳмонда юргандай яшади. Истаганича ухлади, кўнгли туссаган овқатни еди, иш деб ўзини кўп койитмади. Бирон ишга қўл урарди-ю, бундай қараса, Домнушка бу ишни аллақачон бажариб қўйган бўларди. Уй ҳам йиғиштирилган, бузоқларга ҳам ем берилган, идиш-товоқ ҳам ювиб тозаланган бўлиб чиқарди.

— Мени жуда эркалатиб юборяпсан, Домна Корнеевна! — деди шунда Поля.

Бунга жавобан Домнушка хиёл жилмайиб, Анфисанинг хонаси томон кўз қирини ташларди.

— Эркалатгани қўйишмайди, Полюша. Сени бу уйга бекорга олиб келишган эмас.

Поля дадаси билан буvasини жуда соғинарди. Гарчи Голешчихинодан Парабелгача олисгина йўл бўлиб, айниқса, изғиринли киш кунлари у ерга бориб келиш анча қийин бўлса-да, у кунига бир марта Парабелга бориб, отаси билан буvasидан хабар олиб келарди.

— Хўш, Полюша, бегона уйда қандай яшаяпсан? — дея сўрарди ундан Федот Федотович.

— Бир нави яшайман, буважон.

— Ҳай-ҳай, яшайвер! Бирон гап бўлса, ўзингни ўтга урма, лекин ҳақингни ҳам қўйма.

Поля ҳозирча чолнинг нимага шама қилаётганини яхши тушунмасди.

— Бу нима деганингиз, буважон?

— Хафа қилиб қўйишмасин дейман-да, қизим.

— Нега энди хафа қилишар экан? Нима, мен уларга чўримидим? — дея пов этиб ёнарди Поля.

— Ҳаётда шунақасиям бўлади, Поля.

— Менда бўлмайди.

— Биламан. Онанга тортгансан! Феъли тез эди жуда унинг! Отанг билан турмуш қуришга аҳд қилишганида, сенга очигини айтсам, эсим тескари бўлиб кетган. Ушанда унга: «Жон қизим, Фросюшка, у сенинг тенгингми ахир! Сен бир бадарга маҳбуснинг қизисан, у бўлса, шаҳарлик одам, бугун шу ерда бўлса, эртага жўнаб кетиши мумкин», деганимни биламан. Вой, Фросюшкани тўполон қилганини кўрсанг ўшанда...

Отаси бундай гапларга аралашмасди. Бироқ уйда Поля пайдо бўлиши билан у бутунлай ўзгариб кетарди: кўзлари қувончдан порлаб, апил-тапил самоварга олов ташлар, столга Поля яхши кўрадиган олча мураббодан келтириб қўярди. Ҳар гал отасининг уйини тарк этаркан, Поля дилида ўзидан ўпкалай бошларди: «Даданг билан бувангларни ташлаб, бегона бир ойнага кетдинг. Уят эмасми сенга?»

Чиндан ҳам виждони унга сира тинчлик бермасди. «Отанг ҳам қариб қолгач, бу икки сўққабош чолнинг кунини не кечади?» — дея сўрарди ўзидан-ўзи Поля Голешчихинодан Парабель томон қадам ташлаб борар экан. Лекин бу саволга жавобни у аллақачон дилида ҳозирлаб қўйган эди. Никифор Поляга у истаган пайтда Криворуковлар хонадонидан бўлак бўлиб чиқиб кетишга, фельдшернинг уйига кўчиб бориш ёки биронта бошқа жойда яшашга қатъий ваъда берган эди. Қиз Никифорга ана шу шарт билан турмушга чиққан эди. Агар шу битим бўлмаганида тўйнинг бўлиши ҳам амри маҳол эди.

Бир кун Поля Парабелдан анча кечикиб қайтди. Қош қорайиб қолганди. Поля рўпарадан эсаётган совуқ шамолдан юзини қўлқопи билан пана қилганича қор уюмлари устидан сакрай-сакрай шошилди борарди.

Криворуковлар уйи олдига келгач, у ажабланганича тўхтаб қолди. Катта лампа билан ёритилган хонанинг деразасидан у онасининг олдида бошини қуйи солиб турган Никифорни кўриб қолган эди. Анфиса вазмин қадамлар билан кенг даҳлизда уёқдан-буёққа юрар ва одатда кам ҳаракат қиладиган қўлларини кескин силжитганича нималарнидир тинимсиз гапирарди. «Чамаси, Никишкага нима учундир танбеҳ бераётганга ўхшайди», дея хаёлидан ўтказди Поля. Полянинг ўрнида бошқа

одам бўлганида, эҳтимол, қадамини секинлатиб, қайнонаси жаҳлидан тушгунига қадар дарвоза олдида кутиб турган бўларди. Бироқ Поля шошилиб уйга кирди.

У эшикни очиб ичкари кириши билан Домнушка ўзини унинг оёғи остига ташлади. Поля кутилмаган бу қилиқдан қўрқиб кетиб, қичқириб юборишига сал қолди.

— У ерга кирма, Поля! У ерга кирма! Анфиса захрини сочиб турибди ҳозир! — дея ташвишли оҳангда шивирлади Домнушка Полянинг оёқларидан қучоқлаб.

Бироқ шу гапдан кейин энди Поляни мутлақо тўхтатиб бўлмасди. У устига кигиз қоплаб, чарм тасмалар қоқилган эшикни ланг очди-да, уйга кирди.

Анфиса келинига худди қайноқ сув сепгандек, ўкрайиб қаради, Никифор бошини янада қуйи солди; унинг икки елкаси туртиб чиқиб, қўллари шалвираганича осилиб турарди.

— Ана, келдилар! Келдилар беғам булбулчангиз! — товушини кўтармасликка уриниб хитоб қилди Анфиса. У қаддини ростлади-да, майда қадамлар билан Полянинг устига бостириб кела бошлади.

— Олдингизда нима гуноҳ қилибман, ойижон? — дея сўради Поля дилида на қўрқув, на хижолат сезар экан. Шу тобда у фақат ўзига ҳатто ўгирилиб ҳам қарамаган Никифорнинг журъатсизлик билан бошини ҳам қилиб туришидан оро қиларди, холос.

— Бу киши нима гуноҳ қилдим, деб сўрайдилар яна?! Вой ярамас-ей! Вой шарманда-ей! Бизникида яшаётганига тўрт ҳафта бўлибди-ю, қўлини совуқ сувга урмабди-я! Нима, бизникида ёб-ичиб, ишни отангникига бориб қиласанми?! У ҳолда қайси бетинг билан бизнинг дастурхондан овқат ейсан?!

Анфиса ҳамон келинининг устига бостириб келаверди, унинг залварлиқкина мушти бир-икки марта Полянинг шундоқ юзи ёнидан ўтиб кетди.

— Сизга нима бўлди, ойижон, эс-ҳушингиз жойидами ўзи?! — деди товуши қалтираб Поля, Анфисанинг мушти даҳанини сийпаб ўтгач.

— Онамдан кечирим сўра, Поля! — дея қичқирди Никифор жойидан кўзғолмай.

— Нега кечирим сўра эканман?! Мен ишдан қочганим йўқ! Нима иш қилиш лозимлигини ўзлари айтсинлар эди — бажарардим! — Шундай дея Поля қайнонасининг кўзига тик қаради. Шу йўсинда улар бир-бирларига қаттиқ тикилиб қолишди. Анфисанинг қоп-қора кўзлари атрофга учқун сачратгудек бўлиб ёниб турарди. Гарчи Поля бу даргазаб нигоҳдан ўзини алланечук ҳис этган бўлса-да, ўзининг мовий кўзларини олиб қочмади. У Анфисага нафрат билангина эмас, балки қатъият билан ҳам тикилиб турарди. Келинининг қайсарлигини ва қўрқоқлардан эмаслигини кўрган Анфиса Полянинг олдида нари кетди. Поля бир зумда қайнонасининг бўшашиб қолганини тушунди-ю, бу олишувдаги ўз устулигидан охиригача фойдаланмоқчи бўлди.

— Никишка билан биз уйингиздан кетамиз, Анфиса Трофимовна! Ҳа, кетамиз бу ердан! Уйингизга келганимга бор-йўғи тўрт ҳафта бўлибди-ю, мен тўғримда гапираётган гапларингизни қаранг! Агар шундай кетаверса, бир-икки йилдан кейин нима бўлади?!

Анфиса бу гапни эшитиб шартта орқасига ўгирилди-да, майда қадамлар билан секингина одимлаб ўғлининг олдига келди. Никифор эса ҳамон калтак еган боладек, бошини қуйи солганича елкаларини қисиб турарди.

— У рост айтяптими?! Эшитяпсанми, Никишка! Шу гапи рост-

ми?! — Анфиса қўлини кенг пешбанди тагига тикқан эди, мушлари у ерда худди тўпга ўхшаб уёқдан-буёққа бориб кела бошлади.

— Бизнинг шартимиз ҳақида айт у кишига, Никишка! Айтсанг-чи, ахир! — дея қичқирди Поля бошидан тивит рўмолини юлқиб олиб, калта пўстинининг тугмаларини ечар экан.

Никифор индамай турарди.

— Кўтар бошингни, жувонмарг! Эшитяпсанми! У рост айтяптимми, деб сўраяпман сендан? — Анфиса энди пешбандини қўйиб юборган бўлиб, қўлларини кўксига чалиштириб турарди.

Никифор чурқ этиб оғиз очмади.

Анфиса ғазабининг зўридан қалт-қалт титраб, ўғлининг қарши-сида турар экан, ҳар дақиқада унга ҳамла қилиб, Никифорни сариқ рангга бўялган полга йиқитиб тепкилашга тайёр эди. Агар шу пайт даҳлизга Домнушка отилиб кирмаганида, чамаси, шундай бўларди.

— Томоша кўрсатишни бас қил, Анфиса Трофимовна! Жуфти ҳалолинг келди. Оёғида зўрға турибди!

Анфиса ўғлининг елкасига туртган эди, Никифор бир қалқиб кетди-ю, лекин йиқилмади.

— Бор, отангни кутиб ол.

Никифор ҳовлиқиб кийим илгич томон отилди-да, шапкасини анип-тапип бошига кийиб, калта пўстинини елкасига ташлаганича таш-қарига югурди. Анфиса ҳатто бошига рўмол ҳам ўрамай, лампанинг шуъласидан қизариброқ кўринаётган кўзлари билан Поляга зимдан қараганича ўғлининг ортидан чиқиб кетди.

— Ғазабининг зўридан ловиллаб ёнади-я! Ҳатто совуқ ҳам таъсир қилмайди унга! — деди унинг ортидан Домнушка пиқиллаб кулар экан.

Поля жавоб бермади. У ҳозир тун алламаҳалга етмай Парабелга, отасининг олдига етиб олмоқ учун кўчага чиқишини ҳам ёки ўзининг қичкинагина хонасига кириб, буёғига нима бўлишини ўша ерда кутиб ўтиришини ҳам билмай эсанкираб турарди.

Эшик олдидаги пиллапояда ғовур-ғувур гап ва маст Епифаннинг алланамалар деб минғиллагани эшитилди. Поля иккинчи қаватга олиб чиқадиган зина тагига жойлашган ўз хонасига кириб кетди. Домнушка ҳам печь ортидаги ўз чорпояси томон ўтиб яширинди.

Епифан маст эди, лекин Домнушка, ў оёғида зўрға турибди, деб хиёл ошириб юборган экан. Епифан оёғида мустаҳкам турар, фақат бир оз гандиракларди, холос. Анфиса унинг эғнидаги буғу пўстинини ечиб олмоқчи бўлган эди, аммо эри ўзига қўл теккизишларига ҳам йўл қўймади.

— Ўзим ечаман! — дея қичқирди у қўлини чўзиб, хотинини хиёл четлатар экан. — Хўш, кампир, қани ўйнаб бер! Шундай пудрат олдимки, етти ухлаб тушингга кирган эмас! Томска етти юз пуд балиқ етказиб берадиган бўлдим. Битта карвоннинг ўзи билан! Бирваракайига! Ҳар бир пуддан мўмайгина фойда қолаверади! — дерди минғиллаб Епифан калта пўстини, бурмабел камзули, қўнжининг тепаси қайрилган пиймасини бирма-бир ечар экан.

— Яхши, яхши, юқорига чиқа қол! Уёғини кейин айтиб берасан! — дерди оҳиста Анфиса эрини тўхтатишга уриниб. Чунки у Епифаннинг валақлашини Поля ҳам, Домнушка ҳам эшитиб туришганини яхши тушунарди. Анфисанинг дунёда энг ёмон кўрган нарсаси — бу ишларни, айниқса савдо ишларини одамларнинг кўз ўнгида ошкора қилиш эди. «Ҳаммаёққа гап-сўз қилишади, сирингни сотишади-да, кейин энг хавфли дақиқада панд бериб кетишади», — дея тинимсиз насихат қиларди у савдо соҳасидаги муваффақиятлари билан мақтанишини яхши кўрадиган Епифанга.

— Поля қани? Поляни буёққа чақир! — дея қичқирди Епифан. — Келингинамга совға олиб келдим. Мана улар! — Шундай дея у қўйнининг аллақаеридан қизил шоҳи рўмол билан ҳалқасимон катта-катта тилла зирак чиқарди.

— Нима бало, эсингни еб қўйдингми, Епифан? — Эҳтимол, бу хонадонга келганидан буён биринчи марта товушини баралла қўйиб қичқирди Анфиса. — Муносиб эмас ҳали у! Шунга яраша иш қилгани йўқ ахир!

— Поляни чақир деяпман! Поля! Поля! — дея қичқирди Епифан зина тагидаги хона томон йўл олар экан.

Поля ҳаммасини эшитиб турган эди. У бурчакка тиқилиб олиб, пўстини ва рўмолини ечмай ғужанак бўлганича индамай турарди. Епифаннинг қўлидаги шоҳи рўмол аланга янглиғ ловиллаб ёниб турарди. Гўё яна бир дақиқадан сўнг Криворуковнинг уйида бу алангадан ёнғин бошланадигандек туюларди. Епифан рўмолни Полянинг елкасига ташлади-да, зиракни ёстиқ устига қўйди.

— Керак эмас! Совғангизни олмайман! Керак эмас! — Полянинг назарида ўзи бу сўзларни қичқириб айтгандек бўлди-ю, бироқ на Епифан, на Анфиса, на Домнушка ва на ҳозиргина дадасининг отларини аравадан ечиб, уйга қайтиб кирган эри буни эшитди. Унинг товуши томоғига тиқилиб қолган бўлиб, мурданикидек бўзариб қетган лаблари мутлақо товуш чиқармай қимирламоқда эди.

(Давоми келгуси сонда)

Туроб Тўла

Муҳаббатнинг рангин овози

Сарвиноз сенча қани!
Ишқибоз менча қани!
Алишер НАВОЙИ.

1
Жигарпора» қилади тамбур
Пора-пора қилиб жигарни,
Қалбинг тўридаги бирдан-бир —
Хаёлингдан қувиб губорни.
«Жигарпора»... У илк муҳаббат
Сеҳри билан кўзингни очган
Ва мангуга бериб саодат,
Жароҳатлаб, яралаб қочган...
«Жигарпора» ўшанинг мунги,
Маъсум, зариф ҳилқатнинг сози.
У ўша илк яралган кунги —
Муҳаббатнинг рангин овози...

2
Қайга борсам сени кўраман,
Фаромушман, ҳушим йўқ энди.
Фақат ўйинг билан юраман,
Сендан ўзга ишим йўқ энди.

3
Йўлингга гул бўлиб чиқаман,
Оларми дейману олмайсан.

Йўлингга қул бўлиб чиқаман,
Арзимга қулоқ ҳам солмайсан.
Қуш бўлиб учаман бошингда,
Зор бўлиб қуралай кўзингга.
Сой бўлиб оқаман қошингда,
Олсанг деб бир ҳовуч юзингга.
Қуйладим энг яхши куйингни,
Ҳатто бир қулоқ ҳам қоқмадинг.
Шеър бўлиб тўлғадим ўйингни,
Наздимда ўйингга ёқмадим.
Интизор боқаман йўлингга,
Бир боқиб ўтмайсан мулойим.
Билмайсан, тақдирим қўлингда,
Вунча ҳам қийиқсан, гулойим.
Хайрият, боқдинг бу маҳал,
Дедингки, қулоқ сол сўзимга:
Ниятинг не ўзи, сен аввал
Ўз бўлиб кўрингил кўзимга...

4
Висол остонада, гўзал, бебаҳо,
Қил устида таҳлид илк орзусида.
Мисқол ҳам оғирлик қилади гоҳо
Биринчи муҳаббат тарозусига.

5

Муҳаббат бу — чинни, унга қаттиқ
тегма,

Сўзнинг тошга айланиши бор.
Эр йигитнинг эр бошини эгма,
Муҳаббатни, жоним, этма хор.
Унга йўл бер, унга бер омон,
Муҳаббатнинг уволи ёмон.

6

Капалакка қиёс умримни
Хўрламасанг бўларди бунча.
Менга, жоним, алмашдинг кимни,
Севги наҳот гул очилгунча?..
Наҳот қисқа унинг хазони,
Капалакнинг умрийдимми у ҳам?

8

Энг дилбар одамни сўрдилар
мендан,
Менинг отам дедим, отам албатта.
Энг лобар одамни сўрдилар мендан,
Менинг онам дедим, онам албатта!
Энг сиймбар ватанни сўрдилар
мендан,
Менинг, дедим, менинг — менинг
албатта!

Энг зукко замонни сўрдилар
мендан,
Менинг, дедим, менинг — менинг
албатта!
Ёмон кирди-коринг, дея сўрдилар,
Гурбат, дедим, гурбат албатта!
Энг дилбар диёринг, дея сўрдилар,
Турбат, Турбат дедим,
Турбат албатта!

9

Қор эгипти дарахт бошини,
Қор эгипти холос, жонгинам.
Ҳеч кўрмагин инсон ёшини,
Эгилганин, синганини ҳам.

10

Фарзанд кўрган оила эшикка тол
экади,
Етилгунча қатор тол фарзанд бўйга
етади.

Дейлар, илк ҳиссингни қўшни
қизи уйғотар,

Оғримаса наҳотки жонинг,
Наҳот сенсиз оламдан ўтсам?..

7

Нима қилиб қўйдинг ўша куни,
Нима ташлаб ўтдинг қалбимга?
Ногоҳ тебраб ўтдинг кўнги

бешигини,

Айтиб бўлурмиди буни ҳар кимга..
Фақат ўша кундан мисоли баҳор,
Фақат ўша кундан очилади гул.
Фақат ўша кундан киши интизор,
Фақат ўша кундан келади булбул.
Уша кундан ошифтахолман,
Сени кўрсам айланар бошим.
Уша кундан ёлғиз ниҳолман,
Бошим узра ўзинг қўёшим...

Эгасини сийлаган қушига дон
сенади.

11

Кўнгилисиз муҳаббат — истарасиз
ҳусн,
Севги йўқ, дейдилар, тенглик йўқ,
ерда.
Гул ҳам офтобсиз йўқотар тусин,
Тенглик барг ёзади тенглик
тақдирда.

12

Муҳаббат нақ гулхан, оловнинг ўзи,
Ёниши осону ўчиши қийин.
Модомики ёнса кўнгил юлдузи,
Еритсин мангуга муҳаббат уйин.

13

Севги илоҳий бир мардлик қўшиғи,
Йиғлаб излайдилар: қайдадир
севги?
Излаган топади, тополмас йиғи,
Изҳор этилмаган жойдадир севади!

14

Учирма қуш бўлар бўйи етган қиз,
Эси-ҳуши бўлур икки кўзида.
Унинг топган бахти тенгсиз,
мислсиз,
Муҳаббат гул бўлиб гуллар юзида.

15

Ҳеч ким мени суймаган ёниб,
Ҳеч ким мен деб чекмагандир жон.

Аmmo менинг ёшимга қониб,
Бўлганлар бор энди пушаймон.

16

Тотли кунлар кўндир зоҳиран,

Озмас ачиғи ҳам зотан дунёда.
Ҳикмат борки, дерлар: ачиқ бўлса

эркам,

Ичурсан ишқ захрин мисоли бода.
Ранжу аламларга берурсан барҳам,

Асл ошиқлардай пок ва озода.

17

Энди хафамасман суймаганинга,
Мени одам дея туймаганинга.
Фақат озурдаман, пушаймон бўлиб
Бугун ўз-ўзингни қийнаганинга.

18

Чиройлисан. Чиройли бўлсин —
Дединг фақат умр йўлдошим.
Уйламадинг, сабр косанг тўлса

Етармикан унга бардошинг.
Чиройни у қайдан олибди,
Чирой биров берган садақа.
Меҳнат қилиб топмай, олифта
Чиройингни қилур бир чақа.
Бироқ, балки чирой берганда
Қўшиб берган дерсан идрок ҳам.
Бўлган бўлсин бахтинг ўшанда,
Жони бўлсин жонинга малҳам.

19

Ҳеч нарсадан қўрқмайди ошиқ,
Ҳалолки йўқ ошиқ кишидан.
У қўрқади фақат, ҳаддан ошиб
Маъшуқининг рад этишидан.

20

Ошиқ дарди зотан бедаво дарддир,
Севги бозоридан қилинган харддир.
Шундан машойихлар айтган

эканлар:

Йигит эгардамас, ерда ҳам мард

деб.

Қатра зарфалар

Қўрқокдан қўрқ...

Машойихлар гапи

21

Хайрият, сен борсан муқаддас

Мезон,

Сенсиз не кунларга қоларди олам!

Хайрият сен борсан, Хайрият,

Ҳайрон,

Сенсиз беандоза қоларди одам!

Пойгакда қоларди тагин сув

келтирган,

Қашфи лол қолдирган оламни.

Тўрда қолар эди кўза синдирган,

Фарқи қолмай Ҳалол билан

Ҳаромнинг

22

Чироғим, умрингни ўтказма бекор,
Ақлинг қўлидадир ҳар бир минтақа.

«Донишманд» бўлса ҳам бемақсад
ва хор

Куррани кўтариб ўтар тошбақа!..

23

Эскиси бўлмайди зотан тиллонинг,
Эскиси бўлмайди муҳаббатнинг ҳам.

Ширин бўлур дейлар кексайғач

жонинг,

Ёрқинроқ ёнади тугаётган шам.

24

Ҳаққин излаган башар ҳамма ерда
устивор,

Замон замонлар оша кураш билан
ўтади.

Курашчи у замонга замон ўзи

хукмдор,

Ҳақ у битта бўлса ҳам у ҳаммага
етади!

25

Энг яхши дўстини ҳақорат қилди,
Виждони, билмадим, қийналмади

ҳам.

Қозони қайнади, ўраси тўлди,
Эртанги кунидан бўлди хотиржам.

26

Мағрурлик фахрия асли ҳикматда,
Нуқс эмас, фахр этар

билимлар
баҳси.

Одамнинг билгани яхши албатта,
Ўзини билгани ундан ҳам яхши!

27

Қўнғиз ҳам оппоғим, дейди

фарзандин,

Зотан истиқболнинг меъморидир у.

Она умр бўйи ололмайди тин,

Ўғил йиртеганини тикади мангу.

28

Бахт нимадир, қайдадир унинг,
Қайда сени кутган омонат?
Бахт — дунёга келганинг куннинг,
Кетарингда келган тумонат.

29

Тоғлар тепасида афсонавий кўл,
Ҳайбатли пиёла лабо-лаб гўё.
Арча этаклари шабнам билан ҳўл,
Унинг чиройига олам маҳлиё.
Қирғоқлари юксак қорли қоялар,
Қирғоқларга қўниб гуллапти ёилос,
Гилосга ундайди пиллапоярлар,
Пиллапоярларда сеҳр пояндоз.
Кўл кўм-кўк, қоялар акси болқийди,
Ҳуркиб-ҳуркиб келар унга оҳулар.
Унга кўкрак уриб қушлар

чолқийди,

Узоқлардан келган гўзал оққувлар.
Гўйгўл* кучоғига оқшом чўқади,
Осмонини ташлаб, ой тушиб сузар.
Фалак бамисоли кўксин сўқади,
Чўмилишига тушар қувноқ

юлдузлар.

Тун базми сел қилиб аллалар

беҳад,

Ширин тушлар билан тонг оқаради.
Гўйгўл висолига тоғлар тутиб қад,
Қуёшини чорлаб нурга қоради.

— Қандай туш кўрдингиз?—

сўрайди мезбон.—

Ҳузурбахш Гўйгўлнинг ҳафиф

бағрида?

— Туш кўрдим, гўзалмас лекин,—

дейди меҳмон,—

Фусункор Гўйгўлнинг

афсунларидан!

30

У ўзини доно санайди,
Мухолифлар санамаса ҳам.
У баланддан туриб қарайди —
Одамларга, таъ олмаса ҳам.
Куладилар ундан пинҳона,
Соғлиғига кўтариб қадаҳ.
Ана шундай қилиб, парвона —
Бошлар узра ўқи йўқ садоқ.

31

Дўст керакдир дўст оғирига,
Енгилига ўзи ҳам қодир.
Лек курашга нафсиламбирига
Елғиз ўзи тушар баҳодир.

32

Одамки, йўқ ердан умид кутмайди,
Агар у бор эса йироқ кетмайди.
Сен ахир қошу кўз қароғимдасан,
Алдаган кунимга мотам тут, майли.

33

Рашк хиёнат ридоси, билсанг,
Ишонч устун ёлғондан ҳар вақт.
Шубҳа билан иш кўрмоқ бўлсанг,
Оёғини тортиб кетар бахт.

34

Темирни ҳам кемиради занг,
Елғизликка чидамас одам.
Тирагини олиб ташласанг
Одам нечук, қулайди тоғ ҳам.

35

Сўз яхши қўлида офтобдан ёруғ,
У ёмон қўлида тундан ҳам қаро.
Ёмондан яхшига ўтса хатолик,
Яхши сўз келади жонига оро.

36

Баъзан алахситар эски-тускилар,
Фахри-ғурурингдан шайтонлаб
Асли ботир эсанг ботирдан кўрқма,
Кўрқоқдан кўрқ, деган асли
эскилар.

37

Биров энгилади, энгади биров,
Бу ҳаёт қонуни албатта.
Ногора дуторни босади бир ров,
Аммо ўрнинимас, санъатда.

38

Меъёр таомилнинг кўрки, камоли,
Ҳамма нарсада ҳам мезондир
меъёр.
Жаҳолат одатда меъёр заволи,
Куйламай қўяди создан чиққан
тор.

* Ганжа тоғдаги бу гулни озарбайжонлар шундай деб аташади.

39

Аёл сўзи гоят нафис бир оҳанг,
У хилқат мулкининг асл санъати.
Ҳазир бўл, озгина бепарво бўлсанг
Бой бериб қўяди нафсониятин

40

Тавба, бунча гумроҳ, ғофил бу
одам,
Тилғламалик ҳам қила олади.
Нима ҳасратдаю букун бу олам,
Мурда устида ҳам кула олади.

41

Бағрингда тут она ерингни,
Утмишингни тутгил мукаррам.
Утмишингни хўрласанг, сени
Келажагинг эсламайди ҳам.

42

Баъзида қоласан курашда якка,
Қоронғи бўлади кўзингга олам.
Чўп ҳам илашади гоҳо ипакка,
Гапга чалинади иш қилган одам.

43

Одам туғилади иқтидор билан,
Уни йўқотади ихтиёр билан.
Иқтидорсиз одам бўлмас дунёда,
Дунё яшар инкор, ифтихор билан.

44

Аёл ҳайрат маликаси, ҳаёда,
Унинг пардоз қутиси кеч ёпилур.
Битта аёл қолганда ҳам дунёда,
Дейдиларки, заргарга иш топилур.

45

Ғурбат, фитна зотан ўткинчи,
Аммо фурсат умр мутийди.
Бир серканинг боши кетгунча
Қанча қўйнинг бошини ейди.

46

От тортади аравани расми,
Ит ётади кўланкасида.
Номард ёқиб оловни асли,
Мард ёнади алангасида.

47

Ел йўғида нар ҳам юким зўр, дейди,
Кучинг етса бир кўтариб кўр,
дейди.

Қуш йўғида қурбақа ҳам
булбулмиш,
Узи думбул ўзгани ҳам ғўр, дейди.

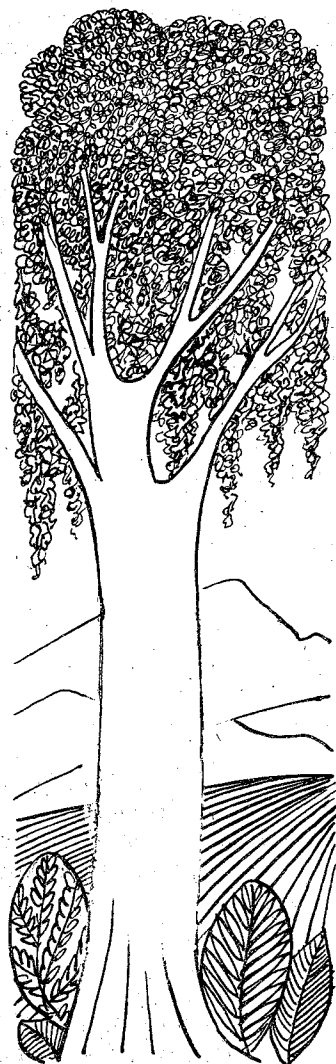
48

(Ҳазил)

Танқидчилар борми озмунча,
Мақтовлардан тили толади.
Аммо-лекин бизга келгунча
Дўстларидан тўйиб қолади.

49

Юрт бошида юрт кўрган одам
туради ҳар дам,
Фидойи бир етакчи, халқига асл
ҳамдам.

Шундан элда масал бор, масал
 ғоят муҳтарам:
 Орқада қолмас асло чироқ
 кўтарган одам!

50

Менга Туроб дея от қўйганларида
 Шоир бўлади деб йўлапими ким.
 Йўқ, ҳокисор бўлиб юрсин қаторда
 Ҳаммамиздек, деганлар балким.
 Мана шундан мени тупроқдан олиб,
 Бошига кўтарган ватаним.

51

(Ота қабр тошидан)

Эгикдир бошимиз даргоҳингизда,
 Ениқ шам мисли руҳи покингизда.
 Қаро тупроқда сиз ёлғиз эмассиз,
 Ҳамиша хокимиздир хокингизда.

52

Қўшининг у қўшники, девор-дар-
 миён,
 Борингни кўрмаса, билмаса
 йўғингни.
 Мен унга қўшниман, яшайман
 ёнма-ён,
 Боримни билади, кўради йўғимни,
 Боримдан куяди,
 Йўғимдан кулади.

53

Талантни таладилар,
 Одми деб санадилар.

Рубобини синдириб,
 Учоққа қаладилар.
 Талант ёнди рўйи-рост,
 Чинакам талантга хос.
 Ёндирганлар ёнолмай
 Биқсиб қолдилар холос.

54

Ҳотамликдир инсон давлати,
 Яхшиликдан қолар яхши от.
 Уйғондими таъма лаънати,
 Бор жоатинг бўлади барбод.

55

Одамни билишдан оғири йўқ, ҳақ,
 Хусусан ёшликда, илк муҳаббатда.
 Хатодан холимас одам муҳаққақ,
 Тузалмас хатодан сақлан албатта.

56

Дарё бориб-бориб ирмоқ бўлиб
 қолди,
 Ер қучоғлаб бағрига олди.
 Йўргаклади авайлаб, суюб,
 Тагин қайта ўзанга солди.
 Узан тўлиб тезлаб кетди яна,
 Катта дарё излаб кетди яна...

57

Қанча ёзсанг — шунча яхши, укам,
 Еза-ёза қўлинг пишийди.
 Сен қўл берган устод пиринг ҳам
 Худди сендай оддий кишийди.

Билса - чин, билмаса - ҳазил

Кеккайганни одам,
 Энкайганни ит қопади.
 Ҳикматлардан.

58

Бош тортади ғалла қирликда,
 Кўтарилур усиз ҳам хирмон.
 Нон емайди такаббурликдан,
 Оч бўлса ҳам тортмас тегирмон.

59

Дарё борми тоғсиз, ирмоқсиз,
 Қудратига йўқдир ҳеч қиёс.
 Сен оммасиз, дўстсиз, ўртоқсиз,
 Чўлга тушган бир томчи холос.

60

Ҳеч нарсадан кам қилмаган уни,
 На ҳусндан ва на қоматдан,
 На ақлдан ва на омаддан,
 Эсиз, фақат туғилган куни
 Чиқарганлар имонин ёддан!

61

Номардми у?
 Йўқ, номард эмас,
 Мард ҳам эмас шахсга муносиб.
 Дўстларини алдаш билан маст,
 Усканаси шалоғ бир косиб.

62

Уқи туғаб қолган бир мерган ўзи,
 Гоҳида кўради анвойи тушлар:
 Мансабни берганда биратўласи
 Ақлни ҳам қўшиб берган эмишлар.

63

Зотан йироқ момақалди роқ,
 Аммо қилур ерни доларанг.
 Бунча энди имондан йироқ,
 Имонсизга яқин бўлмасанг!

64

Рапида кияди баъзилар,
 Бошимда кўп гап бор десин деб.
 Фурбатда юришга розилар —
 Тулкилар, хокисор десин деб.

65

Санъатга ҳам санъат керакдир,
 Элак сўрашга ҳам тил даркор.
 Соз билмаган санъаткор у бир —
 Сўз билмаган нотикдир абгор.

66

Мағзава ағдариб, чиннидай қўлни
 Нафи недир ифлос қилишдан?
 Ҳадикдан, гумондан кўтарилган
 қўлнинг —
 Не фарқи бор қонли қиличдан?!

67

У даққи, дилозор, кажбахс бир
 бебурд,
 Қурумсоқ ва рухан қашшоқ
 муттахам.
 У, баҳайбат дарахт қобиғида қурт,
 Юраги шир этар чумчуқ учса ҳам.

68

Мусича мусичага бермас эмиш дон,
 Аммо индамасмиш қарғага.
 Кўрпасин куйдирар қурумсоқ
 нодон
 Аччиқ қилиб гоҳо бургага.

69

У шундай яралган, шундай қолади,
 Эскини янгилаб бўлмаган каби.
 Юлдузни кифтинга чиқиб олади,
 Шундай ғаламуснинг асл матлаби.
 Чўчимайди, ҳатто сесканмайди ҳам,
 Орқаси мустақкам, шундан
 хотиржам.

70

У ғоят камтарин, ғоят мулойим,
 Ялакат мағиздай дили тили билан.
 Аммо урганида — уради доим
 Унғемайдиган қилиб биров қўли
 билан.

71

Мақтов кимга ёқмайди, кимга
 ёқмайди офтоб,
 Мақтаса кеча-кундуз, мақтаса
 китоб-китоб.
 Семизликни, дейдилар, қўй кўта-
 рар аслида,
 У ҳам оёқдан олиб дорга осгунча
 қассоб.

Қоғозноралар

Утмишингни хўрласанг, болам,
Келажагинг эсламайди ҳам.
Донолар гапи.

72

Бундайин боғ кўрмаган асти
башар,
Бу боғда парими ё суқсур яшар?
Бўйларини ғоз қилиб ўтсаларо,
Ҳали ҳам ёш-яланглар аланглашар.

73

Не бўлурди айри қошинг учмаса,
Учмаса, қалбимга ёйдек тушмаса,
Оҳ, йўлингга йўқса от бойлармидим,
Кеча-кундуз дилни оташ қучмаса.

74

Ўн олти ой бормиш Миррих
атрофида,
Ундан ўн олти ой ўргулар эмиш.
Менга ўн олти ой кўплик қилади,
Бир ўзинг бас менга, жоним ойбу-
вуш.

75

Қисқа байтлар ёздим бу сафар,
Узун умр тилаб умримга.
Бўлар эди мухтасар зафар
Тўхтатолсам Сизни бир зумга...

Пицунда — Есентуки — Тошкент,
Август — Сентябрь 1980 йил.

Мирмуҳсин

Модилар ВА ЯПРОКЛАР

РОМАН

XVIII боб

Оқим гирдобида

Область газетасининг якшанба кунги сониди сарлавҳаси ўқ-логидек ҳарфлар билан «Чўлқуварларга офарин!» деган мақола чиқди. Бошланиши умумий гаплар билан тўлиб, ўрта-роққа борганда бирдан «Чағаниён» колхози тилга олинди. Бундай сийқа сарлавҳалар кейинги пайтларда кўп қўйилаверганидан одамлар унча эътибор бермайдиган бўлиб қолган. Ҳадеб карнай чалавериш кишини зериктиради. Тиним куни, эрталабки нонуштадан кейин одатдагидек газета ўқийдиган Ҳотам Жўрақулов область газетасига кўз ташлади-ю, лекин бу баҳайбат мақолага эътибор бермабди. Тушдан кейин Гулжаҳон опа газетани ошхонадаги тоқчага қўяётди, кўзи иттифоқо «Чағаниён», «Ҳанифа Бегимқулова» номларига тушиб, ўқий бошлади: «Асрлар мобайнида инсон қўли тегмаган, ташландиқ ерлар, чангалзор қўриқлар эгалланиб, экинзорларга айлантирилмоқда... Лекин, минг афсуски, Сурхон этаклари, Амударёга қўйилиш ерлардаги чангалзорлар «Чағаниён» колхози правлениесининг эътиборидан четда. Колхоз раисаси ўртоқ Ҳанифа Бегимқулова янги ер очиш ишига бармоқ орасидан қараб келмоқда. Колхознинг илғор бригада бошлиғи Қ. Шермуҳаммадхўжаев ҳам бу ишда консерваторлик қилиб, янги ер очиш

Давоми. Боши ўтган сонда.

ишига жонбозлик қилмаяпти! Ваҳоланки Чангалзор у бошлиқ бўлган бригада ерлари билан туташ, Қ. Шермухаммадхўжаев ҳам ташландиқ ерларни эгаллаш, ингичка толали пахта майдонларини кенгайтириш ишини ўзи бўлсинга ташлаб қўйибди!»

Гулжаҳон ая газетани Ҳотам Жўрақулов хонасига кўтариб кирди.

— Уқидингизми?

— Нимани?

— Ҳанифа Бегимқулова урилибди...

— Йўғ-э!

— Ҳа, мана!

Жўрақулов дарҳол ёстиқдан бошини кўтариб, тумба устидаги кўз-ойнагини тақди. Боя кўзи тушган карнайнамо сарлавҳа қўйилган мақоланинг бир қисмини ҳам «нишхўрд»га чиқармай диққат билан ўқий бошлади. Ярим соатлардан сўнг у кўзидан ойнагини олиб, газетани стол устига қўйди. Уйламсираб қолди. Қўлида тарелка, фартук тақиб олган Гулжаҳон ая хомуш ўтирган Жўрақуловга тикилди:

— Нима гап?

— Бу мақола Ҳанифа Бегимқуловани эмас, бизни, райком ходимларини, аниқроғи, мени танқид қилибди.

— Нега ундай дейсиз. Отингиз йўқ-ку?

— Отим кўрсатилмаган бўлса ҳам бари бир бор. Тушунилади. Нечун мен танқид эшитмаслигим керак. Тўғриси айтганда, бизда танқид йўқ, мен ўзим ҳам бирон ўн йиллардан буён танқид эшитмаганман. Танқид қилиш, камчиликни юзга шартга айтиш, тўғриси айтсам, ўзимга ҳам ёқмайди. Хом сут эмган инсон шунақамикин. Мажлис-ларда, бюрода танқид, ўз-ўзини танқидни кучайтирайлик, самимий, ишга ёрдам берадиган танқид бўлсин, деб ваъз айтаман, аммо аслида ачитиб айтилган танқидни ёмон кўраман. Танқид қилса, камчилигу хатоимиз кўрсатилса, гўё ўлиб қоладигандай... Тўғри, баъзи шахслар танқидга учраса, энди иши тугади, дегандай, ундан юз ўгириб, хазар қиладиганлар ҳам бор. Мана, шунақалар энг ёмони ва баттарини! Шу одамлар бўлмаса, танқид ниҳоятда зарур, ҳатто усиз яшаб бўлмайди. Аяжони, мана, эшитдингизми?

— Мен сизга лекция ўқинг деяётганим йўқ, газетада нима гап демоқчиман!

— Газета оз-моз танқид қилган... Лекин Ҳанифа Бегимқуловадан кўра ҳам мени айтиш керак эди! Ҳанифа бечора тоза жиғибийрон бўлиб ўтирган бўлса керак.

— Э, унга бало ҳам урмайди! Область эмас, унинг Тошкентда ҳам подержкаси бор.

Гулжаҳон ая ошхонага кириб кетгач, Жўрақулов ёнидаги телефон трубкасини кўтариб, иккинчи секретарь квартирасига қўнғироқ қилди:

— Мен, Жўрақуловман. Салом!

— Салом, Ҳотам Жўрақулович!

— Газетани ўқидингизми?

— Ҳа.

— «Чўлқуварлар...» деган мақолани-а?

— Ҳа, диққат билан ўқиб чиқдим, Ҳотам Жўрақулович.

— Ҳанифани танқид қилишибди... Тушунмаётирман...

— Ҳанифа Бегимқуловани эмас, бизнинг номимизни очиқ айтишлари керак эди. Биз, райком, бу қўриқни бузишга қарши бўлганмиз. Тўғри қилганмиз, мен фикримда қатъий тураман! Ҳотам ака, бу мақоладаги «танқид» Ҳанифахоннинг ўз ўйини! Бу икки карра икки... Буни уч яшар бола ҳам билади. Ҳанифа сиз билан бизга гап теккизмоқчи бўлмай, зарбани гўё ўзига олган. Бекор қилади, тўғриси айтаве-

риш керак. Бу ўша мухбир йигит-да, терим вақтида келиб, сиз билан бирга юриб, «Чағаниён»га борган, фамилияси ҳам Қудратовми, Қувватовми, анави термизлик новча мухбир йигит-да!

— Ғалатироқ бўлса ҳам масалани кўтаргани яхши бўлибди. Бу, бизга ёрдам беради,—деди Жўрақулов.— Лекин, бу, Бегимқулова ҳеч тинч юрмайди-да! Уни «шайтон» дегани тилим бормайди-ю ҳар қалай шайтон! Хабарингиз бор, ўн кунча илгари мен колхозга борган эдим. Уни қўймай қўриққа ҳам олиб бордим. У бўш келмай, анча олишди, юз гектарча ер қўшиб олмоқчи бўлди. Бу ҳазилакам гапми? Кейинчалик қолганларини ҳам ўзлаштириб олмоқчи эди. Сурхон ва Аму ёқаларида қўриқхонани йўқотиб, охирини ўйламай, ёмон иш қилиб қўяй деди. Регистонни бузаяпсиз, дедим. Шундан кейин ўйланиб қолди. Фақат ҳозирги кунни ўйлаб иш қилаётганлар камми! Оббо, Ҳанифа-е, оббо Ҳанифа! Ҳамма гўзаллар ҳам шунақа уста бўладиларми? «Ўн саккиз ёшинда бунча фитнаким бошиндадур!»

— Йигирма саккиз денг!

— Лекин биз ўз йўлимиздан қайтмаймиз, дўстим! Қаттиқ турамиз!

— Албатта, Ҳотам Жўрақулович! Қаттиқ туриш ҳам гапми!

□

Газетада чиққан мақола унча шов-шув қилмади. Ҳанифа Бегимқулова ҳам жим бўлиб қолди. «Ҳотам ака, соғ-саломатмисиз?»— деб телефонда қўнғироқдек жарағлайдиган, гоятда ёқимли овоз ҳам эшитилмай қолди. Бурама шохини мўйлов қилиб олгандай, қўчқоркалла бригадир ҳам ўз соясидан ўзи қўрқиб кетиб, газетага танқид қилиниб, бир қарич фамилияси тушгани... уни кўрпа-ёстиққа ағдарди. Кўрпа-тўшак қилиб ётган Қўчқорвой акани кўргани келган Ҳанифа Бегимқулова деди:

— Туринг ўрнингиздан! Тоза ҳам юракдан берган экан! Одам бунчалик қўрқоқ бўлиши керак эмас! Қим айтади сизни курашга тушиб юрган полвон деб!

— Энди сирасини айтаман-да, Ҳанифахон...

— Мукофот оласиз! Бу йил сизнинг галингиз, қўрқманг, йўлим бекилиб қолади, деяпсизми?! Йўқ! Жўрақуловни мен жуда яхши биламан, у одам қаттиққўллик, фикрида қатъий, баъзан қаттиқ гапиргани билан жуда юраги кенг одам. У кишидан ёмонлик чиқмайди. Мен у кишини ўз отамдек суяман, ҳурмат қиламан. Шу кеча-кундузда атай унга димоғ қилиб, гаплашмай юрибман. Аслида у ҳақ! «Правда»да академик Мальцев мақоласини ўқидим. Райком секретаримиз бу ишлардан яхши хабардор. Мухбир йигит додираяпти... Эртадан ишга чиқинг, Қўчқорвой ака! Тушунарлими?!

— Тушунарли,— деди бригадир. Шоп мўйловли, шундоқ важоҳати зўр кишининг кўрпа-тўшак қилиб ётиши Ҳанифага қизиқ туюлди.— Кемага тушганининг жони бир!— дея қўшиб қўйди Қўчқорвой ака дидлланиб.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Лекин бизнинг кема яхши сузаяпти, қўрқманг!

Бирон ҳафталардан кейин область партия комитетининг баҳор, чигит экиш кампаниясига бағишланган пленумида доклад юзасидан бўлган музокараларда сўзга чиққан Ҳотам Жўрақулов дарё бўйи қўриқ—чангалзорлар, кичик кўллар ва умуман, табиат муҳофазаси хусусида анча гапирди. Қувватов деган ўртоқнинг газетада босилган мақоласи Ҳанифа Бегимқулова нотўғри танқид қилингани, асли «айбдор» Ҳотам Жўрақулов эканини ҳам айтди. Залда жонланиш пайдо бўлди. Президиумда ўтирган Ҳанифа Бегимқулова пленум охирироғида справка

бериб, Жўрақулов ҳақ экани, унинг фикрини қувватлашини билдирди. Дарё ёқасидаги чангалзорларни бузмасликларини айтди. Йигилганлар бу қарорни қувватлашаётгандек, қарсақ чалиб юборишди. Чунки Жўрақулов яхши тайёргарлик кўриб, дилдан гапирган эди.

Аслида Жўрақулов нутқини ўн қоғоздан иборат ёзиб, Онахонга машинкада кўчиртириб олган. Онахон хатга қараб ўқиб берган нутқни ёқтирмай, Ҳотам Жўрақуловичга ҳадди сиғиб, қоғозлар минбарда турсину шундоқ гапирсангиз яхши бўларди, деган эди. Жўрақулов минбарга чиққач, дарҳақиқат, қоғоз қолиб, қайнаб, ҳаяжон билан нутқ сўзлади. Пленумдан сўнг, эртасига Онахоннинг гапи ёдига тушди. Лекин Онахоннинг кутилмаганда томоғи оғриб, ишга чиқмагани, қабулхонада Райкомхон опа ўтирганини кўрди. Опа кеча Онахонларникига бориб, хабар олиб келганини Ҳотам Жўрақуловга маълум қилди. Эрта-индин чиқиб қолишини ҳам айтди. Аммо кампир бувининг ҳамма дард юракка чанг солиши тўғрисидаги фалсафасини Жўрақуловга айтиб бериб, тоза кулди. Бу «фалсафа» Жўрақуловга жуда ёқиб тушди. Ҳа, дарҳақиқат, ҳамма дард юракка чанг солади: «Юрак шўрликнинг душмани кўп; қон босими ҳам юракка ёпишади, бод ҳам, меъда ҳам... Ҳатто одамнинг назари илмайдиган томоқ оғриғи, тиш оғриғи, кўз оғриғи ҳам юракка чанг солади, дерди «Арасту» Шабона буви. Ё, қудратингдан! Юрак шўрлик уларга нима ёмонлик қилибди? Томоғ оғриғи ҳеч нарса эмас, бошқа аламлардан худо асрасин! Ҳаммасининг ситами юракка! Юрак бўлса эртаминандан кечгача, кечдан азонгача гурссо-гурссо.. уриб турсаю ҳаммалари келиб, чиябўрига ўхшаб унга ёпишса! Чунки у юрак-да! Ёмонлар яхшиларга ёпишади, иш қилганларга нўноқлар ёпишади. Нега ўша қуриб кетгур дардлар оёқ бошмалдоғидаги қийшиқ тирноққа ёпишмас экан! Ёпишишин! У ҳам киши танидаги бир аъзо-ку! Ҳа-а, болам, турмушда дардлар кўп, улар қийшиқ-қинғирларга эмас, яхшиларга ёпишади. Қўй, хафа бўлма! Юрагинг ёш, бақувват, томоғ оғриғининг қўлидан ҳеч нарса келмайди! Ҳали бунақаларни кўп кўрасан! Мана бу истакопдаги содага томоғингнинг чай. Мана бу (у нимчаси чўнтагини кавлайди) валидолдан ярмини тилингни тагига ташлаб, шими. Мен доимо шундақа қиламан. Тезда тузалиб кетасан».

Қиш Сурхон водийсида бу йил қуруқ келди. Дераза ойналарига тутилидиган гулдор юпқа уқага ўхшаш қор тушди-ю, буёғига ернинг чанги чиқиб кетди. Бу — яхши эмас. Баъзан-баъзан «афғон шамоли» гирбод уриб, ҳаммаёқнинг тўс-тўполонини чиқарарди.

Кунлар, ойлар ўта бошлади. Сурхон томонларда ҳаммадан олдин баҳор сеп ёзади. Афғону Ҳиндистон томонлардан гала-гала қушлар учиб келиб, Амударё бўйларига туша бошлашади. Бунда, Пайғамбар оролида, Тўпаланг, Сурхондарё ёқаларидаги кўлу чакалакзорларда бир неча кун ҳордиқ чиқариб, Туркистон тизма тоғлари оралиқларидан ўтиб, Фарғона, Тошкент, Самарқанд далаларига борадилар. Баъзан Кўҳитанг, Бойсун тоғларини ёқалаб Бухорою Хива томонларга учадилар. Эҳтимол, Сирдарё бўйлари, балки ундан ҳам нари Волга ёқаларига боришар...

Мажлис, фикрлар галаши, асаб чарчашлари сабаб бўлдими, Ҳотам Жўрақулов уйга келиб дарҳол тили тагига валидол ташлади. Бу ҳам ўтмай стакандаги сувга волокардиндан ўттиз томчи томизиб ичди. Томоқ оғриғи ва ҳоказолар эмас, асаб кўпроқ юракка чанг солади, деди ўзига-ўзи.

— Юрагингиз ёмон бўляптими?— хонага кириб қолган Гулжаҳон ая стакан билан волокардинга кўзи тушиб қўрқиб кетди,— нима бўляпти?

— Чарчаганга ўхшайман. Ҳозир тузалади.

- Сизни... нотўғри дейишдими? Нима гап?
 - Аксинча, бизнинг олиб бораётган ишимизни тўғри топишди.
 - Нега юрагингиз ёмон бўляпти?
 - Илгари «енгилсам» юрагим ёмон бўларди, ҳозир «енгсам» ҳам ёмон бўлаяпти.— Жўрақулов кўлди,— майли, юрак ёмон бўлса ҳам, енгиб турайлик. Шу маъқул!
- Бу ҳазил Гулжаҳонга ёқмади, у эрининг ёнига келиб, билаги томирини ушлади.

XIX боб

Шубҳа ёмон нарса, у чиябўридек сийнани ғажийди

Уша актив мажлиси бўлган куни зинапоялар тепасида Тойлоқов билан Онахон мароқ билан суҳбатлашаётганида Жўмарднинг иттифоқо келиб қолганию яна тезда ғойиб бўлгани Онахонга қаттиқ таъсир қилган эди. Унинг йўқлиги сезилган эди. Лекин Жўмарднинг зиёли киши, ҳамма нарсага тушунишини, унинг вазифаси шунақа — одамлар билан ишлашини билади, деб ўйлади. Ҳамма билан ҳам шундай суҳбатлашиши мумкин эканлигини кўнглидан ўтказди. Лекин шундай мароқ билан суҳбатлашиши керакмиди? Нега шундай қилдим, деди лабини тишлаб Онахон. Демак, унинг кўнглига бир нима келган... бўлмаса шошмасдан бемалол гаплашардик, бу ердан хурсанд бўлиб кетарди. Онахон яна ўйлар гирдобига шўнғирди. Жиринглаб қолган телефонга ҳам қисқагина жавоб қилиб, таққа қўярди. Тойлоқов яхши одам! Оилали... ёши ҳам катта. Бунинг устига ўта маданиятли. Тойлоқовни унинг отаси Бойбўсинов ҳам ҳурмат қилади. У билан суҳбатлашиб турган бўлса нима бўпти? Ҳозирги замонда ҳар нарсадан шубҳаланиб, рашк қилиш тўғри эмас! Бу эскилик, қоқоқлик белгиси. Иккиламчи, унинг виждони пок! У ҳеч кимни Жўмардга алиштириши мумкин эмас. У ўлимига рози, аммо... Наҳотки унинг қалбини Жўмард билмаса? Билади. Жўмард ақлли йигит! Жуда ҳам зийрак йигит! Зийрак бўлгани Онахоннинг бахти, чунки гуноҳи бўлмаган одамни тезда пайқаб олади...

Лекин шундоқ бенуқсон Яхшибек Тойлоқовнинг ҳам бир иши Онахонга ғалати туюлди. Кишилардаги бир камчиликдан катта хулоса чиқариб, уни ёмонлар қаторига қўшиш тўғри эмас, дерди Онахон. Дунёда мутлақ яхши ва мутлақ ёмон одам йўқ!

Яқинда Тойлоқов эрта билан қабулхонага келиб, янги газеталарни варақлаб ўтирди-да, Жўрақулов келгач, унинг ёнига кириб чиқмоқчи бўлди: «Чағаниён» колхозининг тракторчиси атай келиб, тўйига таклиф этиб кетган экан, у масъул ходим бўлганлиги сабабли бу тўйга бориш-бормаслигини маслаҳатлашмоқчи экан. Столи устида куёвболанинг зарҳал билан ёзилган таклифномаси турарди. Оддий «тракторчи»нинг тўйига илгари ҳам бормаганидек, бу сафар ҳам бориш жазми йўқ эди. Аммо область ижроия комитетининг раис муовини Бойбўсинов жиянини ўйлантирганида уни айтишни эсдан чиқариб қўйганида аламдан ўртаниб кетганди. Облмилициянинг бошлиғи ҳам негадир уни «эсдан чиқарган». Бу ишлар учун улардан ўч олишнинг иложи бўлмагач, анча вақтгача мингиллаб-сасиб юрди. Лекин тракторчининг эрталабки ялли

ошига бормаганда ҳам кечқурунги базмига борсамикан? У ўйланиб қолди. Мабодо ўзи тенги тузукроқ одамлар келмаса-ю, «қаланғи-қасанғи» колхозчилар ичида ўтириб қолса нима бўлади?! Обру тушиб кетмасмикан? Заготскот бошлиғи Тойлоқов пастда, одамлар ичида ўтириб қолса нима бўлади? Яхшиси, тўйга бормагани маъқул! Лекин томоғи тақиллаб, кўз олдида коньяклар, сочини қоши устига туширган «баъзилар»нинг ғамзалари юрагига гулгула соларди. Эҳтимол бу тўйга Ҳанифахон ҳам шабоҳин уриб келиб қолиши мумкин. Агар улар.. келиб қоладиган бўлса, бу тракторчи тугул чўлоқ чойхоначининг тўйи бўлса ҳам боради! Яхшибек Тойлоқов соат ўн иккиларгача ўйлади. Тушқи овқатга чиқиш олдидан, ўрnidан туриб, коридорнинг нарийги томонидаги Жўрақулов қабулхонасига кирди. Онахондан секретарь ёлғиз ўтирганини билиб, ичкарига юзланди.

— Кесинлар!

— Бир маслаҳатим бор эди, Ҳотам Жўрақулович.

— Марҳамат.

— Анави тракторчи йигит тўйига айтган эди. Сиз борасизми? Менинг ҳам боришим керакми? Ёки ноқулай бўлармикан? Маслаҳатга келган эдим.

Жўрақулов бир лаҳза сукут сақлаб, Тойлоқовга тикилганча қараб қолди.

— Ўзингиз қандай ўйлайсиз?

— Ҳайронман. Бошим қотиб қолди, Ҳотам ака.

— Ҳа, дарҳақиқат, бошингиз қотиб қолганга ўхшайди. Менимча, у (Жўрақулов Тойлоқовнинг бошига қаради) бош эмас ундан ҳам аъло...

Тойлоқов ҳайрон мамнун кулимсиради. Жўрақулов бошқа сўз айтмай столи устидаги аллақандай қоғозларни ўқишга тутинди. Бир муддатдан кейин Тойлоқов оғзини чоғлаб, бир нима демоқчи бўлган эди, Жўрақулов пинагини бузмай ишини давом эттираверди. Шундан сўнг Тойлоқов сал ҳингиллаб, ўзини жинниликка солиб кабинетдан чиқиб кетди.

Мана шу иш қизиқ бўлган эди. Наҳотки одамларни ажратадилар! Лекин бари бир Тойлоқов яхши одам, деди Онахон ўзига ўзи. Эҳтимол бу нарса ҳам унга кимдандир юққандир. Бойбўсиновнинг ўзини ҳам анча кибор дейишади. Қабулхонасида одамлар кутиб қолиши, ҳамма билан ҳам гаплашавермаслигини Итолмасовадан эшитган эди.

Орадан яна икки кун ўтгач, иттифоқо эшикдан кириб келган Жўмард Онахонни коридорга имлаб, ҳозир Термизга олиб кетишини, зарур бир гап бор эканини айтди. Онахоннинг чехраси очилиб, шу он столини йиғиштирди-да, ташкилий ишлар бўлимига кириб, опага зарур иши борлиги, Термизга кетаётганини ҳовлиқиб гапирди. Ўрнида ўтиришини, Ҳотам Жўрақулович келсалар айтиб қўйишини илтимос қилди.

— Тинчликми?

— Ҳа. Жўмард ака келган эдилар...

— Бораверинг, қизим. Мен ўрнингизга чиқиб ўтираман. Бугун ундақа бир шошилинч иш йўқ. Секретарларимиз далага чиқиб кетишган.

Онахон хурсанд бўлиб, коридорга югуриб чиқди. Бунда уни кутиб турган Жўмард билан ёнма-ён зинапоялардан секин пастга тушишди. Райком биниси ёнида, йўл четида турган машинани Онахон таниди. Жўмард кабина эшигини очиб, ўз ёнига Онахонни ўтқазди. Шундан сўнг, ҳайё-ҳув деб Термиз томон жўнашди.

— Паспортимни олиш эсдан чиқибди, мени шаҳарга киритармиканлар?— деди анча юришгандан сўнг Онахон.

— Мен ёнингиздаман-ку,— Жўмард кулиб, чиройи очилиб Она-

хонга қаради.— Дадамнинг мансабидан фойдаланамиз, мен ҳам Бойбўсиновман...

— Ҳа, айтгандек,— Онахон ҳам очилиб, чиройли кулди.

— Сиз ҳам тезроқ шу фамилияга ўтақолсангиз бўлмайдами? Бойбўсинов деган фамилия ёмонми?

— Жуда машҳур фамилия,— деди Онахон кулиб, чақнаб юракдан гапирди,— областимизда бу фамилияни билмайдиган киши йўқ. Мен дадангизлар билан фахрланаман.

— Саволимга жавоб бўлмади-ку?

— Агар тақдир бўлса мен бу фамилияни фахр билан олардим...

Жўмард машинани секинлатди, у бир қўлини Онахоннинг ўнг елкасига узатиб, ўзига тортди-да, дудоғидан ўпди. Жўмарднинг хурсанд бўлиб келгани, кайфи чоғ экани Онахонни бениҳоя шод этди. Онахонга шу керак, унинг шодлиги керак эди. Икки кунга чўзилган хафақонлик Онахон юрагини чиябўридек ғажиган эди.

— Нима, мен юрак ўйноғи бўлиб юравераманми? Чарчадим, зерикдим. Энди буёғига чидолмайман!—деди кутилмаганда қизариб. Жўмард,— бундан буён мен сиз билан бекинмачоқ ўйнамайман!

— Бу нима деганингиз?— кулиб, чақнаб турган Онахон данг қотиб қолди.

— Бу шу деганимки, сизга анави Тойлоқов кўп хушомад қилаётганга ўхшайди! Мен унинг доминога ўхшаш мўйловига тупураман!

— Жўмард ака!— Онахон жим бўлиб қолди. У Жўмарднинг ўта рашкчи эканини сал-пал сезарди. Буни мактабдалик вақтида пайқаган эди. Бултур тарихий ва маданий ёдгорликларни томоша қилиб юришганида, Қумқўрғонда бир йигит Онахонга гап ташлаганида Жўмарднинг ранги оқариб кетган эди. Муаллим, зиёли киши бўлишига қарамай, ўшанда ўзини тутолмай нотаниш йигитга қўполлик қилган эди. Ўшанда худо бир асраган. Бўлмаса ёқалашиш бошланиб кетиши аниқ эди. Жўмарднинг рашки қўзғаб, ғазаби келганида ойпарастлардек балад девору том қирраларидан юриб ўтиб, нима қилиб қўйганини билмас эди. У яхши гап, «ҳақиқат» билан ойпарастлик уйқусидан уйқотилгач, рашк аланғаси ўчиб, яна илгариги ҳолига келарди.

— Шубҳалар ўринсиз—деди мулойимлик билан Онахон. У Жўмардга тикилди, елкасига оҳиста бошини қўйди,— мен дунёга келиб фақат сиз билан шундай гаплашаётирман. Менинг гурурим қанақалигини биласиз. Мутлақо ҳар хил хаёлларга бормаслигингиз керак. Хафа бўламан! Сизнинг битта тукингизни унақаларнинг мингтасига алиштирмайман.

Жўмарднинг дарду дунёсини қоплаган қора булутлар бир зумда тарқаб, чарақлаб қуёш чиққандай бўлди.

Термизда улар универмаг ёнига машинани қўйиб, ичкарига кириб кетишди. Илгари тайинлаб қўйилганига кўра, Жўмард билан Онахон универмаг директори кабинетига киришди. Ёшгина, уддабурон бир йигитча уларни жуда илиқ қабул қилиб дарҳол омбордан бир неча импорт пальто ва ярқираб турган қора лак туфлилар олиб чиқди.

— Шунга келибмидик?— кулиб боқди Онахон.

— Ҳа, шунга! Бу ҳам муҳим масала. Бундан чиқиб кинога киримиз.

Жўмарднинг ўз сўзлилиги, гўё ўйланиб олгану ўз хотини билан гаплашаётгандай ўзини эркин тутаётгани Онахонга ёқарди. У уялиб кетди. Жўмарднинг ўлгудай рашкчи экани, бекордан-бекорга хафа қилгани ҳам билинмай кетди. Онахоннинг севиши унинг характеридаги «чақир тиканак»ларни йўқотиб юборарди. Шу сабабли ҳам Онахон дилидаги губор тарқаб кетди.

— Маана буни кийинг,— Жўмард чиройли бир импорт пальтони Онахонга кийгазди,— ўҳ-ҳў, худди ўзингизнинг размерингиз.

— Жуда ярашди, — деди универмаг директори.

Уялиб турган Онахонга яна уч-тўрт пальтоларни кийдириб кўриб, охири бирини танлаб олишди. Туфли ҳам олишди. Бирон соатлар чамаси универмагда юриб, кейин қоғозга ўралиб канол билан боғланган пальтони, қутидаги туфли ва бошқа майда-чуйда нарсаларни кўтариб, ташқарига чиқишди. Ундан сўнг, кинотеатрга йўл олишди. Музқаймоқ ялаб, кино кўришди...

Кечга яқин улар Термиздан йўлга чиқиб, Жўмард Онахонни уйига элтиб қўйди.

□

Универмагдан сотиб олинган пальто Онахонга ярашди. Ун саккиз яшар чиройли қиз ўзига қелишган пальтони кийиб севикли кишиси олдида турганини, бу лаҳзадаги икки ёш юрагидаги севинчли сўз билан етказиб ифодалаб бўладими! Кўзлардаги фусун, ҳаракатлардаги ёқимлилиқ, эркаланиш, бу дунёда ҳаёт энди бошланадигандай улардаги иштиёқу ишончли тасвирлаш маҳол. Бу лаҳзани, қаламга оламан, деб ўзимни қадимги муншилардек ожизу нўноқ сездим. Тўйга олиб қўйилган пальто, туфлини у Жўмардга бериб юбормаганида (бу албатта ҳозир мумкин эмас), у яна ўз уйида кийиб, ойнага қарагиси келди. Пальтонинг фасони ҳам, ранги ҳам ёқди. Онахон шу кеча азбаройи ҳаяжоннинг кучли бўлганидан яхши ухлолмади ҳам. Туш кўрди. Тушида тўй бўлаётган эмиш. У бўлса ўзига ярашган бу пальтони кийиб, Жўмард билан қўл ушлашиб юришган эмиш. Одамлар уларни табриклашар, ҳавас билан тикилишар, Онахон чиройли пальтосини кўз-кўз қилиб юқорида ўтирган эмиш...

Лекин дунёда ҳасад деган ёмон нарса ҳам бор, ҳали бу дарднинг давоси топилмаган. Ҳасадгўй ўзганинг бахтини кўролмайди. Гап шу ерга етганда, Онахон ўз шодлиги, ўз бахти билан масрур турсин; энди икки оғиз сўзни Лаълихон деган аёлдан эшитинг. Узининг райкомдан суриниб, «ёғлиқ жой» деб адашиб сартарошхонага кассир қилиб юборилганини кейинчалик фаҳмлаб, сочи тикка бўлди. У бир-икки келиб, Жўрақуловнинг ёнига қираман деган эди, аксига у далада бўлиб қолди. Бу ерда ўзига паноҳ тополмагач, яна сартарошхонага бориб, бошини ичига гиқиб ўтирди. Райкомхон опа Итолмасова Лаълининг райкомда кўп ўралашиб юришини ҳам истамасди. У, кимнингдир янглиши натижасида бу ерга хизматга ўтиб қолгану кейинчалик аранг жўнатишган эди. Чаёндек саргайиб, бўялган киприкларининг қораси бурни устига тўкилиб, илгаригидай таранг бўлолмай шалвираб қолган Лаълининг кўзи Онахонга тушиб, бир муддат махлиё бўлиб турди. Ёш, чиройли... Буни ким олиб келди экан? У райкомда ишлайдиган ёшроқ йигитларнинг деярли барини хаёлидан ўтказди. Ҳайрон бўлди. Лекин Жўрақуловнинг ўзи таклиф қилиб олиб келганини мутлақо хаёлига келтирмади. У Онахон рўпарасига ўтириб, бир муддат тикилди.

— Кимни қизисан?— Лаълихон тўсатдан «сенлаб» савол бергани Онахонга ёқмади. Жавоб қилмади, индамади,— сендан сўраяпман?

— Мен сизни биринчи кўришим... «Сен»лаб гапириш одобдан эмас!

— Кечирасиз! Мен Лаълихонман, мени танимайсизми? Мен шу сиз ўтирган усталда неча йил ўтирганман. Устал ўлсин, амал ўлсин, бугун меникию эртага бировники... Катталарнинг ҳаммаси мана шу устални бермаслик учун биров-бирларининг пайини қирқишади, олишадилар. Кимнинг қизисиз, ойнониб кетай!

— Отамларнинг, — деди кулгиси қистаб Онахон. Унинг рўпарасида, дарҳақиқат, драматик спектакллардаги юзига гримм қилиб чиққан бир хотин турарди.

— Отангиз кимлар?

— Ҳақназар ота.

— Ҳақназар ота? Геройми? Илгариги колхоз раисими?

— Ҳа.

— Шундай денг, — Лаълихон ўйланиб қолди, — лекин бари бир сизга айтадиган маслаҳатим бор. Яхши қиз кўринасиз. Сиз бу ердан кетинг! Жўрақуловга кириб айтиб, ариза ёзиб, тезда бу ишдан кетинг! Мен ўзим қайтиб келмоқчиман. Эрга тегмаганга ўхшайсиз, ҳа, ҳали ёшсиз. Бу ер сиздақаларга тўғри келмайди. Тушундингизми?

— Нега?

— Бу ерда ёмон йигитлар кўп... Кейинги пушаймондан фойда йўқ! Ранс ўлгурлар ҳам ёмон, алдашади... Нарса кўтариб келишаверади... Ҳеч жони-қолингга қўйишмайди... бузилиб кетасан.

— Чиқиб кетинг бу ердан!

— А-а?

— Чиқиб кетинг, бўлмаса мен ўзим чиқиб қетаман! — Онахон ўрнidan дик туриб ташкилий ишлар бўлимига, Райкомхон опа ёнига кириб кетди. Бир муддатдан сўнг улар Райкомхон опа билан бирга қабулхонага киришган эди. Лаълихон аллақачон қочиб кетибди. Унинг сартарошхона томон кетаётганини деразадан кўришди. Лаълихон аслида урушқоқ аёл эди. У қўшнилари билан жанжаллашвериб обрўси ҳам тушиб кетган. У ўз сиридан воқиф бўлмаган кимсалар билан жуда ҳам мулоийм, хушфёъл, дилбар бўлиб гаплашарди. Узининг ит феълини ниқобларди. Баъзан энги шимарилган, қўли ун, порр этиб, эшигидан чиқиб келиб, қўшнилари билан саломлашар, нон ёпаётгани, ҳозир эри машинада икки қоп ун ташлаб кетганини, хумчада ёғ, ошхонаси шипидаги қазилардан оламан деб эси кетганини, ўртанча ўғли ёғоч билан уриб тушириб берганини мақтанарди. Бу билан у ҳозирги тошу тарози тортилган, қийинчилик йиллари у жуда ҳам тўқ туришини билдирмоқчи бўларди. Бундан уч кун аввал гугурт сўраб чиққан қўшнисини билан узундан-узоқ гаплашиб, қизига: «Ҳой, анави пионино устидаги гугуртни олиб чиқ!» — деган эди. Шу билан гугурт тагида каттакон қора пионино борлигини билдирмоқчи бўларди. У кейинги пайтларда бирон қўшнисини эшик тақиллатса югурганича бориб гардеробда тайёрлаб қўйгани атлас қўйлаги; японча паригини бошига илиб, наридан-бери қимматбаҳо латта-путталарини диванга, столлар устига сочар, кейин секин бориб эшик очар, диққат бўлиб, қайтиб кетмоқчи бўлган қўшнисини қўярда-қўймай уйга олиб кирар — меҳмоннинг кўзи катта хона бурчагида ўралиб, тик турғизиб қўйилган гиламларга, сотиб олинганидан буён бирон марта ҳам чалинмаган пионино устидаги олтин билагузук, дурлар шодасига тушар, хона ичидаги бошқа йилтироқ буюмлар, шифтдаги биллур қандилнинг титраб турганига кўзи тушмай иложи йўқ эди.

Қумурсқага ўхшаб Лаълихоннинг оёғида ҳаловат йўқ, тинмай ўрмалар, аллақайлардан тишида тишлаб, ҳар балони мол деб кўтариб келарди. Тинмай буюм йиғарди. Унинг дастидан эски шамдонлар, попларнинг кимхоб ёпинчиқларигача қолмас, Термиз бозорига бориб ичига танга пул ташлайдиган мушукча олиб келарди. Жиндек йилтирайдиган нарса бўлса бас, олабарарди. Уйи уй эмас, омбор бўлиб кетган. Молга ҳирси шу даражада ошиб кетдики, овқатга ишлатиб юборган лаганини ҳам, уч-тўрт пиёлани ҳам йиғиштириб, сервантга териб қўйди. Қандайдир бир синиқ сопол товоқда овқат сузарди. Бу сопол товоқ ҳам қўлидан тушиб кетиб сингач, қўшниларикидан чиқиб қолган бегона лаганда ош ерди. Бегона лаганнинг оши ширин бўлармиш. Лаълихон ўз

рақиб билан олишганда, аввал жим туриб, қўл теккизилиши билан эски гиштлар орасидаги қора қўнғиздек қўланса бир ҳид чиқарар— сабсиқ гап айтар ва шу лаҳза рақиб қочиб қоларди. Бу гал мангустага ташланган кўзойнакли илондек томоғларини шишириб, бошини кўтаргандек бўлди. Лекин мангуста ғолиб чиқиб, уни ғажиб ташламоқчи эди, у ажриқ, алафлар орасига ўзини уриб, кўздан ғойиб бўлди. Шундан сўнг Онахоннинг биронта яқин кишисини қидирди. Заготекотга, Яхшибек Тойлоқов ёнига борди. У, арзини эшитди-ю, ичдан «ҳа, арзингни анавинга айт» дегандек қилди. Рўйхуш бермади. Шундан сўнг у Холчани топди. Улар сартарошхонага, Лаъли тили билан айтганда, «маданий-маиший хизмат кўрсатиш уйи»га келиб турарди. Онахоннинг тез кунда тўйи бўлишини эшитган Лаълихон ўша «тарих муаллимини» қидирди. Холчанинг гапи унга доридек зарур эди, тўй ҳақидаги ва умуман, Онахоннинг Бойбўсинов билан ошиқ-маъшуқлигини билиш учун бу ҳақдаги сўзларнинг ҳар мисқолини тиллога солиб оларди.

Жануб қуёшининг бениҳоя ҳарорати остида етилган гуллар ниҳоятда хушбўй, лекин шундоқ ерда ҳам шўрхоку алафлар ўсгани кўп афсус, эҳтимол табиатга бу ҳам керакдир. Ерга тушган бир зувала ҳамирдек юзи текис бўлиб қолган Холча ўта ичи қора қиз. У билан дугона бўлиб юрган Онахон кейинчалик ҳафсаласи пир бўлди. Унинг хунуклиги устига ички дунёси ҳам расво — ҳасадчи эди. Дугоналарининг яхши кийинганини ҳам кўролмасди. Ёш Онахоннинг баъзидаги бундай бўлмаслик керак, деган танбеҳлари ҳам кор қилмасди.

Кунлардан бир кун Жўмард ишлаётган мактабни топиб келди. Юраги куйиб кетган Лаълихон Жўмарднинг дарсдан чиқишини кутиб, қўнғироқдан кейин уни бир чеккага тортди. Онахон ҳақида гапира кетди. Жўмард бир қарашдаёқ бу хотиннинг иввогар эканини билди, аммо ким бўлса ҳам, гапининг охиригача эшитмаслиги мумкин эмас эди. У ўзини Тойлоқовнинг иккинчи хотини... Тойлоқов жуда кўп хотинларни бузганини, гўё ҳозир «Онахон билан дон олишаётгани...»ни айтди. (Онахон Холчага, дарҳақиқат, Тойлоқовни мақтаган эди). Юраги орқасига тортиб кетган Жўмард ўзини оғирликка солди.

— Онахон сиз айтган қизлардан эмас!— деди ранги оқариб.— У менинг ўқувчим. Ўзим райкомга ишга олиб бордим.

— Тоza ҳам жойига олиб борибсиз!»

— Бу гапларни қўйинг! Сизга ярашмайди!— Жўмард бурилиб кета бошлади.— сизга маслаҳатим, чақимчиликни қўйиб, уйингизга боринг.

— Сен ўзинг йигитмисан!— Лаълихон даргазаб, мактаб дарвозасидан чиқиб кетди.

Бу қандоқ гап бўлди! Жўмард қўнғироқ чалинганча, синфга кирди, лекин юраги сиқилиб, боши айлана бошлади. Миясига ҳеч нима кирмади. Бу ярамас, манжалақи хотиннинг ҳамма гаплари ёлгон, хусумат эканини пайқарди. Очиқдан-очиқ туҳмат қилаётгани сезилиб турарди. Лекин қандайдир шубҳалар юрагини кемира бошлади. Ўша куни зина тепасида чақчақлашиб, гаплашиб турган кимса ким экан... Жўмард синфда ортиқ ҳаёл суриб ўтиролмади. Болалар олдида кулги бўлишдан, шивир-шивир бошланиб кетишидан қўрқиб, ўнг қўли билан юрагини чангаллади. Ўзини ёмон сезаётганини, юраги санчиб, боши оғриётганини болаларга айтди. Ўз ўрнига синфкомни ўтқазиб, қалингина тарих китобидан бир-икки боб кўрсатди; XV аср, Темурнинг мўғулларга қарши кураши бобини овоз чиқариб ўқишни тайинлади-да, ўзи папкасини кўтариб уйга кетди. Уйга келибоқ ўзини каравотга отди.

XX боб

Руҳий мадад

Жўмард Бойбўсиновнинг синфга бу сўнги кириши эди. Эртадан бошлаб юқори синф болалари теримга олиб чиқилади. Ангор, Бешқўтан, Термиз томонларда аллақачон қўл терими бошланиб кетган. Аксар Деновдаги мактабларни Бандихонга, шерободликларни Пашхурд, Зарабоғ далаларига чиқаришарди. Қантарилган отдай қучга тўлиб шай турган терим машиналари ҳам кейинги ҳафтадан ишга тушса керак. Баъзи кунлари Жўрақулов уйдан тўғри колхозга кетар, секретарлардан бири райкомда бўлса кифоя дерди. Сентябрь бошланди, ойнинг ўрталарига бориб теримга умум сафарбарлик эълон қилинади, деган гап ҳам бор; синоптикларнинг берган маълумотига кўра республиканинг жанубий районларида барвақт ёғин-сочин бошланиш хавфи бор эмиш. Бундай пайтларда райкомда, ташкилий бўлимда фақат Райкомхон опа Итолмасова, биринчи секретарь қабулхонасидаги секретарь қиз қоларди, холос. Эшикдаги тахтачада: «Райком закрыт, все ушли на фронт», деган ёзув бўлмаса ҳам, шу руҳия сезилиб турарди. Кўчаларда, чойхона ва ресторанларда санғиб юрган биронта бекорчи кишини топиб бўлмайди. Ҳамма далада, ҳамма пахта билан банд. Никоҳ тўйлари ҳам пахта терими якунидан сўнг бўларди. Бу кайфият Сурхон ерларида ҳар йили содир бўлаверганидан каттадан-кичик яхши билар, на ташвиқот ва на маъмуриятчилик лозим.

Ойнинг ўрталарига бориб райком ходимлари ҳам ўзлари вакил бўлган колхозларга чиқиб кетишди. Итолмасова билан Онахон «Чаганиён»га, Ҳанифа Бегимқулова ихтиёрига юборилди.

— Онахон қизим, Райкомхон опангиз билан ўз қолхозингизга борасиз,— деди Жўрақулов Онахонга тикилиб,— бу районимиздаги энг катта ва илғор колхоз. Бу колхозни ўз бобонгиз вояга етказган. Мен ўзим ҳам бирикитилганман. Тез-тез бориб тураман. Бултургига ўхшаб яна этак тутиб, теримга тушишга тўғри келади...

— Ҳотам Жўрақулович, бизни иш билан қўрқитолмайсиз! Сентябрь келгач, инстинкт бўлиб қолган, биз туролмаймиз. Енг шимара бошлаймиз,— деди Онахон шаддодлик билан,— бизни теримга юбориш балиқни сувга ташлаш билан баробар.

— Офарин!

— Дугоналарим, ҳамма-ҳамма далада бўлсаю, мен бунда ажралиб ўтираманми?

— Э, йў-ў-ў-қ! Маълум маррага, борганимиздан кейин опангиз билан дарров райкомга қайтиб келишингиз керак! Сизларсиз биз раҳбарлик қилолмаймиз.

— Ха-ха-ха-ха.

— Уртоқ Жўрақулов, Шоймардон қачон ишга тушади?— гапга аралашди Итолмасова.

— Механизаторларимиз тегиб тургандан кейин план кўтарилаверди. Эл дастурхонига оқ олтин тўкаверамиз,— деди Итолмасова баъзи секретарларга ўхшаб ўта расмий, раҳбарона гапириб. Райком аппаратида кўп йиллардан буён ишлайверганидан, қарору мурожаатлар ёзаверганидан гапи ҳам газетадаги мақолаларга ўхшаб кетганди.

Ҳотам Жўрақулов Онахондан кўз узмас; унинг кўзларига ўша кунлар—ўн беш йил аввалги дўсти Қиличнинг уйида бўлганида ўша жамалак соч қиз кўриниб турарди. Устида пахталик қавима нимча, сочи майда ўрилиб, учи пилик қилинган. Овқатни ҳам шапиллатиб қўлда ерди. Дамо-дам енги билан бурнини артиб қўярди. Кир-чир бў-

либ, иш қилиб юргани билан ўта қувноқ, қўлли-сўпли кийимлар ичида ҳам олтин узукнинг ёқут кўзидек ярқираб кўринган эди. Бултур терим пайтида уни қайта топди. У энди тамоман ўзгача, бўйи етиб, киши уяладиган бўлибди. Сўзамол, шаддод, кўзларида фусун...

— Унда Қўчқорвой ака бор, ўртоқ Итолмасова, у кишини танисангиз керак?

— Таниганда қандоқ! У киши отнинг қашқасидек ҳаммага матлум,— деди опа,— ўшалар омон бўлсин, ишнинг оғири улар гарданида. Оқ олтинни олтин қўллар яратади. Шермуҳаммадхўжаев зўр бригадир, ўртоқ Жўрақулов. У менга ёқади.

— Эшитганман, ёшликда ўрталарингда гап ўтган экан...

— Ха-ха-ха-ха,— Онахон бирдан кулиб юборди.

— Йўқ, ўртоқ Жўрақулов, «гап» ўтмаган. Унга хужум бўлганида ҳимоя қилганмиз... Кетмон қораланиб, «халқ душмани» бўлганда, Қўчқорвой ака ҳам урилган. Шунақа вақтлар ҳам бўлди-я! Жамоа ишини коньяк қуйиб бериб ҳал қилмайлик! деб минбардан бақирган шу киши-да! Кейин балога қолди...— деди Райкомхон Итолмасова.

Дарҳақиқат, Онахон сувга ташлаб юборилган балиқдай, ўйноқлаб, пахтазор қаърига шўнғиб кетди. У эски дугоналарига ҳам, Райкомхон опага ҳам қарамай лўппи пахталарни терарди. У соғиниб қолган экан, завқланиб терарди, момиқ пахтани бағрига босарди. Бу гаплар шаҳарликларга анча эриш кўринади, ҳа, аслини олганда, пахта териб ўрганган қўллар бу ишни соғинмай иложи йўқ. Пахтакор бир қизнинг, вазифа тақозо этиб, эри билан чет элга ишга кетгани элчихонанинг дабдабали хоналари, заллар, мрамар зиналар, жиҳозлар, биллуррий қандиллар, гиламлар, режаланган кун, хизматкорлар... бари бир тезда уни зериктиргани, олтин қафасдан чиқиб кетаман, деб хархаша қилгани бизга маълум. Узининг кенг даласи, ўйлар, ариқлар, ҳатто таппи ёпилган деворлари, ҳовлиси, сигир-бузоғи, чанг кўчаларини жуда-жуда соғинган. У ҳатто бетоб бўлиб қолган. Бизга тўғри келмас экан, биз далада пахта экиб, катта бўлганмиз, кичикроқ бўлса ҳам ўзимизнинг юртимиздан иш сўранг деб эрига ёлборгани ҳақиқат.

Онахон тушгача пахта териб роса мириқди; у рўпарасида тик қоматини намойиш қилиб турган гўзалар билан гаплашгандай бўларди. Бултур Жўрақуловга, агар ўқувчиларни икки ойлаб теримга юборилса ўқиш нима бўлади, деган гапи ҳам ноўриндай туюлди. Унинг бирдан пайдо бўлиб қолганини узоқдан кузатиб юришган дугоналари ҳайрон, у нега тўдага қўшилмай ёлғиз юрибди? У ўз шоввозлигини кўрсатмоқчимикан? Дарҳақиқат, Онахон оппоқ очилиб турган гўзалар билан гаплашарди. Унинг мингларча дугоналари қатор саф тортиб тургандай, биз сизни соғиниб қолдик, дегандек бўлишарди.

— Ҳе-е-е-й! Ҳей, чиройли қиз! Бир оз тўхта!— узоқдан Маъмуранинг ўткир овози келди. Онахон қайрилиб орқасига қаради-да, ўнг қўлини кўтариб, ҳазиллашиб «вақтим йўқ», ишорасини қилди.

— Ҳе-е-е-й, қиз! Райкомхон опамлар ҳам чақиряптилар, бир оз тўхта!

Қизлар етиб келгунча Онахон шу атрофдаги пахтани териб турди, улар етиб келгач қизлар тўпига қўшилди.

— Роса очилибди-а? — Онахон далага тикиларди.

— Бу йил пахта йили бўладиганга ўхшайди,— деди Райкомхон опа,— Қўчқорвой аканинг ўзлари қаёқда? Бизлар келганимизни эшитганмиканлар? Ўртоқ Бегимқулова билан гаплашиб бўлмайди-ку; лекин Қўрқорвой ака келиб бир ҳолимиздан хабар олсалар бўларди.

— Чарчадингизми?

— Чарчаганим йўғу, белим оғрийди. Бел ўлгур ёмон!

— Райкомхон опа, сиз хирмонда тура қолинг, илтимос.

— Озгина терай, яна бел ўлгур оғрийдиган бўлса бориб хирмон ёнида ўтираман.

Онахон бир муддат дугоналари билан гаплашгач, яна ишга тушиб кетди. Узун, охири кўринмайдиган жўякда этиги билан кесакларни босиб, икки томондаги лўппи пахталарни олар, унинг қўллари машинадан тез ишларди. Баъзан қоқилар, томоғи қақрар, қуёш манглайини куйдирарди. Сочи чамбар, устидан дурра билан танғиб олган, оёғида ўзининг қизил этиги. Бирпасда этаги тўлиб, зил бўлиб кетарди.

У пахта терар эди-ю, хаёлида Жўмард. У жуда ҳам яхши йигит. Терим тугаши билан уларнинг тўйи бўлади. Тўйда албатта Жўрақуловнинг ўзи раислик қилади. Онахон учун олинган пальтоллар ҳам унинг кўзига кўриниб кетди.

Онахон ширин хаёллар оғушида завқ билан, ғайрат билан терарди. Лекин нима учундир Жўмард яна жим бўлиб кетди. Мана бир ҳафта ҳам ўтди, унинг баъзан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетиши, баъзан энтикиб, соғиниб келиши, баъзан жим бўлиб кетиши қаттиқ ўйлатиб қўйди. Шундоқ ақлли йигит баъзан майда гапларга қулоқ солиб ўйланиб қоларди. Кўп номақбул воқеаларни эшитгани сабаблими, хотин-қизларга ортиқча ишонавермасди, рашкчироқ эди. Яна унинг жим бўлиб кетгани Онахон юрагига ғашлик солди.

□

Кейинги кунларда осмонда битта-яримта булут пайдо бўла бошлади. Онахон бу зангори осмон шишасини яна ҳам тиниқроқ бўлсин, деб оппоқ пахта билан артиб қўйишга тайёр. Телевизорга чиққан синоптик, шимолий қутбдан Урал тоғлари ва қозоқ даштлари оша Урта Осиёга совуқ оқим келаётганини, эрта-индин Хоразм ва Қорақалпоқ томонларда шамолнинг тезлиги дақиқада ўн беш-йигирма метрга етишини, баъзи ерларда, эҳтимол, ёмғир ёғишини айтди. Бу гаплар ҳамма вақт ҳам тўғри чиқавермаслигини биладиганлар ўзига тасалли беришарди. Уларнинг лофи тўғри чиқмаслигини жуда-жуда исташар, уларнинг ўзлари ҳам бунга рози. Аммо барометрларнинг ликиллаб турадиган ўқлари ниҳоятда ўжар! Табиат ўз айтганини қилмай қўймас экан, йигирма тўққизинчи октябрь куни водийда ёмғир ёға бошлади. Эртасига бу ёмғир қорга айланди. Тошкент, Самарқандда ҳам аҳвол худди шундай бўлди. Онахоннинг тарвузи қўлтиғидан тушди; нима бўлди экан! Тинмай қор ёғарди. Ерлар оқариб, совуқ шамол увилларди. Йўллар шилт-шилт... Катта йўлдан ўтиб бораётган оғир юк машиналарининг ойнасидаги чўтка у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Уйга қамалиб ўтирган Онахоннинг кўзига бутун дунё совиб, қор қўйнига киргандек бўлди. Ҳамма ишлар тўхтади. Эсиз-эсиз, неча минг тонна оқ олтин ерда қолди, деди ўзига-ўзи. Энди далага на машина ва на теирмчилар кира олади! Бундан бу ёғи шу экан-да, деди хўрсиниб Онахон, самолётдан дори сепиб, бу шилта қорни йўқотиб бўлмайди. Мажлис қилиб ҳам, тўп отиб ҳам кўришди, бари бир бўлмади. Бу тўплар, Ҳақназар отанинг фикрича, инқилобдан аввал Тошкентга олиб келинган игна ясайдиган машинага ўхшарди... У дераза олдида шамдек қотиб турарди. Унинг назарида, ҳамма иш барбод бўлди — шунча югуриб-елишликлар бир пул!

Кечга яқин ортиқ сабри чидамай иссиқ кийиниб, тивит рўмоли билан бошини ўраб, бувасининг «Москвич» машинасини ҳайдаб райкомга

келди. Ҳойнаҳой Ҳотам ака ҳам деразадан далаларга тикилиб турган бўлса керак, деди ўзига-ўзи. Мабодо у киши бўлмаса бошқа ходим билан бирпас гаплашиб келамак, деди. Унинг ичини йт тимдаларди. Енгилган, мағлуб сипоҳийдек, у қовоғи солиқ йўлга тушди. Қор атай унинг кўзларига ўзини уриб: «Орқанга қайт, мен сенинг далаларингни ивितिб, пахтагни тупроққа қўшиб ташлайман! Табиат инжиқликларини енгамиз», деган шиорларингиз сохта эканини, мажлисда, ваъзхонлик билан иш қилишликларингизни сизларга кўрсатиб қўяман!», дегандек бўларди.

Бир муддат йўл юриб, Онахон райкомга етиб келди-да, зинапоялардан кўтарилиб, иккинчи қаватга чиқди. Қабулхонада пайпоқ тўқиб ўтирган фаррош аёл билан илиқ сўрашишгач, Ҳотам Жўрақулович ўз кабинетига ўтирганини билиб, ичкарига кирди. Боя худди кўз олдига келтирганидек, Ҳотам Жўрақулович, дарҳақиқат, кабинет деразаси ёнига келиб, қорга, далаларга тикилиб турарди.

— Буни қаранг, нимани ўйласам тўғри чиқади-я!— деди кабинетга кирган Онахон Жўрақуловга яқинлашиб, ҳаяжон билан.— Ҳозир сизни худди шу ерда, биринчи дераза ёнида қорга қараб турганингиз кўз олдимга келган эди...

— Келинг, Онахон қизим!— деди илжайиб Жўрақулов.— Ҳозир ҳаммамизнинг кўзимиз мана бу бемаврид ёғаётган қорда. Ишнинг белига тепди-я!

— Энди тамом бўлди-а? Расво бўлди-а? Расво бўлди иш. Нима кўнглимдан ўтса шу бўлади-я! Емғир қорга айланмаса яхши бўларди, девдим.

— Яхши бўлмади,— деди Жўрақулов Онахонни стулга ўтиришга таклиф этиб.

— Э, аттанг! Энди нима қиламиз? Шунча пахта қор тағида қолиб кетаверадими?! Наҳотки шунча ишимиз зое кетди-а? Жуда ачинаркансан киши! Одамларнинг меҳнати, план, мажбурият... Юрагинг ачишиб кетаркан. Тамомми? Энди келаси йилни ўйлаймизми?

— Тамом эмас! Сизнинг ҳамма ўйлаганларингиз ҳам тўғри эмас! Онахон Жўрақуловга ҳайрат билан қараб қолди. Жўрақуловнинг баъзан салмоқланиб гапиришидан қўрқишарди. У кескин бир сўз айтмоқчи бўлса, атайин ўзини босиб олиб, салмоқланарди. Чўлоқ одамдай гапни бир томонга ташлаб гапирганда одамлар дарҳол ҳушёр тарди.

— Ана, ёғяпти. Бунақа бемаврид ёғишларни кўп кўрганмиз. Кечаёқ синоптиклар билан гаплашдим. Тошкентга ҳам телефон қилдим. Бу қор ўтиб кетади. Мана кўрасиз, эртадан булутлар тарқаб кетади. Ҳаво очилиб, офтоб чиқиб кетса булар бирпасда йўқолади. Бу тамом эмас! Мажбуриятни ҳам бажарамиз! Пахтани далада қолдирадиган анойи йўқ!

Ҳотам Жўрақулов бу гапларни дадил айтаётганида, негадир кабинети эшиги орқасида оёқ товуши эшитилгандай бўлди. Унинг юраги орзиқиб тушди. Гўё, ҳозир эшик очилиб, хотини Гулжаҳон кириб келаётгандай бўлди. У, ахир қизи тенги Онахон билан табиат инжиқлиги ҳақида гаплашиб ўтирибди-ку... Лекин бари бир Жўрақуловнинг юраги шигиллаб кетди. Гулжаҳон бу гапларни тушунмайди.

Онахон ҳам ўйланиб қолди. Ташқарида гупиллатиб қор ёғарди, лекин Жўрақулов жуда ҳам ўзига ишонган ҳолда ўтирарди. Эҳтимол у Онахонга далда бераётганмикан? У дераза ёнида туриб, бугунги қорга эмас, эртаги чароғон кунни кўраётганмикан? Онахон гап тополмай ўйланиб қолди. Ҳар қалай шунча ёшга борган одам бекорга валдирайбермаса керак. У ҳеч қачон ёлғон гапириб, далда бермасди.

Улар бир муддат ҳар тўғрида гаплашиб ўтиришди. Кейин Онахон

Жўрақулов билан хайр-хўшлашиб ташқарига чиқди. У сеҳрландими ёки қор Жўрақулов билан Онахон суҳбатидан воқиф бўлди, у энди кўзларига нинадек синчилмасди. У қорга нисбатан анча нописанд қаради, ҳа, баъзан шунақаси ҳам бўлади, дегандек қилди. Бундан икки соат бурунги ваҳима, умидсизлик йўқолди. Дунё музлаб қолгандай эмас, терлаб-чарчаган далалар юзидаги губору чангни юваётгандек, эртага ҳаво яна чарақлаб очилиб кетишини ўйлади.

Буни қаранг, дарҳақиқат, эртасига булутларнинг чоки сўкилиб, чарақлаб офтоб чиқди. Қорлар эриб, ердан ҳовур кўтарилди. Одамларга жон кириб, яна чумолидек ўрмалаша бошлади. Қору шамол ваҳимаси йўқолди. Ҳар қандай шаронгта ҳам умидсизликка, ваҳима васвасасига тушмаслик кераклигини ўйлаб, эрта билан Онахон яна далага югурди.

XXI боб

Гулни ким сўлитди?

Термиз—Қумқўрғон йўлида шигиллаганча қелаётган ёнгил машинада, шофёр ёнида ўтирган Онахонга иттифоқо кўзи тушган Жўмард донг қотиб қолди. Бу, райкомга қарашли машина экани, ҳайдаб кетаётган йигитни ҳам аллақерда кўргандеклигини эслади. Унинг Онахон томон қийшайиб, нималарнидир гапирётганини ҳам кўрди. Йўлда турган Жўмард шу лаҳза машинаси юкхонасини бекитиб, шошилганча кабинага ўтирди-да, газ бериб, қораси йўқолай деб қолган ўша машина орқасидан тушди. Ун минутлардан кейин Жўмард унга яқинлашиб, эллик метрча орқада кела бошлади. Наҳотки йўл четида, машинаси ёнида турган Жўмардни Онахон кўрмади? Кўрган бўлса ҳам сир очилишидан қўрқиб, юзини тескари қилиб ўтиб кетдимикан? Наҳотки Онахон шунақа? Чиройли қизларнинг «амакилари», «поччалари» кўч бўлганидай, бу шофёр йигит ҳали бир уруғи бўлиб чиқар! Наҳотки у райкомга ишга боргандан кейин тез-тез куладиган, одамлар билан элакишиб кетадиган, ўйинқароқ бўлиб қолди? Кўп вақт унинг тилидан катталарнинг номи тушмасди. Район қолиб, Термиздагилар, دادасининг сафдошларини ҳам исми, отасининг исми билан айтар, улар ҳам тез орада райкомдаги бу «олов қиз»ни таниб олишган эди. Дарҳақиқат, Онахоннинг берилиб ишлаши, райкомни «ўзиники қилиб олгани», одамларга гоҳ бетма-бет, гоҳ телефонда қилган самимий муомаласини кузатиб юрган Жўрақулов ҳам ундан мамнун эди. Ёрдамчи бўлиб келгани узукка кўз қўйгандек бўлди. Онахондаги бу ғайратни Жўмард сезмаслиги мумкин эмас эди. У, Онахоннинг бунда ишлашини истарди-ю, лекин битта-яримта шилқим шахсларнинг элакишиб қолишидан қўрқарди. Бу шофёр йигит Онахонни қаёққа олиб кетаётганини, тўғри йўлдан бурилишини кузатиб, ўн километрча юргач, сабри чидамай машинага етиб олиб, ёнма-ён кетаётганида Жўмардга кўзи тушган Онахоннинг бирдан ранги оқариб кетди. Шу лаҳза шофёр йигитга мурожат этиб, машинани тўхтатди. Машинадан тушибоқ, Жўмарднинг машинасига ўтди.

- Салом, Жўмард ака!
- Салом!
- Сизни кўриб қолдим, қаёққа кетаётган эдингиз?
- Сиз қаёққа кетаётган эдингиз?
- Нарсаларим қолган экан, олиб, яна колхозга кетяпман. Биз ҳозир теримдамыз. Райком машинаси колхозга кетаётган экан, мени

ҳам олиб кетинг, деб илтимос қилдим. Буни қаранг, сизни кўриб қолганим қандай яхши бўлди!

— Қандай ёмон бўлди денг.

Онахон индамай қолди. У гўзал бошини бинафшадек эгиб, тиззасига тикилганича ўтирарди.

— Кўнглингизга ёмон нарса олманг. Илтимос қиламан, менга ишонинг...

— Қандайдир шилдир одамлар билан қўл ушлашиб турсангиз ҳам ишонишим керакми? Қандайдир шофёрлар билан ёлғиз юрсангиз ҳам ишонишим керакми?

— Тўхтатинг машинангизни, тушиб кетаман!

Жўмард тормоз берди, машина ғийқ этиб, тумшуги билан мункигандай, беш-олти метр асфальтни чизиб бориб тўхтади. Кабина эшигини очган Онахон пастга тушиб, эшикни ёпди.

— Қолхоз идораси ҳали узоқ-ку? — Жўмард ўтирган жойида ранги оқариб кетган Онахонга мурожаат этди.

— Ана, кўриниб турибди,— Онахон катта йўлни кесиб ўтиб, узоқда кўришиб турган икки қаватли бино томон юра бошлади. Жойида туриб қолган Жўмард Онахонни қайтиб келади деб бир муддат кутди. У индамай кетавергач, уч минутлардан сўнг машинасини юргизиб, жадаллик билан орқасига қайтиб кетди. Ана холос. Ҳозироқ машинадан тушиб, орқамдан юриб келиб, қайтариб машинага олиб кетади, деб ўйлаётган Онахоннинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Ташлаб кетаётган машина орқасидан термилиб қараб қолди. Нега бундай қилди? Машинадан зарда қилиб чиқиб кетмаслиги керак эдими? Бўлмаса, нега уни ҳақорат қилди?! Наҳотки у ўз Онахонига шунақа шубҳали гаплар айтса! Райком машинасига тушса нима бўпти? Наҳотки ўша шофёр боладан рашк қилса?!

Қолхоз идорасига борадиган йўлда ёлғиз кетаётган Онахоннинг бошини турли хаёллар аридек ғувилаб ўрай бошлади. Шундай хаёллар Жўмард бошини ҳам ўраб олганди — шофёр йигит унинг белидан ушлаб ўпган бўлса-чи? Ҳанифа Бегимқулова бир суҳбатда хандон ташлаб кулиб, «ўпса нетар, ювса кетар...» деган гапи ҳамон ёдида эди. У гумону шубҳалар гирдобиди бир сариқ япроқдек пирпираб айланар, дам ғарқ бўлиб кўздан йўқолар, дам гўё сув юзига чиқарди. Баъзи жойларда ишратбозлик кучайиб кетганини ўйларди. Унинг кўзи олдида шофёр йигит Онахон белига қўлини узатиб, уни ўпаман деб интилаётгандай кўринарди. Яқинда Манғит томонда бўлган бир воқеа хаёлига келди. Икки ошна бир қизни кўз остига олиб юришар экан. Бирини шу қизга уйланади. Лекин қиз жувон чиқади. Шу кеча йигит номусга чидолмай қишлоқдан чиқиб кетади... Бу, Жўмард хаёлидан ўтди...

Онахон ҳам колхоз идорасига етиб боргунча хаёллар тўлқинида кемадай қалқди.

Кейинги пайтда Жўмарднинг сал ўзгаргани, ўзи ҳақида баъзи гаплар тарқалганини эшитиб жуда ҳам қайғурарди. Одамлар ҳозир оёғи билан эмас, оғзи билан юради, қўявер, хафа бўлма, кўзга яқин қизларнинг биронтаси ҳам оз-моз гап бўлмай қолмаган деган эди Шабона буви. Холчага ўхшаган бозори касод, ойимтиллалар, хунуқлар гап бўлмайди. Улар фаришта! Унта йигит сени оламан деб юрибди. Айб ўзингда! Биттасига не-да, кет! Бойбўсиновнинг арзавдаси олмас, олмас, сени ундан нима камлигинг бор! Ҳамма кўхлик қизлар балоғат ёшида шундай бир гап бўлади. Бу гапни ҳасадчилар қиладилар. Узумга бўйи етмаган тулки, ҳали ғўр деб кетган экан...

Кунлар ўта бошлади. Лекин бари бир Онахон Жўмардни соғинди. Ўша куни ўрталарида ноқулай гап ўтгани, Жўмард ўзининг ноҳақ эканини тан олади, деб ўйлади. Пальто, туфлилар олиб қўйгани, уларнинг

тўйлари яқинлигини баъзи қариндошлари ҳам билишини эслади. Бир кун, ярим кун аразлаб, кейин келади. Қаёққа борарди, деди ўзига-ўзи. Шу қирра бурун «тарих муаллими»ни соғинди. Унинг кўнгли тозаллиги, бир сўзлиги, тилёғламалики билмаслиги ва умуман бу зиёли йигитнинг ҳамма томони унга ёқарди. Онахон Жўмардни астойдил яхши кўриб қолган. Шундоқ йигит турмуш қурамыз деб юрганидан жуда ҳам шод эди. Лекин бугунги воқеа кутилмаганда юз берди. Қаёқдан ҳам у иккинчи секретарь машинасига туша қолди? Ўзини ўзи койирди Онахон.

Лекин бу араз узоққа чўзила бошлади. Жўмард унинг тушига ҳам кирди. Эрта билан икки томчи ёш Онахоннинг юзидан сирғалиб дудоғигача тушди. У қўли орқаси билан даҳанидаги намни артди. Кейинги кунларда унинг ранги синиқиб, оқариб юрганини сезган буви яна Арасту бўлиб, фалсафа сўқди. Бугдой тегирмонда ун бўлиб, оппоқ оқаради. У нон бўлиб тандирда яна ўз аслига ўзининг олтин рангига қайтади. Бугдой ранг ниҳоятда қутлуг...

Алам юракда, шу кунларда далада елиб-югуриб ишлаб юрган Онахонни йттифоқо райкомга чақирди. Қўли-қўлига тегмай юрган қиз идорага келди-да, айвондаги умивальникда юз-қўлини наридан бери ювди. Совун ҳам Фарғонаники экан, сассиққина олқинди унча кўпирмай таъбини кир қилди. Чаккаларида оқариб қолди. Шоша-пиша эски «Газик»қа ўтириб, Райкомхон опа билан районга жўнашди. Бир марта юрак олдиригани учун бегона машинага ёлғиз тушмасди. У чой ҳам ичиб ололмади, қорни оч эди. Долзарб пайтда яна қандай мажлис чиқиб қолганини йўл-йўлакай ўйлашарди—масалани сир тутиб чақирди, ўпкангни қўлтиқлаб боргач, бирон мажлис бўлиб қолганини айтишади деди Райкомхон опа. Ёки кадрлар бўлими биронта ҳужжатни тўғрилаб олиш учун чақирган бўлади. Шу ишни сал кейинроқ қилишса ҳам бўларди-ку деёлмайсиз! «Райкомга чақиргандан кейин келиш керак, бу ҳам муҳим!» деб сизга «тушунтириб қўядилар». Кадрлар бўлимидаги хотин кўпинча секретарлар номидан телефон қоқради, — ҳамма учун ҳурматли номни эшитгач, ким бўлмасин ўттиз, қирқ километр йўл босиб, зинғиллаганча етиб келади. Онахон бошқа зарур кишилар қолиб, ўзининг чақирилганидан ҳам таажжубланарди. Эҳтимол жуда муҳим бир гап бордир?

Ҳамма гап райкомга келишгандан кейин маълум бўлди. Райком ҳувиллаб қолган ёлғиз ўз кабинетига ўтирган Жўрақулов қабулхонада Онахон билан опа овозини эшитгач, эшикни очиб, ташқарига чиқди:

— Келдингларми? Салом! Салом, азизларим!— у аввал Райкомхон опа билан, ундан кейин Онахон билан қуюқ саломлашди, — бўлмас экан, сизларсиз бўлмас экан. Қаноти қирқилган қушдек учолмадим. Обкомдан, ЦКдан одамлар келишяпти, қўлим қисқа бўлиб қолди. Райком ходимларига теримга чиқариш тўғри эмас экан, Денов, Шўрчи, Шеробод билан гаплашдим; улар ҳам шундай қилишган экан, қўл-оёғи қирқилган одамдай ҳаракат қилолмабди. Сизларни чақириб олишга қарор қилдик. Медицина ташкилотларидан, озиқ-овқат ташкилотларидан ҳам сафарбарликка яна жалб этияпмиз. Уртоқлар, ўз жойларингизда вазифаларингизни бажаравering. Хатарли кунлар ўтиб кетди, бу ёғини колхозчиларнинг ўзлари ҳам удалай оладилар.

— Раҳмат, Ҳотам Жўрақулович,— деди Райкомхон опа, — белимда бодим бор. Оёқнинг ҳам мазаси йўқ...

Онахон ўз жойига ўтириб, машинкаси устидаги ғилофни кўтарди. У гап айтмади. Унинг учун бу ерга келиш жуда зарур эди. Чунки Жўмард қайси далани қидириб юради. Одамлар кўзи остида яхши эмас. Райкомга кириб келиши қулай. Шу сабабли уни чақириб олишгани ёқди. Иш бермайдиган кишиларни ҳам далага йўллаш тўғри эмас.

Баъзилар ўз иш жойларида туриб кўпроқ фойда бериши мумкинлигини ўйлаб иш тутаётган Жўрақуловдан хурсанд бўлишди. Ҳатто теримга чиқиб, халақит бераётганлар ҳам бор. Бу гап аллақачон райкомга маълум эканлигини сезишди. Лекин баъзи ўпкаси йўқ мансабдорлар қани-қани «давай-давай» қилишиб одамларни далага ҳайдашади-да, илгаригидай ўз ҳаловатларини ўйлаб панада юраверишади. Вақт етгач, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлишади.

□

Кунлар, ҳафталар бирин-кетин ўта бошлади. Октябрь байрамига район планни бажараман, деб юки оғир отдек ҳаллослаб терлаб олдинга интиларди. Далада пахтанинг кўплиги, байрам олди қизгин меҳнат, ким ўзарлик шавқи кучайиб кетган. Одамлар чарчаганига қарамай ишлашарди. Мўри-малахдай ёпирилишарди. Одамларнинг берилиб ишлаётганликларини кузатиб юрган Жўрақулов сиёсий онг, садоқат дала заҳматкашлари юрагида бениҳоя эканини кўриб хурсанд эди. Қумқўрғон Ўзбекистоннинг бир кичик бўлаги бўлса, бунда умум ишга садоқат, байналминаллик руҳи баланд эканлиги, шу районлар йигилиб жумҳурият бўлгани-ю, бу жумҳурият Иттифоқда обрўли эканини ўйларди.

Октябрь байрами арафасида план бажарилди.

Эрта билан хизматга отланган Онахон иссиқ кийимларини, жундан тўқилган свитер ва юмшоқ рўмолини ўраб автобус бекатига чиқди. Озгина нафталин ҳиди анқиб турган пальтосини кияётганида Жўмард тўйга атаб олган чиройли импорт пальто ёдига тушиб бир хўрсиниб қўйди. Эрта билан чой ичаётганида пиёласида каттагина шама айланиб юарди. Бунга кўзи тушган буви, бизни кига меҳмон келади деди. Онахоннинг хаёли Жўмардга учди, юраги негадир шиғиллаб кетди. Эҳтимол бугун уни кўрар. Унг кўзи тепаси — қовоғи учаётгани ҳам хаёлини Жўмард томон олиб қочди. У автобусда одамларга тикиларди, унинг наздида, гўё Жўмард ҳам ўтиргандай. Ноумид Онахон Жўмарддан хафа бўлишини ҳам, бўлмаслигини ҳам билмас эди. Агар у ҳозир рўпарасидан чиқиб қолса ўша куни машинадан тушиб кетганига кечирим сўрашга ҳам тайёр эди. Яхши кўрган, бутун водийдаги тарихий ёдгорликларни томоша қилдирган, севаман, сенга уйланаман, деган бир одамга зарда қилиб машинасидан тушиб кетгани тўғри бўлмади. Унинг ўзи ҳақорат қилди-ку? Қандайдир бир шофёр йигитдан рашк қилиб суюқоёқ қиз дегандай бўлди. Наҳотки у ўз севгилисини шундай шубҳа остида қолдирса. Ишонмаса! Бир зумдан кейин Онахон яна ўзини ўзи қоралай бошлади: «қайси йигитда рашк йўқ! Қайси йигит яхши кўрган кишиси ёлғиз, бошқа бир йигит билан кетаётган бўлса қараб туради? Қони қайнаб кетмайдими! Айб ўзимда», деди бўшашиб, шалвираб. У ўз-ўзидан пушаймон бўла бошлади. Райкомхон опа ҳам — қизим, ёлғиз бир ўзингиз бегона машинага тушманг, ёмон воқеалар бўлганини эшитганман, деган эди. Эҳтимол, Райкомхон опа шу иккинчининг шофёрига ишора қилгандир. Эҳтимол бу шофёр бетайинроқ йигит эканини Жўмард эшитгандир. Шу сабабли у ўзини тутолмадимикан? Лекин у йигит йўлда бирон оғиз сўз айтмади-ку! Агар у ножўя ҳаракат қилганида ёки бир оғиз гап ташлаганида машинани тўхтатиб шу лаҳза тушиб кетиши аниқ эди. Наҳотки Онахоннинг кескин феъли Жўмардга маълум бўлмаса! Наҳотки Онахон ўз виждонини ҳақоратласа? Наҳотки? Наҳотки?..

Куннинг ўрталарига борганда қабулхонага Онахоннинг дугоналари Маъмура билан Холча кириб келишди. Улар нима учундир совуқ, ҳазилмутойиба гаплардан узоқ, сўмрайишган эди. Онахон билан ҳам шундоққина омонлашишди-ю, стол ёнидаги диванга зил ўтиришди.

Қабулхонадаги чет одам чиқиб кетгач, Маъмуранинг имоси билан Онахон ҳам диванга ўтирди.

— Нима гап?— шивирлаб сўради Маъмура, Онахоннинг юзларига тикилиб.

— Ҳеч гап,— Онахон дугоналарига ҳайратомуз тикилди.

— Ҳеч нарсадан хабаринг йўқми?— Маъмура бирдан оқариб кетган Онахон юзларига тикилди.— Эҳтимол биз янгилишаётгандирмиз. Тавба. Қизиқ. Биз ҳеч нарсага тушунмаётимиз.

— Нимага тушунмаётирсан?— сабри чидамай Маъмура билан Холчага жавдираб қаради Онахон.— Нима гап?

— Биз сендан сўрамоқчи эдик? Бойбўсинов билан ораларингиз бузилганми?

— Йўқ,— деди жон ҳолатда Онахон.

— Бойбўсинов уйланаётган эмиш... Марҳабо деган қизга. Вино заводи директорининг қизи...

Онахон қотиб қолди. Ранги оқариб, кўз олди қоронгилашди. Бир лаҳзадан сўнг сал-пал ёришгандай бўлди. У нима дейишини билмай дугоналарига тикилиб тураверди. Юраги ачишди, ҳали ҳам одамлар шунақа, беоқибат, бевафо, бераҳм эканми... Шунча гаплар ёлғон экан-да! Демак, Жўмард шунақа одам экан-да! Мана ҳақиқий ҳақорат!

— Эҳтимол биз янгилишаётгандирмиз? Келинглار, телефон қилиб аниқлаймиз,— деди Маъмура.

— Керак эмас,— деди Онахон,— нима кераги бор! Уйланса уйланавермайди! Бизга нима!

Онахон ўрнидан туриб жойига бориб ўтирди. Дугоналари олдида ўзини забун қилиб кўрсатгиси келмади. Бошини баланд кўтариб, ишини давом эттирди—жириглаган телефон трубкасини кўтариб, яхши муомала қилди.— Кимгадир чиройли кулиб ҳам қўйди. Дугонасини ваҳ, деб ўзини полга ташлаб юборади хаёл қилган Маъмура билан Холча Онахоннинг аҳволини кўриб ҳайрон бўлиб қолишди. Улар гўё Онахон билан Жўмарднинг алоқалари узилиб кетган, бу тўйдан Онахоннинг хабари бор, деб ўйлашди.

— Иигитлар ёмон-да,— деди Холча бир оз юпатиб ва қизишиб,— мана шунақа, бировни оламан, деб кейин айнаб кетиш яхши эмас! Улар бу иш қизларга қанчалик оғир зарба бўлишини билишмайдди. Ноинсофлар! Аблахлар! Итни кўрса иядиганлар!

Онахон миқ этмади.

— Уртоқжон, сенга шум хабар олиб келганимиз учун кечирим сўраймиз,— деди Маъмура,— кайфиятингни бузишни истамаган эдик. Лекин ҳайрон бўлиб, бу қандай гап деб қолдик. Тўйинг бўлади, деб юрардик.

Онахон ўйланиб қолди.

— Ишингга халақит бермайлик, биз кетдик. Хайр...

— Хайр!— деди ўрнидан туриб Онахон ҳеч нарса бўлмагандай, пинагини бузмай.

Дугоналари чиқиб кетгач, бир неча қадам босиб дераза ёнига келди. Кўчага тикилди. Икки қиз кўча тротуарига чиқиб, бир оз гаплашиб турганини, ундан сўнг, кўчанинг нариги бетига ўтганини, автобусга чиқишганини кузатиб турди. Қизлар кетиши билан дунёси қоронги бўлиб кетган Онахон ўз жойида ортиқ ўтиролмади. У наридан-бери ишни йиғиштириб, ўзини жуда ёмон сезаётганини, боши оғриётганини Ҳотам Жўрақуловичга кириб айтди. Йўл-йўлакай бу гапни Райкомхон опага ҳам билдириб, зинапоялардан касал одамдек битта-битта пастга тушиб, кўчага чиқди. Жўрақуловнинг, машинам олиб бориб қўйсин, айтинг, деб тайинлаганига қарамай, катта кўчадан ўтиб кетаётган машиналарга қўл кўтарди. Бирон минутлардан сўнг унинг ёнида пахта

ортган каттакон юк машинаси тўхтади. Онахон суриштириб ўтирмай кабинага чиқди.

— Уйимга олиб бориб қўйинг.

— Хўп. Нима қилди сизга?

— Бетобман.

Улкан машина гумбирлаганча, йўлда кетаётган бошқа машиналар ёнидан ўтиб югура кетди. Ҳар замон — ҳар замонда қорачадан келган, бесўнақай шофёр Онахонга тикилиб қўярди. Онахон бўлса шофёрнинг юзига қайрилиб қарагани йўқ, хаёлот дарёсига ғарқ бўлганча миқ этмай кетаверди. Кабинада оёғи остида у ёқдан-бу ёққа тақирлаб юмалаётган пачоқ челақни ҳам сезмасди. Шофёр секин челақни олиб, сўл ёнига қўйди. Кўп ўтмай устига пахта ортган улкан машина Онахонлар дарвозаси олдида тўхтади.

— Э, келдикми?— деди Онахон,— уйимизни ҳам билар экансиз.

— Қариндошингизман, бир уруғмиз, Онахон.

Онахон кабинадан чиқиб кета туриб, шофёрга ялт этиб қаради.

— Э, Чўли ака, сизмидингиз? Кечирасиз, танимабман. Ҳанифа опа машинасида ишлар эдингиз-ку?

— Ҳозир пунктдан пахта ташияпман. Сафарбар қилишди. Терим машинасида ҳам ишладим. Ҳақназар отамга салом айтиб қўйинг.

— Хўп. Раҳмат!

— Сизга бир гапни айтиб қўяй, анчадан бери кўнглимга тугиб юрган эдим.

— Айтинг,— деди Онахон машина ёнида бир лаҳза тўхтаб.

— Мана шу Ҳанифа опа Бегимқулова бор-ку, опа жуда яхши инсон. Ўзи шалдир-шулдир бўлгани билан ишбилармон. Ундан кейин, колхозчилар опани яхши кўради. Уртангизда гап қочганидан озгина хабарим бор. Опадан хафа бўлманг, у сизни жуда мақтаб гапиради. Ҳақназар отамнинг невараси эканини билмай қолдим. Ўзи жуда яхши қиз экан, мен ҳам ёшлигимда шунақа шартта сўз бўлганман дейдилар. Опадан ҳеч хафа бўлманг, мен гувоҳ. Опа ёмон одам эмас...

— Мен у кишини ёмон деяганим йўқ. Агар ёмон деганимда ҳам буни нима аҳамияти бор? Мен кичкина ходим бўлсам...

— Йўқ!— деди Чўли.— Опа норозиликнинг катта-кичиги бўлмайди, деганлар. Одамлар бир нимадан норози бўлса, тезда менга айтинг, деганлар. Сиз мен учун ҳаммадан катта, ҳаммадан азиз одамсиз.

— У-ў-ў, Чўли ака, сизга нима бўлди! Хўп, хайр! Раҳмат!

Онахон уйга кирдию ўзини каравотга таппа ташлади. Гўё у ўлди... Унинг кўзларига дунё қоронғилаша бошлади. Бувиси қўшиникига чиқиб кетганми, ҳовлида ҳам ҳеч ким йўқ эди.

XXII боб

«Жафо бирла жуфту вафо бирла тоқ...»

Мана, қувноқлик, шўхлик, ҳаммага дўст бўлаверишликнинг оқибати! Мана, туҳфа этилган чиройли табассумларнинг оқибати! Онахон ечинмай, устки кийимлари билан каравотга ташлаганча ўзини-ўзи койий бошлади. Писмиқ оймтиллалар оқибатда яхши бўлиб чиқади. Жўмарднинг онаси: «Сенга таглик, таги кўрган оиладан олиб бераман», деганини ҳам Холчадан эшитди. Демак, мен «таги кўрган» эмасман, «таглик» деб нимани тушунадилар? Менинг бобом инқилобчи, ветеран, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Бу таглик эмасми? Тўғри, унинг орттирган бойлиги йўқ, унинг бутун бойлиги шу колхоз,

шу мамлакат. Винзавод директорининг қизи «таглик»ми? Демак, Жўмард шу «таглик» билан гаплашиб юрган экан-да. Жўмард икки юзламачи кимса экан-да! Наҳотки унинг бу қилиғини сезмадим. Эҳ, мен нодон, нега бун билмадим! Унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрмасликка олган эдим.

Эшикдан келиб, Онахоннинг хафа бўлиб ётганини кўрган буви дарҳол ёнига кириб ёқасини ушлади.

— Вўй, мен ўлай, сенга нима бўлди? Нима гап? Нега бундай йиғлаб ётибсан?

— Анави бошқа қизга уйланаётган эмиш...

— Анавинг ким?

— Бойбўсинов.

Кампир жим бўлиб қолди. Кейин юз тубан ётган Онахонни турғазиб, устидаги пальтоси, оёғидаги ботигини ечди.

— Муаллимингми?

Онахон овоз чиқармай бошини қимирлатди.

— Сатқай сар!— деди буви шу ҳам арзийдиган гапми, шунга ҳам куясанми дегандай қилиб.— Олмаса олмас! Мени ҳам ундай одамга берадиган қизим йўқ! Иккиламчи, ўзи муаллим бўла туриб, қўл остидаги ўқувчи қизни хотин қиламан дейиш сиёсатга тўғри келмайди! Анави Тешабой совуқнинг ёш, балоғатга етмаган, тўққизинчида ўқийдиган қизи Собирани бир муаллимга беришганда чатоғи чиқиб, қишлоқда ўн кун суд бўлгани эсингдан чиқдими? Қўй, хафа бўлма! Тур ўрнингдан. Сен дунёга энди келяпсан, ўн гулингдан бир гулинг очилмаган, шундоқ чиройли қиз бўлатуриб йиғлаб ётасанми! Жонингдан айлансин! У бўлмаса бошқаси! Ҳозир нима кўп, йигит кўп! Магазинлардаги ғалтак ипдан ҳам йигит кўп! Кўнглингга ёққанини топиб оларсан. Қизлигимда менга ҳам Субҳонқулихон деган бир бойнинг ўғли оғиз солган эди. Мен эмас, унинг ўзи одам қўйиб, оламан деган. Яна нима ҳам бўлди-ю, «таги паст» деб айнаб кетишди. Мен ўшанда Субҳонқулига эмас, бобонгга текканман. Яхши ҳам бувангга теккан эканман, бахту давлатим келиб, мана юрибман. Субҳонқулилар ўттизинчи йиллардаёқ қулоқ бўлиб, висилка бўлиб кетди. Ҳозир қайси гўрда, билмаймиз. Тур ўрнингдан, қизим, овқатингни е!

— Хўп!

— Бир калла — бир калла, икки калла — икки калла. Қизим, буванг ошнасиникида эди, чақириб келайми?

— Йўқ, нима кераги бор! У кишига қандай қилиб бу гапни айтасиз? Уят!

— Бўлмаса, ўзингни қийнайверма! Аламни ичга ютиш ёмон! Худо сақласин, шу ҳам аламми! Қўй, юрагингдан чиқариб ташла! Худо кўтарсин ўша махсумчани! Сени ундақа ҳезалак-махсумларга бермайман, сени Авазхондек, Рустамхондек мардларга бераман! Сен ўшанақа полвон йигитларга муносибсан!

Лекин шу лаҳза Онахоннинг кўзларига яна Жўмард кўриниб кетди — универмагда пальто олишаётганида Онахонга жуда ҳам ярашганигини айтган эди. Чўкка тушиб, оёқларига туфли кийгизганида, тиззасининг кўзи тупроқ бўлган эди. Севишганлар узоқ юрса ўртага қоработир тушади, дердилар. Қоработир ким?

Буви чиқиб кетгач, Онахон яна хаёлот дарёсига ғарқ бўлди. Нима қилиш керак?

Кеч, соат олтилардан бошлаб узоқдан кучайтирилган микрофондан тўй шов-шуви эшитила бошлади. Ҳофизларнинг ашуласи янгради. Бу ашулалар Онахонлар ҳовлисига шундоқ эшитилиб турарди. Онахон уйдан ташқарига чиқиб, бир дам тўйда янграётган ашулалар музыка

оҳангларига қулоқ осди. Унинг кўз олдига Бойбўсиновларнинг дан-гиллама икки қаватли уйлари, кўл бўйидаги боғлари, гулзор ҳовлилари келди. Онаси йўқлигида Жўмард Онахонни бир маротаба ўз ҳовлиларига олиб борган эди. Биринчи қаватда олтмиш-етмиш киши кетадиган зал — уйи, ганжина, коридорнинг иккинчи томонидан яна уч хона ва ошхона, ваннахоналар, юқорида адасининг ётоқхонаси, безатилган икки хона бор эди. Ҳовли атрофи пешайвон. Ҳамма қулайликлар яратилган. Термизда, умуман, масъул вазифадаги кишиларга, чегара қўшинининг катта офицерларига яхши шароит яратилган.

Бойбўсинов уйининг биринчи қаватидан иккинчисига чиройли панжарали зинапоялар икки айланиб чиқарди. Пастки ва юқори қаватлар олдида оқ панжара ўрнатилган. Томи тунука билан ёпилган эди. Ҳовли атрофида дарахтлар, ўртада гулзор. Ёз ойларида, ҳаво ниҳоятда қизиганда, баъзи ҳовлиларда водопровод жилдираб қолганида ҳам область ижрокоми муовини ҳовлисида сув шариллаб тушарди. Жўмард Бойбўсиновларнинг «шоҳона» уйлари Онахон кўз олдидан кино лентасидай ўтди. Дам ҳаваси келди, дам ғазабланди. У ўзини таҳқирланган яққалангандай ҳис этиб, каравотига ўтирди — кучи етсаю бориб тўйни бузиб-бузиб ташласа! Бир бегуноҳ қизга шунча алам адолатданми? У ўртадаги аҳду паймонни бузадиган ёмон иш қилгани йўқ-ку! Бойбўсиновлар оиласида тарбия шунақами? Раҳбар кишининг ўғли-я у! Наҳотки отаси ҳам унга тушунтирмади!

XXIII боб

Осиё муфлони

Фожиа шубҳадан бошланди.

Уша куни Онахон зарда билан машинадан тушиб кетгани рашкчи Жўмард хаёлларини остин-устун қилиб юборган эди. У гўё Онахон «совиганию», «кимдир унинг фикру хаёлини чулғаб олганини» сизди... Бошқа ишлардан кўра ҳам машинадан шартта тушиб кетиши уни ғазаблантирди. Қўрққанга қўшалоқ кўринганидек, шубҳаю гумонлар авж олиб, Жўмард кўз олдига қорақош шофёр йигит билан келишган, жингала соч, мўйловли Тойлоқов пайдо бўла берган эди. Шубҳаларни юрагига сиздирилмай, ожизлик қилди. Катта оғиз, бақироқ она — Моҳитобон бону дамлаётган ошини пасайтириб, ошхонадан ўғли ёнига чиқди:

— Нима, қиз қуриб қоптимми?! Шундай катта хонадон келин қиламан, десаю давлатига тўнқаймай ўлсин! Одамлар билан «гаплашиши» нимасси! Ҳой, Чиннихол, бу ёққа чиқ! Аканг нима деяпти? Анави, оламиз деган қиз шунақами? — бирдан она шалдир-шулдир қилиб бақириб юборди.

— Мен қаёқдан биламан, опа? Унақа қиз эмас!

— Мен шунча пул сарф қилиб, карнай-сурнай билан тўй қилсаму, ундан кейин бир ҳафта ўтмай қўйди-чиқди бўлишса! Бу нима?! Бу нима?! Мен ҳам, даданг ҳам бунақани кўтаролмаймиз! Даданг ким? Бутун бир ижроқўм-а? Уша Ҳақназар партизаннын невараси ҳунар чиқарибдими?! Майли, ўзига қийин! Яхши ҳам вақтида билиб қолдик. Тагин анави Лаълихоннинг эри — Юнусқорининг куни бошимизга тушиб, болалари ўзиданми, бошқаданми, билмай юриб, шўрлик охири ажралиб қутилди...

— Опа, кўп ваҳима қилаверманг! Мен акамларнинг сўзларига қўшилмайман! Васваса бўлиб қолганлар! Онахон унақа қиз эмас!

— Қўшилмайсан?

— Ҳа!

— Нега?!

— Онахоннинг ёмонлигини билмайман. Онахон яхши қиз! Акамлар латта! Ўзлари ёмон!

— Жумабой деган колхоз раиси оғир ётганда олдига бостириб келган жувонни эшитганмисан?! Оти нима эди, отинг қургур! У ҳам «хон»дан бошланарди! Бу ошқовоқларнинг ҳаммаси «хон»! Отанг ким — носқовоқ, онанг ким — ошқовоқ-ку, лекин улар «хон», «бегим» бўлганига ўласанми! Раис ўсал бўлиб ётганда эшикдан бир чиройли жувон кириб келиб, тепасида турган хотини, укол қилаётган ҳамширанинг ҳам қаршилигига қарамай: «Менга нималар ваъда қилган эдингиз, мен энди икки қўлимни бурнимга тиқиб қолавераманми!»— деди. Ўлим тўшагида ётган раис участка олиб бердим, машина бердим, яна нима қилай, деган эмиш. Жувон шаллақилик қилиб, йўқ, мен шундоқ қолиб кетавермайман, ҳамма мулкингиз буларга қолиб кетаверадими, деб йиғлаб, тўполон қилгандан сўнг, беҳол ётган Жумабой чап қўли бармоғидаги кўзи забаржад, оқ тилла узугини суғуриб олиб берган эмиш. Унинг баҳоси ўн минг сўмдан ҳам зиёд экан... Билгандек борган экан, эртасигаёқ раис ўлибди. Бунга нима дейсан?!— деди йўгон билакларини шимариб она.— Менга бошида ёкмаган эди. Тенгимиз эмаслигини билардим-у, нима қилай, хуштор бўлиб қолган бўлсанг, ола қол деган эдим. Асли ўзимизга баробарроқ, адангларга тенгроқ одам бўлса яхши бўларди. Булар мана бу гиламлар устига чориги билан чиқиб келишса, унда нима қиламан. Уйимни бургахонага айлантиришади.

— Бу ҳақорат!— деди қизариб-бўзариб Чиннихол. Шу заҳоти у ташқарига чиқиб кетди.

— Зебихоннинг қизи Марҳабохон етилиб турибди,— деди она яна гап бошлаб,— сен, болам, Марҳабони бир кўргин. Оғзинг очилиб қолади. Мана, сенга ёлгон, худого рост! Ҳиндича кинодаги булоқ тақиб ўйнайдиган қизларга ўхшайди. Вой, унинг ҳусни-ю, лаатофатию сўзлари... Шундоқ ақлли, шундоқ ишчан. Бунинг ширин сўзлигини айтмайсанми. Даданглар билан борганимизда, ҳурмату тавозесига оғзимизни очиб қолдик. Саидқосимов қиз ўстиришни биларкан, дедик. Бунинг устига, иши бўлмаса кўчага чиқмас экан. Ойисига қарашади, китоб ўқийди, ўзи институтни тамомлаган. Мана, қиз! Қиз деган мана бунақа бўлади! Биз, онаси Зебихон билан «гап» ўйнаганмиз, уларникида кўп бўлганман, яхши оила. Болам, агар кўраман десанг, Зебига телефон қоқаман, бир йўлини қилиб сизларни учраштирамиз. Кўр, кўнглингга ёқса, ўшани олиб бераман. Менга Марҳабо қиз жуда ёққан...

— Майли...— деди Жўмард ўшанда зинапоялар тепасида Тойлоқов билан қиқиллашиб кулиб қўлини ушлатиб турган Онахонни кўз олдига келтириб. Бу ҳолни эсларкан, унинг кўзларида олов чақнаб кетарди.

Шу куни Моҳитобон ая Зебихонга телефон қоқди. Худди маслаҳатлашишгандек у ёқдан Зебихоннинг ўзи телефон трубкасини кўтариб, ўн етти яшар қизларникидек нафис овоз эшитилди:

— Лаб-бай, эшитаман.

— Айланиб кетай, Зебихон, мен Моҳитобон опангизман.

— Вой, опажонимдан айланиб кетай, шу кеча сизни эслаб турган эдим. Эрта билан Саидкарим акамларга, нима, Моҳитабон опамлар жим бўлиб кетишди. Мажлисларда Бойбўсинов акамларни кўрасизми, деб сўрадим. Буни қаранг, бугун овозингизни эшитар эканман.

— Зебихон, ўша куни кўнглимиздан ўтиб, сиз билан Марҳабохону Жўмардни гаплашган эдик. Ёдингиздами?

— Ёдимда.

— Ушанда фаришталар омин деб юборган эканми, бу Жўмардин-гиз ҳозир жони-ҳолимга қўймай тез Марҳабохонни кўраман, деяпти. Нима дейсиз шунга? Сиз билан биз янгича, тушунган одамлармиз, ёшларни қийнамай, кўришса кўриша қолсин, десак нима дейсиз? Ёққ совчи бўлиб келинг десангиз бораман, уч бор келинг десангиз, уч бор бораман... Эшигингиз турмини бузаман. Ха-ха-ха-ха-а.

— Моҳитобон опа, бу қийин иш эмас. Мен Марҳабога айтай, эртага соат тўртларда «Дом культура» ёнига борсин, ўша ерда учрашсалар бўлармикан?

— Вой; айланиб кетай, жуда бўлади-да! Жуда ҳам маъқул-да! Тақдир қўшган бўлса тўйни қилиб юборардик. Биз томон тайёр турибмиз, айланиб кетай Зебихон. Хайр бўлмаса, келишдик. Мен жуда хурсандман!

— Хайр, опажон, омон бўлинг!

Мана шундай бўлиб, Жўмард келишилган муддатда тепасига «Маданият уйи» деб ёзиб қўйилган жойга борди. Опаси билан бирга келган Марҳабо дарҳақиқат чиройли, ҳинди фильмларидаги раққосаларга ўхшаш қош-кўзи кулиб турибди. Унча уятчан, ойимтиллалардан ҳам эмас, ўйлаб гапиради. Қийимни ҳам тоза, келиштириб кийган, кўкраклар, беллар «мўрчамиён», қулоқда кичкина бриллиант зирак тунги юлдузлардек йилтираб турибди. Ортиқча у ёқ-бу ёғини ҳам бўямаган. Тухумдек... «Онаси ўпмаган қиз мана шу», деди ичида Жўмард. Улар кириб музейни бир оз айланишди. Жўмарднинг тарих ўқитувчиси экани, аспирантурада сиртдан ўқиётгани, тарихий ва маданий ёдгорликларни ўрганишга қизиқиши ва бошқаларгача Марҳабо эшитган экан. У ёнма-ён гаплашиб, музей кўргазмаларини томоша қилишаётганда, Қумқўрғон минораси, Султон Саодат ва Самарқанд Регистони суратлари ёнида андак тўхтаб, Марҳабо, Жўмардга бир неча саволлар берди. Жўмард муфассал жавоб қилди. Марҳабонинг буларга қизиқиши ҳам Жўмардга ёқди. Марҳабо ва опаси қандайдир хушбўй атир сепишиб чиқишган эди. Бунга атай қилишгани, шундай муҳим учрашувларда қизлар яхши атирлар суриб келиши — маданият, албатта! Бу мешчанликка кирмайди, деди ўзига ўзи Жўмард. Шу лаҳза унинг юрагидаги иккиланишлар тугаб, Марҳабо ғолиб чиқди. Онахон секин-аста кичрайиб, тарикдек кўриниб, кейин кўздан йўқолди. Музей ичида айланиб юришганида Онахон тамом Жўмард кўз олдидан ғойиб бўлган эди. Унинг фикру хаёлини Марҳабо қамраб олди. Қизмисан қиз, бир қошиқ сув билан ичиб юборгиси келарди. Мана иффату ноз, чиройли қилиқлар...

Марҳабо Жўмардга ёқди. Жўмард ҳам Марҳабога ёқди. Марҳабо йигирма бир ёшда, бўйи ҳам Жўмарддан тўрт энлик пастроқ, хипча бел, оқ. Икковларининг ёнма-ён юрганлари бир-бирларига шундай ярашдики, Марҳабонинг опаси «бахтли жуфт каптарлар», дебди. Музейдан чиқишгач, Жўмард опа-сингилни машинасига ўтқазиб, кафега олиб борди. Енгилгина овқатланишиб, музқаймоқ еб, кейин уларни уйлари яқинига олиб бориб, ҳаяжон билан хайрлашиб, қайтиб келди. Кутиб ўтирган она зинадан чиқиб келишдаёқ сўради:

— Қалай?

— Тузук,— деди секин Жўмард.

— Тузук эмас, аъло! Зўр қиз!

— Ҳа, зўр қиз,— деди кулиб Жўмард,— мен рози, ёқди.

— Вой ўғлимдан айланиб кетай, ўғилжоним,— Моҳитобон бону ўғлини қучиб, пешонасидан ўпди,— дадангларга айтаман, энди ортиқ бекитишнинг ҳожати йўқ. Даданг шўрлик хурсанд бўлиб кетадилар. Саидқосимов билан дўстлар. Саидқосимов дадангларга жуда ёқди.

Уни заводнинг директорлигидан ҳам катта ишга кўтарамиз, мен ҳозир дадангларга телефон қилай.

— Келганларида айтарсиз.

— Йўқ, ҳозир айтаман. Сенга ёқармикан, деб боятдан бери юрагим така-пука бўлиб турган эди. Худога шукр-е! Уша бир далачидан қутилдик, — у телефон ёнига бориб, исполкомга кўнғироқ қоқди. Трубкани кўтарган секретарь аёлга ўзини танитиб, Бойбўсиновга улашини илтимос қилди. Шу лаҳза телефон уланди, — хўжам, мен Моҳиман, Саидқосимовнинг қизи ўғлингизга ёқди. Айтмабмидим сизга, у қиз унча-мунча қиз эмас, ўзи битта! У жавоҳир-ку! Вой, мени ҳурмат қилишлари. Бу қизга худо шунча ақл берганига, бунинг устига ҳусну жамолини айтмайсизми, мени ҳурмат қилавериб жигаримни эзиб юборган эди. Бу қиз эмас, бир фаришта, деган эдим ўшанда. Мана, иш яхши кўчди; улар бир-бирига ёқди. Тўйни қилиб юборамиз.

Ёнида одамлар борлиги, ҳамма гапларига рози эканлигини айтиб, ота трубкани қўйди. Моҳитобон бону чапак чалиб юборди. Баъзан бу элликлардан ошиб кетган хотин ўн саккиз яшар қизларнинг қилигини қиларди. Ёнғоқ қўшилган ҳалвони яхши кўрар, қўли бўш вақтларда хандон писта қақиб еб ўтирарди. Анча пазанда, ошни яхши дамларди. Эрининг ошналари, бу оилага ўзини яқин тутадиган область миқёсидаги раҳбарлар эт еявериб зерикишгач, асли насаби Самарқанд томонлардан бўлган Моҳитобон бонунинг майиз солинган паловини жуда ёқтиришарди. Винзавод директори Саидқосимов бир куни йигирма йиллик виносидан Бойбўсиновга олиб келиб, оқ палов олдидан тоза ичишди. «Моҳитобонхоним палови» раҳбарий ходимлар ичида машҳур бўлишига Саидқосимов сабаб бўлган. Бу сўзамол, урдабурон киши анча йиллардан буён ўзининг ишчанлиги, ошна-оғайниларига садоқати туфайли заводда мустақкам ўтирарди. Бир вақт креслоси сал-пал ғирчиллаганда шу ошна-оғайнилари михини қоқиб, ғирчилламайдиган қилиб қўйишган.

Пахта терими тугаб, тўйлар бошланган қиш ойларида Жўмард билан Марҳабо тўйи бўлиб ўтди. Юртга ош бериб, базм-зиёфатга ҳам уч юз кишилик жой тайёрланиб, ҳамма иш кўнғилдагидек бўлди. Улар муродо мақсадларига етиб, Моҳитобон бону билан Бойбўсиновлар мағрур, ота-оналик бурчларини бажариб, энди Чинни-холга навбат дейишди.

Лекин шу куниёқ, тўй базмида, тўрда юзларида оқ парда тутиб оқ кийинган Марҳабо ёнида ўтирган Жўмард хаёлига қутилмаганда Онахон лоп-лоп кела бошлади. У ҳар қанча уни ўйламасликка ҳаракат қилса ҳам у шўх, қорамағиз қиз кўз олдида пайдо бўлаверди. Бағрида типирчилаганлари, лабларидан ўпаётганида кўрсатган қаршиликлари, эркаланишлари ёдига тушди. Эсламайман, деса ҳам эсига туша бошладди. Бу нима?! Нега у ўша оқибатсиз Онахонни эслапти?! У, эслашга арзимайди-ку, деди дарҳол ўзини қўлга олиб. Ёнида ўтирган Марҳабога — гўзал келинга гап қотди... Мана тўй, келин... Бахт ўзи шу-да! Жўмард базм аҳлига кўз ташлади, зиёфатда ўтирган юзларча қувноқ, шўх йигит-қизлар орасида Онахон ҳам бордек туйиларди. Қимнингдир овози ҳам жуда унинг овозига ўхшаркан, Жўмард ялт этиб ўша томонга қаради. Шундан сўнг хаёлига ҳайвонот боғида Онахон билан бирга учрашиб, томоша қилишгани — шохи бошидан икки баробар катта, олқорга ҳам, такага ҳам ўхшамайдиган Осиё муфлони келди. Бу жонивор олқор ва тоғ такаси зотига мансуб бўлиб, феъли ниҳоятда мураккаблиги, сал қалтис ҳаракат сабаб бўлса бошқа муфлонни сузиб, қорнини ёриб ташлаши, кўринишда мўмин кўрингани билан ичдан пурғазаб, бўрига ҳам, айиққа ҳам бўш келмаслигини эшитган эди. Жўмард нега бу жонивор лоп-лоп кўз олдида келаётганидан ҳайрон.

Уша куни Онахоннинг зарда билан машинадан чиқиб кетиши Жўмард фикрини ўзгартириб, режаларини тамоман остин-устин қилиб юборган эди. Онахон кўпчилик ичига тушгандан сўнг «тамоман ўзгариб» қолганини пайқагандек бўлди. Кимдир борлигини ўзича сеза бошлади. Кимдир бор... Бўлмаса бу Онахон ўз Жўмарди юзига кабина эшигини қарсиллатиб ёпиб, менсимай жўнаб кетмас эди. Гарчи ёлғиз шофёр билан юриш, сочи жингала йигит билан зина тепасида қўл ушлашиб туришни кечириш мумкин, лекин машинадан чиқиб кетиш тагида бир гап борлигини пайқади. Бу гапни Жўмард шу куниёқ она-сига гапирди. Онаси Чиннихолга. Отаси ҳам эшитди ҳисоб. Қибор она бу гапдан ёмон хулоса чиқариб, қўявер, винзавод директори даданларнинг ошнаси, унинг қизи Марҳабо етилиб ўтирибди, деди. У хаппахалол қиз, ҳеч ким билан элакишмаган, тили йўқ, гапга кўнадиган, бузилмаган қиз, деди. Онанинг сўзи икки қилинмади. Жўмарднинг ўзи ҳам Онахондан ғазабланиб турган эди. Бир оғиз сўз билан у рози бўлди-ю, анчадан бери тайёргарлик кўриляётган тўй бошқага бўлиб кетди. Энг охириги тўй тайёргарлиги ҳисобланган таклифнома бошқатдан бостирилиб, «Бойбўсиновлар оиласи» тепасига «фарзандларимиз Жўмард билан Марҳабохонларнинг никоҳ тўйига» қилиб ўзгартирилди...

Тун.

Тўй базми авжида.

Одамлар хурсанд—қўшиқ, ичкилик, нозу неъматлар...

Салобатли, тўладан келган Бойбўсинов ҳурматли меҳмонлар ёнига бориб, лутфу навозиш кўрсатарди. Келин ва куёвга бахт, «ували жували бўлишсин» деб қадаҳ кўтаришга талабгорлар ҳам анча-мунча. Гоҳо ота кўзига ўғлининг хомуш ўтиргани ташланарди. Она секин орқа томондан келиб, кайфиятнинг яхшими, болам? Бошингни баланд кўтариб, очилиб ўтир, деб кетарди. Жўмарднинг баъзида тунда ухламай уйдан чиқиб кетиш — ойпараст касали хотин олса йўқ бўлиб кетади, дейишгани учун ҳам тўйни тезлатиб юборишган эди. Ёшлигида ойпараст дардига мубтало бўлиб, доимо оёғига ҳўлланган лунги ташлаб қўйишарди. Пионер лагерида бўлганида, тунда анҳор устидаги якка-чўплардан ўтиб кетганини, баланд деворлар устида юганини кўрганлар бор. Жўмард ўз ҳаётида бир неча бор муваффақиятсизликка дуч келиб, юрагини олдириб қўйган эди. Ошнаси ИЛ-18 самолёти учувчиси, кабинада рўпарасига кўғирчоқ маймун ва тумор илиб қўйганини кўрган. Мураккаб техника ёнида тумор? У ҳам замонавий йигит бўла туриб, қандайдир «тарелка»нинг борлигига ишониши — самолёт кабинасидаги маймунчаю туморга ўхшаб кетарди. Ошнаси шу маймунчаю туморни кўпдан сақларкан. Унинг лоф уриб айтишича, шу нарса эсидан чиқиб уйда қолганида, ҳаётида биринчи марта фожиа бўлишига оз қолибди — қўнишга яқин бир томон филдираги тушавермай, анча қийнаган. Шаҳар устида уч бор айланиб, охири қўнган... Мана шу кўнгилсиз воқеадан кейин у рўпарасида ликиллаб турадиган маймунчаю туморини эсдан чиқармай илиб қўяр экан. Эҳтимол бу киши руҳига таъсир қилиб, ўз ишига ишонч ва дилидан хотиржамлик туғдирар... Мана шундай иримларга Жўмард ишонарди.

Бир ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг барвақт келгани яхши, деб юрадиган Шабона бўви Онахон ёнидан чиқиб, нима қилишини билмай ошхонага кирди. Бунда қиладиган иши бўлмаса ҳам, у ёқ-бу ёққа аланглаб, қозон-товоққа қўл теккизди-да, яна қайтиб ҳовлига чиқди.

Аксига Ҳақназар ота ҳам йўқ эди. Болалар ҳам, ҳеч ким. Югурганча қизиникига борсамикан? Инқилобхонга — онасига хабар берсамикан? У шўрлик ҳам куйиб кетади. Бечоранинг шунча куйгани етмасмиди? Буви оёғи куйган товўқдек тунда дам уйга, дам айвонга чиқиб кўкариб юрарди. Неварасининг бетоқат бўлиб ётганини кўриб кўрқиб кетди. У ичидаги дардини унча билдирмаса ҳам, «иситмаси» ошкор қилиб турарди. Онахоннинг кўкрагида икки катта лаҳча чуғ юракни ёндириб, лўқ-лўқ алам берарди. Дам эшик қиясидан, дам ҳовлига чиқиб деразадан мўралаб юрган буви тағин-ўзини бир нима қилиб қўймасин, деб ортиқ чидай олмади; у қўшнисиникига чиқиб, шофёр ўғлини тунда Бандихонга, Инқилоб келинойиникига зинғиллатди. Бу ишга Ҳақназар ота ҳам рози бўлди. Ундан сўнг, ошхонага кириб бутилкадаги сиркани, ўтқир пичоқни бекитиб қўйди. Зинғиллаганича катта қизиникига чиқиб, уни айтиб келди.

Тунда Онахон ётган уй уруғлари билан тўлди. Бойбўсиновлар уйдаги тўйни Ҳақназар ота ҳам эшитган эди, етиб келиб, Онахонни қучди. Бошим оғриб қайт қилгим келяпти, деган эди, дарҳол қатиқ ичирди. Пешонасини танғишди. Узоқдан чақириб олиб келинган онаси каравотда қизини қучоқлаб ўтирди. Бутун хонадон бўлган воқеадан деярли хабардор эди. Ҳаммалари ҳам бир оғиздан:

— Сатқайи сар! Бети қурсин ўшани!— дейишди, — тешик мунчоқ ерда қолмайди. Сен унча-мунча қиз эмассан, сен мунчоқ эмас, бебаҳо гавҳарсан! Бунга ҳамма билади! Сен ўтмас матоҳ бўлганинда, сени райкомга олармидилар! Жўрақуловдай одам сени райкомга олиб борармиди?! Сен кўзга яқинсан, сенинг дўстинг ҳам, душманинг ҳам кўп. Сен Холча бўлганинда хафа бўлсанг арзирди. Сен—районимизнинг энг олдинги қизисан! Бир ҳисобда яхши бўлди, бунақа номард, рашки, бад оладиган кимса экан, сени тоза қийнарди. Қутулибсан, фалокатинг арибди, хурсанд бўл!— дерди аммалари бир оғиздан.

Лекин бари бир у ёқда тўю бу ёқда аза...

Шу аҳволда икки кун ўтди. Учинчи кун эрта билан Онахонлар эшигида машина пайдо бўлиб, Райкомхон опа Итолмасова кириб келди. У Онахонни бағрига босиб, ҳаммасига тушунаман, оғир бўл, деди. Кейин кийинтириб, машинага солиб, райкомга олиб кетди.

XXIV боб

Иблис хаёлий нарсами?

Қиш.

Ташқарида шамол аралаш ёмғир ёғарди. Совуқ шамол увиллаши ичкарида, қабулхона деразаси ёнида хаёл суриб турган Онахонга эшитилиб турарди. У деразадан ёгаётган қорга, дарахтларга, дераза пирамонида жунжиб ўтирган, икки мусичага тикиларди. Шамол дарахт шохлари билан ўйнашар, совуқ бино ҳам унча яхши исимагани сабабли Онахон пальтосини елкасига ташлаб ўтирарди. Бир соатча олдин Райкомхон опа кириб, бирпас гаплашиб ўтириб чиқиб кетди. Мана, орадан уч кун ўтди, бўлар иш бўлиб, Онахоннинг куйиб-ёнишлари ҳам бир қадар пасайди. У ўз жойига хомуш бориб ўтирди. Лекин бари бир кўз

олдидан бевафо Жўмард кетмасди. Райкомхон опа жаҳл устида уни иблис деди. Кўп ўйлайдиган бўлиб қолган Онахон бу сўзнинг ҳам мағизини чақди. Худо даргоҳидан қувилган бу фариштанинг номи — энг ёмон ном бўлганлиги сабабли ҳақорат сифатида ишлатилади. Тўнғиз деб койиш билан иблис деб койишнинг фарқи бор. Лекин «иблис» хаёлий нарса, инсонларнинг ўзи ўйлаб топган, дерди Онахон.

Тушга яқин қабулхонага Яхшибек Тойлоқов кириб келди. Қўлида қоғозга ўроғлиқ нарса. Жўрақуловга кўрсатиладиган ҳурмат баъзан Онахонга ҳам кўрсатиларди. Онахоннинг бошидаги хаёллари тарқаб, дик этиб ўрнидан турди. Қалбини алам ғажиган ўксиган бу кунларда яқин қариндошлари, Жўрақулов, Райкомхон опа, Яхшибек Тойлоқовичларни куришни, бир оғиз бўлса ҳам гаплашишни истарди, унинг ҳам атрофида тоғдек суянчиқлари борлиги қалбига мадад берарди. Сурхон водийсида фақат Бойбўсиновлар эмас, Жўрақуловлар, Ҳақназар оталар, Тойлоқовлар ҳам борлигини ўйларди.

— Онахон, синглим, ассалому алайкум!

— Салом, Яхшибек Тойлоқович!

— Раҳмат, раҳмат! Иш кўп, Онахон. Буни қаранг, жуда қаттиқ банд бўлиб қолдим. Иш билан овора бўлиб, куннинг ўтиб кетганини ҳам билмайсан киши. Райком топшириқларини ҳам бажариб юрибман. Бормилар?— у Жўрақуловга ишора қилди.

— Термизга кетдилар.

— Мен ёнингизга бир минутга кирдим. Агар мени ҳурмат қилсангиз, оғангиздек тушунсангиз, гапимга қулоқ солинг! Одамлар номард бўлса, бу билан дунёда ҳамма номард бўлиб кетгани йўқ. Мен ҳамма гапдан хабардорман... Ҳотам Жўрақулович, мен, опа ва яна бошқалар Бойбўсинов тўйига борганимиз йўқ. Бормаймиз ҳам! Аблаҳлар! Мана шу қоғоз ичидаги импорт пальто ва туфли. Сизга! Универмагда бўлганингиз, сизга деб олинган пальтони бошқа одам кийганидан хабардорман. Уша, сизга ёққан пальтонинг ўзгинасидан.

Онахон турган ерида қотиб қолди. Қоғозга ўроғлиқ пальтони олишни ҳам, олмасини ҳам билмасди. Туфли размерини билишини кўриб, кизариб кетди.

— Йўқ, пальтом бор.

— Олинг! Бу яхши.

— Пули қанча экан?

— Маошингиз чиққанда берасиз.

Онахоннинг беихтиёр чиройи очилиб, қиқиллаб кулди. Импорт пальто бўлса, ўзига ярашган бўлса... хотин-қизларга бундан зиёд яхшилик борми! Онахон шу ҳафта ичи биринчи бор чеҳраси очилиб кулди. Тойлоқовга ташаққурини қандай баён қилишни билмасди.

— Хайр, Онахон! Ишим жуда кўп,— деди Тойлоқов қабулхонадан чиқиб кета туриб.

—Хайр!

Тойлоқов чиқиб кетгач, дунёда шундай яхши одамлар борлигини хаёлидан ўтказди Онахон. Унинг отаси ҳам, онаси ҳам ўз фарзандим фақат яхшиликка, кишиларга яхшилик қилиш учун туғилган бўлсин деган умид билан Яхшибек деб ном қўйган бўлса ажаб эмас. Шундай олижаноб одамлар атрофида эканлигини ҳис этган Онахон анча дадиллашди. Тойлоқов зинапоялардан шошилиб тушиб, ташқарига чиқди. У машинага ўтираётганини Онахон деразадан кўриб турди. Машина жўнаб кетгач, Онахон бориб қабулхона эшиги иллагини солди-да, Тойлоқов олиб келган тугунни ечди. Пальтони олиб, у ёқ-бу ёғини айлантриб кўрди. Уша пальтонинг ўзгинаси. Тугмачасига осиглиқ қоғозга кўз ташлади, ҳа, импорт. Нархи ҳам икки юз эллик сўм. Эғнидаги пахталик чопонга ўхшаш эски пальтосини ечиб, ягини кийди. Ўзини ойнага сол-

ди — ўша куни универмагда кийиб олган пальтосининг худди ўзи. Размери ҳам! Онахон хурсанд бўлиб кетди. Қора лак туфлини ҳам кийди. Бу ҳам ўзининг резмери! У қабулхонада қадам ташлаб, айланиб юрди, дамо-дам деворга тиралган катта тошойнага ўзини солди. У ниҳоятда гўзал эди. Қовоқларининг салқигани, хафалик куз япроғидек юзларини сарғайтирмоқчи бўлди. Сарғаймади. У хурсанд бўлса бир кунда яна ранг-рўйи ўз ҳолига келишини яхши биларди. Янги пальто ва туфлини кийиб, сочини ҳам тартибга солди. Ойна олдидан кетгиси келмасди. Тирноқларига ҳам қаради — Лаълихон ишлайдиган саргарошхонадаги маникюрчи аёлларга боргиси келди. Нима, у қиз бола. У ҳам ўзига қараши керак! Нега у аза тутавериши, дили хуфтон бўлавериши керак! Бировлар аҳду паймонни оёқ ости қилиб, босиб-янчиб, Марҳабони қучоқлаб ётса-ю, нега у «ўлган муҳаббатим» деб аза тутиб юравериши керак! Ўша Марҳабонинг бурни шолғомдай совуқ, қадди қомати ҳам йўқ, бақага ўхшаган япалоқ бир қиз эканини ҳам эшитган эди. Онахон яна ойнага қаради, қошу кўзлари кулиб турар эди. Белларининг хипчалигини ҳам ўзи биларди. Бир куни чўмилишаётганида дугоналаридан бири яланғоч Онахонга тикилиб, қоматинг гимнастикачи жаҳон чемпионларниқига ўхшайди. Қўлларинг, оёқларингнинг узунлиги, сонларингнинг йўғонлиги, яна... (қиз хандон ташлаб кулиб юборади) эгарнинг гўзаллиги ўша спортчилардан зўр! Агар сен «фигурали учиш» спортини ўрганганигда юз минг одам маҳлиё бўлиб қоларди. Ўзбекдан ҳам бир чиқарди-да! (у хандон ташлаб кулди). Ушанда Онахон: «Сабр қил, Жўмард акага тегсам, биз ҳам фигурали катания ўйлаб қолармиз», деганида ҳаммалари баробар хахолашиб кулишган эди.

Телефон жиринглади. Онахон югуриб бориб телефонга жавоб қилгач, янги пальто, туфлиларни ечиб, қоғозга ўради-да, шкафага бекитди. Ўз кийимларини кийиб олиб, қабулхона эшиги илгагини очиб қўйди.

Шу куни хизматдан сўнг, уйига мамнун қайтди. «Пальто сотиб олганини» уйда ҳаммага кўз-кўз қилди. Шу билан Онахоннинг хурсанд бўлганини кўрган буви ҳам, бува ҳам, одатдагидек ҳар куни кечқурун келиб хабар олиб кетадиган аммаси ҳам хурсанд бўлишди. Буви Ҳанифа Бегимқулованикидан, укасига сўраб, совчи келаётганини ҳам айтди.

— У-ў-ў! — деди Онахон, бўлиши мумкин эмас, чунки шу Бегимқулова димоғдорлик қилганида гап билан чангини чиқарганман. У ҳеч қачон мени кечирмаслигини биламан. Ўзидан ўтган эди! Қандай қилиб менга совчи қўйиши мумкин?!

— «У-ў-ў»йинг нимасси! — хитоб қилди буви, — чиқарган бўлсанг чиқаргандирсан, бу бошқа иш. Эҳтимол, ёшлиқ қилиб, оғзингдан чиқиб кетган гапларни кечиргандир. Эҳтимол эсидан ҳам чиқиб кетгандир.

— Эсидан чиқмайдиган қилиб гапирганман! У эсидан чиқарадиган аёл эмас. У арши аълода!

— Жон қизим, ўргилай қизим, улар билан олишма!

— Бизлар ҳам ғимирлаган қурт эмасмиз! Оёғи билан босиб, янчиб ўтиб кетаверади!

— Тилинг жуда аччиқ, ўжарсан. Билмайман; ўғил бўлиб туғилганинда нима бўларди!

— Менга қаранглар! Нима мен эрга тегаман, деяпманми?! Мени тинч қўйинглар! Мен эрга тегмайман! Ҳанифа Бегимқулованинг укасига калламни узсангиз ҳам тегмайман! Раислиги ўзига! Укаси наша чекади...

— Ана! — деди буви, — раисни ҳам менсимайди.

— Девонаи Машраб: «Этагимнинг гардидан юз минг Ҳизр пайдо бўлур...» дебдилар. Онахон қизим ўзини кимлигини ўзи яхши билади. Иккиламчи, инқилобчи бувасининг фарзанди ҳам инқилобчидай бўлади. Нима, анави шилпиқ сўфи аканинг қизи бўлсинми!

Бувасининг гапи ёқдим, Онахон илжайди.

— Бу менинг маликам, хонзодам, бекзодам. Ҳамида ақо ҳам шу, Гавҳаршодбегим ҳам шу!.. Онахон қизимни писиллаб келган унча-мунча совчиларга бермайман!— деди буви.— Сурхондарёнинг ариллаган, дариллаган, мана мен деган йигитларига бераман! Уларга шарт қўяди маликам, бориб, аҳраман девни ўлдирасан, тоғнинг орасидан кимда-ким гавҳартошни ерга отса «афғон шамоли» йўқолади, сувсиз даштга сув чиқади, шу ишни қилган йигитга тегаман, дейди. Ушанақа баҳодир чиқмай турибди. Чиқса тегади.

— Ана, топдингиз,— деди кулиб Онахон.

Қизнинг уч кун мукка тушиб ётиб, бугундан тили чиқиб, чехраси очилгани ҳаммани шод этди.

— Қизим Сополтепа қишлоғининг қизи эмас,— деди бувининг тили қичиб,— бизга ўхшаб қишлоқда туғилиб, қишлоқда ўтиб кетадиганлардан эмас! Бир дунёга татийдиган қиз. Бир мамлакатга арзийдиган қиз! Юрт қизи, ҳа, ҳозир у юртни сўраяпти. Бунақа қизлар кам бўлади. Ҳотам Жўрақуловдай валломат ўзига муовин танлашни билса керак?! Улар муовинни сиз билан биздан эмас, ёш комсомоллардан олишади!

— Яшанг!— деди Онахон,— бормисиз, буви!

— Ҳа, ана! Тўғриси айтиш керак!

— Илгари инқилобнинг кучли ери Термиз бўлган! Қани, қаерда шунақа яхши инқилоб бўлган? Ҳақназар ота бекорга милтиқ отармиди! Лақайлик Ибройимбек — қўрбошиларнинг қўрбошиси бўлган бу мохов! Қақайдидан нари, Қофирниҳонда унинг қўл-оёғини боғлаган ким? Жўз уруғидан бўлган Ҳақназар ота! Пахтанинг яхшисини ким беради? Сурхондарё! Ипак пахтани ким беради? Сурхондарё! Шундоқ бўлгандан кейин Сурхондарё олдиндами ёки бошқа дарё олдиндами?! Бекорга ота герой бўлган эмас! Уртоқ Рашидов Ўзбекистонда Ҳақназар отани ҳамма яхши билади деганлар.

Онахон ўрнидан туриб қоғозга ўроғлиқ пальтони очди. У чиройли пальтони яна кийиб, уйдагиларга кўрсатди,— қалай?

— Ярашди. Муборак бўлсин! Худди ўзингга ўлчаб тикилгандай! Хўп тикибди-я!

— Қаерники экан?— аммаси сўради. У ҳам ёшроқ бўлгани учун ҳаваси келиб тургани кўзидан сезиларди.

— Франция.

— Жувонмарглар жуда боплайди-а?

Шу кунди Онахон илгариги ҳолига қайтиб, мамнун ётиб ухлади. Эрта билан яна одатдагидек нардан-бери чой ичиб, янги пальтосини кийиб, хизматга борди. Сўраганларга бу пальтони «онаси Термиздан олиб келганини» айтди. Зора шу пальтони кийиб юргандини Жўмард эшитса. Кўрса ҳам ёмон бўлмасди.

Орадан икки кун ўтгач, иттифоқо, телефон жиринглаб, Тойлоқовнинг ёқимли овози эшитилди. Онахон беихтиёр ўрнидан туриб кетай деди.

— Салом! Қалай аҳволларингиз тузукми, Яхшибек ака?

— Раҳмат! Биз энди иш билан қаттиқ банд бўлиб қолдик-да. Меҳнат жуда эзиб юборди. Бунда ўралашиб, вақтида хабар ололмаганим учун узр. Ҳотам акамларнинг ҳам ҳолларидан хабар ололмадим.

— Йўқ, йўқ,— деди Онахон бийрон тилда,— хижолат бўлманг. Саломингизни Ҳотам Жўрақуловичга айтиб қўяман.

— Онахон, синглим!

— Лаббай?

— Менинг бир қариндошимнинг тўйи бўлаётган эди. Бугун кечқурун, соат олтиларда машина юбораман, келинг, бир-икки соат тўйда бўласиз. Кўп ўтирмаймиз. Идорамиздаги опа бўладилар. У киши ҳам тўйга таклиф этилган. Икковинглар машинада келасизлар. Мен бунда сизларни кутиб оламан...

Онахон ё ҳа ё йўқ деёлмай қолди. Чунки Тойлоқовнинг гапи буйруқомуз бўлиб, у гўё Онахонни келишига юз фоиз ишонгандай гапирарди.

— Соат олтида тайёрланиб туRING, опа ёнингизга киради. Ҳозирча хайр!— деб трубкани қўйди.

Онахон ўйланиб қолди. Шундоқ одам тўйга таклиф этади-ю, бор-майдами? У соат олти бўлишини кута бошлади. Икки соатча ўтирса, саккиз-саккиз яримларда уйга келишини кўнглидан ўтказди.

Роппа-роса соат олтида бино ёнига бир машина келиб тўхтади. Буни иккинчи қават деразасидан Онахон шундоқ кўриб турарди. Машинадан чиққан ўрта яшар бир хотин у ёқ-бу ёққа аланглаб, тротуарда гўдайиб тураверди. Шу лаҳза Онахон янги пальтосини кийиб, гастронормдан олиб келган тортни кўтариб пастга тушди.

— Мени олиб кетишга келганингиз йўқми?— Онахон у хотинга мурожаат этди.

— Ҳа, сизга келдик. Эсон-омонмисиз?

— Салом! Ўзингиз яхшимисиз?

Улар олдинма-кетин машинага киришди. Шофёр ҳам кексагина бир одам экан. Онахоннинг саломига лсқайдгина бош ирғиб қўя қолди. Бу машина заготскотга қарашли эмаслигини Онахон дарҳол сездди. Тойлоқов юрадиган машина кумушранг эди.

Ярим соатлардан мўлроқ йўл юриб, қўшни колхоз ерига ўтишди. Қадимий Қўрғонча қишлоғига кириб бориб, тўй бўлаётган ҳовли эшиги олдида тўхташди. Тойлоқовнинг ўзи пешвоз чиқиб, Онахон билан янги танишган опани ичкарига бошлаб кирди. Алоҳида бу хонада, ҳурматли меҳмонлар ёнига ўтказди. Узи ва аллақандай бир йигит Онахон атрофида парвона бўлишди. Жизиллаб турган тандир кадобу иссиқ сомсалар кўтариб келишди. Хонада ўтирган меҳмонларни Онахон деярли танимасди. Улар шу атрофдаги колхознинг ҳурматли кишилари бўлса керак. Тойлоқов ёнидаги кишиларга коньяк қуйиб, Онахон рюмкасига яқинлашганда бирдан у чиройли бармоқлари билан рюмкани тўсди:

— Йўқ, йўқ, мен ичмайман!

— Бўлмаса ароқ қуяйми?

Онахон ўз ёнига келиб ўтирган Тойлоқов кўзларига эркаланиб тикилиб, кулимсиради. Бу чиройли кулиш шу даражада ноёб эдики, деярли ҳеч ким сезмади...

— Умримда ичмаганман. Қизиқмисиз, Яхшибек ака?

— Бугун тўй, ичмаслик мумкин эмас! Жуда бўлмаса шарбатми, сухой виноми, бир нима ичиш керак,— Тойлоқов ташқарига чиқиб кетди. У Онахоннинг ва умуман бошқа хотин-қизларнинг арақ, коньяк ичмаслигини биларди. Шу сабабли, бугун чиройли бир биллурий графинда қўлда ясалган қизил мусаллас олиб кирди.

— Буни шу колхознинг боғбони, ҳурматли бир отахонимиз тайёрлаганлар. Чароснинг суви... Бў фақат глюкоза. Буни рюмкада эмас, пиёлада ичадилар,— у пахта гулли қизил пиёлага мусаллас тўлдирди.

— Вой-бў-ў! Буни қандай ичамиз.— Онахоннинг кайфи чоғ, юрагидаги ғубор кўтарилган эди.

— Биз ичиб кўрсатамиз-да!— деди Тойлоқов,— бизга ўхшаган

эркакларнинг шўри қурсин, ҳамма қийинчиликни аввал ўз жисмимизда синаймиз. Қани, олинглар! Келин-куёв бахтли бўлишсин! Қўша қаришсин! Ували-жували бўлишсин!

Тойлоқов ўз пиёласига қуйган мусалласдан бир ҳўплаб, кейин коньякни олиб ичди.

— Қани Онахон, опажон, ичинглар!

Опа рюмкадаги ароқни олиб ичиб юборди. Бу хотин ароқ ичарди. Онахон лимиллаган мусалласдан озгина симираётган эди, Тойлоқовнинг зўрлаши билан охиригача ичиб юборди.

— Яшанг, кўп яшанг!— деди Тойлоқов. У дарҳол кабобу пармударларни Онахон ёнига суриб қўйди,— олинсин, кўпроқ мана булардан олинг.

Хизматдан қорни очиб чиққан Онахоннинг иштаҳаси очилиб, айниқса мусалласдан кейин кабобни тушира бошлади. Ёнида ўтирган муаллимнамо бир йигит билан гаплаша кетишди. Дамодам Тойлоқов ташқарига чиқиб келар, кимлар биландир гаплашиб, ичкарига қайтарди. Онахон ёнига пистаю бодом чақиб қўяр, гапга соларди. Шу бир пиёла мусаллас Онахонга таъсир қилгани, пешона ва ёноқлари қизарганини сезди. Эпчил йигитлардан бири кириб (у атай тайинлаб қўйилган эди), рюмкаларга коньяк, баъзиларга ароқ, ёлғиз Онахон пиёласига мусаллас тўлдирди. «Йўқ, бошқа ичмайман», деганига ҳам қарамади.

— Тўй яхши нарса,— деди у йигит қандайдир ақлли бир гап айтмоқчи бўлиб,— тўй икки ёш қалбини бирлаштиради. Қолхозимиз плани юз йигирма фоиз бажарди. Икки тўй юрагимизни шод қилиб турибди. Райком олдида ҳам юзимиз ёруғ... Олинглар, оқ ичайлик!

«Юзимиз ёруғ...» деган гап Онахонга ёқиб кетдими, бу йигит сўзи учун ҳам пиёла кўтариб, лабига олиб борган эди, Тойлоқов «қолмасин, қолмасин!»— деб турди. Онахон иккинчи пиёлани ҳам сипқориб юборди.

— Ой, маладес!— деди жуда катта ишни бажарган Онахонга Тойлоқов,— энди овқатдан олинсин!

— Оламиз,— деди кўзлари сузилиб Онахон,— сизни доно бир ташкилотчи раҳбар эканингизни районда ҳамма билади, Яхшибек ака,— деди тили бурро бўлиб Онахон,— си-из жуда олижаноб одамсиз...

Онахоннинг ёнида опа ҳам гап сўзу мулозаматларга қарамай овқатни еб, тез-тез ароқ ичиб ўтирарди. У қанд касалига мубтало экан, шу сабабли ароқ мос келарди. Онахоннинг «мен сизга айтсам» бўлиб қолганини пайқаган Тойлоқов хизмат қилиб юрган йигитга кўзини қисиб, имо қилди: «Яна бир тўлдир!» Йигит Тойлоқовнинг шотирларидан бўлса керак, имо-ишорани дарҳол сезиб, яна пиёлани лимиллатди.

— Олинглар,— деди Тойлоқов опа, муаллим, Онахон ва хизмат қилиб юрган серҳаракат йигитга бир-бир қараб.— Олинглар, азизларим, мана шу ажойиб инсон, Онахон, мен ҳақимда яхши гаплар айтдилар. Мен бир камтар ходимман. Ишдан бошқа нарсани билмайман. Раҳбарларим нима деса бир солдат бўлиб ишни бажараман. Биз ҳаммамиз Онахоннинг қадрдонларимиз. Онахон учун! Охиригача, охиригача...— Ҳаммалари бир қултум қолдирмай ичиб юборишди.

Бир муддатдан сўнг Онахон боши айланиб, мувозанатни йўқота бошлади. Шуни кутиб турган Яхшибек Тойлоқович: «Юринг, бир очиқ ҳавога чиқиб келайлик», деди-да, Онахоннинг қўлидан ушлаб ташқарига етаклади. Ҳовлидан бурилиб, эшикка чиқиб, кўчани кесиб ўтишди-да, бошқа бир уйга киришди. Орқасидан келаётган бояги шофёр йигитга бош ирғиб, «эшиклар очилми?» дегандай қилди. Йигит «бемалол кираверинг» имосини қилди-да, ўзи яна қайтиб, тўйга кириб кетди. Тойлоқов гандираклаб, ўзини билмай турган Онахонни бегона ҳовли-

га олиб кириб, «бир лаҳза ҳаво олинг», деб ёлғиз қолдирди. Югуриб бориб дарвоза эшигининг иллагини солди. Ундан сўнг тебраниб турган Онахонни қўлтиқлаб, рўпарадаги хонага олиб кирди. Негадир бир оз ҳушига келган Онахон қайтиб тўй базмига эмас, холи, кимсасиз бир хонага кирганини, рўпарада каравот, оқ чойшабу парестикларга қаради. Устига кўк рўмол ташлаб қўйилган электр лампа хонани хирагина ёритиб турарди. У гандираклаб, гангиб орқага чиқаётган эди, Тойлоқов уни кучоқлаб, чиқиб кетишига йўл қўймади.

— Яхшибек Тойлоқович, бу нимаси?!

— Онахон, жон Онахон...— Тойлоқов уни қўйиб юбормай ҳаллослаб, ўпиб, каравот томон торта бошлади.

— Қўйиб юборинг!— Онахон Тойлоқовнинг кўкрагидан итарди, лекин ўзи гандираклаб бориб гиламга йиқилди.

— Онахон, жон Онахон... Сени яхши кўраман...— Тойлоқов уни азот кўтариб олиб, каравотга ётқизди-да, пальтоси, сўнг костюми тугмаларини шоша-пиша ечиб ташлади. Бароқ мушукдек буйдалаб ички кўйлагигача очди. Юз-кўзларига чанг солиб, кучи етганича тимдалаётган маст Онахон қўлларини ушлаб, қомати билан босди. Онахон дод солиб йиғлади... Ваҳший остидан қутилиб чиқишга кучи етмай, инграй бошлади. «Қўйиб юборинг! Вой қўйиб юборинг!..» У қисқа-қисқа нафас оларди. Бир дод солиб йиғлади-да, кейин нола қила бошлади...

Қизнинг номуси барбод бўлди. Забун ва маст Онахон-каравотдан бош кўтарди-да, гандираклаб бориб, деворни ушлади. Ички кийимларини тўғрилагандек бўлиб, бир оз турди. Хона ўртасида сўмрайиб, ғўдайиб турган Тойлоқовга қарамади ҳам. У эшик томон юра туриб костюми, пальтоси тугмаларини солишга уринди. «Онахон, азизам, бир оз тўхта!» Онахоннинг қулоғига унинг гапи кирмасди. У бир йиртқич ҳайвон, бир паст босқинчи шахс турганини кўриб, ундан тезроқ узоқлашишга интиларди. Шошганидан эшик қаердалигини ҳам тополмасди. Қилар ишини қилиб бўлган Тойлоқов яна Онахонга яқинлашиб, унинг қўлидан ушлаб, бир муддат олиб туришга журъат этолмади. У кўчада одамларга кўриниб, бу сир ошкор бўлишидан кўрқарди. Онахон бориб, яна бошқа хона эшигини итарди. Эшик очилиб, ҳовлига чиқди. Атроф кимсасиз, жимжит. Кўчанинг нариги томонидан бўлаётган тўй ғала-ғовури эшитилиб турарди. Электр чироқларининг нури ҳовли деворлари, уй пештоқларига тушиб турарди. Тойлоқов югуриб кетидан чиқиб Онахон қўлидан ушлади.

— Эшик қаерда?!

— Онахон, жоним, мен сизни яхши кўраман,— Тойлоқов Онахонни яна ўша хонага олиб кирмоқчи бўлди.

— Аблаҳ экансан!

Онахон дарвозани топиб, уни торта бошлади. Уриниб, илгакларини топди-да, эшикни ланг очиб ташқарига чиқди. Тугмалари узилган, этаклари шамолда варварак бўларди. У пальтосини ёпиб, елкасига тушиб қолган момиқ рўмолини ҳам бир қадар тўғрилаб, кўчадан кета бошлади. Орқасидан келган Тойлоқов ундан кечирим сўрамоқчи бўлиб, яна йўлини тўсди.

— Йўқол, ифлос!

Онахон катта йўлга чиқиб оламан, деб қишлоқ кўчасида гандираклаб кетаверди. Унинг бир қадар ҳуши ўзига келиб, кайфи тарқалган эди. У ғарч-ғарч яхлаган лой, кўлмак сувларни босиб, сал-пал гандираклар, тояр, лекин бари бир қалласи қирқиб ташланган одамдай, дам гандираклаб ҳозир гурра йиқилиши керакдай, нима бўлганига тушунмай, бир жонсиз ёғочга ўхшаб борарди. Оёқлари чалишиб кетарди. Унинг бирдан ҳуши ўзига келиб қолгандай бўлар, тезда бу «тузоқ»дан чиқиб кетиш, катта асфальт йўлни топиб олиш учун тўрт томонга

жовдирарди. Қоронғи. Орқадан етиб келган бир машина Онахон ёнида тўхтаб, уни машинага чиқишини, уйига элтиб қўйишини айтди. Онахон чиқмади. Бу ҳам у ярамаснинг иши, деди ўзига-ўзи.

— Опажон чиқинг, уйингизга олиб бориб қўяман.

— Йўқ!— деди Онахон атрофига олазarak қараб. Шу атрофда Тойлоқов турибди хаёл қилди.

Шофёр йигит дарҳол орқасига қайтди. Онахон юз қадамча юрмасдан ўша машина яна етиб келиб, ундан ёш бир жувон тушиб, югурганича Онахон йўлини тўсди.

— Опажон, ярим кечада пиёда юриб етолмайсиз! Бу машина бизники. Акамларники. Мен ҳам ўтираман, чиқинг, сизни олиб бориб қўяман. Биз бошқа одамлармиз, акамлар бригадир... Ярим кечада ёлғиз юрманг. Акамлар: «Райкомда ишлайдиган қиз негадир тўйдан хафа бўлиб чиқиб кетди», дедилар. Машинага чиқинг! Биз сизни хафа қилганимиз йўқ.

Онахон қизга қараб турди-да, бир лаҳзадан сўнг у билан бирга машинага чиқиб ёнма-ён ўтирди. То уйига етиб боргунча бир сўз демади. Фақат қишлоққа етиб келгач, айланма кўчаларда «ўнга», «чапга» деб турди. Эшиги ёнига келгач, машинадан тушиб, индамай ичкарига кириб кетди.

XXV боб

Жиноятдан сўнг...

Пахта плани бажарилгани билан баъзи жойларда давлатга гўшт, сут, тухум ва жун сотиш плани бажарилгани йўқ. Юқори ташкилотлар атрофида айланишиб, «менга иш топширинг», дегандек кўзини гилтайтириб, садоқатини кўрсатиб, кимнингдир меҳрини товлантириб юрган Яхшибек Тойлоқов «Райком вакили» деган гувоҳномани олиб, колхоз-ма-колхоз юра бошлади. Юқори ташкилотлар олдида ўзини ишчан, садоқатли қилиб кўрсатиш унинг кўп йиллардан буён синовдан ўтказган усули эди. Шу йўлни тутиб, Тойлоқов «қам бўлмади», олса олдики, олдиргани йўқ... Онахоннинг жим бўлиб кетганидан кўрқди. У хизматга ҳам келмасди. Дастлабки кунлар Онахон ўзини-ўзи бир нима қилиб қўйдими, деган хаёлга бориб, бошқа бир баҳона билан уйига одам юборди. У уйда йўқ. Умуман районда йўқ. Агар мабодо рўпара келса, судга боришни ўйласа, унга қарши жавобни ҳам ўйлаб, бад олиб юрди. У жуфтакни ростлаб қаёққадир қочишни ҳам мўлжаллади.

Тойлоқов асли «эшонзодалардан...» эди. Баъзан гапи гапига, қоушмас, бирон одам билан сўхбатлашса, сўхбатдошининг сўзи тугамасдан савол бериб, гапини бўлиб қўяр, кераксиз, ёпишмайдиган гапларни тўлқинланиб айтиб юборарди. Баъзилар уни шезофрин дардига мубтало дерди. Унга қараб турганлар таажжубга тушиб, секин бир-бирларига кулиб қўйишарди. Тойлоқов ўзини жуда билагон ҳисоблар — кўпчилик ичида бошига бармоғини нуқиб чуқур ўйга толгандек ерга қараб ўтирарди. Бу билан у ўзини жаҳоний ўйлар, теран фалсафий фикрлар қаърига ботгандай қилиб кўрсатарди. Тулкилик қиларди. Шаддоод кишилардан бири одоб доирасидан чиқиб, «эшакона ўй суриш...» деб сўккан. Албатта бекордан-бекорга бировни бундай ҳақоратомуз гап билан аташ тўғри эмас. Лекин баъзан сохталик қилганлар кишини шундай кескинликка олиб боради.

Тунда, соат ўн бирлардан ошганда ўзининг ГАЗ-24, юмшоқ ўриндиқларига духоба ёпилган, кумушранг машинасида «вакил» бўлиб келган Яхшибек Тойлоқов чарм папкасини қўлтиқлаб, райкомга кириб

келди. Жимжитлик. Фақат чўққисоқол, тақа мўйлов, хушфеъл қоровул чол унга пешвоз чиқиб, эшик очди. Коридорда чироқлар ёниб турарди.

Кўчалар ҳам чароғон...

— Ким бор?— Тойлоқов ичкарироқ кириб, иккинчи қаватга кўтариладиган зина олдида қоровул чолга дуч келди. Чол индамади. Шу ерда йигирма беш йилдан бери қоровул бўлиб ишлаши, наинки бир район, бутун областдаги барча масъул кишилар билан танишлиги, улар билан қўл беришиб кўришиши, ўртоқ Жўрақулов бўлмаганда у киши ҳозир қаердалигини билиши кўнглидан ўтдими, индамади... «Ким бор?» саволи унга ғалати туюлди. Чол кутилмаганда унга супурги ушлайвери-риб, хомток қилавериб ёрилиб, қадоқ бўлиб кетган қўлини узатиб, «Ассалому алайкум, ўртоқ Тойлоқов, омонмисиз?»— деди. Тойлоқов хоҳлар-хоҳламас, энсаси қотиб, қўл узатди.

— Мен Ёрлақаб отаман. Танияпсизми? Марҳамат, ўртоқ Тойлоқов, юқорига! Райкомда биздан бўлак ҳозирча ҳеч ким йўқ. Ўртоқ Жўрақуловнинг кабинетларини очиб берайми?— у қўлидаги калитларни жиринглади.

— Ҳеч ким бўлмаса унинг кабинетида нима қиламан!— Тойлоқов ўйланиб қолди.

— Ўртоқ Жўрақулов кечадан буён бетоб. Иситмаси чиқиб ҳеч ўтиролмади. Чой дамлаб бердим,— деди Ёрлақаб ота,— кечга яқин уйга кетдилар. Доктор келибди.

— Чарчаб қолибдилар-да. Мен ўз районимизга у ёқдан вакилман. Гўшт топширишда ҳаммадан кейинда судраляпмиз. Ҳотам акам касал бўлмай, ким касал бўлсин!

Чол ерга қаради. Унинг боши эгилгани тепадан тушиб турган чироқ нурида шундоқ кўриниб турарди. Ўртоқ Тойлоқовнинг хафа эканлигини ўзича талқин қилиб, гўшт масаласи бажарилмаган, ҳал бўлмаган эканда, деб ўйлади. Чол эзилиб кетди. Пахта теримида район ҳаммадан илғор эканлигини биларди. Гўштда чатоқроқ эканини ҳам эшитган. Райкомга кирган-чиққаннинг қош-қовоғига қарарди. Айниқса област марказидан папка кўтариб келадиганлардан юраги безилларди. Агар, жуда бўлмаганда унинг райони гўшт масаласида рўйхатнинг ўртарида бўлганида ҳам кўнгли таскин топармиди. Шу сабабли зағотсиз каттасини вакил қилишибди, деб ўйлади. Район биринчи қаторга чиқади, деса чол ўлиб беришга ҳам тайёр эди. Қандоқ қилсин, ҳеч илож йўқ! Илгаригидай ариллаб-дариллаб юрадиган раислар, совхоз директорлари райкомга ингичка бўлиб кириб, зинадан пилдираб тушиб, машиналарига ўтирганча жўнашарди. Бу хатти-ҳаракатларнинг барини зийрак қоровул чол пайқамай иложи йўқ. Уни баъзилар «тўртинчи секретарь» деб аташарди... Ёрлақаб Болтаев йигирма тўққиз, ўттинчи йилларда босмачиларга қарши курашган. У, Ҳақназар ота билан бир сафда бўлган. Ўттиз учинчи йилдан буён партия аъзоси. У пенсияга чиқиб, уйда ётгиси келмай, райком биносига қоровул ва унинг каттакон ҳовлисида боғбонлик қиларди. Районнинг шаънига тегадиган иш қилганларни асло кечирмас ва бу ниҳоятда гўзал районнинг кичкинагина муваффақиятсизлиги отани эзиб ташларди. Шу сабабли «облаstdан келган» ўртоқ Тойлоқовнинг зинапоялардан чиқиб кета туриб димоғдорлик билан айтган заҳарханда гаплари отанинг нарёғ-берёғидан ўтиб кетди. Чол ёнидан Дашнавог анорига ўхшаш носқовоғини олиб, тили тагига мўлгина нос ташлади. Қария лол бўлиб, тутилиб қолган чоғларида носга ружу қиларди. Тойлоқов чолнинг нос чекаётганига ҳам қараб қўйди. Бу билан у «сизларнинг районларингизда эскича одат авж олиб кетган! Шу сабабли ҳам гўшт топшириш планини бажара олмаяпсизлар!»— дегандек бўларди. Буни ота фаҳмлади. Чунки, худ-

ди шу Тойлоқов илгариги бир келганида, Деновда ҳам бўлганини, у ердагиларга шаҳар марказидаги эски мадраса бино шаҳарни хира қилиб, баъзи бетайин одамларга жой бўлиб ётмасин, гишти яхши экан, бузиб тротуарга солиб юбориш керак...» деганини эслади. «Саид Оталиқ мадрасаси» XVI асрда қурилган, Улуғбек мадрасасидан кўрамроқ. Одамларнинг айтишича, унинг рўпарасида яна бир мадраса бўлган. Уттинчи йилларда худди шундай бир ўпкаси йўқ шахснинг буйруғи билан бузиб, гишти ишлатиб юборилган, дейишади. Дарҳақиқат, шу «Саид Оталиқ мадрасаси» ҳозир вайрона ҳолига келиб, унинг ҳужраларидан бирида исқирт бир девона чол истиқомат қилади. Тойлоқов шу чолга ишора қилган бўлса керак. Лекин мадрасини бузиб юбориш асло мумкин эмаслиги, ҳукуматнинг тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш ҳақида қонуни борлигини ҳам биларди. Лекин Тойлоқовнинг гапидан у хафа бўлиб, юрагига бу одам ҳақида бир совуқлик тушган эди. Холчаён тепалиги ҳам ташландиқ ҳолда ётибди... Бундан кўп йиллар илгари Тошкентдан келган археологлар, айниқса профессор Галина Пугаченкова деган машҳур олима бу ерда қанча йиллар ер қазув, илмий ишлар олиб боргани, катта китоб ёзганини ота эшитган. Шу қишлоқни Холчаён деб аталиши ҳам маъқул бўлган. Лекин бу тарихий обидаларга бирон белги қўйилмагани район зиёлиларини ранжитмай иложи йўқ. Тойлоқов шу заминда мелоддан илгари Кушан деган ниятда катта давлат бўлганини мутлақо билмасди.

Зинапоярлардан юқорига кўтарилаётган Тойлоқов яна чолга гап қотди:

— Майли бўлмаса, биринчининг кабинетини очинг, телефон қиламан!

— Хўп бўлади. Соат ўн иккида-я?!— деди ота, Тойлоқовнинг ёнидан ўтиб, зинапоярнинг иккитасини битта босиб, ҳаллослаганча юқорига интилиб. Баъзан зарурат туғилганида зингиллаганча бориб, райком секретарларини уйдан ҳам чақириб келарди. Телефон номерлари ёдида қолмас, ойна остидаги рўйхатдан қидириб ўтирмай, уйига югуриш унга қулайроқ кўринарди. Мансабдор кишилар уни ўз машинасига таклиф этишмас, фақат бир неча бор Жўрақулов уйига олиб бориб қўйган эди. Баъзан тунда Тошкентдан телефон бўлганида трубкани кўтарадиган киши шу «тўртинчи секретарь ўртоқ Болтаев» бўларди. Мутаассиб ошноларидан бири уни «мутавалли» деб атабди. Чолнинг жаҳли чиқиб, «ҳар қалай мен Қизил Байроқ нишони олганман, қўлимга бешотар ушлаб, Қакайдада, кейин Шерободда босмачини қувганимда, сен ковокда ётгансан! Менинг даврим келди, сеники кетди... Уғлининг заготскотда ишлашини ҳисобга олмаса, сенда ҳеч гап йўқ! Сен авлиёларнинг сағанасига ёпишиб ётиб, ҳаром назр-ниёз еб юрадиган «ших»лардан ҳам пастсан. Нега мен «мутавалли» бўларканман. Райком каттакон районнинг уриб турган юраги. Мен, мана шу уриб турган юракнинг посбониман!», депти.

Сиртдан қараганда анча-мунча содда, кўзга ташланадиган тождор ва жиғадор хўрозу қул-қул товуқларга ўхшамайдиган, мусичадек оддийгина Ёрлақаб ота юрагида гап кўп. Лекин районнинг орқада қолаётганини кўп маломат қила беришликлари инсофдан эмаслигини дилдан ўтказарди. Бурноғи йили область илғор эди. Ипак пахтанинг кони ҳам Сурхондарё, чорванинг кони ҳам Сурхондарё, қоракўлнинг зўри ҳам Сурхондарёда, меванинг кони ҳам Сурхондарё, сабзавотнинг кони ҳам Сурхондарё, ҳаммаёқда Сурхондарё, Сурхондарё эди. Ҳатто Ўзбекистонда шакарқамиш етказишда ҳам Сурхондарё биринчи. Энди, наҳотки шунча гаплар эсланмай, одамлар Ёрлақаб отага қўлларини бигиз қилишади! Йў-ў-ў-қ, деди ўзига-ўзи чол. Ҳали Сурхондарё ўзининг кимлигини сизларга кўрсатади! Яхши от кейин чопади. Ўзбекис-

тоннинг республика бўлиб туришидаги чегарадаги Сурхондарёнинг аҳамияти катта, агар у бўлмаса Ўзбекистон республика бўлмай қолади. Агар бизнинг район бўлмаса Сурхондарё ҳам Сурхондарё бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам, ҳой, азизлар, районга тил теккизманглар, дерди чол. Ёрлақаб ота «тўртинчи» сўзи билан фахр этарди. Чунки қадим большевиклар «тўртинчи» деб аталган. Худди ўртоқ Тойлоқовга ўхшаган бир вакил уч-тўрт йил бурун колхоз раисига урадиган дўқини отага ҳам уриб, жаҳли чиққанида ғилай бўлиб кетадиган кўзини қадаган эди. «Сизни муҳокама қилиш керак! Наҳотки ҳовлини супуриш, боққа қараш пахта экишдек муҳим бўлса!» Бу гап Ёрлақаб отанинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган. Шу пайт ёнида Ҳанифахон турган эди, агар у бўлмаганда луғатда йўқ гаплар билан уни тоза бопларди. Ота гапни маданий қилган. «Сиз ҳаммани муҳокама қилишингиз мумкин, лекин мени эмас! Агар худо сизни жиндек ақлдан қисмаганида, бу гапни келиб-келиб менга айтармидингиз! Менинг илдизим жуда чуқур, суғуриб ташлаб бўлмайди. Мени аввал амир Олимхон, ундан кейин Иброҳимбек қўрбоши суғуриб ташламоқчи бўлди. Қўлидан келмади! Узини суғурди! Кейин Гитлер дегани суғурмоқчи бўлди. Суғуролмади! Узини суғуриб ташладим! Оқ пахтани ҳаром қўл билан ушлаб бўлмайди. Мен бу ерда мана шунга посбонлик қилиб юрибман. Қоровуллик баҳона...»

Тойлоқов биринчи секретарь кабинетига киргач, чироқни ёққан Ёрлақаб отага «энди ишингиз битди, чиқаверинг...» дегандек имо қилди. Лекин ота эшик олдида серрайиб турмай, аксинча, Тойлоқовга яқинроқ келиб, стулга ўтирди. «Бу сўрбетлик эмас, гаплашаверинг телефонда, менинг биринчи секретарь кабинетини ҳеч кимга ташлаб чиқиб кетишга ҳаққим йўқ», дегани эди. Баъзан бу хонада ярим-тунда Тошкентдан бўладиган телефонларни ҳам ота эшитиб, трубкани кўтарарди. Биринчи секретарь йўқлигида, икки маротаба Марказий Комитет секретари билан ҳам гаплашган. Зинғиллаб бориб Жўрақуловни уйдан бошлаб келган эди. Жўрақулов бобойга ишонса-ю, Тойлоқов ишонмайдими? Тойлоқов отага бир хўмрайиб қараб қўйди-да, кейин биринчи секретарнинг у ёқ-бу ёққа айланадиган креслосига ўтириб, телефон-бозликни бошлади. Шу лаҳза Тойлоқовнинг «вакил»лигини эшитган баъзи ходимлар кеч бўлганига ҳам қарамай, райкомда пайдо бўлишди. Тойлоқов уларга бош ирғиб ўтирган жойида бўш турган сўл қўлини узатди. У совхоз билан гаплашиб бўлгач, телефон станциясидаги қиздан ён колхозга улашни сўради.

— Ким бу?! Тешабоевми? Нега орқадасизлар? Нима, мен гўшт етказиб берармидим? Районни эмас, областни ҳам орқага тортдинглар! Озгина уялиш керак! Ҳа... эшитяпман, бу сабаб эмас! Масалангиз бюрога қўйилади! Аҳвол жиддий бўлмаса мен келиб, тунда ухламай районма-район кезиб юраманми? Ҳа... Эшитяпман! Агар гўштни бажармасангиз... учқўрғондан кўраверинг!

Уртага жимлик тушди. Тойлоқовнинг гапи бўлинди. У кўзларини йилтиратиб, рўпарадагиларга қаради. Бу қараш билан «мана, одамларингиз ёмон бўлиб кетган! Трубкани қўйиб қўйди...» демоқчи эди, аччиқтил Ёрлақаб отадан чўчиди, индамади. Колхоз раислари баъзида колхозга бораман, деб телефон қоққан шу Тойлоқовга пешкаш чиқиш учун кўчада уч соатлаб кутиб ўтирарди. Қанча ишлар қолиб кетарди. У колхозга келганидан кейин раис кабинетига ёки баҳаво бир шийпонда уни-буни суриштирган бўларди-да, кейин дастурхон ёзилиб, зиёфат — товуқ гўшти, коньякдан қўли бўшамасди. Сал-пал овқатидан маза қочган Тойлоқовлар маишат қилиш учун колхозга чопишарди. Раисларнинг жонига тегиб кетишган. Улар фақат ишга халақит берадилар, лекин уларга келма деб кўринг-чи!

Ота бу гапларнинг кўпидан хабардор.

Тойлоқов мажлисларда узоқ гапирарди, жумлалари пойинтар-сойинтар бўларди. Кимдир унинг фикрлари текис оқиб келмаслиги, қатқалоқ йўлда юргандай тугилиб қолиши, пауза кўплиги ва баъзида бошқаларнинг гапини бўлиб, лўп этиб гапириб юборишини айтган. Телефон станциясидаги қиз «Бегимқулова уйда экан, уйига улайман?»— деди. Бир муддатдан сўнг аёл кишининг ўткир овози эшитилди. Аёллар овози микрофонга яхши тушади — у миллиқнинг ўқидек гапирарди:

— Эшитаман!

— Гўшт тайёрлаш проценти жуда ҳам тушиб кетибди-ку, Ҳанифа-хон?

— Ким гапиряпти?

— Мен Тойлоқовман.

— Салом, Яхшибек Тойлоқович! Саломни ҳам унутишингиздан бизнинг колхозимизга биронга одам ўт тушди, деб айтганга ўхшайди. Йўқ, ундоқ эмас, ишларимиз яхши!— Ҳанифа Бегимқулованинг овози яна жаранглаб эшитилди. Ҳанифа билан гаплашаётганидан Ёрлақаб ота жуда хурсанд бўлиб кетди. Чунки Тойлоқовга ўхшаган одамларнинг додини мана шу Ҳанифа берарди. Чолга жон кирди. Тойлоқов кўзлари кабинет шифтига қараб, қийшайиб кетди:

— Салом! Салом дедим-ку!

— Бизда озгина қолди. Бу, ипак пахта. Тушунаси-ку! Бошқа ишларимиз ёмон эмас. Ўртоқ Жўрақуловнинг хабарлари бор. Нима гап ўзи?

— Номусларга ўлдирдиларинг-ку! Нима-нима? Гўшт-чи? Сабзавотчи? Галла-чи? Сут-чи? Тухум-чи? Жун-чи?!— У Ҳанифа Бегимқуловани мот қиламан, деб бу маҳсулотларни атай кетма-кет қаторлаштирди. Машҳур раисани бир қотирай деб яна кўзларини чақчайтириб, «Какайдида босмачиларга қарши курашган» ва тўпчи бўлиб Орёл шаҳридан то Берлингача борган Ёрлақаб отага ўқрайиб қўйди. Ота Тойлоқовнинг нима демоқчи бўлаётганини пайқарди. Чол ичида «сабр қил, сенинг додингни Ҳанифа беради...» деб илжайиб турарди. Ҳанифа Бегимқулованинг яна ўткир овози эшитилди.

— Ўртоқ Тойлоқов! Нима, чап ёнингиз билан турганмидингиз?! Мен колхоз раисасиман, сизнинг хотинингиз эмасман! Ўпкангизни босиб олинг! Жун масаласига келсақ, уни хотинингиздан сўрайсиз!— у шаққа телефон трубкасини қўйиб қўйди. Тойлоқов кўзлари бароқ мушукнинг кўзидек ёниб, шарманда бўлганини пардозлаш учун сохта хахолаб, секин трубкани қўйди. Ёрлақаб отага мулойимлик билан гап қотди:

— Бобой, ёшлар ҳам, катталар ҳам нервенний бўлиб кетган. Бегимқуловани қаранг, бу аёлни тоза кўтардик... Талтайиб кетган. Ишни эплотмаяпти, сўрасақ қўпол жавоб қилади.

Ёрлақаб ота миқ этмади. Тойлоқов яна телефон трубкасини кўтарди.

— Охунбобоев колхозини уланг! Ҳа, раисни! (Бир неча минутлик паузадан кейин колхоз раиси трубкани олди) Ўртоқ Ўринбоевми? Салом!— уёқдан ҳам «салом» сўзлари ва қуюқ мулозамат — Тойлоқовнинг соғлиғи-саломатлиги, бола-чақаларигача сўради. Лекин Тойлоқов сермулозамат, сергап раиснинг гапини бўлди, ўзини жуда ҳам ишчан, «давлат ишига берилган» ва фақат ҳозир бола-чақа соғлиғи эмас, ишдан гаплашиш кераклигини ўқдириб, овозини артистона бошқачароқ қилиб, раисга гап қотди. Лекин Ёрлақаб ота бу тулкиликларнинг барини фаҳмлаб, ичдан кулиб ўтирарди,— суръат жуда паст, ўртоқ Ўринбоев! Республика газеталаридаги сводкага қараб, киши номусга ўляпти. Тошкент области бир кунда беш, беш ярим процент берганда биз иккидан оширолмадик. Ҳозир гўштни гаплашамиз. Бу, шарманда-

лик-ку! Уртоқ Уринбоев! Мен шалтай-балтайингизни билмайман, билишни истамайман! Менга гўшт керак! Процент керак! Ким? Қишлоқ советининг раиси ўлиб қолди, дейсизми? Банд бўлдим дейсизми? Ҳа, қандоқ қиламиз, бизларнинг ҳаммамиз ҳам бир куни ўламиз, Уринбоев! Гўшт қандай? Сабзавот-чи? Ғалла? Сут-чи? Тухум-чи? Жун-чи?

— Бажарамиз, ўртоқ Тойлоқов!

— Бажарасизми?

— Ҳа, бажарамиз!

— Бажармасангиз бюрода кўрамиз!

— Йўқ. Ба-жа-ра-миз!

Ёрлақаб отанинг тамоман уйқуси ўчиб, ўзини тутолмай кулиб юборди. Тунда шу ишга зарурат бормиди? Ғазабланган Тойлоқов трубкани таққа қўйиб, дик ўрнидан турди-да, бундагиларга юринглар, кетдик, ишорасини қилиб, кабинетдан чиқди. Улар учовлон зинаочоялардан пастга тушиша кетди. Бунчалик ҳовлиқиш, ўпкани қўлтиқлаш нега керак! Ёрлақаб ота кабинет чирогини ўчиришдан аввал бир латта билан номига Тойлоқов ўтирган креслони артгандай бўлди, стол устини ҳам бир-икки бор ишқалади. Шундан сўнг кабинет чирогини ўчириб, пастга тушди. Тўғри, терим палласида тунда ҳам иш кетарди. Лекин ҳозир зарурат йўқ-ку. Тойлоқов икки ҳамроҳи билан машинага ўтира-ётиб «биз нариги колхозга, кетдик», деган гапни қаттиқроқ айтиб, отага эшиттирди. Улар машинага ўтириб, гўё колхозга кетгандек бўлдилар-у, аслида сал нарироқдаги шунақа ўртоқлар келса тунайдиган меҳмонхонага киришди. Ярим соатлардан кейин чол меҳмонхонага бориб Тойлоқовнинг алдаганини пайқади. Чунки Тойлоқовга ўхшаган кишилардан фақат ёлгон гап чиқишини ота яхши биларди.

Булар ҳам ҳалво экан... Тойлоқовнинг узоқ йили район активидан кейин, танаффус вақтида Тошкентдан келган бир кекса муҳаррир билан суҳбатидаги аломат гапи областда ҳамон латифа бўлиб юради. Газета муҳаррирининг бадиий асарлар ёзишини қаёқдандир эшитган Тойлоқов учрашувда унга хушомад қилган:

— Сизнинг китоблар ёзишингизни ҳам биламиз, ўртоқ редактор, ўқиганмиз. Жуда зўр ёзасиз...— деган ўшанда барқ уриб Тойлоқов.

— Нима ёзган эканман? Нимани ўқидингиз?

— Лайли-мажнунни жуда яхши ёзгансиз. Уқиганмиз...

— Шундайми?— деди муҳаррир бақрайиб. Бу гапни Тойлоқов астойдил гапирётганини, унинг адабиёт ҳақидаги билими жуда саёз, бир парча тош ташласа ҳам ботмаслигини пайқаб, ёқасини ушлаган. У кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, донг қотган. Шундоқ одам шундай-а... деган. Бу гап кейинчалик Ёрлақаб отанинг ҳам қулоғига етиб, тоза кулган эди. Саъдий, Ҳофизни, Навою Фирдавсийни «йигирманчи йилларнинг одамлари» эмас, Тойлоқовлар ўқиса ҳам ёмон бўлмасди! Бу Тойлоқов дарё бўйида сувсираган одам, деган ота, китобки ўқимайдими, унинг гапига ҳам, маърифатига ҳам, бўйнидаги галстугига ҳам иқбониб бўлмайди. Бу галстукнинг молнинг бўйнига боғланган арқондан фарқи йўқ!

— Яхши ўқибсиз... Бошқа китоблар ҳам ўқиганмисиз?— деган ўшанда бош муҳаррир Тойлоқовга қараб.

— Ҳа...

Кейин у Жўрақуловга қараган. Жўрақулов ичида «э, номусларга ўлдирдингиз-ку», дегандек истиҳола билан гапирган:

— Сизга нима десам экан... (у ёш жиҳатидан анча катта бўлса ҳам муҳаррирни ҳурмат қилиб, сизларди). Ҳамма ишларимиз яхши бўляпти-ку, локин маданиятимиз, савиямиз пастлигича қоляпти. Китоб ўқимаймиз. Вақтимиз йўқ, пахта билан бандмиз, қўл тегмайди... деган гаплар бари сохта! Ўзимиз дангасамиз. Ёзувчилар, шоирлар, мухбир-

лар келганини ёқтирмаймиз. Бир магазинга кирсам совун, тақа, идишлар, бўёқ банкалари орасида бадий адабиёт китоблари ҳам турибди... Шу китобни Тошкентда, Самарқандда топиб бўлмайди. Бунда ётибди... Ишлашга ишлаймиз-у, локин бўш вақтимизда еб-ичишдан қўл бўшаймайди. Коньяк, тандир кабобга суягимиз йўқ — бунга вақт топилади. Китоб ўқишга вақт йўқ. Москвада, метрода, эскалаторда китоб ўқиб кетаётганларни кўрганман. Эскалатор бир, бир ярим минутда олиб чиқиб қўяди. Шу вақтдан ҳам фойдаланиб китоб ўқийдилар... Китоб ўқимайдиган, бадий адабиётдан бебаҳра одам менинг назаримда, бадавийларга ўхшайди. Мана шунақа ошналаримиз ўзининг фикран ғариблиги, ожизлиги оқибатида кетмон юзини босиб, зарба ейдилар... Ўзини кўрсатиш мақсадида ярим тунда кишиларни безовта қиладилар, галва кўтардилар.

Муҳаррир ҳам, Ерлақаб ота ҳам Жўрақуловнинг гапларига диққат билан қулоқ солиб, кимларнидир кўз олдиларига келтиришарди.

Одамлар Тойлоқовнинг асл башарасини кўриша бошлагани билан, Онахоннинг кўзига шира тушиб, буни сезмаган эди. Чунки Тойлоқов жуда ҳам уста бўлиб кетган, у «бир худодан бошқа ҳаммани қўлга олиш мумкин...» деяркан. Онахон фақат илгаридан тайёрлаб қўйилган чоҳга гурс этиб тушгандан кейингина кўзи ярқ этиб очилиб, рўпарасида турган «фаришта»ни таниди.

XXVI боб

Сарлавҳасиз

Тойлоқов ўргимчакка ўхшаб ўзининг узилмас ипак гўри билан уни ўраб ташлаганига Онахоннинг кейинроқ фаҳми етди. Лекин иш кечиккан эди. Устма-уст бошига тушган ташвиш уни ер парчин бўлиб ётиш эмас, аксинча оёққа турғазди. Бу кутилмаган бир ҳол. У андуҳ тортиб ётиш, ёки шифтга арқон боғлаб, ўзини осишга эмас, аксинча, душмани билан тўқнашувга отланди. Бири ёлгон муҳаббат изҳор қилиб, ташлаб кетса бири тўғридан-тўғри босқинчилик қилса: одамлар шу даражада аблаҳ бўлиб кетганми?! Номуси барбод бўлган Онахон, авваламбор айб ўзида эканини билди, нега у нотаниш кимсаникига бориб, ичкилик ичди? Нега?! Нега у базмга кетаётганини уйдагиларга айтмади? Нега?! Нега у бир фирибгарнинг сўзига лаққа ишонди? Фирибгар олиб келган нарсаларни олди? Нега? Жўмарднинг бевафолик қилгани бу ишга уни итарганини ҳам дилидан ўтказди. Кўчага чиқса, у билан бир оғиз гаплашмоқчи бўлиб юрган ўша фирибгарни ҳам эшитди. У, боши очик, хотини йўқ эмиш, жон-жон деб уйланажagini айтмоқчи бўлиб юрган эмиш. Тажовуз қилган Тойлоқовни судга ҳам бермади. «Менинг ҳаракатим, фақат сизга уйланиш мақсадида эди. Агар менга тегмасангиз, майли, қаматиб юбора қолинг...» деб бир боладан хат киритибди. Онахон хатни шу он йиртиб ташлади.

Қиличи синиб, қалқони тешилган, дабдала бўлган Онахон тўсатдан буваси билан бирга Кисловодскка жўнаб кетди. Жўрақулов билан Райкомхон опа Жўмард воқеасини билишарди. Бир оз ўзига келсин, деб буваси ёнида курортга кетганини эшитишиб хурсанд бўлишди. Лекин улар иккинчи фожиадан хабардор эмасдилар. Тойлоқовнинг қилиб юрган ишларидан мутлақо хабарлари йўқ эди. Ҳатто гўшт масаласи бўйича «вакил» бўлиб юриши ҳам обрўси ошаётгани, масъулиятли киши бўлаётганидан деб ўйлашарди. Умуман, Тойлоқов ҳеч кимга қаттиқ гапирмасди. У кетма-кет Онахонга яна бир хат киритди: «...Яна илгариги айтганимдек, турмуш қуриш ҳақида Сиздан яхши сўз кутаман. Оё-

фингиз остига йиқилиб, йиғлайман, ўтинаман. Жуда катта тўй қиламан. Мени кечиринг. Айб менда. Муҳаббат мени жиноятга бошлади... Агар менга тегишга рози бўлмасангиз, судга беришнинг ҳам ҳожати йўқ, мен ўзимни ўзим отиб ўлдираман. Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар говға кўтариб, сир очилса, номард Жўмарднинг айниб кетгани маълум бўлади. Иккиламчи, бу воқеа қаттиқ зарба бўлиб, Ҳақназар отам билан онангизларни ё инфаркт қиласиз, ё тамоман йиқитасиз... Учинчидан, Жўрақуловнинг юзини ерга қаратган бўламиз. Тўртинчидан... Севикли Онахон, мен бир бахтиқаро, ёмон одамнинг ҳам гапига қулоқ солинг!»

Онахон бу хатни ҳам йиртиб ташлади. У совуқ бир мрамартошга айланган эди. Унинг сийнасида тепиб турган юрак ҳам тош. Ундаги ўзгаришни кўриб уйдагилар ҳайрон, ҳеч кимга ёмон гапирмас эди-ю, лекин ичида гап борлиги, музлаб кетгани, ичига мингта чиरोқ ёқса ҳам ёримаслигини сезишарди. Нима бўлди? Нима гап? Ҳеч ким билмас. Онахон ҳеч кимга сир айтмади, чунки бу айтадиган сир эмас! Паранжи зулмати йўқ бўлгани билан ҳали ҳам хотин-қизларга муносабат баъзи жойларда мана шундоқ расво эканлигини пайқай бошлади Онахон. Лекин минг афсус, ўзини доно, билагон деб юрган қиз ҳали жуда ҳам гўр эканлиги маълум бўлиб қолди. Райкомдан тезда кетиши лозимга ўхшади. Илгари кетмоқчи бўлган бўлсам ҳам, энди кетмайман, деди ўзига-ўзи. Кетмайман! Ҳаёт ҳақиқатини мен ўз кўзим билан кўраяпман. Дардни ўз танида синаб кўрган қадимги бир врач ҳақидаги китоб ёдига тушди. Бу китобни ким ёзганини эслолмади. Тулкига ўлим келтирадиган унинг чиройли мўйна-териси бўлганидек, эҳтимол, менга бахтсизликлар келтираётган — менинг ёшлигимдир! Чоққиллаб юрган бўстону майсазорлар ичида чўкиртаклар борлигини билмабман. Улардан бири менинг товонимга порт кириб, жонимни суғуриб олди. Чиройли қизларга кўз олайтириб, ўз ҳирсларига қурбон қилмоқчи бўлганлар, хотинбозлар бу дунё фақат шундан иборат, десалар керак. Бу «буқалар» жамиятда жуда ҳам хавфли нарса эканини фаҳмлай бошлади. Онахон энди бошини кўтариб юролмайдими? Бу сир абадул-абад сирлигича қолиб кетаверадими? Энди у жаҳлдан тушиб, асаби жойига келгач, оҳу надоматлар ўтиб, ўзини босиб олгач, яна Тойлоқов пайдо бўлиб, бўлар иш бўлди, нима хоҳласангиз топиб бераман, тақдир шундай экан... мен билан яқин сирдош бўлиб юраверинг, менинг ўйнашим бўласиз, дейдими? Йўқ! Онахон кафтлари билан кўзларини бекитди. Қандай разолат! Наҳотки, ғурур, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, фахр йўқолиб кетди?! Наҳотки мен бир ифлоснинг қўнгил ҳуши, роҳатининг сабабчисига айланиб қолсам! Йўқ! Йў-ў-ў-ў-ўқ!! Бундай бўлиши асло мумкин эмас!

Марҳум Қиличбой, унинг дадаси Улуғ Ватан уруши ҳақида, жанг эпизодлари, кўрган-кечирганлари ҳақида кўп гапирарди. У вақтда Онахон ёш бўлишига қарамай, баъзи ҳикоялар ҳамон ёдида. Курск шаҳри ёнида кескин жанг кетаётганида, кунлардан бир кун взвод командири блиндажга югуриб кириб сув сўрабди. Юраги куйиб кетаётганини айтиб, сув сўраган. Дарҳол унга кружкада сув тутишган. Командир энтикиб сув ичаркан-у, лекин ичган суви томоғидан яна гимнастёркаси — қонли кўксига оқиб тушаверган. У тик турган ерида, икки, уч кружка сув «ичиб», гўё қониққандай бўлиб, қайтадан қўлига тўппончасини олиб чопаетган ерида ҳолдан кетиб йиқилган. У ўзининг томоғини осколка ўпириб олиб кетганини, ичган уч кружка сув ерга тўкилганини билмаган. «Юраги куйган» офицер, отасининг йиғирма беш йилдан буён кўз олдида турарди... Бу бўлган воқеа! Унинг отаси шу офицер ҳақида кўп гапирарди. У бир неча минут бўлса ҳам яшашни, курашишни истаган. Бу оғир дамларда Онахон хаёлига ўша, томоғини мина олиб кетган офицер келди. Шу ҳаётни деб одамлар жонидан кечган.

Улар ҳалок бўлганида ҳали Онахонлар она қурсоғида ҳам йўқ эди. Инвалид бўлиб жангдан қайтган бир колхозчининг фарзанди у! У одамлар ўз айшу ишратлари учун жонларини қурбон қилмагандир! Улар ўз қизлари тенги ёшларни турли найранглар билан номусига тажовуз этмаганлар! Улар паст, жирканч одамлар бўлмаганлар! Улар чин инсонлар эди. Бу воқеани агар унинг акаси Кунтуғмиш эшитгудай бўлса, нима бўлиши маълум. Чўлининг ҳам Тойлоқов калласини сап-чадек узиб келиши ҳеч гап эмас.

XXVII боб

Мудҳиш ҳикоя, йўқ, бу — аччиқ ҳақиқат!

Илдиздаги бузоқбоши бутун бир дарахтни қуритади. Шу сабабли, ғўзамиз илдизидан бузоқбошими ёқи қорадрингми, бари бир, уни олиб ташлаш керак!

Қиш кунларининг бирида, заготскотга комиссия келиб, иш текшириляётгани ва бу комиссия ҳайъатида Райкомхон опа Итолмасова борлигини Кисловодскдан қайтиб келган Онахон эшитди. Орадан икки кун ўтмасданоқ, эрта билан Онахон ёнига кирган опа унинг қулоғига Тойлоқовга нисбатан эҳтиёт бўлиш кераклигини, олиб келган нарсаларини олмасдик ва иложи бўлса Жўрақулов ёнига киритмаслик лозимлигини айтди. Шундан сўнг мудҳиш бир ҳикояни айтиб берди:

Бу воқеага беш йилча бўлган. Тойлоқовнинг хотини Латофатхон оғир ётарди. Уч боласи, онаси ва бошқалар атрофида парвона. Шундай кунлардан бирида у катта қизини чақириб: «Хафа бўлма, эҳтимол тузалиб кетарман,— дебди.— Менга ўхшаб касал бўлганларни биламан. Тузалиб кетишган... Уканг кўчадами? Ким билан ўйнаяпти? Кўчанинг ўртасига тушмасин, машиналар ўтиб туради!» Катта қизи «хўп бўлади, ойижон», деб сал чиройини очибди. Она учун шу кераклигини сезиб, бошини кўтариб, онага жилмайибди. Булар бари сунъийлигини сезса ҳам, она-бола бир-бирларига табассум қилишарди. «Ҳозир даданг кирганларида чиқиб, уканга қараб тургин. Кечаги айтган гапларимни ҳеч қулоғингдан чиқарма. Менга ҳар хил маросимлар қилишади, ўшанда ўқишдан совиб кетмагин, ўзингни ўтга-чўғга урмагин. Бошқалар кўпроқ иш қилсин...» Ёш Малоҳат яна хомуш тортиб, кўзига ёш олади: «Ойижон, ундоқ деманг. Мен қўрқиб кетяпман». «Баъзи гапларни сенга айтиб қўйишим керак. Катта бўлганигда бировнинг мол-дунёси, ота-оналарининг фалончи эканлигига қарамагин, ўқиган, ичкилик ичиб юрмайдиган меҳнаткаш йигитга теккин. Нафасим тиқилиб кетяпти, шунинг учун юрагимдаги гапни гапириб олишим керак». «Доктор чақирайликми, ойижон?» «Йўқ, ҳеч нарса кёрак эмас. Даданглар киргунларигача ёнимда тургин», Малоҳат каравот четига ўтириб, беихтиёр онаси оёқларини уқалай бошлади. «Ойижон, оёгингизга грелка қўяйми, совқотиб қолибсиз?» Латофатхон жим, ўйламсираб қолди: ҳа, демак, оёқ совий бошлаган. Лекин шу лаҳза жовдираб турган қизига жилмайди: «Малоҳатой, зарари йўқ. Дард шунақа-да, баъзан иситма чиқарасан, баъзан совийсан. Агар грелка қўяман десанг қўя қол», деди она салмоқлаб. Унинг тили ҳам негадир ғўлдираб, бошқача чиқарди. Малоҳат тезда грелка олиб келиш учун ташқарига чиқиб кетди. Қизнинг безовта бўлаётганини сезган кампир жон ҳолатда ошхонада тахта-ўқлоғисини қўйиб, Латофатхон ётган хонага югурди. Енгларини шимарган, тирсагига қўли ун бўлган кампир ичкарига кириб, қизи ёнига келди. Уч қават ёстиқда деворга қараб ётган Латофатхон бошини қайириб, онаси-

га қаради: «Яхшибек акам келмадиларми?». «Ҳозир келиб қолади», дея қизини тинчитди кампир. Грелкага иссиқ сув қуйиб рўмол билан ўраган қизи югурганча онаси ёнига кирди. У қайноқ грелкани онаси оёқларига қўйди. Кампирнинг ишораси билан пиёлага шиша банкадан узум суви қуйиб, онасига узатди. Юрак ўйноғи кампир яна ошхонага чиқиб кетгач, Латофатхон қизини ҳам дарсини тайёрлаш учун ўз хонасига киритиб юборди-да, кечадан бери келмаётган эрини кутиб, хаёлга чўмди. Бу уйлар унинг отасидан қолган. Мана шу фанер орқасидаги йўғон хари-ларни мардикорлар арқон солиб кўтараётганида отаси ёнида қўрқиб юрагини ушлаб турган эди. Уша пайтда ўзи институтнинг охирги кур-сида ўқирди. Келаси йили иморат алебастр билан сувалаётганда инс-титутни тамомлади. Тойлоқов одам қўявериб, бошини айлантириб, охи-ри уйланди. Эрининг мансабдорлар атрофида гирдикапалак бўлиши, шамолнинг боришига қараб иш тутишини яхши биларди.

Шу пайт эшик ғийқ этиб очилиб, эри кириб келди. Аёл эрини бето-қатлик билан кутиб ётарди. Наҳотки у ўлиб кетади! Ҳеч кимнинг ўлги-си келмаганидек, Латофатхоннинг ҳам муглақа ёруғ дунё билан видо-лашгиси келмасди. У ёруғ дунёда доимо қувнаб юришни истарди. У жуда кўп кунларини ғам-андух билан ўтказиб, соғ эканлигида қувнаш-нинг қадрига етмай, арзимаган нарсаларга ҳам хафа бўлган эди. Ҳа-садгўй бир дугонаси уни сиртдан ёмонлаганини эшитиб, бир ҳафта куйиб юрган эди. Нега керак экан! Кўйлагини машиначи ёмон тикка-нида ҳам хафа бўлган эди. Нега хафа бўлган экан! Коса ўлгур синса синарди-да. Нега у ўшанда қизини уришди?! Нега кунларнинг қадрига етмади?! Нега ҳар куни қувнаб, хандон уриб юрмади? Бир бурда нон, бир пиёла сув билан кишининг қорни тўядику! Нега у ҳар куни қув-намади? Нега у уйда ётди, танига офтоб тушиб туришидан завқланма-ди?! Тойлоқов ҳам бошқа хотинлар билан юриб, уни куйдирди. Мана энди минг-миллион йиллар у тупроқ қатламида ётади; ярқираган оф-тобни ҳам, ойни ҳам кўрмайди. Шабадалар, оқар сувлар шариллашини эшитмайди. Гуллару ғиёҳларга тикилмайди. У ўз болалари Малоҳату Роҳату Омонбекни кўролмайди. Энг даҳшатлиси мана шу! Улим деган нарса бир қаттиқ оғриқ бўлса-ю, шу билан ўтиб кетса, Латофатхон бу қаттиқ оғриққа чидарди, лекин ҳаётдан тамом узилиб «у дунёга» кетиб, болалари жамолидан маҳрум бўлаётганига асло чидолмасди...

Дарҳақиқат, хона эшиги ғийқ этиб очилиб, Яхшибек Тойлоқов келди.

— Қалай, тузукмисан?

— Анча тузукман.

Яхшибек хона четигади стулга ўтирди:

— Чақиртирган экансан?

— Ҳа.

— Бирон еринг оғрияптими?

Латофатхон бир лаҳза жим бўлиб, кейин эрига мурожаат этди:

— Менинг сиздан илтимосим бор... — бу гапни жуда секин айтди.

Негадир у ўлим тўшагида ҳам эридан қўрқиб айтди бу гапни.

— Нима экан? Майли, айт.

— Мен ўлганимдан кейин, биламан, уйланасиз. Лекин менинг болаларимни турткиламайдиган яхши одамга уйланишингизни истай-ман. Уша, сизнинг қўлингизда ишлайдиган жувонга эмас! У менин бахтининг кўролмаган, ёмон шахс! Менинг болаларим унинг қўлига тушмаслиги керак! Уйимга у кирмаслиги керак! — Илтимосим шу.

— Э, бунақа гапларни қўйсанг-чи! Тузалиб кетасан, ҳаммаси яхши бўлади. Ёмон нарсаларни ўйлама!

— Менга сўз беринг, илтимос қиламан, менга сўз беринг. Шу жуда керак.

— Сўз бераман. Ота-онам ҳаққи...

— Раҳмат! Болаларни сизга топширдим, доимо саломат бўлинг! Болаларингиз бахтига кўп яшанг.

Тойлоқов бир муддат бошини солиб ўтирди. Қизи, қайнонаси кириб, овқат тайёр бўлганини айтишгач, у ўрнидан туриб, қатта хонага чиқди. Малоҳат онаси ёнига кириб, яна одатдагидек оёқларини уқалай бошлади.

Эртасига кундуз соат бирларга борганида Тойлоқов ишхонасига уйдан қўнғироқ бўлиб, хотини қазо қилганини айтишди.

Марҳума тупроққа топширилгандан кейин, барча расм-русмлар қилиниб, кетма-кет болаларнинг «шоми ғарибони» бошланиб кетди. Уй ҳувиллаб қолди. Уч фарзанд муштипар бувиларига суяниб қолишди. Баъзида кеч келадиган оталари атрофида парвона бўлишар, қошқовоғига қарашар, лекин у ҳамма вақт «масъул иш» билан банд бўларди. Лекин Тойлоқов сўзида турмади, кўп ўтмай ўша жувонга уйланди. Хотини тириклигидаёқ шу аёл билан ўйнашиб юргани баъзи кишиларга маълум экан. «Ота-онам ҳаққи...» деган гаплар бир пул бўлди. Катта тўю томошадан кейин у жувон худди Латофатхоннинг каравотига ётди. Энг ёмон армон шу бўлдики, тўй куни Тойлоқов катта қизи Малоҳатга базм пайтида «иккинчи онанг»га илгари тайёрланган чиройли гулдастани олиб бориб тақдим этасан, деб тайинлади. Ота сўзи ҳамма вақт қонун эканлигини Латофатхон болаларига тайинлаб келган эди. Ота-онага нисбатан катта ҳурмат туйғуси билан тарбияланган Малоҳат ота сўзини бажарди. У ҳовлида, пақирдаги сувга солиб қўйилган гўзал гулдастани базмда ҳамманинг кўзи олдида олиб бориб, келиннинг олдига қўйди-да, йиғлаганича орқасига қайтиб, уйга кириб кетди. У шу ётганча ярим кечагача пиқирлаб йиғлаб ётди. Бувиси, сингиллари шунча овутишса ҳам бўлмади. У ҳамма ишга ҳам чидаб, қаноат қилган эди-ю, лекин отасининг зўрлаб, янги онангга гулдаста тақдим этасан, дегани мислсиз оғир бўлган эди...

Тойлоқов ҳозир бу жувон билан ҳам ажралишган. Бунга сабаб унинг ҳадеб бошқа хотинлар билан юравериши бўлибди. Заготскотга келган ревизия ва Онахонга қилган жинояти Тойлоқовни питиллатиб қўйди. У ҳамма кучни ишга солди. Энг яқин кишиси, «маҳрами» Сафоқул Остонақуловга қандай бўлмасин Жўрақуловни қўлга олишни топширди.

* * *

Термиздаги марказий поликлиника Ҳотам Жўрақуловга тезда Кисловодскка, «Ўзбекистон» санаторийсига бориб дам олишни маслаҳат кўрди. Даволаниш ҳам ўша ерда бўлар экан. Электрокардиограмма илгаригига нисбатан анча ёмон чиқибди. Врачларга қулоқ солмай илож йўқ, улар саломатлик посбони! Консилиум қарори — бюро қароридек қатъий! Жўрақулов кулиб, рўпарасида турган оқ халатли кўркам аёлнинг сўзига асло бўйин товлолмади.

— Қишда ҳам курортми? — кулди Жўрақулов.

— Уртоқ Жўрақулов, сиз хонатлас кўйлагингизни, бриллиант узугу тилла тақинчоқларингизни намойиш қилиш учун бормайсиз! — деди врач, — юрак билан ўйнашиб бўлмайди! Жуда чарчагансиз...

— Тошкентга боришдан керак. ЦКнинг Пленуми бор. Пленумни ўтказаману ундан кейин, ўшанақаси Кисловодскка кетаман.

— Мумкин эмас! Биз рухсат бермаймиз бунга!

Жўрақулов сарак-сарак қилиб, поликлиникадан чиқди, машинасига ўтириб, районга жўнади. Бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деди ўзига-ўзи. У тўғри уйига келиб, хотини Гулжаҳонга бор гапни айтди.

Бормайдиганроққа ўхшаб гапирди. Лекин Гулжаҳон бориш тарафдори эди.

— Қиш бўлса бўлар, менга деса тош ёғмайдими! Борамиз! Ҳамма нарсадан соғлиқ керак! — деди ҳаяжонланиб, — иш, иш дейсиз. Сиз ётиб қолсангиз иш тўхтайдими! Райкомнинг секретари битта сизми?! Дунёда қанча райком секретарлари бор; ўшалар ҳам ўз жонига ўзи қасд қилиб юрганмикан? Пахтанинг пулини оладиганлар ҳам бор, орден олиб обрўсини оладиганлар ҳам... Сиз кексайганингизда тилингизни осилтириб, дам далага, дам Термизга, дам Тошкентга югурганингиз-югурган!

— Ҳой, оғзингга қараб гапир! — деди Жўрақулов бирдан тутуқиб, — орденим бор, шу етади! Сен ундақа ичи қора бўлма!

— Нега бўлмас эканман, ҳар йили район пахтани бажарса-ю, кечани кеча, кундузни кундуз демасангиз-у, сизга тангадек бир нарса чиқмайди! Лекин бошқалар оляпти-ку?! Кўряпмиз! Уроқда йўқ, машкоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўладиганлар бор... Буюрмагурлар!

— Бас! Курортга борамиз! Тайёргарлигингни кўравер. Кисловодскдаги ўша машхур врач уч йил сурунка келмасангиз бўлмайди деган эди.

— Бу бошқа гап. Одам дунёга бир марта келади!

— Тушунарли. Бу масалани ҳал қилдик! Ортиқча гапларнинг кераги йўқ! Лекин, Гулжаҳон, сендан илтимос қиламан, кетишимизни ҳеч кимга айтмайсан. Ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайсан. Мабодо баъзи «ернинг тагида илон қимирласа биладиганлар» бирон нима кўтариб келса, қайтарасан! Агар олганингни билсам, ўша Кисловодскда инфаркт бўламан, мени рух тобутда қайтариб олиб келасан! Бу гап жуда муҳим! Тагин анави Остонақуловнинг курортга боришидан бўлмасин!

— Нафасингизни шамол учирсин. Ҳа, бўпти! — деди энсаси қотиб Гулжаҳон, — бизлар Остонақуловдек беш қўлимизни оғзимизга баробар тикқанимиз йўқ. Йўлга озгина этми, анорми... олиб келишса нима бўпти?! Сиз шунақа бўлаверинг, болаларингизнинг кийимида сон йўқ, емиши ҳам мояна устига...

— Сен мега азоб бериб, яна касал қилмоқчимисан?!

— Сирасини айтаман-да, бошқалар бизчалик бунақа эмас-ку...

— Ба-а-а-с!

Бир муддатдан сўнг улар ўртасидаги айтишув тўхтади.

Сафоқул Остонақулов ҳар йили курортга борарди. Бу одамнинг исми эмас, фамилияси жанубий районларда «машхур» бўлиб, ўн йиллардан буён оғиздан тушмасди. Бу одам замонанинг зайли билан район миқёсидаги мансабдор бўлиб қолганидан сўнг хушомадгўйлар унинг уйига ҳар хил нарсалар ташлаб кетадиган бўлган. Бу иш секин-аста авжга миниб, кейинчалик у жуда ҳам ўрганиб қолган эди. Курортга боришни бир оғилгари ҳаммага маълум қиларди. Бир ҳафта қолганида идорада «мажлис» қилар, мажлисга деярли ҳамма «ёр-биродарлари», гумашталари, Тойлоқовга ўхшаган ёғлиқ ерларда ишлайдиганлар; винзавод, ёғзавод ва ҳоказоларнинг директорлари эди. Мажлис асосан номига-ю, лекин битта-битта кириб чиқишиб: «Хўжайин, курортга борар экансиз, эшитдик, арзимаган нарса...» деб қоғозга ўроғлиқ «нарса» ташлаб кетишарди. «Хўп, хўп, дўстим, мен ҳам вақти келиб сиз курортга борганингизда узаман-да!» — деб олаверарди. Шундай қилиб «мажлис»га келганлар берадиганларини берар, Остонақулов оладиганини олиб, бир қисмини сейфга қўйиб, бир қисмини уйига олиб кетар эди. Чамадонини анору, қазию саримсоқ пиёзга, ҳамёнини пулга тўлдириб, курортга борар эди... Остонақулов учун энг қийин нарса ўша «совғалар» ўралган қоғознинг рангини билиб солиш. Газетага ўралганмиди, латтага ўралганмиди, кепак қоғозга ўралганмиди... Шуни

эсда сақларди. Чунки, «совға»нинг чўғига қараб, кейинчалик ўша одамларга муомала қилинарди. Яхшироқ «совға» қилган «умрлик қадрдон»га қўлидан келган ҳамма «яхшилик»ни раво кўрарди. Жўнроқ нарса олиб келганлардан куларди, шуни ҳам қоғозга ўрайсанми, номард! Мунча паст кетдинг, бунақада сен билан ишлашиб бўладими, дерди. Энсаси қотиб, бу одамга унча яхши муомала қилмасди. Унинг «косасини оқартирмасликка» уринарди.

Бундан икки йил аввал, эрта билан Қисловодскдаги санаторийда нонуштадан кейин, ҳовлидаги фонтан атрофида тўрттадан, бештадан бўлиб тўпланишиб турадиган дам олувчилар ўртасида «ўртоқ Остонақулов» келаётгани ҳақида гап тарқалди. Иккинчи корпусдаги профессор турган люкс хона унга ажратилди. Кекса профессорни бошқа хонага кўчиришди. Ухлаб ётган чолни ҳамшира ҳаш-паш дегунда кийинтириб, чамадонларини ҳам қўшни хонадагилар ҳашар қилиб, йигирма минутга қолмай кўчириб қўйишди. Мункиллаган чол ҳайрон: ким келаркин? Остонақулов деган одам ким экан? Шундоқ одам бўлсаю мен билмасам?! Профессор деярли барча маданият арбобларини танир, кўпларини даволаган эди. Аммо «ўртоқ Остонақуловни» эшитмаган экан. Демак, бир томони бордирки, етмишдан ошган бир кишининг чамадонини кўтартирди. Бўлмаса, иккала хонанинг ҳам путёвқада кўрсатилган нархи бир хил эди. Кекса профессорнинг боши қотиб юрди. Эртасигаёқ санаторий маъмурияти Сафоқул Остонақулов фирибгарлик қилиб, кекса одамни нотинч қилганидан ҳафа бўлиб, уни идорага чақириб қойишди. Иккинчи бундай қилмаслигини айтиб, кечирим сўрагани сабабли ҳамда узоқ бир райондан келганлигини ҳисобга олиб, кечиритди. Бош врач уни кўрганида энсаси қотарди.

Остонақулов икки юзидан қон томиб турган, юмалоқдан келган одам. Унча-бунча киноя, кўнгилга оладиган гаплар билан иши йўқ, тўқим мижоз, электрокардиограммадан чиққан ленталарни кўздан кечирган врачлар кулишарди — бу юрак эмас, паровознинг поршини-ку! Агар машина-пашинанинг тагида қолиб ўлмаса, бу Остонақулов ҳеч қачон ўз ажали билан ўладиган одам эмас, дейишарди. Бунга санаторийнинг нима зарурияти бор, деб кулишарди. Зарурати бор: нега зарурати бўлмасин? У санаторийга келиб, люксхонага жойлашиб олгач, ҳар куни пастга тушиб нарзан суви ичиш эмас, ювилер магазинларини айланиш, ўтгиз километрча наридаги «Макр ва муҳаббат қасри»га бориб, кабоб буюриб, кечгача ичиш, карта ўйнаш ва ҳоказолар учун келган эди. Остонақуловнинг курортга келган кунидан бошлаб, бу ерда даволанувчилар унинг ҳақида турли ҳикоялар тўқишар, уни «наслдор кўчқор» дейишарди. Санаторийда даволанаётган баъзи кишилар шу замонда шундай молтабиат бўлиб юрадиган одам ҳам бор экан, деб ачинишарди. Ўзбек халқи дунёга ибн Сино, Беруний, Самарқандий, Улугбек, Бобиру Навоийни берган, Темур Маликдек, саркардаларни берган, ақл бовар қилмайдиган маданият обидаларини яратган меъморларни берган улуг халқ, дейишарди. Лекин курортга ишлаб чарчаганлар бориши керак, юлдузни бенарвон урадиган баъзи фирибгарлар эмас! Сафоқул Остонақулов келгандан буён икки марта ванна қабул қилган бўлса, ҳар сафар шу ердаги фаррош хотинга пул берарди. Кўзлари ола-кула бўлиб кетган ходимлар пулни оларини ҳам, олмасини ҳам билмай, лол қотишарди. Ҳа, нима, бир нодон келиб, ҳаммаёқда пул сочса нима қилиш керак? Олиш керак, дейишарди кулиб. Илгарилари келганида ҳам арчага димланган кабобу ош, арман коньягию даштнавод анори ўртада, карта ўйини авж олган эди. Ёнида келган шотири дутор чалиб, аския айтиб, дилхушлик учун атлас қўйлак кийиб, ўйнаб ҳам бериб турарди.

«Остонақуловнинг курортга бориши» деган нақл мана шу воқеа-

лардан кейин яратилган. У Сурхондарё томонларда ҳозир оғиздан оғизга ўтиб юрибди.

Зарур ишлари бўлишига қарамай, врачлар маслаҳатига кўра Жўрақулов хотини Гулжаҳон билан бирга якшанба куни самолётга чиқадиган бўлди. Бир ҳафтадан кейин бўладиган пленумга иштирок этолмаслигига ачинди. Чунки, Тошкентда, жанубий районларда ингичка толали пахта экиш ишларини яна ҳам юқори поғонага кўтариш ҳақида муҳим гаплар бўларди. Жўрақулов райкомнинг иккинчи секретари, район ижроия комитетининг раиси билан гаплашиб олди. Онахондан ҳам ҳамма ишга қўз-қулоқ бўлиб туришини илтимос қилди. Шахсий ҳаётидаги бахтсизлик юрагига алам солиб турганида, руҳий галаёнлар авж олганида, отаси ўрнида ота бўлган қадрдон бир кимсанинг отпускага кетиши Онахоннинг ҳам юрагини увиштирарди. Лекин бу одамнинг ниҳоятда чарчагани, ҳозир бору эртага йўқ бўлиб қолишидан қўрқиб, дам олиб, даволаниб келишини жуда истарди. Айниқса Қисловодскдаги «Ўзбекистон» санаторийси юракни даволашда тенги йўқ жой эканини ўз кўзи билан кўрди. Бу одам юрагини чангаллаб қолсаю баъзи хунгазорлар айшу ишрат суриб юрса яхшими! Бу, адолатсизлик!

— Хотиржам бўлаверинг, Ҳотам Жўрақулович, ҳамма айтганларингизни бажариб қўяман. Яхши дам олиб келинглар, — деди Онахон.

— Яшанг, қизим, раҳмат! Ҳар куни келинг, иккинчи секретарга астойдил қанот бўлинг. Илтимос қиламан.

— Хўп, албатта.

Якшанба — тиним куни эрта билан ҳавони булут қоплаб, қаттиқ шамол турди. Самолёт кўтарилармикан, кўтарилмасмикан, деган фикр Жўрақулов билан Гулжаҳон опани ўйлатиб қўйди. Лекин бари бир Термизга жўнашди. Самолёт ўз вақтида учадиган бўлди. Бир соатча вақт борлиги учун улар катта зал ёнидаги депутатлар хонасига кириб ўтиришди. Эндигина бир пиёла чой ичишувди ҳамки, эшикдан Сафоқул Остонақулов кириб келиб, Жўрақулов чамадони ёнига яна бир чамадон қўйди. Бу одам ҳам Тошкентга кетаётган экан, деб хаёл қилди Жўрақулов. У келиб Ҳотам Жўрақулович билан куюқ омонлашди, бир муддат омон-эсон қилиб саломатлигини сўради. Қўлни қўйиб юбормай силтаб туриши бозордаги далолларнинг «бор баракаси»га ўхшаб кетарди. Жўрақуловнинг энсаси қотиб, қўлини тортиб олди.

— Ҳа, йўл бўлсин? Тошкентгами? — Жўрақулов сўради.

— Й-ў-ў-қ, шундоқ...

— «Шундоғи»нгиз нимаси?

— Сизни кузатгани чиқдик...

— Омон бўлинг, — деди Жўрақулов ёнида ўтирган Гулжаҳонга қараб қўйиб. Мана «Остонақуловча курортга бориш» бошланяпти, деган маънони берарди бу қараш. Ҳали қараб тур, худди ўшандай бўлади! Кетаётганимизни қаёқдан билди экан бу одам? Жўрақулов ўйланиб қолди. — Овора бўлибсиз-да, шундоқ совуқ кунда! Мен ўғилларимни ҳам аэропортга чиқишини истамаган эдим. Оббо, Остонақулов-е!

Остонақулов мамнун, эркаланиб, гувраниб кулди:

— Ҳотам ака, сизнинг характерингизни биламиз, сиз бунақаларни ёқтирмайсиз. Лекин бари бир отамизсиз, бир қошиқ қонимиздан кечасиз, самолётга чиқариб қўямиз, и всё! Шундоқ қилмасак кўнглимиз ўрнига тушмайди. Бизнинг бундай ишларимиз сизга ёқмаслигини ҳам биламиз! Иложимиз йўқ! Урганганмиз. Ахир биз сурхондарёликмиз! Отамиз кўрортга кетармиш-у, бизлар уй-уйимизда печкани қучоқлаб ўтирсак, одам бўлдикми? Одамнинг ўлгани яхши бунақа беоқибат бўлгандан! Йўқ, сиз хафа бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам биз бунга йўл қўёлмаймиз!

— Ана холос, ойиси, мен сенга айтмадимми!

— Ҳотам ака, оғир бўлинг, — деди Гулжаҳон. — Сиз, дарҳақиқат, районнинг отасисиз. Одамда оқибат ҳам бўлиши керак. Остонақулов акани ранжитманг!

— Оббо сен-е! Мана, айтмадимми! Айтганим тўғри чиқади, албатта, тўғри чиқади! — деди Жўрақулов хотини қулоғига шивирлаб.

Самолётга чиқиш пайтида қаёқдандир Яхшибек Тойлоқов ҳам пайдо бўлиб қолди. У дарҳол Жўрақулов қўлидан чамадонини олди. Йўқ, йўқ, деганига ҳам қарамай, Тойлоқов билан Остонақулов чамадонларни самолётга чиқариб қўйишди. Хайрлашаётганда Тойлоқов Жўрақулов қулоғига озгина пул олиб келганини айтди. Жўрақуловнинг ранги оқариб, э, эсингизни едингизми, деб тезда самолётга чиқиб кетди. Райкомнинг иккинчи секретари билан катта ўғли Пўлатжон ва яна бошқа қадрдонлари кечикишиб, самолётга чиқишаётганда етиб келишди. Лекин Жўрақулов уларни кўриб, самолётдан тушди. Гулжаҳон жойида ўтираверди, чунки учувчи унинг овора бўлмай жойида ўтиришини илтимос қилди. Тўпланганлар билан Жўрақулов қўл қисишиб, қучоқлашиб хайрлашгач, яна қайтадан самолётга чиқди. Гулжаҳон ая туйнукдан уларга қўли билан имо қилиб турди. Самолёт ҳавога кўтарилгач, Жўрақулов пальтосини ечиб қўймоқчи бўлиб, ўрнидан тураётганида беихтиёр чўнтагига қўлини тикди. Қандайдир қоғозга ўроғлиқ бир нарсани сизди. У қайтадан жойига ўтириб, чўнтагидаги ўроғлиқ нарсани олди. Хотинига кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан очди. Маҳкам ўралган қоғоз ичида юз сўмлик, эллик сўмликлар тахланиб, яхшилаб қоғозга ўралган эди. Жўрақулов яна қоғозни ёпиб, биров кўриб қолмасин, дегандек чўнтагига солди.

— Кўрдингми?! Бу нима?! — деди хотини қулоғига оғзини олиб бориб, самолёт гуриллашидан овози аранг эшитиларди.

— Пулми?

— Ҳа. Айтмадимми сенга?

— Нима қиламиз энди?

— Ҳе, энағар!.. Аблаҳлар! Менга пора берибди-я! У фирибгар пальтом чўнтагига солиб қўйибди. Билмай қолибман. Даюслар!

— Оғир бўлинг.

— Шундоқ қайтариб олиб келамиз! Кейин улар билан гаплашман! Сен, бир нарса олиб беринг, деб мени қийнамайсан! Виждонимизни сотиб олишмоқчи-я! Ҳали мен уларга кўрсатиб қўяман!

Оқ булуғлар тепасида, етти минг метр баландда Жўрақулов хуноб бўларди, куйинарди. Иложи бўлганида самолётни тўхтаттириб, орқасига қайтиб борарди. Лекин бунинг иложи йўқ.

— Мен уларга кўрсатиб қўяман!

— Дадаси, ўзингизни босинг, икки йўл ўртасида кетяпмиз.

— Э, мен ҳамма вақт икки йўл ўртасида кетаман! Юраги хаста бир одамни қийнашмаса нима қиларкин? Эзиламан. Атрофимда нобороқ одамлар борлигини кўриб хафа бўламан. Бу нима деган гап?! Фезлим шунақалигини билишади, жуда бўлмаганда менга тегмай жим юришса нима бўлади? Ваҳоланки курашишим керак. Улар мендан ҳам ҳайиқмайди-я! Химикатга ўрганган қорадириг, ҳашоратига ўхшайди...

— Сизсиз бир нима иш қилишолмайди. Шу сабабли сизга...

— Ана энди сен менга ҳақиқатни айтдинг. Мен ўзимни «фезлим шунақа» деб юрардим. Нега? Демак, мендан нарида юришин. Мендан нарида бўлган ишнинг менга дахли йўқ, демоқчи бўляпман. Йўқ. Гулжаҳон, бундай бўлмайди! Мен уларнинг илдиз-пилдизларини суғуриб ташлайман! Битта ярамас бузоқ бутун подани булғайдим!

— Дадаси, жим бўлинг, самолёт қалқияпти! Қўрқмайми? Ерга тушиб кетаётганга ўхшайди.

— Қўрқма, шунақа бўлади. «Ҳаво ўраси», дейди буни. Ҳеч қўрқмиш керак эмас! Мен ҳар учганимда шунақа бўламан.

— Вой, жуда ёмон бўляпти-ю! — Гулжаҳон Жўрақуловнинг қўлидан маҳкам ушлаб, унга суюниб олди.

— Билагимдан ушлайвер. Ҳеч нима қилмайди. Ҳозир ўтиб кетади, бу «качка». Ешлигингда аргимчоқ учмаганмисан?

— Э, ҳозир менинг эсимга аргимчоқ келадими?!

— Қўрқма! Бир нима бўлса мен жавобгар! Бирпасдан кейин ўтиб кетади. Ҳозир қўрқмай ўтирсанг бўлгани. Мен бунақа «качка»ларга ўрганиб қолганман. Бир нима бўлса мен жавобгарман!

Уларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. «Качка» ўтиб, самолёт яна бир меъёрада уча бошлагач, Жўрақуловнинг овози чиқди:

— Гулжаҳон, азизам, ўғилларимиз вақтида келиб, яхшилаб кузатиб ҳам қўйишмади-я!

— Ўзингиз, келманглар, тантанавозлик қилманглар, дедингиз-ку. Шундоқ бўлса ҳам, катта ўғлимиз чиқди. Кечикиб чиқди...

— Шундоқ қилиб, улар бир ярим соатга қолмай Тошкентга етиб келишди. Бунда ҳам икки соатча аэровокзал биноси ичида бўлишиб, билетларини расмийлаштириб, Минводи шаҳрига учишди. Яна оқ бўлутлар устида вағиллаб учиш, баъзан «качка»...

Жўрақулов чарчади, ортиқча гапирмай жим ўтирди. Бир муддатдан сўнг тили тагига валидол ташлади.

— Дадаси, нима қиляпсиз?

— Носвойимдан отиб олдим...

— Шу байталмонни зора Кисловодскда ташлаб, тамом қутулиб олсангиз.

— Кошки эди.

Қанча манзилу мароҳилни тай этиб, Кисловодск, «Ўзбекистон» санаторийсига етиб боришгач, жойлашиб олиб, жонқуяр врачлар кузатувида, нарзанлар, ванналар, ҳар хил даволар қабул қилиб, «храм воздуха» («Сафоарки»)га боришди. Врачлар парвона бўлди. Юрак дардининг моҳир мутахассиси кўркам врач Радомская Ҳотам Жўрақуловичга Сурхондарёдаги баъзи ишларни мутлақо эсламаслик, фақат яхшилик, саломатликни ўйлашни, бадантарбия хонасига боришни таъкидлади. Бўлмаса, бу ерга шунча узоқ жойдан «от-арава» қилиб келишнинг фойдаси йўқ, деди.

Бир-икки кун ўтгандан кейин улар эру хотин «Қизил тош», ундан кейин «Ойнақўл»га боришди. «Ҳибсдаги Иблис ёри»ни томоша қилишди. Бу ер иқлимига бир оз ўрганиб олишгач, «Храм воздух»га кўтарилиб, осмон кажавасида учишди. Яна бир кунни ўтказиб, «Севги ва макр қасри»га ҳам бориб, кавказча қабоб тановул этишди. Лекин, бари бир келиб тушган куннинг эртасигаёқ, тунда, Ҳотам Жўрақулович дўсти, иккинчи секретарь уйига телефон қоқиб, ишлар яхши, яхши дам олишгаётганини даромад қилди. Бошқа кимсага тушуниб бўлмайдиган тил билан самолётга чиқиб кетаётганида Остонақулов билан Тойлоқов чўнтагига беш минг сўм пул солиб қўйишганини айтди. «Ҳозирча бу гапни мутлақо ҳидини чиқарманг, шу одамларга эҳтиёт бўлинг, қайтиб боргандан кейин гаплашамиз,— деди.— Невараларимга совға-салом олишни ҳам болаларим тақиқлаб, фақат ўзингизга қаранг, дейишган эди. Мен, нодон, энди бу пулнинг қоровули бўлиб, йўқотиб қўймаслик учун эҳтиёт қиламан. Фикру хаёлим шунда бўлади. Қари нодонга ким ақл ўргатади, деганларидек, мен ҳам беташвиш юрмас эканман, дўстим. Мана аҳвол! Қари қиз овга чиқар, кетидан говға чиқар...»

Улар телефонда хахолашиб кулишди.

— Уша ерда сберкасса бўлса топшириб қўя қолинг,— деди у ёқдан иккинчи секретарь.

— У ўраган юз сўмлик, эллик сўмлик пулларни ўзи танийди. Керак бўладими дейман текширувда. Битта эллик сўмликда сиёҳ билан ёзилган рақам ҳам бор... Шуларни ўйлаб, хонага ташлаб кетолмайман, ёнимда тўппайтириб олиб юрибман! Йўқотиб қўяманми, деб қўрқаяпман. Жуда даҳмаза бўлди-да, дўстим. Бу ярамасларни девор тагига қатор тизиб автоматдан тариллатиб, отиб юборсангиз савоб бўлади. Хўп, хайр! Уртоқларга салом айтиб қўйинг!

Иккинчи секретарь ҳам, ўз навбатида, Ҳотам Жўрақуловичга яхши дам олишни, рафиқасига ҳам салом айтишини, диққат бўлмаслигини, ёмон нарсаларни ўйламаслигини, райондан ҳам хавотир олмаслигини, ҳамма иш яхши бўлишини, айтганларининг ҳаммасини ўрнига қўйиб адо этажакларини Тошкентга, пленумга ўзи боришини айтиб, унга соғлиқ тилади...

Курорт деган нарсани билмай, шундоқ ўтиб кетаётган Ҳотам Жўрақулович, мана, юрагига ором бериш ниятида Кисловодскка келди. Дўстлари: «Жонингда қасдинг борми, нега дам олмайсан, вақтида дам олишни ҳам билмайдиган партия ходимини етук ходим деб бўлмайди. Ишга жонкуярлик бунақа бўлмайди! Ваъда ҳам нафоси билан чиройли! Яхши ишлаб, яхши дам олишни ҳам билиш керак! Одам машина эмас, машинага ҳам мой сурилади, сен бўлсанг ишдан бошингни кўтармайсан! Филдирақларинг гупчаги қуриб, гийқиллайдиган бўлиб қолган. Бу аҳволда узокқа бормайсан! Сен, мирзатеракдай типпа-тик туриб қулайсан...» дейишарди. Ишшайиб кулиб қўядиган Жўрақулов дўстларининг гапи таъсир қилдими, мана курортда ўтирибди. Сурхоннинг тўпроғи оғирми, чамадон кўтариб, самолётга ўтириши ҳам қийин бўлди. Аммо Тойлоқов билан Остонақулов чўнтагига солиб қўйган беш минг сўмни сақлаш энг оғир иш бўлди. Кўм-кўк суви вижиллаб турадиган ваннада ётганда ҳам, нарзан ичгани истироҳат боғига тушганида ҳам, хаёли шими чўнтагидаги омонат пулда бўлди. Худди танидан бир нима ўсиб чиққандек зирқираб оғирди ҳам. Баъзан хаёл суриб, бу пора ҳақида ўйлаб кетарди; бир куни кечаси тушида уни йўқотиб қўйиб, босинқираб, Гулжаҳонни уйғотиб юборди. «Сабил қолсин ўша апериснинг пули! Сизнинг феълингизни билишса ҳам бу ярамаслар тинч қўйишмайди-я! Бошқа одам бўлганида бу пулни пок-покизасига туширарди. Ҳа, шунақа қилиб юрганлар бор. Уларга бало ҳам урмайди. Тушида безовта ҳам қилмайди! Сиз, Ҳотам ака, курортга дам олгани келганмисиз ёки ўшчаларнинг беш минг сўмини эҳтиёт қилиб сақлаб олиб бориб бергани келганмисиз? Менга беринг, мен асрайман!»

— Йўқ! — деди Жўрақулов жон ҳолатда, — сен йўқотиб қўясан, чатоқ бўлади!

— Олган пулинг ҳаром бўлгур аперис — искипилонлар! Бозорга боргудай бўлсанг мўлтонидай алдашади, бирни учга оласан. Қадим, тўртта қишлоқни босиб олиб, дунёни эгаллаб ётибман, деган Асфандиёрхондан ҳам ёмон улар! У кўзинг ру кўзингни ўяман дейди! Шу ҳам ўзбек бўлдими-ю, сурхонлик бўлмай ўлинглар! Хунгазор, тўнғиздай-тўнғиздай йигитлар шу ишни қилишса! Алдаркўса бўлгандан кўра без терганларинг яхши эмасми! — деди эрига раҳми келган Гулжаҳон тутақиб.

— Майли, — деди Жўрақулов, — бу ҳам ўтиб кетар. — Лекин ёмон ном чиқармасак бўлгани! Эл эътиборидан қолиш ўлимдан оғир. Шундан эҳтиёт бўлиш керак.

(Давоми бор)

Толиб Йўлдош

Т А Ъ З И М

Д илимда, тилимда бир ном-
нинг зикри.

Қуешдек 'мўътабар, заминдек улуг.
Азиз инсонлигим ҳурмати учун
Бу номга юракдан қиламан қуллуқ.
Табаррук тутаман севиб кафтимда,
Кўздек авайлайман, жондек пайпаслаб.
Асли насабимни сўраганларга
Шу номни айтсам бас, кифоя дастлаб.
Бу Ленин — жонажон мураббийимиз,
Жаҳон халқларининг пушти-паноҳи.
Шудир танглайимиз, бахт-ла кўтариб,
Зулматдан нур, зиё бор этган доҳий.
Авваллар ким эдик?.. Бу равшан бизга,
Ленин — номимизни оққа кўчирган.
Тақдири тамғали қулвачча эдик,
Бу қора қисматни Ленин ўчирган.
Биз одам саналдик Ленин туфайли,
Ҳа, бу ном биз учун ҳаёт мазмуни.
Кишилиқ қуёши, бузрукворимиз,
Ягона падар деб англаймиз уни.
Шу боис ҳар қачон Ленинни деймиз,
Унингсиз тонгимиз отмасди ҳеч вақт.
Ленин-ла кайфимиз мудом чоғ бизнинг,
Ишимиз унумли, оласимиз нақд.
У билан тўлиқдир насибамиз ҳам,
Манзиллар яқину, равон йўлимиз,
Ленинни деганда ҳаёл қаноти
Етмаган ерларга етар қўлимиз.
Ленин-ла яшаймиз, ишлаймиз бирга,
Бирга қайғурамыз эртамыз ҳаққи.
Бу, демак, ленинча партия бошда,
Олға одимлайдир Советлар халқи.

Эзгулик

Ўзбекнинг удуми ўзлигин эмас,
 Элу юрт тинчлигин сўрар қадимдан.
 Кекса-ёш таниш ҳол сўрашганида
 Соғ-омон бормилар, деймиз, қадрдон.
 Аввалам ёру оўст, биродарларнинг
 Саломат бўлмоғи бу катта бойлик.
 Муборак айёмда тинч, омонлик-ла
 Ҳамиша хотиржам юз кўришайлик.
 Даврамиз тўлсину тўкилмасин ҳеч.
 Шодликдан бошқани билмасин бошлар.
 Шували-жували, табаррук бўлиб,
 Юрайлик эртага бугунги ёшлар.
 Ишимиз олчидан бери бўлмасин,
 Меҳнатдан бахт топиб, зафар қучайлик.
 Пахтазор кўкида рекорд ҳосилнинг
 Янги фазокори бўлиб учайлик...
 Ўзбекнинг удуми қадимдан шундай,
 Қаранг, эзгуликка шу қадар ташна.
 Муборак қадаҳни тўлдириброқ қуй,
 Яхши тилакларга ичайлик, ошна.

Нон

«Номингдан ўргилай нон,
 Ўзингга зори қилма!»

Халқ кўшиғи

Нон шунчалар азиз, мўътабар,
 Упиб кўзга суртсак ҳам кам.
 Шу нон билан қаддимиз расо,
 Кўнглимиз тўқ, белимиз маҳкам.
 Ишимизда унум, барака,
 Кайфимиз чоғ, боиси шу нон.
 Ҳурматини бажо келтириб,
 Эъозласак, арзийди чунон.
 Нон борми? — Бор. Минг шукур, демак
 Маъмурликда ўтар кунимиз.
 Йўқ, тўқчилик кунда ҳеч қачон
 Уйламаймиз афсус, буни биз.
 Инсон хор-зор, парча шу нонда
 Қадр бўлган эҳ, бир замонлар.
 Уруш — очлик, оғир йилларда
 Ичда қолиб кетган армонлар...
 Кексаю ёш кўзи тўрт, ризқин —
 Қулоғига йлчаб олган пайт.
 Нон деганда кесак келган у
 Кунлар биздан узоқ хайрият.
 Элу юрт тинч, ҳаёт фаровон,
 Тўю ҳашам ҳар бир одимда.
 Оз бўлса-да ўтган кунни ҳам
 Унутмаслик керак, одам-да...
 Азиз тутуш керак, нон ахир,

Бу сизу биз—ҳаммининг иши.
 Бугун сероб, балки эртага —
 Ушоғига зор бўлар киши...
 «Нон бу олтин. Олтин — тош» деган
 Боболарнинг қадим сўзи бор.
 Нон қадрини тупроқ билан тенг
 Қилгувчининг қандай кўзи бор.
 Келинг, дўстлар, нонни жондайн
 Азиз тутиб, эъзозлашайлик.
 Нон ҳурмати, тўқ, тотувликда
 Камлик кўрмай узоқ яшайлик!

Бинокор

Бинокор — бунёдкор, яратувчидир,
 Қуёшга ердан нур таратувчидир.
 Бинокор санъатин абадийлиги —
 Унинг заковати, идрок кучидир.
 Бинокор деганда кўз ўнгимизда
 Нурамас бинолар қаддини ростлар.
 Авлоддан авлодга ўтиб неча минг
 Йиллардан обида бўлган мерослар —
 Жонланиб сўзлайди узоқ ўтмишдан,
 Ҳар гишти бир китоб, тарих бус-бутун.
 Шу тарих етказган бобокалонлар
 Омонатин бизга кўҳна қўр-қутин.
 Шу тарих туфайли аجدодларимиз —
 Кимлигин, қудратин идрок қиламиз.
 Шулар деб биламиз кўкни паст этган,
 Буюклар буюги бизнинг қибламиз.
 «Самарқанд сайқали рўйи замин аст» —
 Ҳофиз ҳам қаламга олмаган бекор.
 Жаҳонга шуҳрати кетган Хивамиз
 Меъморлари бизнинг боболар — девкор.
 Биз йўқдан бор этган тадбиркор
 халқмиз,
 Қасбимиз қуришдир, тиклаш, бор этиш.
 Кечани кундузга улаб меҳнат-ла
 Кишилиқ ҳаётин бахтга ёр этиш:
 Муборак Тошкентдек янги кийдириш,
 Яшнатиш кундан-кун гул ўлкамизни.
 Бинокор ўғлининг шиори шудир,
 Бу ишга тутганмиз тенг елкамизни.

Етуклик

(10-СИНФНИ БИТИРУВЧИЛАРГА)

Еттида эдилар ҳали мактабга
 Биринчи борган кун кўплар қатори.
 Бугундан рўйи-рост ўн йил муқаддам
 Бошланиб, фарзандлик кўрк-ифтихори,
 Маржондек тизилиб бирга—бир сафда

Синфга киришлар келар кўзимга.
 Болалик йилларин сарҳисобини
 Чўтлаб бўлмас дейман ўзим-ўзимга.
 Бугунги йигит-қиз шунда манглайи —
 Дўнг кўзи эдилар болаликданоқ.
 Бугун балоғатга етиб, тўлишиб,
 Туришар барака номли қўш чаноқ...
 Илмда илгари, меҳнатда чапдаст,
 Ақлу заковатда тамоман бошқа.
 Етуклик мандатин олишди қўлга
 Тўлар-тўлмайиноқ ўн етти ёшга.
 Бу ота ўғиллар, бу она қизлар
 Бир ватан фарзанди, бир арқоғ учи,
 Бир мақсад йўлида бир тану бир жон,
 Шараф-ифтихор-ла қалбимиз кучи.
 Шулар бор, мушуқлар бўлғуси осон,
 Ҳар ерда ҳамиша қўлимиз баланд.
 Кўксимиз тоғ қилиб, шундан ҳам бугун
 Қанча фахрлансак оз булар билан.
 Бириси агроном, бириси доктор,
 Бошқаси эртага забардаст олим.
 Бир ота ўрнида дейман ўзимга:
 Умрим боқий бўлар, бўлмас заволим.
 Юким ерда қолмас, ёнимда норим,
 Пиру бадавлатман, топганим ҳалол.
 Полопоним ўсди, парвозин кўрсам,
 Чеккан меҳнатларим келмагай малол.
 Биринчи синфда биринчи бўлиб,
 Биринчи ҳарфни таниган кунин,
 Уқувчи деганмиз, ҳа, фарзандимиз
 Елкадан олгандек йиллар юкини.
 Бугун етукликнинг аттестатини
 Аъло баҳоларда олишар шукур,
 Ҳали хизматим бор дейдилар Ватан
 Олдида керилиб боласи тушкур.
 Сўнгра яна ўқиш, олий мактаблар —
 Таҳсили узоқни ўйлашиб кетар.
 Англайман, келажак сизники дейман,
 Муборақ дамлар кўз олдим беркитар.

Ҳамид Ғулом

Машираб

РОМАН

ИККИНЧИ ҚИСМ

Тўтихон

Тўтихонни онаси Салима бибининг бағридан юлиб олдилар. Офоқхўжанинг ташқи саройидаги хужралардан бирига тушган ва эшон аъзам томонидан қабул қилинишини бир ҳафта давомида кутиб ётган Исохўжани, ниҳоят, бугун, бомдод намозидан кейин, Соқий охун ички саройидаги хосхонага бошлаб кирди.

Хосхона тўридаги баланд ўриндиқда чордона қўрганча тасбеҳ ўғириб ўтирган Офоқхўжа хосхонага кирибоқ кафшандозда икки букилиб салом берган Исохўжага бош қимирлатиб алик олди ва наманганлик бойнинг худо йўлига садақаси ҳақида Соқий охуннинг ахборотини миёнида жилмайиб эшитди: бой ўз қизига қўшиб минг динор олтин, — эшони аъзам ва маликайи мукаррама хоним Пошшага бош-оёқ сарупо, қирқ тўп шоҳи-ю кимхоб назр этади.

Бу хабарни эшитган Офоқхўжа Исохўжани имлаб яқинига чақирди ва бой унинг қаршисига тиз чўккач, дуога қўл очиб, унга узун умр, касб-корига ривож тилади.

Исохўжа хосхонадан шоду хуррам бир кайфиятда чиқиб, ички сарой ҳовлисида ҳамон ёнида пилдираб келаётган Соқий охунга сафари қариганини, ҳозироқ арава қўшиб йўлга чиқажагини билдирди ва ичкаридан хотинини чақириб беришини илтимос қилди.

Тўтихон ҳарамдаги кенггина танобий хонада, турли юртлардан шу

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

кунларда назира қилиб келтирилган ўн икки қиз орасида яшар, шў яқиндаги бошқа бир хонада оқсочлар ичида турган онаси билан ҳар кун кўришиб суҳбатлашар, ундан фақат бир нарсани — нима қилиб бўлса ҳам, бу ердан қутқариб олиб кетишни ёлбориб илтимос қилар эди.

Қиз Намангандан чиққандан то Қашқарга етиб келгунча кун-тун йиғлайвериб, кўз ёшлари қуриб битди, бечора озиб-тўзиб, тонг нуридай ошпоқ юзи сарғайди, Ўшда, «Сулаймон тахти» тубидаги қишлоқда тунаганларида саҳармардонда ўзини сойга отди, лекин Исохўжанинг қароли Азимча уни сувдан тортиб чиқди, довонда чўпон чайласига қўнганларида кечаси ўзини пастликка — жарга отишга шайланди, бироқ бу гал ҳам уни Азимча ушлаб қолди. Шундан кейин Исохўжабой қизидан бир қадам ҳам нари кетмади...

Соқий охун Исохўжани ташқи ҳовлига чиқариб қўйгач, орқага қайтиб, ички ҳовли орқали хосхона айвони ёнидаги эшикдан ҳарамга кирди-да, оқсочлар турадиган пастаккина томлик уйга яқинлашиб, ариқ бўйида қатор тизилишиб ўтирганча сопол жомашовларда қир юваётган ходималардан бирига Намангандан келган мусофир аёлни эри қақираётганини, улар ҳозир йўлга чиқишини айтди.

Оқсоч дарҳол қўлининг кўпигини этаги учига артиб, уйга кириб кетди. Соқий охун мрамар ҳовуз ёнидаги узун мрамар супачага келиб, сувсар телпагини бошига бостирди-да, кўк мовут чакмонига ўралганча мусофир аёлнинг чиқишини кутиб ўтирди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, уй ичидан хотинларнинг қий-чуви, ёш бир қизни уввос солиб йиғлаган овози эшитилди.

Бунақа дод-войларни эшитавериб суяги қотган Соқий охун қўллари чакмонининг енгларига тикқанча пинагини бузмай ўтираверди. Унинг бошида бошқа фикр, ўзга ўй: бугун жума бозор. Назр-ниёзга келган неча юз молу қўйларни, арава-арава матоларни ўзи кўз-қулоқ бўлиб соттириши, тушган минг-минг динорларни эшони аъзам хазинасига тўкиши, ундан кейин муридлару қаландарларнинг халталарини бўшатиб олиши даркор. Яна бир ташвиш, Ғулжа яқинидаги ўн минг ботмон экинзору боғ-роғлар масаласи. Абдуллахон тасарруфидаги бу ерлар Офоқ-хўжа ихтиёрига ўтганига, мана, уч йил бўлса ҳам, подшоҳ ҳамон норози: ўз куёви баланд мартабали эшонни аъзам бўлса ҳам, унинг шаънига турли бўҳтонлар ёғдириб келадир... Соқий охун бугун намози жумадан кейин подшо саройига бориши, вақф масаласини вазири аъзам билан таллашиб, бартараф қилиши шарт.

Соқий охун шуларни ўйлаб ўтирар экан, оқсочлар хонасининг эшиги тарақлаб очилиб, янги банорас паранжи ёпиниб, бир қўлида қора тўр чашмбанд тутган, иккинчи қўлида каттагина тугун кўтарган Салима биби, унинг кетидан живир-живир майда гулли атлас кўйлак, мошранг духоба нимча кийган, бошига оқ шоҳи рўмол ташлаган Тўтихон чиқдилар. Қиз онасининг пинжига кириб олган, ошпоқ ингичка билаклари билан унинг бўйнига осилган, дод солиб йиғлайди, онанинг кўзлари ҳам жиққа ёш; базўр ўпкасини босиб, синиқ товуш билан насиҳат қилади:

— Ношукр бўлма, қизим! Эшони хўжам даргоҳларида роҳатда яшайсан. Маликам сенга ўз марҳаматларини дариг тутмаслар! Парвардигори одам сени ўз паноҳида асрасин!

— Жон ая, мени мусофир юртга ташлаб кетманг! — Тўтихон онасини кучоқлаб фарёд солди. — Мени бу азобдан қутқаринг! Жон аяжоним, қизингизни ўтга ташламанг!!! Дод!!!

Қизнинг ноласига ҳужралардан назира қизлар, канизаклар, ходималар бирин-кетин чиқиб келдилар. Икки аёл унинг икки қўлидан тортиб, онасининг бағридан ажратди.

— Войдод, ман ўламан эмди! — Сочларини юлиб йиғлади Тўтихон. — Золим фалакнинг дастидан дод!!!

Соқий охун мармар супачадан туриб келиб, Салима бибига бош ирғади:

— Юринг, хоним, қизингиз кўникиб кетади.

Онасининг эшик томонга юрганни кўрган Тўтихон уввос солиб, чаккаларига муштлади:

— Вой, шўрим қурсин! Ажалимдан беш кун илгари ўлганим яхши! Войдод, ватангадо бўлдим!

Соқий охун Салима бибини олдига солиб, ҳарам боғидан олиб чиқиб кетди.

Тўтихон ҳамон додлаб, тирноқлари билан юзини юлди, ёқасини йиртиб нола қилди, қуршаб олган хотинлар ичидан чиқишга бор кучи билан уринди, бўлмади. Ниҳоят, ҳолдан кетиб, беҳуш йиқилди...

Шу пайт боғнинг қатор сарв дарахтлари куз қуёшида яшнаб турган иккинчи томонида — турли рангда анвойи товланаётган гулзор орқасидаги баланд иморатнинг нақшин эшиги аста очилиб, остонада баланд бўйли гўзал аёл кўринди. Қадди-басти келишган, нурли шаҳло кўзлари сүзгун, ингичка қошлари пайваста, сал чўзинчоқ оппоқ юзи тиниқ; қип-қизил юпка лабининг чап ёнида нафис холи бўлган, ўттиз беш ёшлар чамасидаги бу жувон ёрқин зангори кўйлаги устидан сувсар ёқалик лоларанг почапўстин кийган, оёқларидаги баландпошналик қизил этикчаси ҳам ўзига обдан ярашган.

Гўзал аёл эшикда кўриниши билан Тўтихонни ўраб турган хотинлардан бири:

— Маликам... — деб шивирлади.

Ҳамма аёллар дарҳол ўзларига оро бериб, маликага қўл қовуштириб таъзим қилдилар. Ҳатто, кир юваётган оқсочлар ҳам ўринларидан туриб, малика томонга эгилдилар. Канизаклардан бири Тўтихоннинг елкасини босди:

— Қуллуқ қилинг, маликам сиз томонга боқадилар.

Тўтихон ёшли кўзлари билан малика томонга чўчибгина қаради ва унинг ҳам ўзига тикилиб турганини кўриб, беихтиёр эгилиб салом берди. Малика узун тим-қора қўнғир сочлари силлиқ таралган, қашқарча нозик сувсар бўрк қўндирилган кўркам бошини қимирлатиб «маъқул» ишорасини билдирди ва хинолик бармоқлари узун ингичка қўли билан Тўтихонни имлаб чақирди.

— Маликам, сизни чорлаяптилар, — бояги канизак Тўтихоннинг елкасига тагин туртиб қўйди. — Тез боринг!

Тўтихон аёллар тўпидан ажралиб, мармар ҳовуз бўйлаб юриб борди ва малика қаршисида тўхтаб, яна эгилиб салом берди.

— Кирингиз! — Малика қизни меҳмонхонага бошлаб кирди.

Тўтихон кафшандозда кафшларини ечиб, қўнжларига гул чекилган юмшоққина маҳсиси билан кенг меҳмонхонага ёзилган қип-қизил гиламга чиқди.

Меҳмонхона қиз эртақларда эшитган подшолар қасрини эслатарди. Кенг хонанинг ёғочдан ўйиб, турли ранг берилган нақшин шифтлари баланд, қатор тўрт деразадан қуёш нури мўл ёгилиб туради. Нодир, хитойи чиннилар терилган ойнаванд тоқчалар ҳам нақшин: хона ўртасига пастаккина узун хонтахта қўйилган бўлиб, атрофига шоҳи ва кимхоб кўрпачалар тўшалган, лўлаболишлар терилган. Меҳмонхонанинг ҳавоси ҳам енгил ва хушбўй — ифор иси димоққа урилади.

Малика хонтахта ўқорисига — девор тагидаги юмшоққина зангори бахмал кўрпачага ўтириб, Тўтихонни ҳам таклиф қилди.

— Утиринг, суҳбатлашамиз!

Тўтихон маликанинг қаршисида, хонтахта этагидаги шоҳи кўрпача-

га қимтигибгина тиз чўкди ва шу ерда турган очиқ китобга тикилди.

— Саводингиз борми? — Малика йиғидан тиниқ шахло кўзлари қизарган қизнинг нафис оқ юзига тикилиб сўради.

— Ҳа, маликам, ўқиганман, — Тўтихон қизариб жавоб берди. — Бул Фузулий девони...

— Офарин! — Малика жилмайиб, юз кулгичлари латиф кўриниб кетди. — Қаерликсиз? Исмингиз?

— Мен бахти қаро наманганликман, маликам. Исмин Тўти... — қиз ҳамон ерга қараб, синиқ товуш билан сўзлади.

— Ёшингиз нечада, Тўтийи ширин забон?

Уни фақат бир одам — севикли шоири Бобораҳим шундай лутф ила чақирар эди! Ажабо, бу сўзларни малика айтдими, ёки Тўтихон ғалат эшитдими?

— Лаббай, маликам?

— Ёшингизни сўрадим. — Малика маъюс қизга бошдан-оёқ разм солди.

— Худо хоҳласа, ўн бешга қадам қўяман, маликам. — Тўтихон бошини кўтариб, девордаги қозикқа илиб қўйилган жажжи дуторга ихтиёрсиз тикилиб қолди.

— Дутор чертасизми? — Малика ундан яна сўради.

— Оз-моз... нуноқман...

— Қани, дуторни олингиз-чи! — Тўтихон ўрнидан туриб, дуторни қозикдан олаётганда малика ишакдай мулоғим товуш билан унга тасалли берди: — Жудолик оғир дард, Тўтихон! Онангиз билан видолашганингизни даричадан кўрдим, бағрим эзилди. На чора? Биз муштипарларнинг қисматимиз аламли... Сиз каби жабрдийдаларни бисёр кўрганмен... Балки, бул гурбатхонада сизга ҳамдард бўлурмен...

— Оҳ, маликам, тилингиздан бол томадир! — Тўтихон таъзимга эгилиб, дуторни маликага узатди.

— Йўқ, ўзингиз чалингиз! — Малика қизга изн берди. — Фарғона куйларини эшитганмен. Қизлик чоғимда акам Абдуллахон саройига Хўқанддин бир ҳофиз келмишди, бисёр ҳушовоз эрди... Утирингиз, Тўтихон, дутор чертиб, хониш қилингиз, дилимиз чигилини ёзайлик!

Тўтихон яна ўз жойига ўтириб, малика фармонини адо этиш учун дуторни аста созлай бошлади. Айни вақтда у ўз кўнглида бу меҳрибон аёлга нисбатан товланган пок меҳрига мос куй ахтарди. Қандай ғазал, қандай оҳанг бу нозик таъб соҳира руҳи, кайфиятига мос кела билар?

Дафъатан, у Бобораҳимнинг Наманганда ҳофизлар тўйларда, базмларда айтиб юрадиган «Мен нечук юргум бу гурбатхонада дилдорсиз» деб бошланадиган ғазалини эслади. Ажабо, нега шоирнинг ёр васли, дўстлар суҳбатини тараннум этгувчи бошқа шўх ғазаллари эмас, айрилиқ аччиқ аламларини, ағёрлар ситамини изҳор қилгувчи ғазали унинг хаёлида жонланди?

Тўтихон бир нафас ўй суриб ўтиргач, дуторни равон чертиб, ингичка нафис товуши билан хониш қилди:

Мен нечук юргум бу гурбатхонада дилдорсиз,
Умр эмасдур ошиқинг бир лаҳза бўлса ёрсиз.

Меҳнату роҳатга ҳў қилган кишилардин сўранг,
Ҳеч илме сийнага жо бўлмади такрорсиз.

Дарбадар бўлдим жаҳонни кўп тамошо айладим,
Ҳеч гулни кўрмадим оламда бўлғай хорсиз.

Кўнгул олдурган кишилардин саволотим муна,
Деди, ҳар ким кўнгул олди, ул эмас озорсиз...

Кавлама бағримни, кўнглумни паришон айлама,
Телмуруб қолди кўзум йўлида ул дийдорсиз.

Мунда ўртанган кўнгул, охир етар мақсудига,
Ҳеч булбул бўлмагай олам аро гулзорсиз.

Кимёнинг толиби бўлган киши жондин кечар,
Ҳеч ганжа кўрмадим оламда бўлгай морсиз.

Учрамай кетти ўшал маҳвашга рози дил десам,
Топмадим дилдорими ёлғиз даме ағёрсиз.

Машрабо, вақти надоматдур, биродарлар қани,
Истиқомат қилма дунёда пари руҳсорсиз.

Ғазал тугагач, Тўтихон «қўшиғим ёқдим, ёқмадим», деган андиша билан маликага ҳуркибгина қаради ва унинг йирик шахло кўзларидан нафис юзига ёш дувиллаб оқиб тушаётганини кўриб, «маликани хафа қилиб қўйдим», деб қўрқиб кетди.

— Пурмаъно ғазал...— Малика деворга суянганча хаёлчан гапирди.— Шоир сўзлари дилни сирқиратади. Аммо, илк бор эшитишим... Ким эркан ул Машраб?

— Ҳамшаҳримиз, қўшнимиз...— Тўтихон анча дадилланиб жавоб берди.— Акамнинг дўсти. Ул бизнинг уйимизда ҳам тез-тез бўлиб туради. Сеторни нозик чертади, хониш қилади.— Қизнинг лаблари жилвадан ғунчаланди.— Бобораҳим шундай эртақлар айтадики, кула-кула ичагингиз узиларди!..

— Исми Бобораҳимми? — Малика қизиқиб сўради.

— Ҳа, — Тўтихоннинг чеҳраси тобора ёришиб, севгилиси кўз олдига яққол жонланди.— Машраб — таҳаллуси. Узи мадрасада талаба, ё тавба, қаландар жандаси кийибди, бошида кулоҳ, сочлари патила-патилла... Уни кўрган болалар гоҳ қўрқиб қочадилар, гоҳ суюб ёпишадилар...

— Ҳар нечук, Машраб — оташнафас шоир, — малика зукко қизга ҳавасланиб тикилди.— Улус тилинда ёзмиш, қаранг-а:

Мен нечук юргум бу ғурбатхонада дилдорсиз,
Умр эмасдур ошиқинг бир лаҳза бўлса ёрсиз.

Тўтихон ҳозиргина ўқилган ғазални зуд ёдлаб олган маликага маҳлиё бўлиб тикилди-да, ўзида фавқулодда бир жасорат сезиб:

— Хотирангиз хўб эркан, маликам! — дейишга журъат этди.

Малика қизнинг бу мақтовига парво қилмади ва ёш томчиларини бодом қовоқларидан хиналик бармоғи ила суртиб қуритди-да, қизга:

— Машраб ғазалларидан яна бирини ўқинг!— деб буюрди.

— Хўп, маликам!

Тўтихон дуторда она юртининг дилрабо куйларини резалаб чертар экан, фикрини бир ерга жамлаб Машраб ғазалларини эслашга ҳаракат қилди, эслади ҳам. Лекин унинг хотирида чақнаган мисралар сўз мағзини чақа биладиган доно маликага маъқул бўлармикан? Шоирнинг ишқи, армони, соғинчи шоҳ синглиси, эшони аъзамнинг жуфти ҳалоли ўйлари, орзуларига мос келармикан?

У ногоҳ бир воқеани эслади. Соябон аравага юклар ортилиб бўлгач, онаси билан уни суяб чиқардилар. Аравага қўшилган отга кўса қарол Азимча минди. Исохўжабой кўк отига миниб, арава олдига ўтди. Улар қўзғалдилар. Булар шаҳардан чиққандан кейин Пирмат билан Бобораҳим йўлда пайдо бўлдилар, йиғлаб видолашдилар, бой Бобораҳимни қамчилади, Пирматни аравадан ерга улоқтирди. Шунда Тўтихон Бобораҳимнинг еру кўкни қалтиратган ноласини эшитди...

У мунгли ғазал ҳамон қиз қулоғида янграйди.

Тўтихон дуторни майдалаб чертиб ўтирди-да, Бобораҳимнинг ўзига бағишлаган ғазалларидан бирини оҳиста хониш қилди:

Эй менинг нозик ниҳол, ороми жоним, қайдасан?
Бу кўнгул бўстонида ғунча даҳоним, қайдасан?

Неча кундур бу кўнгул муштоқи дийдоринг эрур,
Ургулай, эй дилбари ширин забоним, қайдасан?

Уйрулиб мен ёрдин бир неча кун бўлдум жудо,
Ахтариб келдим сени, ороми жоним, қайдасан?

Ҳолимиз беҳад ёмондур, келмасанг ҳолим сўраб,
Эй менинг хуш меҳрибон, руҳи равоним, қайдасан?

Кўзларим гирён бўлуб, қолдим бу ғам саҳросида,
Ҳасратингдан чиқди бу оху фиғоним, қайдасан?

Ташна лабдур Машрабинг, чунки юрак бағрим кабоб,
Фурқатингда, эй менинг сарви равоним, қайдасан?

Малика Тўтихон билан Машраб ўртасида ниҳон бир ишқ, пок бир муҳаббат борлигини, Офоқхўжа ошиқни маъшуқасидан жудо қилганини дил-дилидан ҳис этди ва афтодаҳол қизчага нисбатан меҳри товлади:

— Мен сизни эшони аъзамдан сўраб олгум,— деб унга ваъда берди.— Сиз маним хос канизим бўлғайсиз. Шу дақиқадан эътиборан бу уйдан чиқа кўрманг, худо кўрсатмасин...

Тўтихон дуторни гилам устига авайлаб қўйди ва маликанинг оёқларига йиқилиб, тиззаларини қучиб, этакларини ўпа бошлади:

— Маликам, халоскорим, худо хайрингизни берсин!

Малика қизни бағрига босиб, бошини силади, ёшли кўзларидан ўпди.

— Йиғламанг, Тўтихон, иншоолло, бахтингиз гулдай очилур!— деб тасалли берди малика ва ўрнидан туриб, қизни меҳмонхона тўридаги бир тавақали нақшин эшик орқали хобхонага бошлади.— Юринг, мен сизга жой кўрсатай!

Қиз малика изидан хобхонага кирди. Бу уй меҳмонхонага нисбатан мўъжазроқ: унда тўрт дераза бўлса, бунда фақат икки дераза; бироқ бу хона шифтлари ҳам нақшу нигорлар билан безатилган, тоқчалари ҳам нақшин; шифтига қирқ шамлик биллур қандил осилган, тўрда — кенг ва баланд ўрин тузатилган.

Хобхонанинг икки томонида икки эшик: биридан мрамор ҳовузлик покхонага кирилади, иккинчисида маликанинг болаларига қарайдиган энага туради. Унинг икки ўғли энди энага тарбиясидан чиққан, бири мадрасага, иккинчиси мактабга юборилган, учинчиси — икки яшар Ҳасанхўжа кечагина хос ҳужрага чиқарилди. Энага ҳар куни бир марта малика ҳузурига олиб келади, она ўз боласининг дийдорига тўйсин деб... Ҳасан билан Ҳусан эгизак туғилган, лекин Ҳусан бир ҳафтагина яшди,— қаттиқ шамоллаб, зотилжам касали билан дунёдан кўз юмди...

Малика Тўтихонни ана шу ҳужрага бошлаб кириб, ёлғиз деразадан кўриниб турган кўм-кўк сарв ёғочига тикилиб қолди:

— Ёмғирдан сўнг боғ ороланди, қаранг, қандай зебо!

— Умрбод қулингизман, маликам! — Тўтихон миннатдор жилмайди.— Рухсат этсангиз, буюмларимни олиб келсам?

— Ташвишланманг, буюмларингизни келтирурлар.— Малика ҳужранинг ҳар ёғига зимдан кўз югуртирди.— Мен сизни хўжамдан сўраб олгунимга қадар зинҳор боққа чиқманг, худо сизга беқиёс ҳусн ато этибди, ёмон кўздан ўзи асрасин!

— Сиз маним нажот фариштамсиз, маликам! — Тўтихон қувончини дилига сигдира олмай, энтикиб нафас олди.— То ўлгунимча сизга вафодор бўлғайман!

Малика боғда яқинлашиб келаётган оёқ товушларини эшитиб, дарҳол эшик томонга йўналди.

— Хўжам... Эшикка қулф солгум. Тўтихон, сиз эмди асирам бўлдингиз! — Ташвишли товушда сўзлади малика. — Овоз бермангиз, ором олингиз...

У ҳужрадан чиқиб, эшикни орқасидан қулфлади.

Тўтихон ёлғиз қолиб, пастгина жажжи хонтахта ёнига, йўл-йўл тик кўрпачага ўтирди ва кейинги бир-икки соат ичида содир бўлган воқеа ҳақида ўйлар экан, ўз-ўзича: «тушимми, ўнгимми?» деган биргина саволни берди, холос. Ота-онаси уни ташлаб кетдилар. Бир ой, бир йилга эмас, умрбод ташлаб кетдилар. Ўз жигарлари, ўз қизларини Офоқхўжага, доврўғи оламини тутган эшони аъзамга назира қилдилар. Ё, тавба! Энди у одам эмиш, фаришта эмиш... Лекин, Тўтихон шу бир ҳафта ичида бу гурбатхонада «фаришталар» аҳволини ўз кўзи билан кўриб билди: бу шўрли назиралар анави қатор ҳужраларда эшони аъзам нафсига қурбон бўлмоқдалар, гулдай умрлари хазон бўлиб, сочлари бевақт оқариб, юз-манглайларини ажин қоплаб, тун-кун сарой юмушлари билан елиб-югуриб юрибдилар... Уларнинг «фаришта» бўлганлари, арши-аълога йўл топганлари шуми?!

Тўтихонни бу аччиқ қисмат ва кулфатлардан ким халос этди? Маликами? Ҳа, малика! Лекин, малика нечун жабру хўрликлардан бошқа бахти қаро қизларни халос этмади-ю, келиб-келиб Тўтихонни халос этди? Тўтихон харам боғида сочларини юлиб, дод солиб йиғлагани учунми? Бошқа қизлар фарёд чекмаганларми? Улар индамай, тақдирга тан бериб кетаверганларми? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Улар ҳам йиғлаганлар, нола қилганлар, инсон қиёфасидаги мудҳиш аждаҳонни қарғаганлар, юмдалаганлар!

Хўш, шундай экан, малика Тўтихонни нечун қутқарди? Унинг бу шўрли қизга меҳри товланишига не сабаб бўлди?

Хонтахтага тирсақларини тираганча хаёл суриб ўтирган Тўтихон ўз саволига дафъатан жавоб топди: Машраб!

Уни бошига ёғай-ёғай деб турган балолардан халос этган, маликанинг кўнглини юмшатган, шафқат ва мурувват оловини ёққан бирдан-бир халоскор — Машраб! Шоир ғазаллари қизни азоблардан, балки ўлимдан қутқарди, унга эрк ва нажот эшигини очиб берди.

Шу фикрлардан Тўтихоннинг дилига ишонч тўлди, чеҳраси ёришди, кўзлари чақнади. Фақат биргина армон ҳамон севинчига соя ташлайди: унинг ҳаётидаги бу фавқулодда ўзгаришдан онаси беҳабар. У муштипар ҳозир йўлда, соябон аравада айрилиқ ўтида ёнаётгандир, қизининг аччиқ тақдирини ўйлаб қон йиғлаётгандир...

«Омон бўлсак кўришармиз...» — шу умид қизга далда берди ва у ўрнидан туриб, токчадаги китобларни бир-бир кўздан кечира бошлади...

Қаландарлар

Қашқар бозори тинимсиз ғувуллаши билан ари уясини эслатади. Бозорга олиб кирадиган йўлларда, карвон саройларда аравалар тирбанд, отхоналарда отлар кишнайди, ҳар ер-ҳар ерда боғлиқ, боғлиқсиз эшаклар ҳанграйди. Дўкондорлар, ёймачилар молларини мақтаб бақириб-чақириб харидорлар эътиборини ўзларига қаратмоқчи бўладилар. Хуллас, тинимсиз шовқин-сурон қулоқларни қоматга келтирар даражада.

Қатор-қатор расталар бир-бирига уланиб кетган. Заргарлик дўконлар узун йўлакка жойлашган бўлиб, ойнаванд жовонлар ичига терилган олтин, кумуш буюмлар, қора ва қизил бахмал қутичалардаги дуру жавоҳирлар ярқираб кўзни қамаштиради. Бошқа бир қатордаги гулдор шоҳи, кимҳоб дўконлари, ундан нарида чит раста...

Булар орқасида қоннолар— ҳамиша гавжум дон бозори. Яна нарида — панжобликлар растаси: минг хил хушбўй чой, қуруқ мева, анвойи доривор дўконлари...

Бугун жума. Вақт чөшгоҳга яқин. Бозор қайнайди. Минг-минг одамлар олди-сотти билан машгул. Уйғурлар, хитойлар, эронийлар, қозоқлар, ҳиндлар, қирғизлар — Осиёнинг турли эл-элатларидан келган кишилар ҳар хил тилларда сўзлашадилар, тил билмаган улгуржи савдогарлар тилмоч ёллайдилар, олтин динор жаранглайди, карвонларга қўшилган туяларга юк ортилган...

Бозорнинг тиқилинч майдонида шу улкан оломон орасида кашкулларини силкитиб, чирмандаларини дўпиллатиб келаётган қаландарларга бозорчилар бир-бирларини суриб, тиқилиб, йўл очиб берадилар. Қашқардаги каттаю кичик ҳаммага таниглиқ Тўра қаландар бошлиқ бир тўда қаландарлар қуввайи жазавалари тошиб, кўзларидан ўт сочиб замзама билан хониш қиладилар:

Бугун бозорга ўхшайди,
Ятимлар зор қақшайди,
ё олло, дўст, ё олло.
Худодан оздириб шайтон
Ёмон йўлларга бошлайди,
ё олло, дўст, ё олло.
Шериклик ошини ичдим
Заҳар борини билмасдан,

Нетай, имондин кечдим
Худо ёрини билмасдан,
ё олло, дўст, ё олло.
Утар бу даври давронлар,
Вафо қилмайди бу дунё.
Аё, дўстлар, мусулмонлар,
Унутманг назрингиз асло,
ё олло, дўст, ё олло.

Қаландарлар зикру санони давом эттирадилар, улардан иккиси хуржуну халталарини тутадилар, биров танга, биров нон, яна биров олтин ташлайди, лекин қаландарлар бу назру ниёзларга парво қилмайдилар, фақат улардан бири — тўда олдида чирманда қоқиб, йўғон овози билан хонишни авж олдириб турган қаландарбоши Тўраҳон тушаётган кумушу олтинларнинг қўрига кўз қирини ташлаб-ташлаб қўярди ва азондан бери растама-раста ўтиб, тинмай зикр айтишдан толган, товушлари хириллаб қолган қаландарларни уввос солиб нола қилишга ундайди...

Бу қаландарлар тўни бозор ўртасидаги саҳнда садақа тўнлаш билан машгул бўлиб турганда орқа томонда — бозорнинг ланг очиқ шарқий дарвозасидан шаҳарликларга бегона уч қаландар кириб келди: бири — эшак етаклаган Обид васвас, унинг ёнидаги иккинчиси — танбурини чертиб турган Пирмат ва булар ўртасида учинчиси — икковидан ҳам бўйи баланд, елкалари кенг, чиройли юзига соч-мўйлаби ярашган, сочлари патила-патила Машраб. Уччови ҳам қаландарлар жанданўшида, бошларида кулоҳ, оёқларида таги ейилган ағдарма этик. Машрабнинг оёғи тагида кучуги Қитмир пилдираб келади.

Бозор ўртасида қаландарлар тўдасини ўраб олиб, улар зикрини томоша қилаётганлардан ҳеч ким бу янги қаландарларни кўрмади.

Машраб шерикларини бозор ўртасига, одамлар тўпланиб турган ерга бошлади ва оломонга яқинлашгач, Пирматга ишора қилди:

— Сеторни чертинг, Пирмаст, «Айрилмишам»ни хониш қилайлик!

Пирмат танбурини жаранглатиб чалди, Машраб ёқимли нозик овози билан аста куйлади:

Эй мусулмонлар, нетай, мен ёрдин айрилмишам,
Фитна чашму шўхи хуш рафтордин айрилмишам.
Булбули шўридаман, гулзордин айрилмишам,
Қошлари ёй, кўзлари хунхордин айрилмишам,
Бир паритальат, шакарғуфтордин айрилмишам.

Ул баҳори хусндин охир жудо бўлдим, нетай?
Ғам ила меҳнат кўлинда мубтало бўлдим, нетай?
Васл шохидин жудо бўлгач гадо бўлдим, нетай?

Дарди фурқатга гирифтори бало бўлдум, нетай?
Бир паритальят, шакаргуфтордин айрилмишам.

Ҳар пари бўлгон била андоғ шакаргуфтор эмас,
Ханда айлаб гул масаллик сарви хушрафтор эмас,
Лабларидин жон берувчи кўзлари хунхор эмас,
Кеча-кундуз бу тилимга ғамдин ўзга ёр эмас,
Бир паритальят, шакаргуфтордан айрилмишам.

Гул хазон бўлдию булбулға гулистон қайдадур,
Бу кўнгул тахтига ўлтурмоққа султон қайдадур?
Моҳ тальят бўлди ғойиб, нури имон қайдадур?
Ҳақни ботилдин айирмоққа сухандон қайдадур?
Бир паритальят, шакаргуфтордин айрилмишам.

Боғи олам гуллари ул ҳусниға шайдо эрур,
Кечани кундуз қилурға гавҳари якто эрур,
Шўху таннозе, жаҳон ичра ажаб барно эрур,
Фурқатингда зор йиғлаб, кўзларим дарё эрур,
Бир паритальят, шакаргуфтордин айрилмишам.

Сайди домингни солиб кеттинг на деб, эй шоҳбоз,
Мен кезиб қайдин топарман бир сенингдак сарвиноз,
Сарви хушрафтор эрдинг фақр элига дилнавоз,
Маҳв этибсан Машраби девонани, эй бениёз,
Бир паритальят, шакаргуфтордин айрилмишам.

Қашқарлик қаландар маддоҳларнинг ҳар бозор бақириб-чақириб қиладиган зикру санолари жонларига теккан кишилар Машраб хонишини бошлагандаёқ ғаройиб уч қаландар томонга отиб, энди буларни ўраб олдилар. Машрабнинг бошқа қаландарларга ўхшамагани, телбаланиб ёқа йиртмаганлиги, ваевасаю асъаса билан шовқин солмаганлиги, аксинча, ёқимли, юмшоқ товуш билан куйлаши, дардининг чуқур ва самимийлиги, ғазалининг равон ва сўзининг аниқлиги тингловчиларни мафтун қилди. Қатор дўконлардан дўкондорлар бирин-кетин чиқиб келиб, майдондаги оломонга қўшилдилар. Обид васваснинг елкасидаги хуржун кўзлари танга, чақа, нону мевага тўлиб кетди.

Машраб ёниб, ўртаниб, шу қадар таъсирли куйладики, машҳур ҳофизларнинг даврасида бўлган мусиқа шайдолари ҳам Қашқар заминиға илк қадам қўйган бу қаландар оддий қаландар эмаслигига, унинг ўтли нафасида алоҳида бир сеҳр борлигига ишониб, уни алоҳида эъзоз қила бошладилар: дўкондорлардан баъзилари меҳмонлар билан саломлашгач, улардан ҳол-аҳвол сўраб, Фарғона музофотидан келганликларини билиб олгач, дўконларига, уйларига, карвонсаройларига таклиф эта бошладилар. Буни кўрган қув қаландарбоши Тўраҳон дарҳол Машрабга ўзини отиб, у билан эски қадрдонлардай қучоқлаша кетди:

— Ассалому алайкум, азиз меҳмон, қаландархона тўри сизники! Ҳой мусулмонлар, намози пешин яқин, тарқалинлар! Фарғоналик меҳмонлар биз ила бўлғайлар! Биз аларни баъдаз намози жумъа эшони аъзам Офоқхўжам дийдорларига муяссар қилғаймиз!

«Офоқхўжа» номини эшитиш билан тўладагилар Машраб ва ҳамроҳлари ила хайр-хўшлашиб, аста-секин тарқала бошладилар.

Қаландарбоши фурсатдан фойдаланиб, Машрабнинг елкасига қўл солди-да:

— Юринг, иним, қаландархона борайлик, андин масжиди жомеъга ўтурмиз! — деб уни олдинга ундади.

Қашқарлик қаландарлар билан янги мусофирлар қучоқлашиб, елка қоқишиб кўришиб танишдилар. Кейин ҳаммалари бир тўда бўлиб, бозордан чиқдилар.

Қаландарбоши йўл-йўлакай Машраб ва унинг дўстлари билан танишиб олди ва ўз навбатида исми Тўраҳон, қаландарлар сардори эканини, шерикларининг исми-шарифларини Машрабга айтиб борар экан,

Офоқ хўжа кейинги кунларда қаландарлардан тушум камайиб бораётганини унинг юзига солиб, қайта-қайта дашном бераётганини эслади ва оташнафас янги қаландарнинг хонишлари эшони аъзам даромадига салмоқ қўшиши борасида режалар тузди.

Машраб эса Тўраҳоннинг «Эшони аъзам Офоқ хўжам дийдорларига муяссар қилгаймиз», деган ваъдасини ўз орзуси кўкида чақнаган юлдуздай қабул қилди. Тўтихон Офоқ хўжага назира этилган — у эшоннинг ҳарамиди, демак, Машраб учун севгилиси яшаб турган ерга йўл очилди. Бу йўлни унга қаландарбошининг ўзи очиб беряпти. Ана шу умиддан кўнгли ёришган шоир узоқ йўлдан чарчаб келганига қарамай, бошқа ҳеч нарсани ўйламай, қаландарлар тўдаси олдида тез одимлаб борди.

Ярим соатча юрилгандан кейин икки ёнида пастак деворлари нураб ётган тор кўчага кирилди.

Тўраҳон Машрабни йўл-йўлакай турли саволларга кўмар, гоҳ эшон Бозор охун ҳақида, гоҳ Фарғона қаландарларининг аҳволи ҳақида, гоҳ бозорлардаги нарх-наво ҳақида сўрар, ўз навбатида Абдуллаҳоннинг сояй давлати ва эшони аъзам Офоқ хўжанинг нури фазли ила Қашқару Гулжа вилоятларининг ободлиги, қаландархоналарнинг гавжумлиги ҳақида оғиз кўпиртириб мақтанар эди.

Тор кўчадан чапга — боши берк кўчага бурилдилар ва бу кўча бошидаги очиқ эшикдан қаландархонанинг кенг ҳовлисига кирдилар.

Ҳовли ўртасида қудуқ атрофидаги ариқча бўйида пешин намозига таҳорат олиш учун ўтирган йиғирмага яқин қаландар Тўраҳонни кўриш билан бирин-кетин ўринларидан туриб, таъзимга қўл қовуштирдилар.

— Боракалло, биродарлар! — қаландарбоши йўлдошларига яқин бориб, Машраб ва ҳамроҳларини уларга таништирди. — Фарғона музофотидан шоир замон Машраб дўстлари ила келмишлар. Алар бизнинг мазҳабимиздандирлар. Кўришингиз, азизлар, меҳмонларга жой кўрсатингиз!

Қаландарлардан бири илдам юриб келиб, Обид васваснинг қўлидан эшак жиловини олди-да, уни ҳовли этагидаги бостирма томонга етаклаб кетди. Бошқа бир қаландар ариқчадан чипиллатиб сув ичаётган Қитмирнинг тепасига энгашиб, япроқдай оқ қашқали бошини силади:

— Э, жонвор, роса чанқабсен-ку!

Машраб билан шерикларини Тўраҳоннинг ўзи пастак томлик ҳужралардан бирига бошлаб кирди:

— Жойлашингиз азизлар, зудлик ила таҳорат олингиз, намози жумъага улгурайлик!

Машраб бошини эгиб, ҳужра эшигидан нимқоронғи совуқ хонага кирди. Обид билан Пирмат хуржуну қопларни олиб кирдилар. Кейин улар ҳовлига чиқиб, ариқча бўйида апил-тапил таҳорат олдилар-да, қаландарлар тўдасига қўшилдилар.

... Қаландарлар тор кўчадан чиққач, пешинга яқин тамом бўшаб қолган бозорни ёнлаб ўтиб, теракзор ичига кирдилар. Қиш бошланиб, барглари тўкилган терак шохлари яп-яланғоч бўлган, гоҳ у, гоҳ бу ерда қарғалар қағиллаб қорни чақиради, ҳаво очиқ, қуёшнинг тиниқ баркаши кўк гумбазида йилтиллайди. Ер ҳам қуруқ, чангу губордан асар йўқ!

Адл тераклар тагидан ярим чақиримча юриб борилгач, масжиди жомеънинг кенг майдони кўзга чалинди. Майдон одамга тўла; тўрда — гиштин зиналардан масжиднинг нақшин устунлари порлаб турган баланд айвонига чиқилади. Айвонга полослар ёзилган, кўрначалар тўшалган. У ерда почапўстинлару кимхоб чопонларда бошларига улкан оп-

ноқ саллаларини қўндирган уламолар, қози калону бою боёнлар ва ҳоказо казо-казолар ўтирибдилар. Булардан ҳам тепароқда Абдулла-хон, унинг ёнида — юқорироқда — олтин тахтда басавлат Офоқ хўжа...

Масжиди жоме айвоннинг ўнг биқинидаги юксак минорасидан муаззиннинг намозга чақирган нидоси эшитилади.

Қаландарлар майдонга яқинлашиши билан қўлларидаги сафонлу чирмандаларни баралла янгротиб, зикру сано бошладилар:

Бу дунё—бевафо дунё,
Одам одамга боқмайдир,
ё олло, дўст, ё олло,
Ки, бандаларни олло
Паноҳида сақлайдир,
ё олло, дўст, ё олло,
Заҳмату ниёз ила
Беҳишт йўли очилур,
ё олло, дўст, ё олло,

— Қаландарларга йўл беринглар! Қаландарларга йўл беринглар!— оломонда шовқин-сурон кўтарилди.

Намозхонлар бир-бирларини суриб, орани оча бошладилар. Қаландарлар олдидаги Тўраҳон Машрабнинг қўлидан маҳкам ушлаганича уни олдинга — масжид айвони томонга тортди.

Қаландарлар тобора телбаланиб, зикру санони авжга миндирдилар:

Беш маҳал намоз ила,
Раҳмат нури сочилур,
ё олло, дўст, ё олло,
Қаландарлар тилида
Оллога мадҳу калом,
Мусулмонлар дилида,
Офоқ хўжамга салом,
ё олло, дўст, ё олло...

Қаландарларнинг хуржуну халталарига олтин, кумуш танга, чақалар ёмғирдай ёғилди, қоплар дон-дун, нону меваларга тўлди.

Офоқ хўжа ўтирган ерида бўйинини чўзиб, йиғилган назру ниёзларни айвон тагидаги чуқур хандаққа тўкаётган қаландарбошига мамнун тикилди.

Шаҳарнинг турли томонларидан деҳқонлар, косиблар, дўкондорлар, муллаваччалар, мусофирлар ҳамон майдон сари оқиб келар, оломон тобора кўпайиб, кенгайиб, уммондай чайқалиб турар эди.

Тўраҳон айвон пешига яқинроқ келиб, аввал подшоҳи аъзам Абдуллахонга, кейин эшони аълам Офоқ хўжага таъзим бажо келтирди ва овозини борича баралла қўйиб:

— Пири комил! — деди Офоқ хўжанинг тўсдай қора соқол қоплаган қип-қизил юзига боқиб. — Фарғона музофотиндан қаландарлар келмишлар! Шоир Машраб аларнинг раҳнамосидир. Ижозат этсангиз, меҳмонлардин бир ҳониш тингласак!

Офоқ хўжа бошини қимирлатиб, маъқул ишорасини берди.

Машраб танбурни Пирматнинг қўлидан олиб, қаландарлар тўпидан ажралиб чиқди ва подшоҳ билан эшонга таъзим бажо қилгач, сазни жаранглатиб чертди-да, сеҳрли овози билан хониш қилди:

Кўзим йўлларда қолди, келмади дилдор, найларман,
Бўлубман мунтазир, кўргузмади дийдор, найларман.

Ул ойнинг итлари қилса садо, жоним умид айлар,
Қаро бахтим эмасдур уйқудин бедор найларман?

Сану беҳушлар базми беҳимматлиглар асбоби,
Мани мискин санинг олдинда бемиқдор найларман?

Самовоти фалакка раъди оҳимни равон қилсам,
Хароратдин кул ўлса гумбази даввор, найларман?

Бу кеча келмаса, тонгда тирик юрмоқ не имкондур,
Менга мотам тутуб йиғлар дару девор, найларман?

Намози шомдин то субҳ йўлунга мен боқиб қолдим,
Тўла ҳасрат бўлуб турдум дили афгор, найларман?

Алам бир рангу ҳасрат ўзга, доғи ҳажр бир бошқа,
Бу Машраб бир сари танҳо ғами бисёр, найларман?

Майдон сув сепгандай жиғиб қолди. Минг-минг одамлар Фарғона булбулининг мафтункор овозини завқланиб тингладилар. Ғазалининг ҳар бир сўзи юракларга ўрнашди.

Куй тугагач ҳар томондан янграган овозлар майдонни босиб кетди.

— Балли, йигит!

— Офарин, шоири замон!

— Отанга раҳмат, хушовоз ҳофиз!

Баланд тахтда виқор билан ўтирган Абдуллахоннинг сузгун қурай кўзлари йилтиллаб, мароқ билан чапак чалиб қўйди.

Офоқ хўжа нечундир ўйга толди, ғазал тугагандан кейин ҳам анчагача индамай ўтирди-да, кейин Машраб турган томонга қўл чўзди:

— Берироқ келчи, бўтам!

Машраб айвон пешига яқинроқ келди.

— Қаерликсан? — Офоқ хўжа мусофирга синчков тикилиб сўради.

— Намангондан, пири комил,— Машраб ерга тикилиб, хижолатомуз бир қиёфада жавоб берди.

— Эшон Бозор охун қавмлариданмен дегил. Обдан маъқул.— Офоқ хўжа унга ҳамон синчков тикилар эди.— Машраб... бул тахаллусни ким берди сенга?

— Узим...— Машрабнинг манглайига совуқ тер чиқди.

— Қани, омин! — Офоқ хўжа дуога қўл кўтарди. Бошқалар ҳам беихтиёр қўл кўтардилар.— Машраб номинг ҳаминша ёр бўлсин, худованди карим, сенга мададкор бўлсин!

Фотиҳадан кейин Офоқ хўжа Тўраҳонни имлаб чақирди. Қаландарбоши айвон зиналаридан қоқила-суқила чиқиб бориб, аввал подшога, кейин пирига эгилиб-букилиб салом берди. Офоқ хўжа қаландарбошининг қулоғига алланималар деб шивирлади. Тўраҳон унинг сўзларини муте тинглагач, орқаси билан юриб зинапоядан тушаётганда яна қоқилиб, гурс этиб йиқилди. Чапдаст Обид уни ушлаб қолди, базўр оёққа турғизди. Буни кўрган майдондаги одамлар қийқириб кулиб юбордилар.

Шу пайт Офоқ хўжа ўрнидан туриши билан Абдуллахон ҳам тахтдан қўзғалди, бошқа аркони давлат, уламою фузалолар ҳам гурр этиб турдилар.

Офоқ хўжа имоматга ўтиш учун айвон тўридаги меҳроб қаршисига бориб, бошмалдоқларини қулоқлари тагига босди, унинг орқасида саф чеккан айвон тўла намозхонлар ҳам, майдонни тўлдириб тик турган қавмлар ҳам шундай қилдилар.

Имомнинг сал бўғиқ, йўғон товуши оломон устида сузди:

— Оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, оллоҳу акбар...

Шу тарзда масжиди жомеда жума намози бошланди.

Намоз тугаб, Абдуллахон соябон аравасига тушиб кетгач, Тўраҳон бошлиқ қаландарлар ва буларга қўшилган Машраб ва шериклари оломон оралаб, васвасаю асьваса билан зикру санони авж олдирдилар, йиққан пулу молу неъматларини Офоқ хўжа ҳамон рукуга кетиб ўтирган айвонга ағдара бердилар. Улар халойиқ тарқалгандан кейингина сўнги тўрваларни бўшатгач, Тўраҳон изидан қаландархонага қайтдилар.

— Бай-бай-бай,— деди қаландарбоши қаландархона ҳовлисидаги ариқча бўйида чўнқайиб ўтирганча муздай сувдан бет-қўлларини чайтуриб,— соҳиби сулук пири комил имоматда қуръонни мажиддан шундоқ қироат қилдиларким, вужуди нопокимдин бамисоли чумоли ўрмалади.

— Нафаслари ўткир экан! — Пирмат унинг фикрига қўшилди. — Пири комил деб бекорга айтмаганлар.

Узоқ йўл, бозордаги зикру сано, масжиди жоме майдонидаги хо-ниш, оломоннинг шовқин-сурони миясини қақшатиб, илигини қуритган Машраб Тўраҳоннинг ёнига — зах, тақир ерга ўтирди-да, узун оёқлари-ни чўзиб уқалай бошлади.

— Омадингиз бор экан, меҳмонлар! — Тўраҳон Машраб билан ше-рикларига мугомбирона тикилиб жилмайди. — Пири комил сизларни ўз саройларига хизматга қабул этдилар. Намоз олдидан кўрдингиз, фақир-ни ўз ҳузурларига даъват этиб, сизларни ташқи саройга бошлаб бориш ва Соқий охун қўлига топширишга фармон бердилар. Баъдаз калом мен сизларни тайинланган жойга олиб боргум.

Узоқ йиллар давомида Исохўжабой қўрасида қароллик қилиш жо-нига теккан Обид бу хабарга унча парво қилмади, аммо Машраб би-лан Пирмат қувончларини яширолмай, бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар. Дарҳақиқат, иш ўнгидан келса шундай бўлади: улар шаҳар-га кириш биланоқ бозорда Тўраҳонга дуч келди ва эндиликда унинг во-ситаси ила Офоқ хўжа саройига йўл очилди. Машрабнинг севгилиси, Пирматнинг синглиси Тўтихон эса ўша ерда. Ахир, ташқи сарой орқаси-да ички сарой бўлади. У ерда эшоннинг хосхонаси, ҳарам...

«Ҳарам» сўзи фикрида чақнаши билан Машрабнинг юраги орқаси-га тортиб кетди. Тўтихон бу ерга келтирилганидан буён икки ойдан ор-тиқ вақт ўтди. У соғ, омонми? Офоқ хўжа унга тажовуз қилгани йўқми?!

Машрабнинг кўз олдида у бугун биринчи марта кўрган рақиби — басавлат либосда шерсифат, говкелбат Офоқ хўжа жонланди. У ҳали унча кекса ҳам эмас — бароқ қошлари тагида йирик қора кўзлари чақ-наб, сергўшт қизил юзидан қон томиб тургандай...

— Қани, биродарлар, тановул қилиб олайлик! — Тўраҳон чўққайиб ўтирган еридан туриб, қаландарларни меҳмонхонага бошлади.

Меҳмонхона аслида кенг сарой бўлиб, похол устига полослар тў-шалган, девор тагларига кўрпачалар ёзилган, баланд шифтини цирку ис қоплаган, ёғлик қоғоз ёпиштирилган деразалари хира, тоқчаларга шамлар терилган.

Тўраҳон кенг танобий хона тўрига чиқиб, фарғоналик меҳмонларни ҳам ўз ёнига чорлади. Булар ўтиргач, бошқа қаландарлар ҳам кўрпа-чаларга зич жойлашиб ўтирдилар. Қаландарбоши фотиҳа қилгач, дас-гурхонлар ёзилиб, бозордан топиб келинган нону мевалар тортилди. Икки қаландар чойнақларда хушбўй чой дамлаб кирдилар, сопол пиё-лаларга қўйиб, аввал меҳмонларга, кейин бошқа қаландарларга узат-дилар.

Бир пиёла қайноқ чойдан кейин Машрабнинг бадани яйради, қури-ган кўзлари ёшланиб, чеҳраси ёришди.

— Биродарлар! — деди Тўраҳон нон чайнаб ўтирган қаландарларга мурожаат қилиб, — азиз меҳмонларни Офоқ хўжам даргоҳларига қадам ранжида этишлари ила муборақбод этурмиз ва алардин Фарғонанинг тансиқ ҳаволаридин бир тарона эшитмоқ орзумизни булдирурмиз.

Қаландарлар гуриллашиб илтимос қилдилар:

— Эштайлук!

— Шоир Машраб хониш қилсунлар!

— Бош устига! — Машраб, қўл қовуштириб, мезбонларга миннат-дорчилик билдирди. — Пирмат сеторий, танбурни олингиз!

Пирмат ёнидаги танбурини қўлига олиб, аста черта бошлади. Маш-раб остонада чўнқайганча митти кўзларини жовдиратиб ўтирган Қит-мирга:

— Сен ҳам тингла, жонивор! — деб кулиб қўйди-да, кеча довонда ёзган мухаммасини аста хониш қилди:

Бориб айтинг азизимга, кўзимга тўтиё келсун,
Мени — бедаступони кўргали ул подшо келсун,
Солиб бўйнига зулфи анбарин мушки Хито келсун,
Менинг кулбамни равшан қилғали ул пурзиё келсун.
Умидим борки, ранжуларни излаб ҳар сабо келсун.

Камон абрўлари ҳар қайсиси бир шўхи жаллоди,
Юрур бўлса чаманда, қаддидур монанди шамшоди.
Дубора келмағай оламда мундоқ сарви озоди,
Билолмайман нечун пайдо қилибдур аршни устоди,
Дилимда юз жароҳат бор, бермакка даво келсун.

Бориб айтинг ўшал зебо санамга: «Ёринг ўлди» деб,
«Сени ҳажрингда куйган ошиқи дийдоринг ўлди» деб,
«Тешилган тийри ғамдин сийнаси афгоринг ўлди» деб,
«Ғарибу хаста-ю, ҳажру фироқи зоринг ўлди» деб,
Агарчи вақти ишрат келмади, вақти азо келсун.

Чунон беҳудлиғимдин субҳимў шомимни билмайман,
Кетибдур ақл мендин пухта-ю, хомимни билмайман,
Билолмасман нечук ўткардим айёмимни, билмайман,
Бу йўлда мисли Мажнундек саранжомимни билмайман,
Чароғи дилни равшан қилғали нури сафо келсун.

Кўзимни оқи янглиғ меҳрибонимдан аюрдилар,
Мени жон мулкида ороми жонимдин аюрдилар,
Бошим устида турғон соябонимдин аюрдилар,
Тешиб бағримни охир устухонимдин аюрдилар,
Кўзумни косасига тўлди нақши бўрё, келсун.

Ўзини билмаганлар айтадурлар: «Ўзга ёр ахтар!»
«Кўнгулни бевафога бермагил, бир ғамгузор ахтар!»
«Агарчи дилрабони топмасанг, дигар диёр ахтар!»
«Кўнгулни муддаосин билгудек бир дилфигор ахтар!»
Мен айтурман: «Кўзимни ўйға ўйсун, ошно келсун!»

Ўшал вақтики анга аҳд қилдим асли ҳамдамдур,
У мендин кўнгул узса, то тирикман кўнгул узмамдур,
Дигар ёр ахтариб мен дашту саҳроларни кезмамдур,
Қиёмат субҳи отгунча бу паймонамни бузмамдур,
Бошимни кесса кессун, отланиб нозик адо келсун.

Будур аҳдимки, то қаддим дуто бўлғунча айрилмам,
Лаҳад туфроғи то дийдамга жо бўлғунча айрилмам.
Ду рўза эски оламдин фано бўлғунча айрилмам,
Бошимга нўҳ фалак то осие бўлғунча айрилмам,
Ки бўлди нўҳ фалак бошимга мисли осие, келсун.

Жаҳоннинг хўбларини бевафо қилмоқғадур қасди,
Қилиб бехонумон, соҳиб азо қилмоқғадур қасди,
Хазорон дарду ғамга ошно қилмоқғадур қасди,
Таги деворларга мубтало қилмоқғадур қасди,
Олов ёқсин бошимга то тирикман муддао келсун...

Тун-кун йўллар, бозорлар, гулзорларда тишга теккан бир хил сўзларни такрорлаб, беҳуш телбаланиб, зикру сано билан овораи-сарсон қаландарлар Машраб ноласини беҳад оҳ-андух чангалида эзилиб, додвой қилиб, офаринлар айтиб тингладилар.

— Худо берган нафасингиз бор экан, Машраб! — кўкрагига муштраб сўзлади Тўраҳон. — Сизга тахти Сулаймон насиб бўлгай. Аммо сиз ўшал саодатли соатларда биз ожиз бараҳналарни фаромуш этмагaysиз!

— Лофни ошириб юбордингиз, сардори қаландарон! — Машраб кулиб ўрнидан турди. — Ҳаммамизнинг тупроғимиз бир ердан олинган, тақсир! Қани, бошланг Офоқ хўжам даргоҳи мунавварларига! Тахти Сулаймонга даъвомиз йўқ; бироқ тахти ошиқон кўланкасидан умидвормиз!

Ҳаммалари ҳовлига чиқдилар. Обид васвас бостирма тагидан эшакни етаклаб келди. Унга яна хуржунлар, қоплар ортилди. Қаландарлар дастурхонидан тўйиб олган Қитмир эшак атрофида гир айланиб,

Ўйинга тушди. Қаландарлар чанақ чалиб, кучук рақсини томоша қилдилар.

Тўраҳон меҳмонларни бошлади. Яна эгри тор кўча орқали шаҳар марказига — Офоқ хўжа саройига йўл олдилар...

Обид васвас

Обид васваснинг Машраб билан Пирматга эргашиб Қашқарга келгани ва Офоқ хўжа хизматига бел боғлаганидан буён олти ой — куз ва қиш ўтди. Шу вақт ичида унинг турмушида ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмади. Наманганда, Исохўжабой қўрасида қандай қарол бўлса, бу ерда ҳам шундай қарол. Саҳармардондан шом қоронғисига қадар елиб-югуриб қилган меҳнатига бой бир мири бермаганидай, эшондан ҳам қуруқ дуодан бошқа ҳеч нима олгани йўқ.

Ўзга хизматкорлар қатори, у ҳам Офоқ хўжанинг ташқи ҳовлисида туради. Машраб билан Пирматни товукхонадай тор хўжрага тикқанлар. Обид эса, отхона деб аталган узун бостирманинг бир бурчагида беда гарамидан орқасида жой қилиб олган, вазифаси ҳам отбоқарлик: эшоннинг йигирмага яқин оту, эшакларига жодидда беда қирқади, сув ташийди, қашлағич билан тозалайди, шаҳар чеккасидан ўтган сойга олиб бориб чўмилтиради, керак вақтида эгарлайди.

Кенг ҳовлининг отхонага яқин бир ерида тўрт арава лайлак қилиб қўйилган. Булардан бири — янги соябон аравани Офоқ хўжага қайнотаси Қашқар ва Ғулжа ҳокими Абдуллаҳон совға қилиб юборган. Уқу гилдираклари тут ёғочидан ясалган, соябони самбит новдаларидан эгилган, дид ва ҳафсала билан безатилган бу соябон аравадан онда-сондагина фойдаланилади. Эшон Қашқар атрофидаги беку боёнлариникига меҳмонга чақирилса, ёки малика хоним Пошша акаси Абдуллаҳоннинг саройига борадиган бўлса, Офоқ хўжанинг хос маҳрами, хизматкорлар орасида нимкиноя, нимҳурмат билан «вазири аъзам» деб аталадиган Соқий охун Обидга фармон беради. Васвас дарҳол аравани ювиб тозалайди, соябон ичига бўйра, полосларни солади, қўшиладиган кўк отни ҳам ювиб-тараб, унга оро беради.

Обид васваснинг отбоқарлик вазифасидан фойдаланган ери шу бўлдики, Пирматнинг Намангандан Қашқаргача машаққатли йўл босиб келган эшагини эшоннинг эшакларига қўшиб қўйди. Отхонадаги от, эшакларнинг сонини ҳар куни санаб турган қув Соқий охун бегона эшакни кўриб, Обидни сўроққа тутганида, васвас:

— Тақсир, бу жонивор эшонимизга биздан назира,— деб жавоб қилгач, танбех ўрнига раҳмат эшитди.

Шу-шу эшак жониворнинг жони роҳатда: ўз хешлари билан отхонада баравар хашак чайнаб, баравар ханграб қишни ўтказди, фақат ҳафтада бир-икки марта, ё эшон бирор маросимга борган, ё узоқроқ бир ерга сафар қилган кезлари тўда-тўда бўлиб маҳраму муридларини, қаландару хизматкорларини бошлаб борадиган бўлса, Пирматнинг ҳам бекорчиликдан танбаллашиб қолган эшаги эгарланиб, жир бита бошлаган калта оёқларининг чигилини ёзиб келади...

Қиш тугаб, «сади пок» бўлди; осмон тиниқлашиб, ер анча илиди. Толлар попуқ чиқариб, терак шохларида нимяшил куртаклар пайдо бўлиб қолди.

Кеча ҳуфтон намози ўқилгач, Соқий охун ташқи ҳовлида пайдо бўлиб, бир қанча хизматкорларни номма-ном чақирди ва улар соябон арава яқинига тўплангач, эртанги юмушлар ҳақида фармойишлар берди. Обид васвасга топширилган вазифа шу бўлдики, у бомдод намозидан кейин соябон аравани ясатиб, унга кўк отни қўшиб, сарой орқасидаги

дарбоза олдига олиб бориши керак. Обид у қўшқават нақшин дарбоза Офоқ хўжа ҳарамининг дарбозаси эканини яхши билгани учун «малика хоним Пошша хон ўрдасига борсалар керак», деган гапни дилига тугиб қўйди.

Соқий охун ҳар бир хизматкорга бирма-бир вазифа юклаб бўлгач, Машраб билан Пирматга эрталаб сойнинг нарёгидаги қўтонга етиб бориб, чўпонларга қўшилиб, қўйларни Бойлоқ яйловига ҳайдаб кетиш ҳақида буйруқ берди.

Соқий охун Офоқ хўжа хосхонаси жойлашган ички ҳовлига кириб кўздан йўқолгач, хизматкорлар жой-жойларига тарқалдилар.

Обид васвас бостирма тагида от-у эшакларга сув тутиб, охурларга беда, хашаклар ташлаб, соябон аравага қўшиладиган кўк отга ем бериб ўрмалашиб юрди.

Бу дақиқаларда у фақат бир нарсани — дўстлари Машраб ва Пирматнинг Бойлоқ яйловига кетиб, ўзи бу ерда ёлғиз қолишини ўйлар эди. Бойлоқ яйлови узоқ Хўтан даштининг бир четида, баланд тоғлар бағрида бўлиб, Офоқ хўжанинг минг-минг қўйлари ҳар йил кўкламда ўша ерга ҳайдаб олиб кетилади. Демак, Обид ўз ҳамшаҳарларини олти-етти ой давомида кўрмайди, мусофир юртдаги машаққатли турмушининг бирдан-бир нурли онлари — дўстларининг ҳар кунги ширин суҳбатларидан маҳрум бўлади...

Обид васвас бостирмадан чиқиб, соябон арава ёнига келди ва унинг гилдирагига суялиб ўтирганча Соқий охуннинг ичкари ҳовлидан чиқишини кутди. Охун ҳар кун хуфтон намозидан кейин эшони аъзам билан ҳамсуҳбат бўлади ва хосхонадан Боқий охун билан бирга чиққач, ташқари ҳовлини тагин бир марта кўздан кечириб, шаҳарнинг гавжум маҳаллаларидан биридаги ўз хонадонига кетади.

Тун зимзиё. Кўкда тўлин ой, ёнидаги ёруғ юлдуз билан аста сузади. Онда-сонда юлдузлар йилтиллайди. Қилт этган шабада йўқ. Ҳаво салқин — уф десангиз нафасингиз ҳовури кўричади. Ташқи ҳовлилардаги ҳужраларда милт этган нур йўқ — кун бўйи ишлаб толган хизматкорлар уйқуга кетганлар, фақат Машраб ҳужрасининг кичик даричасигина хира ёришиб турибди. Балки, шоир олис сафар олдидан ғазал битаётгандир...

Обид Машрабни ўйлар экан, унинг аҳволига ич-ичидан ачинади. Маъшуқасини излаб келган ошиқ олти ойдирки, оқ-воҳдан бошқа нарсани билмайди; Пирмат иккови тонгдан тунгача ўтин ёрадилар, сув ташийдилар, фақатгина жума кунлари саҳармардонда Тўра қаландар буларни ўз тўдасига қўшиб олиб кетади, бозору кўйларда, масжиду йўлларда зикру сано қиладилар, садақа тўплаб, пешин намозидан кейин халтаю ҳуржунларини Офоқ хўжа оёғи тагига тўкадилар. Айниқса, Машрабга кўп садақа тушади, унинг жарангдор овози ёқимли, хонишлари ўта таъсирчан, ғазаллари оташнок, қаландар шоирнинг сон-саноксиз мухлислари қора танга, кумуш тангаларнигина эмас, олтин динорларни ҳам эҳсон этадилар. Бунинг билган эшони аъзам Тўра қаландарнинг илтимосини ҳеч қачон рад этмай, Машраб билан унинг ҳамюрти Пирмат Сеторийни қаландарлар тўдасига қўшиб юборади.

Обид васвас шуларни ўйлаб ўтираркан, бир нарсани ҳеч тушуна олмайди: Машраб севгилиси, Пирмат синглиси туфайли шунча йўл босиб Қашқарга келдилар. Қиз шундоққина уларнинг ёнида — ичкари ҳовли орқасидаги ҳарамда. Э, тавба, андиша ҳам шунчалик бўладими! Ахир, Обид уларга ўн марта, юз марта маслаҳат берди: тунда орқа дарбозага борайлик, соқчи навкарларни босиб чавақлайлик, ҳарамга оёқ учида аста кирайлик, Тўтихонни топайлик-да, олиб қочайлик! Ҳатто, отхонада боқувдаги учқур отлардан тўрттасини эгарлаб, ҳарам орқасида шай қилиб туришни Обид уларга ваъда этди!

На Машраб, на Пирмат бунга рози бўлдилар. «Эшони аъзамнинг бошқа навкарлари бари бир бизни қувиб етадилар. Офоқ хўжа ҳаммамизни дорга осиб ўлдиради...» Шу ҳам гап бўлди-ю! Уйчи ўйига етгунча таваккалчи ичини битирибди. Ё остидан, ё устидан! Бир марта ўлим ҳар кимнинг ҳам пешонасига ёзилган.

Обид васвас Наманганда онаизори тикиб берган эски қора чопонига ўралганича, арава ғилдирагига суялиб ўтирганича, эртага эрталаб Бойлоқ яйловига кетадиган ҳамюртларидан айрилмасликка, модомики улар бунинг режасига кўнмаган эканлар, ўз дўстлари ила ҳамсафар бўлишга аҳд қилди ва шу мақсадда Соқий охун билан сўзлашиб, яйловга юборишини сўрашга қарор берди. Дарҳақиқат, отхонада тезак сассиғини ютиш жонига тегди, кўм-кўк далалар, тоғу адирлар гаштига нима етсин! Шамоллар гувлаши, сувлар шилдираши, қўзилар маъраши, чўпон найининг навоси қулоқларига эшитилгандай бўлди ва у ўзини йўлда, дўстлари ёнида гурунглашиб кетаётган бир аҳволда тасаввур этиб, дарди енгиллашган кишидай мамнун жилмайиб қўйди.

Ичкари ҳовли эшиги очилиб, икки киши бирин-кетин чиқиб келди. Эшикни кимдир ичдан ёпиб, орқасидан тамбаланди. Ҳовли қоп-қоронғи бўлса ҳам, Обид келаётган кишиларнинг бири — новчаси Соқий охун, иккинчиси — паканаси Боқий охун эканини дарҳол фаҳмлади-да, ўрнидан туриб, томоғини қириб йўталди ва Соқий охунга яқинроқ бориб:

— Тақсир, афв этгайлар, бир сўровим бор, — деди.

Соқий охун таажжубланиб, елкасини қисди ва отбоқарга синчков тикилди:

— Хўш?

— Мени ҳам яйловга юборсангиз. — Обид васвас қўл қовуштириб мулойим сўзлади. — Подачилик қилганман, йўлга ҳам чидамим дуруст.

— Шундоқми? — Соқий охун отбоқарнинг қоп-қора соқол қоплаган ялпоқ юзи ва сўровчан кўзларига шубҳаланиб қараб қўйди. — Ҳамюртларга йўлдош бўлувни хоҳлабсан-да? Орзуга айб йўқ... Ва локин эшони аъзам сани бу ерда қолсин, деганлар. Ул ҳазрат санга ўз даргоҳи муборакларинда бўлмоқни раво кўрмишлар.

— Тақсир... — Обид яна сўз бошлаган эди, Соқий охун жеркиб берди:

— Ношукр банда! Бас, фармони олийга эътироз билдира кўрма, гуноҳкор бўлурсен!

— Хўп, тақсир, хўп, — Обид ўзини четга олиб, охунларга йўл берди, — итоат этурмен.

Соқий охун билан Боқий охун дарбозанинг қия очиқ тавақасидан чиқиб кетдилар.

Обид васвас дарбозани ёпиб, орқасидан танбалади ва мақсадига эриша олмаганидан кўп афсусланиб, ҳамюртлари ҳужраси томон юрди.

У ҳужрага кирганда Машраб билан Пирмат аллақачон йўл тайёргарлигини кўриб қўйган эдилар: токчалардаги буюмлар йиғиштирилиб, хуржун билан қопга уст-бошу китоб-дафтарлар тиқилибди. Хонтахта устида шам хирагина ёниб турибди. Машраб севимли ити Қитмирни бағрига босганча хомуш ўтирибди. Пирматнинг қўлида танбур, аста чертиб мунгли бир куйни чалапти. Обид унинг ёнига тиз чўкиб, куйга қулоқ солди. Машраб деворга суялиб ўтирганча, хаёл оғушида оҳиста хониш қилди:

Ёрнинг кўйида ўлғон бормукин?

Бир ўлиб, икки тирилғон бормукин?

Ёрнинг васлини излаб чарх уриб,

Термулиб йўлларда қолғон бормукин?

Қатл қилмоққа яна ким тинглашиб,

Елбориб бўйинини қучғон бормукин?

Шоҳбози ломакон — султони ишқ,
 Табл уруб дунёга қўнғон бормукин?
 Неча йил Офоқ хожаи хизматиға,
 Шул Хўтан даштида кезғон бормукин?
 Мен каби тарсою расволар бўлуб,
 Бўйниға зуннор осғон бормукин?
 Тонгла маҳшарда йиғилса жумла халқ,
 Оҳ уруб маҳшарни бузғон бормукин?
 Кеча-кундуз зори бирла йиғлабон,
 Кўз ёши Жайхунча оқғон бормукин?
 Дод этай Машраб Хўтани ўртабон,
 Ул замон додиға етғон бормукин?

Куй тугагач, уччовлари бир неча дақиқа сукут ичида ўтириб қолдилар.

— «Вазир аъзамга» мени яйловга юборишини илтимос қилиб кўрдим — кўнмади занталақ! — гап бошлади Обид васвас белбоғидаги пичоқ қинига қўл юбориб.— Шайтон «Сўй баччағарни!» деб тўғри йўлга бошласа, раҳмон: «Ўзингни бос, сабр қил!» деб қўлимни боғлади.

— Зўрсиз, Обид ака! — Пирмат мийнигида кулиб қўйди.— Аммо сўйсангиз бирини сўясиз, иккисини сўясиз, қолганлари кейин сизни сўяди. Бунга нима дейсиз?

— Нима дердим, бойвачча?...— Обид васвас қўлини пичоқ қинидан олиб, азбаройи бўғилганидан ғайритабиий силкинди.— Сизнингча бўлса, мусофир юртда эшакнинг кейинги оёғи бўлиб юраберамиз. Ахир, биродарлар, инсонмиз-ку! Бахт ўзи нима, «гаҳ!» деса қўлга қўнадиган қушми? Ҳалво деган билан оғиз чучимайди? Ана, саройга қарангиз-а: қопқоронги кеча. Тирик жон борки, ғафлат уйқусида мудрайди. Учовимиз аста чиқайлик, орқа девордан ошиб ҳарамга тушайлик, битта-яримта қоровул бўлса гумдон қилайлик, жигарчамизни бу ғурбатхонадан қутқарайлик. Отхонада отлар тайёр. «Ҳайё-ҳайт!» деб учайлик Фарғонамизга!

— Обид аканинг режасида жон бор...— Пирмат Машрабга умидвор термилди. — Не дейсиз, дўстим?

Машраб бағрида мудраб қолган Қитмирнинг бошини ювошгина силаб, ўйланиб турди-да:

— Бул режа нотугалдир, — деб бош чайқади. — Мабодо, биз Тўтихонни қутқариб, йўлга чиқиб олсак, навқарлар бизни қувиб етадилар.

— Э, Бобораҳим!— Обид васваснинг ҳафсаласи пир бўлиб, қўл силкиди. — Сиз бул важни аввал ҳам айтгансиз — «эски тос, эски ҳаммом». Қаландарлар сизни эъозлаб, оташ нафасингиз борасинда «пириккомил» деб ном бергайлар. Алардан паноҳ топурмиз. Алалхусус Қашқар шуаросиндан мухлисларингиз бор. Наҳотки, шундай шаҳри азимда тўрт мусофирга бошпана топилмаса?

— Топилур.— Машраб Обид васваснинг фикрига қўшилишга мажбур бўлди.— Қашқарликлар меҳмоннавоз халқдир. Шул кунларда бир дўст топдим, навжувон шоир, исми шарифи Юсуф Қошқарийдир.

— Ана, айтмадимми? — Обид васвасга жон кирди. — Дастлабки кунларда ўшал Юсуфникида яширинурмиз, сўнгра бирон карвонга қўшилиб, Мағрибгами, Машриққами, худо йўл берган томонга кетурмиз.

— Бу режангиз ҳам маъқул.— Машраб ҳамюртига миннатдор тикилди. — Ва локин, биз ўз тақдиримиздан ҳам Тўтихон тақдирини кўпроқ ўйламоғимиз даркор. Режамиз ҳали хом. Бул кеча қўлга тушсак, қизга жабр этган бўлурмиз. Орадин бир оз фурсат ўтсин. Майли, Бойлоқ яйловига бориб қайтайлик. Ниятимиз холис, нажот йўли топилур.

— Илло, Бобораҳим рост сўзни айтдилар.— Пирмат Машрабнинг

фикрига қўшилди.— Зеро, бул кеча ҳарамга кирсак, навкарлар дуч келурлар, қон тўкилур.

— Э, аттанг, садқаий йигит кетинглар! — Обид васвас тўнининг этагини қоқиб, ўрнидан турди. — Бўпти, мен чиқдим, тонгда кўришурмиз.

У ҳовлига чиқиб, бостирма томонга борди, лекин беда ғарами орқасидаги бурчакка — доимий жойига кириб ётиш ўрнига, соябон арава ёнига бир қучоқ хашак ташлаб, шу ерга ёнбошлади.

Тун салқин, лекин шамол бўлмагани учун ҳаво тинч, фаром. Осмон тўла юлдузлар бир-бири билан имлашиб, одамзод тушунмайдиган тилда сирли суҳбатлашадилар. Ташқи ҳовлининг ғарб томонидаги девор орқасида ит вовуллайди, атрофдаги бошқа итлар ҳам унга жўр бўладилар.

Обид васвас пичанга ёнбошлаб ётган ерида ҳамюртлари ғанимат фурсатни қўлдан чиқариб юбораётганликларини, Офоқ хўжа ва унинг навкарлари ҳар қанча кучли бўлса ҳам, қизни қутқариш борасида бугун муҳокама қилинган режани чапдастлик билан амалга ошириш мумкинлигини ўйлайди. «Э, аттанг,— бош тебратади у афсусланиб.— Пирмат-ку, ҳезимкаш, қилтириқ бир бола... Бобораҳим мушт урса дарахтни қулатадиган азамат йигит-ку! — У ичкари ҳовли деворини чамалаб кўриб, ўз-ўзига дарғазаб сўзлайди:— шундоқ ошамиз-у, боққа тушамиз. Мен эшонни ётган жойида қимирлатмай тинчитаман, навкарларидан ҳам икки-учини хотиржам қиламан, қолган бир-иккисини Бобораҳимнинг ўзи эплайди. Пирмат синглисини ҳарамдан топиб чиқса, бас... Э, аттанг, энди қачон иш ана шунақа ўнгидан келади...»

Тун огди. Бог этагидаги аллақайси томдан хўроз қичқириви эшитилди. Олис бир ерда бошқа хўроз унга жавоб қилди. Шарқ уфқи аста оқара бошлади. Чарчоқлик ва уйқусизлик Обид васвас устидан ғалаба қилиб, кўзларини юмди-ю, мудраб кетди...

Орадан икки соатча вақт ўтгач, ҳовлидаги баъзи ҳужраларнинг эшиклари бирин-кетин очилиб, хизматкорлар, қароллар таҳорат олиш учун чиқиб кела бошладилар. Машраб билан Пирмат ҳам чиқдилар. Шовқинга Обид васвас ҳам ётган еридан қўзғалиб, қизарган кўзларини ишқаб ўрнидан турди ва ҳовли бурчагидаги қудуқ бошига бориб, арқон учига боғланган челақни фидиратиб туширди-да, от-аравани ювиш учун сув тортиб чиқарди.

Таҳорат олиб бўлган кишилар бир-бирлари билан саломлашиб, дарбозани ланг очдилар ва Офоқ хўжа саройи қаторидаги масжидга — сўфининг ингичка овози ўқтин-ўқтин эшитилиб турган томонга апил-тапил чиқа бошладилар. Обид васвас уларга парво қилмай, сув тўла челаги билан арава ёнига келди ва шошмасдангина иш билан машғул бўлди. Кўчадан кириб келган Соқий охун билан Боқий охун гўё аравакашни кўрмагандай, ҳовли тўрига ўтдилар. Айни вақтда ичкари ҳовли эшиги очилиб, эшони аъзам Офоқ хўжа пайдо бўлди. У ҳаворанг банорас допонда, бошида мошранг духоба дўппи устидан катта оқ салласи шинам ўралган, оёғида янги кавуш-маҳси, қўлида йирик дурдан терилган тасбеҳ...

Охунлар икки букилиб унга салом бердилар. У алик олиб олдинга тушди, охунлар унинг икки ёнига ўтдилар.

Обид васвас бу манзарани арава орқасида туриб кузатар экан, эшоннинг кенг оппоқ юзига ярашган лосдай тимқора соқол-мўйлабини, уйқудан тиниққан чақноқ кўзларини, тасбеҳ ушлаган катта гўштдор қўлларини ва у охунлар ўртасида ҳовлидан кўчага лопиллаб чиқиб кетгунча кузатиб турар экан: «Бу занғор ҳали бақувват,— деган фикр кўнглидан ўтди.— Тўрт юз канизаги бор эмиш, тўрт мингини ҳам қон қақшатади бу галвар!»

Орадан ярим соатча ўтгач, Обид васвас аравани ювиб бўлиб, кўк

отни бостирма тагидан олиб чиқаётганда намозхонлар масжиддан қайтиб кела бошладилар. Боқий охун масжидда, Офоқ хўжа ёнида қолган бўлса керак, Соқий охун бир ўзи ҳовлида пайдо бўлиб, Машраб билан Пирматни чақирди ва улар ҳужрадан юкларини кўтариб чиққач:

— Дарҳол сой бўйига борингиз! — деб буюрди. — Чўпонлар кутиб қолишмасин. Нонуштаи йўлда қилурсизлар.

Бундай буйруқни эшитган Обид васвас кўк отни жиловидан етаклаганча ҳамюртлари олдига тез юриб келди:

— Сафарингиз бехатар бўлсин, қариндошлар! — унинг кўзлари ёшга тўлиб, ҳамюртлари билан қучоқлашиб хайрлашди. — Агар кўришолмасак, мenden рози бўлинглар!

— Кўришамиз, албатта кўришамиз! — Машраб унга далда бериш учун елкасига қоқиб қўйди. — Шайтон васвасасига учмангиз, Обид ака, иншоолло, саодатли кунлар келур!

— Тилингизга асал, шоири замон! — Обид кўк отни етаклаб арава томонга кетди.

Пирмат қопни орқалади, Машраб хуржунини елкасига солди, Қитмир думини ликиллайтиб, уларга эргашди. Учови дарбозадан чиқиб кетди.

Обид васвас кўк отни эгарлаб, ясатилган аравага қўшди ва отни жиловидан тортиб ҳовли ўртасида тўхтади-да, ҳовлида хизматкорларга турли юмушлар буюриб юрган Соқий охуннинг буйруғини кутиб турди.

— Саройни айланиб ўтиб, орқа дарбоза олдида кутиб тур! — Охун унинг ёнига келиб буюрди. — Мен боғдан ўтиб боргаймен.

— Хўп, тақсир.

У отни етаклаб кўчага чиқди ва баланд девор орқасидаги йўл билан саройни айланиб ҳарам дарбозаси ёнида кутиб турди.

У илгари ҳам бир неча марта шундай қилган: ясатилган от-аравани шу ерга, бақатераклар тагига олиб келиб, малика хоним Пошшанинг чиқишини кутиб турган. Чодрага ўралган малика ва унинг канизаги боғдан чиқиб курси орқали аравага кўтарилгач, Соқий охун қамчинни аравакаш қўлидан олиб, ўзи отга миниб кетади...

Ҳаво соф. Йўлда чанг босилган. Шарқ уфқидан кўтарилаётган қуёш барқаш ярақрайди, терак шоҳлари, барглари йилтиллайди. Нақшин дарбоза ҳамон ёпиқ. Ичкарида — ҳарамда кимлар яшайди, не ҳодисалар содир бўлади — булар аравакашга тундай қоронғи...

Баланд дарбозанинг бир тавақаси қия очилиб, бир қўлида гулдор шоҳи кўрпача, иккинчи қўлида пастгина курси кўтарган Соқий охун ва унинг кетидан бошдан-оёқ қора чодрага ўралган — бири сал тўлачадан келган, иккинчиси алифдан ингичка икки аёл чиқиб келдилар. Соқий охун курсини арава орқасига қўйиб, кўрпачани соябон тагидаги полосга ўзи ёзди ва аёллар аравага чиқаётганда қўлтиқларидан олишиб юборди. Кейин қамчинни аравакаш қўлидан олиб, отнинг олдига келди-да, узангига оёқ қўйиб, эгарга инқиллаб чиқиб олди.

Арава орқасида турган Обид васвас шоҳи кўрпачага ўрнашиб ўтираётган аёллардан бирининг Соқий охун эшитмаслиги учун секингина шивирлаб берган саволини эшитди:

— Амаки, сиз қаерлик бўласиз?

— Наманганлик... — Обид васвас яқинроқ келиб жавоб қилди.

— Отанинг қароли Обид ака эмасмисиз?

— Ҳа, ўша мен... — юрагида қалққан ҳаяжонини базўр босиб сўзлади Обид васвас. — Сиз ўзингиз...

— Тўтимен...

— Ё, олло! — Обид васвас ҳайратланиб ёқасини ушлади. — Ака-

нгиз Пирмат шу ерда. Шоири замон Машраб.... Бобораҳим ҳам шу ерда.
— Уларга саломимни етказинг; амаки!— арава юриб кетганидан ташвишланган Тўтихон шошиб гапирди.— Маним маликамиз паноҳида саломатлигимни айтинг, жон амакижон!

Соқий охун отга қамчи босди, кўк от қадамини тезлатди, соябон арава шарақлаб, Обид васвас қизнинг бошқа сўзларини эшита олмай қолди...

У саройнинг ташқи ҳовлисига қандай етиб келганини, бостирма тагига кириб отлардан бирини шоша-пиша эгарлаб чиққанини ва унга миниб, шаҳар чеккасига — сой бўйига шамол тезлигида етиб келганини — бу куч ва бу тезлик унда қандай пайдо бўлганини билмайди ҳам; эслай олмайди ҳам.

У минг-минг қўйларни ҳайдаб кетаётган чўпонларга ва улар орасидаги Машраб ва Пирматга шаҳардан икки чақиримча узоқликдаги сайхонликда етиб олди ва янги телба бўлган одамдай овозининг борича қичқира берди:

— Суюнчи! Юртдошларим суюнчи! Пирматжон, суюнчи беринг, синглингиз топилди! Шоири замон, ҳамённи ечинг, маъшуқангиз топилди!

Обид васваснинг сўзларидан ҳеч нарса тушунмаган, узоқ йўлларда бирга юриб унинг васваслигига ўрганиб қолган Машраб ва Пирмат чўпон-чўлиқлар тўдасидан ажралиб чиқиб, от устидаги телбанинг яқинига келиб, уни отдан суяб туширдилар.

Обид васвас гоҳ Машрабни, гоҳ Пирматни қучоқлаб ўпиб, гоҳ йиғлаб, гоҳ кулиб, бир сўзи бир сўзига қовушмай, бўлган воқеани бутун тафсилоти билан ҳикоя қилиб берди. Тўтихоннинг: «Уларга саломимни етказинг! Маним маликамиз паноҳида саломатлигимни айтинг, жон амакижон!» деган сўзларини қайта-қайта такрорлаб:— суюнчини чўзинг, шоири замон! — деб Машрабни белидан кўтариб, ҳавода айлантирди.

Машраб кўпдан буён сақлаб юрган биттагина олтин динорини жанда-пўшининг ички чўнтагидан чиқариб, ҳавога баланд отди. Обид васвас уни эпчиллик билан олиб олиб:

— Қойил! — деб қичқирди.— Ана энди, ҳамюртларим, яйловга хотиржам кетаберингизлар, жигаримга мен ўзим кўз-қулоқ бўлиб тургайман!

Машраб Обид васвасни бағрига босиб, елкаларидан кучди ва йирик қора кўзларидан умрида биринчи марта севинч ёшлари дувиллаб тўкилди:

— Оғамсиз, Обид ака! Умрбод қулингизмен!

— Пиримсиз, шоири замон! Жигаримсиз, Пирматжон!— Обид васвас юртдошлари билан йиғлаб хайрлашди.— Соғ-омон кўришгаймиз, қариндошлар!

Машраб билан Пирмат тобора узоқлашиб бораётган чўпонларга етиб олиш учун шошилдилар. Қитмир уларга эргашиб чопди.

Обид васвас от жиловидан ушлаганча юртдошлари изидан тикилиб қолди...

Бир муҳаммас тарихи

Подачилар бир ой йўл юриб, Хўтан даштидан ўтдилар ва минг-минг қўйларни узун тизма тоғ этагидаги Бойлоқ яйловига ёйиб, бош чўпон Умарбой раҳбарлигида тошлоқ сой яқинига, онда-сонда арчалар тиккайиб турган, тепаликка эски кигиз ва тол новдаларидан уч ўтов тикдилар. Оқ ўтовга Умарбой хотини, икки ёш ўғли ва гўдак қиз-

часи билан жойлашди. Қора ўтовларнинг бирига олти чўпон, иккинчисига тўрт чўпон ва Машраб билан Пирмат ўрнашдилар.

Савр ойининг ўрталари. Нонуштадан кейинроқ кун елкаларни қиздира бошлади. Чўпонлар иккита-иккита бўлиб, яйловдаги тўда-тўда қўйлар бошига кетадилар. Ўт кўп — орасидан юрган одамнинг бошигина сал-пал кўринади. Кунчиқар томон қип-қизил — лолақизгалдоқларнинг сон-саногии йўқ. Фақат тоғ бошидан булут аримайди, тез-тез момақалдиروқ гумбурлаб, шариллаб ёмғир қуяди; қўйлар тўда-тўда бўлиб бир-бирларига ёпишадилар, чўпонлар ёмғирпўшларига ўралиб, ёғиннинг тинишини, ҳаво очилишини сабрсизлик билан кутадилар. Кечалари ҳам осмон бетинч: момақалдиروқ тинимсиз гумбурлайди, чақмоқ чақади, ёмғир шовуллайди.

Умарбой чўпонларга ишни пухталаб тақсимлаб берган. Машраб билан Пирмат дастлабки кунларда дарахтларнинг қуриган шох-шаббаларидан ўтин тайёрлаш билан машғул бўлдилар. Учала ўтов ёнига гарам-гарам қуруқ ўтин босилди. Бу шох-шаббалар ана энди иш беряпти: ўтов ўртасига гулхан ёқилади. Чўпон-чўлиқлар ҳўл кийимларини қуритадилар, қўр устида қора қумгон қайнайди: қуритилган турли гиёҳлардан хушбўй чой дамланади. Умарбойнинг хотини Хатира опа ёпиб берган арпа нон бурдаларини чойга ботириб, иштаҳа билан чайнайдилар.

Умарбойнинг оқ ўтовда ҳар кун бир марта кечга яқин қозон осилади. Унда мўлгина эт қайнатилади. Катта-кичик ҳаммага сопол товоқларда сермой шўрва сузилади. Баъзи кунлари Хатира опа бугдой унидан хамир қориб, шилпилдоқ ҳозирлайди. Чўпонлар маза қилиб овқатланадилар.

Чўпон меҳнати қанчалик оғир бўлмасин, шаҳардаги, Офоқ хўжа саройидаги тонг саҳардан тун қоронғисигача давом этадиган тинимсиз оғир юмушлардан ўн чандон афзал. Айниқса, мусаффо тоғ ҳавоси, мовий кенглик, табиат таровати Машраб билан Пирматга шундай туюлдики, гўё, улар зиндондан қутулиб, озодликка чиқдилар. Энди бечора Қитмирга келсак, унда ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлди: бўйи чўзилиб, сал-пал эт ҳам битди. Яйловдаги итларнинг энг зўри — Умарбойнинг Олагари Қитмирни ўзидан бир қадам ҳам нарига кеткизмайди ҳам, унга бошқа итларни яқинлаштирмайди ҳам. Қитмирга яна бир ўзгариш кўзга ташланиб қолди: унинг қорни қаппайиб, ергача осилиб туша бошлади, ажаб эмас ҳомиладор бўлса...

Кечаси билан шариллаб қуйган ёмғир тонг қоронғисига тинди. Тоғ бошидаги булутлар сийраклашиб, қуёш кўринди. Ўтовлардаги чўпонлар далага, сой бўйига чиқдилар ва апил-тапил ювиниб олгач, Умарбой улашган нонларни белларига тугдилар ва иккита-иккита бўлиб яйловга — уюр-уюр қўйлар томонга гарқалдилар.

Машраб ва унинг танбурини қўлтиқлаб олган Пирмат товони ейилган эски чорикларида ҳўл ўтни босиб, сўзсиз борар эканлар, ҳар қачонгидай ҳозир ҳам иккови ўзига яқин ва сеvimли бир киши — Тўтихон тақдирини ўйлайдилар. Гарчанд булар йўлга чиқаётганда Обид васвас от чоптириб келган, қизни ўз кўзи билан кўрганлигини айтган ва унинг сўзларини оқизмай-томизмай етказган бўлса ҳам, Тўтихон билан булар орасидаги масофа, елдиригдай тез ўтиб бораётган югурик вақт ошиқни ҳам, акани ҳам ҳар соат, ҳар дақиқа ташвишлантиради.

«Тўтихонни ўз паноҳига олган ул малика ким? Агар у Офоқ хўжанинг катта хотини малика хоним Пошша бўлса, бу ҳомийликка наваждан қувонмоқ даркор? Ахир, хоним Пошша жаҳи канизакларнинг маликаси эмасми? Қизларни балоғатга етказиб, эшони аъзам нафсига қурбон қилгучи шул малика эмасми?»

Маликани билмайдиган икки йигит шундай ўйлайдилар, Тўтихоннинг Обид васвасга айтган сўзларидаги ишонч ва тасаллини эркакларга хос кожлигу қайсарлик билан инкор этадилар, натижада ўзларини ўзлари ич-ичидан қийнайдилар.

Тун бўйи тепа бағрида гуж бўлиб, ёмғирда увиб эзилган қўйлар тўдаси нам ҳавода яйловга ёйила бошлабди. Уларни бўрилардан қўриқлаб чиққан арслоннамо Олапар мушукдай Қитмирни бағрига босиб, тоғ устида ярқираган қуёш баркаши шуъласида бамайлихотир товланиб ётибди. Қитмир эгаси Машрабни узоқдан қўрибоқ Олапарнинг бағридан чиқиб югуриб қолди. Рашки ҳам ўз хирсидан зўр Олапар бунни кўриб, ётган еридан сапчиб турди-да, оч бўрини шарпасини сезганда қиладиган қилиғини қилиб, ғазабноқ ириллади.

Машраб вазни анча оғирлашган Қитмирни ердан кўтариб олиб, бағрига босди, жавдираган кўзларидан ўпиб эркалади. Одам каби бошқа жониворларга, шу жумладан итларга ҳам жинсий бахт, отоналик саодати насиб этиши мумкинлигига ақли етиб турган бўлса ҳам, қаландар шоир ўз йўлдошига дил-дилдан ачиниб:

— Э, шўр пейшона, сенга бу азоб ҳам бормиди? — деб унинг бошини беозоргина силади.

Қўйлар ҳаммаси жойида эканини кўриб хотиржам бўлган Пирмат ўт устига дастурхон ёзди.

— Келинг, Бобораҳим, нонушта қилиб олайлик!

Машраб Қитмирни ерга қўйиши билан у лолақизғалдоқлар орасидан чопқиллаб бориб, Олапарнинг бағрига кирди.

— Ҳаёт қонуни будир! — Пирмат қиқирлаб кулди.

Икки дўст ёнма-ён ўтириб, белбоғларини бўшатдилар ва нонларини ўртага қўйиб, ушата бошладилар. Иккови ҳам маъюс: кўзларида мусофирлик ва соғинч шундоққина кўриниб турибди. Чайир арпа нонни шошмасдангина чайнаб ўй сурадилар.

— Бобораҳим, — дўстига мўлтиллаб тикилади Пирмат, — сиз қандоқ фикрдасиз: Наманганда ота-онам мени эслашаётганмикинлар?

— Сиз — алар жигарининг бир парчаси... — хаёл оғушидаги Машраб жавоб берди. — Албатта, эслайдилар. Отангиз бағри тош бўлса ҳам, ҳажр, алам ани юмшатади: қилган ишига ўқунмай иложи қанча! Онангиз тун-кун қон йиғлайдир ва локин чора топмайдир.

— Тўғри сўзладингиз. — Пирматнинг кўзларидан юзига ёш томчилари думалаб тушди. — Эй дунёий қўтир! — ихради йигит. — Деҳқондон сочгандай, ҳаммамизни ҳар томонга сочиб юбординг! Бечора синглим, эшони аъзам ҳарамиди қон йиғлаётгандир...

— Обид ака васвас бўлса ҳам сўзида жон йўқ эрмас. — Машраб дўстининг кўнглига таскин бермоқчи бўлди. — Худо хоҳласа, дийдор кўришурмиз.

— Иншоолло... — Пирмат танбурини филофдан чиқариб, қулоқларини бураб созлади ва Қашқарда нахшичилардан эшитган халқ куйларидан бирига аста чертар экан, — бу эл нахшилари юртимиз ҳаволарига ўшар экан, — деди-да, Машрабнинг Фарғона термалари йўлида битган бир шеърини хониш қилди:

Кўксумни дардин тоша битарман,
Ҳасратда бошни олиб кетарман,
Сенинг қўлингдин, валлоҳ, ўларман,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Қайдин топарман ул шабъи ҳубон,
Дарду ғамингдин бўлди юрак қон,
Кўрсат юзунгни, эй моҳи тобон,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Кийган тўнимни мардона бичдим,
Захробаларни мардона ичдим,
Гурбат сувидин мардона кечдим,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Ҳар кеча-кундуз тинмай юрурман,
Вайроналарда итдек улурман,
Во ҳасрато, деб кўрмай кетурман,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Ишқингда Машраб афғон этодур,
Бағрини ҳарён бирён этодур,
Кўзини ҳар дам гирён этодур,
Эй бод, еткур ёра саломим.

— Ох, нақадар аламли бу дунё! — Машраб ўлкасини боса олмай, овози борича фарёд чекди. — Ҳақиқат йўлига бош тикдим, дўстим, ҳақиқатни топмадим. Наманганда не кўрсам, Қашқарда ҳам шуни кўрдим. Зулм аҳли роҳатда, мазлумлар заҳматда, азобда. Ҳақ, адолат, ишқ, вафо оёқ остида чўп-хасдек янчиладир. Эй дод, ким тинглайди ошифталар зорини, афтодалар ноласини! Девона бўлиб беҳуд яшамакдин ўзга чора йўқ! Бир мухаммас бошладим, тугата билмаймен...

— Эшитайлик, дўстим, шояд кўнглимиз дарди ёзилса! — Пирмат шоирга умидвор термилди. — Уқингиз!

Машраб танбурни Пирматнинг қўлидан олиб, аста резалаб чертди-да, мухаммасни бошлади:

Ишқингда куймас ҳеч ким девона бўлмағунча,
Шамъингга ёнмас ошиқ парвона бўлмағунча,
Бел боғламас йўлига, мардона бўлмағунча,
Бошга олиб маломат, афсона бўлмағунча,
Севмас садафни ҳеч ким дурдона бўлмағунча...

Мухаммаснинг шу биринчи байти айтилгач, Машраб танбурни дастурхонга қўйди ва ўрндан туриб, лолақизғалдоқлар билан қопланган ўтлоқда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Давомини бита билмасмен! — деди у изтироб ичида ўртаниб. — Қалтис фикрлар бошимда айланадир, тилимга келган ташбеҳлар нотугал.

— Бул фикрингизга қўшила билмасмен, мавлоно! — Пирмат танбурни қўлга олиб, Машраб ҳозиргина чертган қуйни нозик такрорлади. — Нафис гарона... Ташбеҳингизни ўзингизга нисбат берурмен: сўз садафларидан дурлар шодаси терибсиз!

— Муболаға сўзладингиз! — Машраб дўстининг рўпарасида тик туриб қолди ва у чалаётган куйга яна мухаммас бандини хониш қилди:

Сенсиз менга нигорим икки олам керакмас,
Тахту бахти Сулаймон, менга Ҳотам керакмас,
Хизр умри зиндалигу оби замзам керакмас,
Сенсиз ўлай! Дуо қил, менга бул дам керакмас,
Танда жоним қолмади паймона тўлмағунча.

— Бағоят пурмаъно! — Машрабнинг куйлашдан тўхтаб, ўйга толганини кўргай Пирмат азбаройи шодлигидан қичқириб юборди. — Ҳали нотугал мухаммасингиз шулми? Сизга устоз Алишер Навоийнинг ўзлари раҳнамодирлар! Давом этингиз, илҳом париси бошингизда парвона!

Пирмат танбурни энди шиддат билан черта бошлади. Машрабнинг юраги завқу ҳаяжон тўлқинида қалқиб, овози ғайритабиий жаранглади:

Аршинг куяр оҳимдан тонгла бўлса қиёмат,
Инсу малак титрашиб, йиғлаб этур надомат,
Чикса оҳим зарраси, ҳеч ким қолмас саломат,
Хуру ғилмон, беҳиштинг айтур: «Нечук аломат?»
Қолмас молик дўзахинг сўзона бўлмағунча...

Шоирнинг жарангдор овози олис-олисларга: ям-яшил тепалару қор босган тоғ чўққиларигача янграб етиб борди. Қўй тўдалари атрофида таёқларига суялганча посбонлик қилиб турган чўпон-чўлиқлар овоз келаётган томонга ағрайганча тикилиб қолдилар. Бугун жумъа шарофати билан ўтовда шилпилдоққа ҳамир қораётган Хатира опа ҳам қўлини артиб далага чиқди ва шу ерда чопқиллашиб юрган болалари ўртасида тик турганча, яйловнинг узоқ бир ерида янграётган ҳо-нишга қулоқ солди. Ҳатто, яйловга ёйилган қўй-қўзилар ҳам бошларини ўша томонга буриб, кўзларини жовдиратиб тингладилар шоир ноласини!

Машраб куйлашда давом этди:

Тушди бошимга ишқинг, ларза қилиб йиғладим,
Тақдир азал шундоғдир деб белим маҳкам боғладим,
Ошиқ иши қаттиқ деб оху воҳлар айладим,
Дардинг беҳад зўрлади даргоҳингга йиғладим,
Раҳм айламас нигорим гирёна бўлмағунча...

Бош чўпон Умарбой пакана қизил-тўриқ саманида яйловни ай-ланиб юриб, юқори тепаликдан тушиб келаётганида Машраб хони-шини эшитиб қолди. У тоғдан шилдираб оқиб келаётган жилга бўйи-да отини тўхтатиб, эгардан тушди ва самантой бўйинини эгиб жилгадан сув ичиб олгунча пастдан — яйловдан баралла эшитилиб турган хо-нишга қулоқ солди. Бу йил шаҳардан чўпон-чўлиқларга қўшилиб кел-ган икки йигит — Машраб билан Пирмат Офоқ хўжанинг муридлари эканини, эшони аъзам ўз муридларини ҳар турли ишларга солишини Умарбой кўпдан буён билса ҳам, бу икки йигитнинг мадраса кўрган муллабаччалар эканлигидан, айниқса Машрабнинг шоирлигидан мут-лақо беҳабар эди. Дилида санъат шайдоси бўлган бу чўпон жилгадан сув ичиб қониққан отининг гарданига қўл ташлаб суялганча янгроқ қўшиққа қулоқ солди.

Ошиқ бўлсанг туну кун жонни қурбон айлагил,
Дарди меҳнат жафоси тегса, пинҳон айлагил,
Зулфи чин-чин куйини зуннор имон айлагил,
Ҳажру фурқат дардида тинмай фиғон айлагил,
Жонига жон улашмас жонона бўлмағунча...

— Тавба! — ёқасини ушлади Умарбой. — Бою боёнлар, хону хо-қонлар базмига оро бературган ҳофиз эркан!..

Икки ўғилчасини қўлини ҳалоллашни бултурдан буён ўйлаб юрган Умарбойнинг хаёлида шаҳардаги ҳовлиси, қирчиллама қишда ёқилган баланд гулхан алангаси, ую айвонларни тўлдириб ўтирган ясан-тусан меҳмонлар жонланди, ўшал бўлажак тўй базмини хаёлан тасаввур қилар экан: «Ҳофизлар ўзимиздан чиқиб қолди-ёв!..» деб мийиғида ку-либ қўйди.

Яйловда эса, Пирмат танбурини ҳамон даранглатиб чертар, Маш-раб хонишнинг авжида, мухаммаснинг сўнгги байтини айтар эди:

Вақти баҳор май ичгил, билгил: ишрат ғанимат,
Соқий, сунғил қадаҳни, фурсат — суҳбат ғанимат,
Зоҳид айтур: «Ёронлар, тасбеҳ, тоат ғанимат»,
Машраб қаландарингга дарду меҳнат ғанимат,
Кўрмас маъшуқ юзини афсона бўлмағунча.

Қуй ниҳоясига етгач, Машраб кўкрагини тўлдириб эркин тин ол-ди ва танбур чертиб мададкор бўлган дўстига ҳамон оловланиб турган чақноқ кўзлари билан миннатдор боқиб:

— Хайрият, мухаммасга хотима чека билдик,— деди.

— Дурдона яратдингиз, мавлоно, асил дурдона! — Пирмат танбурни дастурхонга қўйиб, ўрнидан турди ва дўстининг елкасидан қучиб, уни чин қалбдан муборакбод этди.— Бойлоқ яйловида кечирган кунларимиз беиз қолмади, дўстим!

— Шеърият, куй йўлдошимиз бўлмаса, айрилиқ азобига бардош бера билмасдик! — Машрабнинг кўзлари мамнун кулимсиради.

Икки дўст долақизгалдоқлар ёрқин қуёш шуъласида яшнаган поёнсиз яйлов ўртасида илҳом оташида ўртаниб бир-бирларини қучиб турар эканлар, сирли тилда бир-бирлари билан сўзлашаётган қўй-қўзилар маърашига аллақаердаги танҳо бедананинг тиниқ питпилдиғи келиб қўшилди...

Илк севинчлар

Бойлоқ даштига уч ой қўй боқишга келган Машраб билан Пирмат бу ерда уч йил қолиб кетдилар.

Биринчи йил айна саратон кунлари Соқий охун Офоқ хўжанинг йигирма қаролини бошлаб келди ва қўйлар кузда шаҳарга ҳайдаб борилмаслигини, балки тоғ бағрида, то шу вақтга қадар Қашқар ва Ғулжа ҳокими Абдуллахонга қарашли бўлган, эндиликда эса эшони аъзам ихтиёрига ўтган серўт сайхонликда қўтонлар қурилишини, қароллар шу мақсадда келтирилганини маълум қилди.

Офоқ хўжанинг фатвоси жами мусулмонлар учун қонун. Кимки эшони аъзамга қарши борса, худога қарши борган бўлади. Оддий чўпон-чўлиқ қароллар у ёқда турсин, ҳатто уларнинг соҳибкори Умарбой ҳам Соқий охуннинг буйруғини «чирқ» этиб рад эта билмади. Эшоннинг энг бақувват отларидан бирини миниб келган «вазири аъзам» ўзига йўлдош бўлиб келган хизматкорлардан иккисини, шу жумладан Обид васвасни ёнига олиб, семиз қўйлардан эллигини ҳайдаб йўлга равона бўлди.

Машраб билан Пирмат ўтовда бир кеча тунаган Обид васвас шаҳардаги янгиликларни ҳикоя қилиб берди ва шу ўтган вақт ичида малика учун яна бир марта арава қўшганини, малика бу гал ҳам соябон аравага ўша канизни, яъни Тўтихон билан бирга чиққанини ва бу гал қиз унга бир хат бериб, «Машрабга етказинг!» деб илтимос қилганини айтди.

Ўтовда бошқа чўпонлар ҳам бўлгани учун Машраб дарҳол, ўридан туриб, далага чиқди. Пирмат билан Обид васвас ҳам унга эргашдилар. Машраб қоғоз таҳини ёзиб, ўзининг «Э фалак, қилдинг мени ўз меҳрибонимдан жудо» деб бошланадиган ва Қашқарда ҳофизлар тўй-ҳашамларда айтиб юргани туфайли эл оғзига тушган ғазалига Тўтихон боғлаган мухаммасни кўрди. Кўрди-да, бу ғазал қиз қулоғига ҳам етиб борганидан ҳузурланиб кўзлари севинчдан ёшланди ва қувончини дўстларидан яширолмаб, мухаммасни овозини чиқариб ўқиди:

Беватан қушменки, бўлганман маконимдин жудо,
Ғунчадурменки узилган, бўстонимдин жудо,
Не ҳаёт фарзанд учунки, онажонимдин жудо,
Эй, фалак, қилдинг мени ўз меҳрибонимдан жудо,
Буябули шўрида янглиғ гулстонимдин жудо...

— Ё, олло, ноёб истеъдод соҳибаси, баркамол шоира! — қичқариб юборди Машраб.— Мен анга шогирдликка ярай билмасмен! Алҳазар, ёмон кўздан алҳазар!..

У ўқишда давом этди:

Мунча қаттиқ, мунча бемехр, мунча золим осмон,
Бемурувват, бесаодат, бесамар, номехрибон,
Бағрима захрин сочиб, ўқларни отгувчи камон,
Нэйлайин қилдинг мени охир ғарибу нотавон,
Мубталойи ғам қилиб, кўксимда жонимдин жудо.

— Зўр айтибдир жигарим! — ғирт саводсиз Обид васвас ҳам қизнинг чуқур маъноли сўзларидан ўта таъсирланиб, уф тортиб юборди.— Бамисоли қафасдаги қушдай йиғлайди, бечора...

— Ғарибликда адо бўляпти сингилжоним! — Обиднинг сўзларини қувватлади Пирмат.— Нола қилишдан ўзга чораси йўқдир...

— Мана бу бандни эшитингиз! — қизнинг шеърий маҳоратидан тобора ҳайрати ортиб бораётган Машраб мисраларга нозик мусиқий оҳанг бериб ўқиди:

Ўтли бағрим тигласам, айб айламанг, эй дўстлар,
Қанча нола айласам, айб айламанг, эй дўстлар,
Ҳажр нақлин сўйласам, айб айламанг, эй дўстлар,
Оҳ уриб қон йиғласам, айб айламанг, эй дўстлар,
Мен бўлибман Тўтийи ширин забонимдин жудо.

— Оҳ, ақлингга тасанно! — кўкракларига муштлаб дод солди Машраб.— Эй бевафо фалак, Тўтийи ширин забоним жамолини қачон бир марта кўрсатурсен! Бемурувват, бешафқат осмон, қачонгача дашту саҳроларда саргардон қилурсен?! Тинглангиз, дўстлар, қандоқ бардош бермоқ мумкиндир бечора қизнинг бул фарёдиға:

Жон бериб бир бора, минг бор найзалар урмоқ надур,
Ҳар нафас ғам лашқарин бошимга ёғдурмоқ надур,
Йўлларимда ҳар қадамда бунча сад курмоқ надур,
Кўҳба-кўҳ, саҳроба-саҳро, Машрабо, юрмоқ надур,
Чўғзи бевайронадурмен ошиёнимдин жудо:

— Сиз-ку, мулла Бобораҳим, йигитсиз! — Обид васвас Машрабнинг елкасига қоқиб, далда берган бўлди.— Мана, Пирматвой ҳам очиқ ҳавода анча ўзига келиб жир битиб қолибди. Шўрли қизга қийин, магарчи маликамизнинг бағрида бўлса ҳам мусофирлик жон-ганини кемирмай иложи йўқ. Ҳай, мен бораёй ҳов... ана, «вазирӣ аъзам» кўзини олайтириб турадир. Сизларни худога топширдим. Эсон бўлсак кўришармиз. Аммо, Тўтихон ваҳжидан хотиржам бўлингизлар, мен жигаримдан хабар олиб турурмен.

— Утовга кирайлик! — Машраб ундан илтимос қилди.— Бир ғазал битиб эрдим, имкон топилса, Тўтихонга бериб кўюрсиз!

— Маъқул, шоири замон! — Обид васвас шоирга таъзим қилди ва ўтовга кириб, Машраб берган қоғозни этигининг кўнжига яширди.

Обид васвас ва яна бир қарол Соқий охун яйловда юриб, ўзи ажратиб олган эллик қўйни ҳайдаб кетдилар. Отлиқ охун Умарбойга қўтонлар қурилишига оид топшириқларни бергач, улар кетидан йўлга тушди.

Шундай қилиб, Машраб билан Пирмат Бойлоқ яйловида узоқ вақтга қолиб кетдилар.

Иш кундан кунга кўпайиб борди. Умарбой бу йилги кўзилашдан кейин сони саккиз мингдан ортган қўйга тўрт қўтон қуришга қарор бериб, кенг тепаликнинг кунчиқар томонидан тўрт майдон ажратди ва бу майдонларни тош тўсиқлар билан ўраб, гир айлантириб бостирмалар қуришни режалаштирди. Бунинг учун қаролларни икки гуруҳга бўлиб, бирини тош ташишга, иккинчисини ёғоч тайёрлашга қўйди. Модомики, қўйлар яйловда қишлар экан, то кўклагача етарли миқдорда пичан тайёрлаш керак. Бу ишга ҳам ўзи бошчилик қилди: Машраб, Пирмат ва яна икки қаролни олиб, эртаю кеч ўт ўриб боғладилар. Тайёрланган пичанни қўтонларга яқин жойларга гарамладилар.

Ҳа-ҳу дегунча ёз тугаб, куз бошланди. Куз тоғ этакларида қисқа бўлади. Тонг ёришгандан қош қорайгунча вақт шамолдай тез ўтади-кетди — на ишда унум, на турмушда ҳаловат. Хуллас, кун дафъатан совуб, биринчи қор тушган кунгача Умарбой мўлжаллаган ишнинг ярми ҳам битмади: қўтонга ажратилган жойлар ихота қилиниб, қўйлар тўртта кенг ҳовлига ҳайдаб киритилган бўлса ҳам, бостирмалар томи ёпилмади. Тайёрланган пичан ҳам кўкламгача етиши амримаҳол.

Умарбой тош ташиш, дарахт қирқиб ёғоч тайёрлаш ишларини тўхтатмади, чўпон-чўлиқларни ҳам қаролларга қўшиб, қиш бўйи эртаю кеч тинимсиз ишлатди. Бошқалар каби Машраб билан Пирмат ҳам дармонсизланиб, чўп-устихон бўлиб кетдилар, қўйлар ҳам озиб-тўзди, бироқ, ҳар қалай қишдан соғ-омон чиқилди...

Уч йил шу зайилда меҳнату заҳмат билан ўтгач, яна ёз тугаб, куз яқинлашганда Умарбой Машраб билан Пирматга семиз қўйлардан юзтасини ҳайдашиб, Қашқарга, Офоқ хўжа зиёратига бориб-келишга ижозат берди.

Обдан ҳориган, кийимлари яғир, ўзлари исқирт икки дўст Хўтан даштдан бир ойдан мўлроқ вақт давомида қўйларни ҳайдаб ўтиб, Қашқарга кеч кузда қош қорайганида кириб келдилар-да, омонатни Соқий охунга топширдилар ва хўжраларига кириб, Обид васваснинг пўстак устида ихраб ётганини кўрдилар. Васваснинг юз-кўзи моматалоқ, ёрилган боши ва қулоқларига куйдирилган намат парчалари ёпиштирилган, ғайритабиий шишган қўллари эски латта-путталарга ўраб ташланган...

Обид юртдошларини кўрди-ю, ёш боладай хўнграб йиғлаб юборди.

Чиндан ҳам унинг қиёфаси бир қарашда таниб бўлмас даражага етибди.

Машраб билан Пирмат васваснинг икки ёнига тиз чўкиб, мажруҳга ачиниб тикилдилар.

— Сизга нима бўлди, Обид ака? — юртдошидан ҳол сўради Машраб. — Нечун бундай аҳволга тушдингиз?

Обид васвас ҳамон ўпкасини боса олмай уввос тортар экан, туюқиб:

— Сўрамангиз... — дея олди холос.

Пирмат дарҳол хўжра бурчагидаги ўчоққа ўт қалади, хумдан қумғонга сув тўлдириб, уни оловга тираб қўйди. Кейин тоқчадаги қора чироқни ёққач хўжра анча ёришди.

Машраб Обид васваснинг бошига оғир савдо тушганини, уни кимдир қаттиқ қийноққа солганини, балки бир киши эмас, бир неча киши, уни ваҳшиёна азоблаганини дилдан сезиб турса ҳам, юз берган ҳодисани то унинг оғзидан эшитмагунча юраги ҳаприқиб, дунё кўзига қоронғи бўлиб кетди.

Пирмат ҳам худди шундай аҳволга тушди. У қумғонда олмачой дамлаб келиб, пиёлага қўйиб пуфлаб сал илитди ва бемажол васваснинг қовжираган лабига тутди:

— Хўпланг, Обид ака, сал ўзингизга келинг, кейин бафуржа гаплашамиз.

Мажруҳ чойдан бир-икки хўплади.

— Ё раббий, ким сизни бу қадар азоблади? — тоқатсизланиб сўради Машраб.

Обид васваснинг инграб-синграб айтган узук-юлуқ сўзларидан шу нарса англашилдики, юртдошлари билан Бойлоқ яйловида кўришган кундан буён ўтган уч йил давомида у Машрабнинг Тўтихонга мактубини етказиш ҳақидаги илтимосини бажаролмаган, чунки Соқий охун малика сафарга чиқадиган кезлари аравани унга уч-тўрт марта қўштирган бўлса ҳам, лекин уни ҳарам дарбозасига яқинлаштирмай, ҳар гал отга ўзи миниб борган. Ниҳоят, куни кеча — рамазоннинг сўнгги

оқшоми Абдуллахон ўз саройида ифтор ўтказиш муносабати билан Соқий охун аравани яна тайёрлатган ва бу гал отни етаклаб боришни отбоқарга буюрган. Бироқ, ўзи ҳам, ҳар галгидай, унинг ёнида борган. Обид аравани ҳарам дарбозасига кўндаланг қилганда чодрага ўралган икки аёл — малика ва унинг таниш қанизаги чиқиб келдилар. Бу ғанимат учрашувдан фойдаланган Обид васвас, аёллар аравага чиқаётганда пайт пойлаб, Машрабнинг мактубини арава ичига отди. Арава олдига ўтган Соқий охуннинг бунни кўрмаганига ишончи комил... Охун отга миниб, хонимларни Абдуллахон саройига олиб кетди. Обид Машрабнинг илтимосини адо этганидан мамнун бўлиб, ташқи саройга қайтиб келди-да, кундалик ишига машғул бўлди.

Аммо, кечаси алламаҳалда ҳужра эшиги очилиб, Соқий охун ва унинг икки навқари васвасни ухлаб ётган ерида босдилар, қўлларини орқасига қайириб боғладилар ва олдиларига солиб, ичкари ҳовлига — Офоқ хўжанинг хосхонасига олиб кирдилар.

Токчалардаги шамдонларда ёрқин шамлар порлаб турган кенг хона этагидаги кафшандозда Обид васвасни икки билагидан икки навқар ушлаб турди, Соқий охун тўрда, баланд ўринда ўтириб, ёнидаги Боқий охунга алланималарни уқтираётган Офоқ хўжанинг рўпарасига бориб, қўл қовуштирди:

— Нобакорни олиб келдим, тақсир!

Обид шифту токчалари нақшин чароғон хонани, чордона қуриб ўтирган девсифат эшони аъзамни ва унинг ҳар ер, ҳар ишда ҳозир у нозир охунларини ваҳм ичида кўздан кечирар экан, бугун Тўтихонга етказган мактубим қўлга тушган бўлса керак, деб ўйлар, ўзидан ҳам кўра гуноҳсиз ошиқ-маъшуқларнинг тақдирдан ташвишланар эди.

Офоқ хўжа Боқий охун билан суҳбатини тўхтатиб, қўллари орқасига қайириб боғланган бандига бароқ қошлари тагидан синчков тикилди ва унга бошдан оёқ разм солиб чиққач, Соқий охундан:

— Шул гадо Абдуллахон хуфияси бўлурми? — деб сўради.

— Шундоқ, пири комил! Бунинг гадо қиёфасинда эркани бир ниқобдир! — Соқий охун ҳамон қўл қовуштирганча жавоб берди. — Бу кун ҳарам қонқасинда маликамикизга мактуб топширганини ўз кўзим ила кўрдим.

Офоқ хўжанинг кўзларидан ёвузона ўт чақнади ва у қимматбаҳо дурдан терилган тасбеҳини бамайлихотир ўгирар экан:

— Сен ношукр банда кўпдан буён Абдуллахон хизматинда турсанми? — деб Обид васвасдан сўради.

— Улимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ, тақсир! — Обид турган ерида бошини чайқаб, бир силкинди.

— Абдуллахон бизнинг сиру асроримиз эвазига сенга қанча олтин тўлайдир? — яна сўради Офоқ хўжа.

— Тақсир, сиз айтган Абдуллахонни тушимда ҳам кўрганим йўқ... — сидқидилдан сўзлади Обид васвас.

— Пири комил, — сўзга аралашди пак-пакана, хумкалла Боқий охун. — Бул маккор асли Фаргона музофоти фуқаросидир ва лоқин Қашқарга келиб, Абдуллахон хуфияси бўлмишдир. Анинг маликамикизга етказган мактуби икки хоннинг сиз, раҳнамои муҳтарамимизга зид ҳаракатидандир.

— Бўхтон! — қичқириб юборди Обид васвас. — Мен бир оми одамман, саводим йўқ, хонлар ишидан батамом беҳабарман.

— Жазо асбоблари тайёрлансин! — Офоқ хўжа Соқий охунга буюрди.

— Тайёр, пири комил! — Соқий охун токчаларнинг биридан гурзи билан каттагина пичоқни олди.

— Абдуллахоннинг хуфияси эрконингга иқрормисан? — Офоқ хў-

жа ўрнидан туриб келиб, пичоқни Соқий охуннинг қўлидан олди.— Айт, нобакор, хон сенга не вазифа топширди?

— Ё олло!— кўзлари ола-кула бўлиб, Обид васвас бошини орқага тортди.— Бўхтон бу, тақсир!

— Мана сенга бўхтон!— Офоқ хўжа ўткир пичоқ билан Обиднинг ўнг қулоғини кесиб ташлади.— Мана, хуфиянинг жазоси!— энди у пичоқни Обиднинг чап қулоғига солди.— Охун!— буюрди эшони аъзам гурзи кўтариб турган Соқий охунга.— Уринг баччагарни!

Соқий охун вазмин гурзини дастасидан базўр кўтариб, васваснинг бошига зарб билан урди.

Обид ҳушидан кетди. Навкарлар уни хосхонадан судраб олиб чиқдилар ва улар билан бирга чиққан Соқий охуннинг буйруғи билан ҳовлида яна дўппослаб уриб, ташқаридаги ҳужралардан бирига ташлаб кетдилар.

Бошига гурзи урилган дақиқада ҳушидан кетгандан кейин нима-лар бўлганини у эслай олмайди. Кимлар унинг ҳолидан хабар олди, ким кигиз куйдириб яраларига босди, ким қонларини артиб малҳам қўйди. Тонг отибди, кун ўтибди, яна қоронғи тушибди.

У ҳушига келиб, кўзларини очганда ҳужрага кириб келган икки юртдоши — Машраб билан Пирматни кўрди холос.

Обид васваснинг ҳикоясига, айниқса унинг жосусликда айбланиш сабабига Пирмат тушунмаган бўлса ҳам, Машраб бу фожиа сабабини англаб етди. У Офоқ хўжа билан унинг қайноғаси Абдуллахон ўрта-сида адоват борлигини, эшони аъзам хоннинг кўпгина ерларини «масжидга вақф» баҳонаси билан тасарруф этганини Машраб Бойлоқ яйловида Умар бойдан эшитган, ҳатто у ерда Соқий охун қурдираётган янги қўтонларнинг ери ҳам Абдуллахонга қарашли эканидан хабардор эди. Шу сабабдан бўлса керак, Обид васвас Машрабнинг газалини соябон аравага ташлаганини кўриб қолган Соқий охун буни хон акаси ҳузурига кетаётган маликага берилган сирли маълумотнома деб тушунган ва Офоқ хўжага шундай хабар етказган.

— Обид ака, мени афв этингиз!— Машраб юртдошидан кечирим

сўради. — Менинг ғазалимни «Вазири аъзам» хонга ёзилган хуфиянома деб тушунган. Бул алғов-далғов дунёмиз жумбоқларга тўла. Бул ғурбатхонада кимки сиёсатга аралашса боши кетадир. Тағин ҳам худо жонингизни омон сақлабдир...

Машраб эшони аъзам билан хон ўртасидаги можароларни ба-тафсилроқ ҳикоя қилиб бермоқчи бўлиб турганда ҳужра эшиги очилиб, елкасига хуржун ташлаган, қўлига тугун ушлаган уч-тўрт киши салом бериб кириб келишди.

— Ассалому алайкум, қадрдонлар!— деди андижонча янги қора чопонда, бошига телпак бостирган, оёғида ковуш-маҳсиси ярқираган хушрўйгина бир йигит.— Фарғонадан Офоқ хўжам зиёратларига келдик. Сизларни бу ерда деб эшитиб, қадам ранжида қилдик.

Машраб билан Пирмат ўринларидан туриб, юртдошлари билан қучоқлашиб кўришдилар, танишдилар. Улардан бири марғилонлик, бири андижонлик, иккиси наманганлик эканлар. Обид васвас ҳам, аъзойи-бадани қақшаб оғриётганига қарамай, ўрнидан қўзғолиб, деворга суялиб ўтирди.

Ҳаммалари хонтахта атрофига ўрнашган, мусофирлардан бири — чувак соқолли наманганлик уста фотиҳа қилди. Дастурхон ёзилди. Меҳмонлар хуржуну тугунларидан «мозор босиб келган» нону патир, чўзма-чалпак, толқону бўғирсоқларни ўртага қўйдилар. Наманганликларнинг иккинчиси — мадраса яқинида дўкони бўлган вофуруш Бобораҳимни кўп марта кўрганлигини, ҳатто унинг она-отасини ҳам танишини, онаси Зубайда хола соғ-саломат юрганини, ҳозир ҳам чеварлик қилиб бозорга қатнаб турганини сўзлаб берди. У Пирмат Исохўжабойнинг ўғли эканини билгач, оғзининг таноби қочиб, бойнинг иши баравж бўлиб кетганини, у бозордаги растанинг бир қаторини сотиб олиб, тижоратга зўр бераётганини ҳикоя қилди.

Суҳбат қизигандан қизиб, Зубайда холанинг ўғли Бобораҳим эндиликда ҳофизлар тилида дoston бўлган шоир Машраб эканлигини меҳмонлар билиб олгач, ўринларидан туриб, у билан қайтадан қучоқлашиб сўрашдилар ва девордаги қозиқда осиглиқ турган танбурга ишора қилиб, ғазал ўқишини сўрадилар.

— Довруғингиз тоғлар ошиб, юртингизга ҳам етган,— деди ҳалиги чувак соқолли шинаванда уста.— Отангизнинг арвоҳи қўлласин, бирнима айтиб беринг!

Машраб танбурни девор қозигидан олди, қулоқларини бураб аста созлади ва меҳмонларни кўргач ўзини анча ўнглаб олган Обид васваснинг чеҳраси очила бошлаганидан қувониб, ҳозиргина дилида туфилган қувноқ куйни чертиб, ёқимли овози билан хониш қилди:

Намангон шахридин, дўстлар, менинг ёронларим келди,
Ато бирла аномни билгучи меҳмонларим келди.

Аларнинг хоки пойини кўзимга тўтиё қилсам,
Чироғимни мунаввар қилгучи ҳоқонларим келди.

Шижоат бобида ҳар қайсиси бир Рустаму Сухроб,
Адолат тахтига минган букун султонларим келди.

Иноятли, диёнатли яна ҳам муршиди комил,
Ҳама ориф, ҳама содиқ, ҳама урфонларим келди.

— Офарин! Яшанг! Камол топинг! Кам бўлманг!— меҳмонлар шоирни қутлашди.— Биз тонгла ҳайит намоздан кейин эшони аъзамни зиёрат қилгумиз, сўнгра Қашқарда тижорат ишларимизни биткуриб, юртимизга қайтгумиз. Мабодо, дуойи саломларингиз бўлса, иншолло, ота-она, қариндош-уруғларингизга етказурмиз!

— Шоирни замон!— андижонлик хушрўй йигит Машрабдан илтимос қилди. — Яна бир хониш қилсангиз, кўп соғинганмиз!

Машраб танбурни нозик чертиб, маънос товуш билан хониш қилди:

То олами зоҳирга келиб мен гузар эттим,
Тарк айладиму жумлани қатъий назар эттим.

Аҳволи дилим айғоли бир маҳраме топмай,
Зулмунгни қариндошу, ғамингни—падар эттим.

Бир кушки чўлоқ сояда парвоз этайин деб,
Гул ғунчаларин белга суқиб болу пар эттим.

Душманга дучор этмак учун ҳарба тополмай,
Дўстум қўлуни тутгуму тифу табар эттим.

Ғам шомига қулбамга гузар этти хаёлинг,
Кўз ёши, юрак қони билан моҳазар эттим!

Савдои сари зулфунг учун неча маҳалдур,
Жон кишварини буздуму зеру забар эттим.

Бир мартабада юрмас учун шоҳ ва дарвеш,
Бас жандани кийдум, ўзимни дарбадар эттим.

Кўтоҳназар бўлмаса деб хаста бу Машраб,
Минг маънини бир нукта била мухтасар эттим.

Шаҳар карвонсаройига тушган ва келтирган молларидан ташвишланаётган меҳмонлар шоирга қайта-қайта раҳматлар айтиб, юртдошлари билан истар-истамас хайрлашдилар. Пирмат Обид васваснинг ёнида қолди, Машраб юртдошларини кузатиб йўлга чиқди.

У дарвозадан қайтиб кираётганда ички ҳовли эшигидан чиқиб келаётган Соқий охунни кўрди ва у қалин олтин узукли чап қўлининг бармоғи билан имлаб чақиргач, рўпарасига юриб борди.

— Эрталаб ҳайит намози ўқилгач, йўлга чиқасиз,— охун Машрабга синовчан тикилди, совуқ бир оҳангда буюрди.— Ййловга борасиз.

— Хўп, тақсир,— Машраб бош ирғаб розилик билдирди.— Пирмат ҳам борадимми?

— Пирмуҳаммад қолади,— охун ҳамон безрайиб сўзлади.— Қароллар бирга боради, тағин икки қўтон қурмоқ даркор.

— Маъкул.

Машраб Соқий охунни дарбоза томонга ўтказиб юбориб, ўзи ҳужрага кирди ва хонтахта устидаги дастурхонни йиғиштириб, қорачироқнинг хира шуъласида хат битиб ўтирган Пирматга «Вазирӣ аъзам»дан олган буйруғини маълум қилди.

— Обид ака ёнида қолишим яхши бўлибди,— деди Пирмат хатдан бошини кўтариб.— Фақат сиз менсиз қийналасиз... Мана, уйга мактубим тайёр, сиз ҳам ёзингиз...

— Қароллар бирга борадилар.— Машраб савағич қаламни Пирматнинг қўлидан олиб, хонтахта ёнига ўтириб доводдаги сиёҳга битирди-да, дўсти берган оқ қоғозга онасига мактуб бита бошлади.

Эрталаб Машраб билан Пирмат ташқи ҳовлидаги хизматкорларга қўшилиб, масжиди жомега бордилар. Қашқар ва унинг атрофларидан келган тумонат одам еру кўкка сиғмай кетди. Турли рангда ясалтилган соявон араваларда Абдуллахон яқинлари билан етиб келгач, Офоқ хўжа баланд нақшин айвонда, нақшин меҳроб қаршисида имоматга ўтди.

Ҳайит намози ҳашаму дабдаба билан ўқиб бўлингач, эшони аъзам жами мусулмонларни узоқ дуо қилди. Соқӣ охун, Боқий охун бошлиқ мутаваккилу муаззинлар, муридлар, қаландарлар беҳисоб ёғилган назруниёзларни йиғиб, олтин тангаларни айвон пешига — Офоқ хўжа оёғи тагига тўка бошладилар...

Машраб Пирматдан кечаги фарғоналикларни топиб, тунда ёзган мактубларини топширишни илтимос қилди ва эшони аъзам саройи-

нинг ташқи ҳовлисига етиб келиб, ўзи билан Бойлоқ яйловига кетадиган қаролларни йиға бошлади.

Шу пайт у беихтиёр очиқ дарбозадан йўлга қараб, қора чодрага ўралган бўйликкина аёлга кўзи тушди ва унинг қўли билан имлаб чақираётганини кўриб, қароллар тўпидан ажралиб чиқди-да, аёл турган ерга илдам етиб борди.

Қора чодрага ўралган аёл унга тўрт букланган япроқдай яшил қоғоз берди ва ўта ҳайратланган йигитнинг:

— Синглим, кимсиз? Сизни ким юборди?— деган саволларига жавоб қайтармай, баланд девор тагидан югурганича кетиб, бир онда кўздан ғойиб бўлди...

Машраб ҳеч нарсани тушунолмади, бир нафас хаёлга шўнғиб турди, кейин қўлидаги қоғоз эсига тушиб, қатларини текислади ва Тўтихоннинг таниш дастхати билан ёзилган қўйидаги тўртликни ўқиди:

Номангиз келиб етди қувноқмен,
Қандайин агар бўлсам, шундоқмен,
Ҳижрон тунларин қарғаб, тонгларда
Васлингиз дуоси-ла муштоқмен...

Қароллар қопу хуржунларини кўтариб, ҳовли ўртасига тўпландилар. Машраб хужрага кириб тунги оромдан кейин ўзига анча келиб қолган Обид васвас билан хайрлашиб чиқди-да, йўлдошларига қўшилди.

Яна йўл, Хўтан дашти оша Бойлоқ яйлови томон олиб йўл бошланди...

Малика

Тўтихон ғира-шира тонгда уйғониб, ҳозиргина кўрган тушини эслаганча ўрнида қимирламай ётди. Тушига ўз юрти Наманган, Норин дарёси, наврўз байрами кирибди. Тошқинда оти билан бирга ғарқ бўлаётган акаси Пирмат, буларни қутқариш учун ўзини тўлқинга отган Бобораҳим...

Ушандан буён тўрт йил ўтди. Аччиқ аламли айрилиқ йиллари... Энди Бобораҳимни ҳеч ким Бобораҳим демайди, девона Машраб дейди. У ҳам, унинг доимий ҳамроҳи Пирмат ҳам Тўтихон билан изма-из Қашқарга етиб келишган. Улар бу ердан бор-йўғи уч юз қадам нарида, саройнинг ташқи ҳовлисида муридлар, қароллар билан ҳамхона бўлиб яшайдилар. Лекин, Тўтихон уларнинг на юзларини кўради, на сўзларини эшитади. Тўрт йилдирки, у саройнинг баланд тош деворлар билан ўралган ички ҳовлиси — ҳарамдан, бу ердаги сердарахт соясалқин боғдан бир қадам ҳам нарига жилган эмас.

Тўтихон нақшин шифтлик, нақшин эшиклик, тепаси ярим доира шаклидаги танҳо деразалик шу кичик хужрада яшайди. Хужра кенггина танобий хобхонанинг тўрида бўлиб, бу хобхонанинг соҳибаси — хоним Пошша — Офоқ хўжанинг катта хотини; эри ҳам, канизаклари ҳам уни Малика деб улуғлайдилар.

Ҳарамдаги тўрт юз канизакдан фақат еттитаси хоним Пошша хизматида. Бу етти гўзал чорбурчак кенг ҳовлида Малика хобхонасига яқин хужраларда турадилар. Улардан бири пазанда, бири чевар, бири энага ва ҳоказо — ҳар бирининг бир машғулоти бор. Қайси бири Маликага зарур бўлса, унинг фармойиши билан саккизинчи, хос канизак Тўтихон дарҳол айтиб келади.

Бу кечани Малика беором ўтказди. Хуфтон намозидан кейин Тўтихон билан узоқ суҳбатлашиб, эрининг тўққиз ойдан буён, яъни тўртинчи ўғли Маъдихўжа туғилгандан кейин унинг ҳузурига бир марта

ҳам кирмаганидан, ҳарамнинг бошқа ҳужраларида — турли юртлардан келтирилган янги канизаклар ёнида тунаб қолаётганидан зорланди, Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил кўраётган катта Яҳёхўжадан олти ойдирки на хат, на хабар бор; бўш-баёв ўсаётган ўртанча уғиллари Ҳасанхўжа билан Самадхўжа кўкламда Кўшмир тоғига жўнатилган; қимиз, қумрон ичиб тузалиб келсин деб... Тўққиз ойлик чақалоқ эса, уч кундирки, нуқул иситмалайди. Или томондан келган, Абдуллахон саройига танда қуриб олган чиний кўса табиб — Ван исми «ҳакими ҳозиқ» гўдакка аллақандай гиёҳлар қайнатиб ичиради, ҳали қотмаган суягига игналар санчади...

Тун оғиб, хўрозлар қиқира бошлаганда Малика қора чодрага ўралиб, Тўтихонни ҳам қора чодрага ўратиб, хобхонадан боққа чиқди ва ойдинда товланиб турган мрамар ҳовуз ёнидан ўтиб, энага канизак ҳужраси томонга борди.

Булар ҳужрага кирганда, лўппи юзли ёшгина энага токчада липиллаб ёнаётган шам ёруғида чирқиллаб йиғлаётган чақалоқни бағрига босганча тик турар, маммасининг учини унинг оғзига солишга ҳаракат қилар, лекин иссиқдан терлаб-пишган гўдак оёқчаларини типирчилатиб чирқирар эди.

Малика дарҳол чодрасини қип-қизил қашқар гиламига отди-да, болани энага қўлидан олиб:

— Данакдай ёғ берингиз! — деб буюрди.

Она меҳрини сездими, унинг нафаси ором бердими, чақалоқ бир оз гинчиди.

Малика гўдакни йўргакдан бўшатиб, юмшоқ кўрпачага ётқизди ва ёғни энага қўлидан олиб, боланинг кўкраги, томоғи, қўл, оёқларига аста сурта бошлади.

Тўтихон маликанинг чаққон ҳаракатларини кузатар, унга ёрдамлашар экан:

— Йиғлама, кичкинажон, онажонингни қийнама! — деб тасалли берар эди.

Ажабо, гўдак йиғисини тўхтатиб, жажжи кўзчаларини катта очиб, онасига тикилди. Малика унга чой қошиқда шарбат тутгач, тамшаниб ичди ва бир неча дақиқадан кейин пишиллаб ухлаб қолди.

Малика билан Тўтихон ўз хоналарига қайтиб келаётганларида Малика боғ ўртасидаги мрамар ҳовуз бўйида тўхтаб, чуқур хўрсиндида, мажнунтол тагидаги мрамар супачага ўтирар экан:

— Бир оз ором олайлик! — деди.

Улар ёнма-ён ўтирдилар. Қорамтир совуқ осмонда тўлин ой бир гала юлдузлар тўпидан узоқлашиб, ғарб уфқида чўкиб борадир. Боягина ярқириб турган сув сатҳидан нур ўчган. Енгилгина шамолда дарахтлардан барглр шитир-шитир тўкиладир.

— Ғазал ўқинг! — дафъатан буюрди Малика.

— Хўп, Маликам! — Тўтихон бир оз ўйлангач, ўқиди:

Мен нечук юргум бу ғурбатхонада дилдорсиз,
Умр эмасдур ошиқинг бир лаҳза бўлса ёрсиз.

Меҳнату роҳатга ҳў қилган кишилардин сўранг,
Ҳеч илме сийнага жо бўлмади такрорсиз.

Дарбадар бўлдум, жаҳонни кўп тамошо айладим,
Ҳеч гулни кўрмадим оламда бўлгай хорсиз.

Кўнгул олтурган кишилардин саволотим муна,
Деди, ҳар ким кўнгул олди, ул эмас озорсиз.

Кавлама бағримни, кўнглумни паришон айлама,
Телмуруб қолди кўзум йўлида ул дийдорсиз.

Мунда ўртанган кўнгул, охир етар мақсудига,
Ҳеч булбул бўлмагай олам аро гулзорсиз.

Кимёни толиби бўлган киши жондин кечар,
Ҳеч ганже кўрмадим оламда бўлгай морсиз.

Учрамай кетти ўшал маҳвашга зоридин десам,
Топмадим дилдорими ёлғуз даме ағёрсиз.

Машрабо, номи надоматдур, биродарлар қани,
Истиқомат қилма дунёда пари рухсорсиз.

— Пурмаъно ғазал битибди Машрабингиз!— Малика қизга ҳавасланиб тикилди.— Истиқболингиз баланд экан. Тўтихон, улуғ шоир муҳаббатига муяссар бўлмишсиз! Шунча йиллар кўйингизда зору шайдо ул ошиқ! Мен Машрабни кўрдим...

— Кўрдингиз?!— Тўтихоннинг юраги ўйноқлаб, вужудига титроқ югурди.— Айтингиз, маликам, соғ-омонми ғарибим?

— Бир ойча бўлди...— хоним Пошша сув бетидаги сариғ баргларга тикилганча ўйчан сўзлади.— Қароллар Бойлоқ яйловига юборилаётганда, ҳа, ўшанга бир ойча бўлди. Қора чодрага ўралиб, ташқи саройга ўтдим...

— Маликам! Наҳотки, кўрқмадингиз?— Тўтихон хоним Пошшанинг пинжига кириб, унинг ёлкасини оҳиста силади.— Фариштам!

— Сиз менга қарам қилдингиз, олло сизни қўлласин, маликам!— деди Тўтихон ҳамон ҳаяжонини боса олмай.— Не хизмат буюрсангиз бошим ила тайёрмен!

— Ҳа, гўзалим, хизмат буюргаймен!— Маликанинг сеҳргар кўзлари чиройли жилмайди.— Машрабнинг яна бир ғазалини ўқигайсиз.

— Жоним билан, маликам, фақат...— Тўтихон қир лоласидай қизариб ерга қаради.— Фақат... шўҳ ёзибди девона!

— Уқинг!— Малика олис юлдузларга тикилиб, қулоқ солди.

Тўтихон Машраб ғазалини эшитилар-эшитилмас юмшоқ товуш билан ўқиди:

Тушти савдои муҳаббат бошим,
Ор этар мърдум келурға қошим.

Ул муҳаббат кўйида қон йиғладим,
Етти иқлим ғарқ бўлди ёшим.

Сажда айлар зоҳид ул меҳроб аро,
Мен қилурман сажда эгма қошим.

Муҳтасиб тўктурди соқий бодасин,
Етмади ақли ани сирдошим.

Қунда бир жабр этганиндан ўргулай,
Қўй қараб ғам тошини бардошим.

Машраби девонани ҳайрон этиб,
Не сабабдин келмадинг бир қошим?

— Шоир сизга интизор...— Малика енгилгина хўрсинди.— Интизорлик дарди оғир...

— Биламен, маликам! Хожам сизни унутмишлар...— қиз ўз журъатидан ўзи чўчиб, узр сўради.— Афв этгайсиз мени, маликам!

— Шоир интизор...— Тўтихоннинг сўзларини эътибордан четда қолдириб, малика Машраб ғазалининг сўнгги байтини такрорлади:

Машраби девонани ҳайрон этиб,
Не сабабдин келмадинг бир қошим?

Маликанинг кўзларида ботин бир фикр чақинлаб:

— Эрта оқшом мен иккингишни учратум!— деди.— Сиз хонангизга қайтгач, бу ваъдани ёзиб берасиз, мен мактубингизни Машрабга етказгум, шоирингиз яйловдан қайтар эмиш...

— Маликам!— Тўтихон уни қаттиқ қучоқлаб олди.— Охирги нафасимга қадар қулингизман!

— Ҳов анави янги иморатга кўз ташланг!— малика боғ этагида,

бақа тераклар орасида томи ойнинг хира шуъласида йилтиллаб турган бинога ишора қилди.— Кўрдингизми?

— Кўрдим...— Тўтихон ҳеч нарса тушунмай, маликага савол наъзари билан тикилди.— Англадинг!

— Офоқ хўжам янги уйни сизга атаб қурдирди.— Маликанинг эти жунжикиб, чодрасига ўралиб олди.— Келгуси жума кунни ул жаноб сизни никоҳига олур.

— Ё, рабби!— Тўтихонни безгак тутгандек вужуди қалтиради.— Жон маликам, мени бу кулфатдан халос этингиз!

— Мени рашк қилади, деб ўйламанг, гўзалим!— малика қизнинг бошини силаб, маъюс гапирди:— Ҳожам ўз никоҳига олган бахти қаро қизларнинг сон-саногини йўқ... Мен бундай таҳқирларга кўникканмен. Фақат... фақат, гўзалим, мен сизни, ўз тарбиятим ила ўстирган ниҳолимни унинг шаҳватига қурбон этмасмен. Ошифта ёрингиз — ғазалхон булбулингиз ила қўша қарингиз!

— Оҳ, маликам, тилингиздан бол томади!— Тўтихон халоскорининг елкасини юмшоқ силаб, хўрсинди.— Интизоримни бир марта кўрсам кошки!

— Кўргайсиз!— Маликанинг сўзида Тўтихон шу кунгача билмаган, шамшир тиғидай ўткир қатъият сезилди.— Онт ичмоққа ҳожат йўқ, ахир мен шоҳ қизи. Қашқар ҳукмдори Абдуллахоннинг танҳо синглиси бўлурмен! Офоқ хўжам рўйи замин сайқали Самарқанддан келганларида шоҳ акам изни-ла мен ул жанобнинг шаръий никоҳларига кирганмен. Ун беш йилдирки, шоҳ давлати ва мадади ила Офоқ хўжамнинг шаън-шавкатлари ортиб борадир. Ва лекин, гўзалим, мен ҳақсизлик ва ҳўрликка йўл бермасмен!

Мағрур маликанинг шижоат билан айтган сўзларини сеҳрланиб тинглаган Тўтихон бу сўзлар тубида аччиқ алам борлигини дил-дилидан сезди ва Офоқ хўжа унинг ҳузурига келмай қўйганига ўзини айбдор ҳисоблаб:

— Худо хайрингизни берсин, мени афв этинг, маликам!— деб пиқ-пиқ йиғлади.

— Сиз мусичадек бегуноҳдирсиз...— Малика мармар супачадан туриб, хобхонаси томон юрди ва орқасида соядай эргашиб бораётган қизга:— Машрабга номангизни зудлик билан ёзинг,— деди-да, Тўтихон очган нақшин эшикдан ичкарига кираркан,— парвардигор сизларни паноҳида асрасин!— деб маъюсгина жилмайди.

Тўтихон хобхонада маликани ечинтирди, мармар ханик ёнида офтобадан сув қуйиб ювинтирди, кейин бурчакдаги баланд кўзгу қаршисида дуру гавҳарларини унинг қўлидан бир-бир олгач, атру ифорларини тутди. Бироқ малика буларга эътибор бермай, хобхона тўридаги оппоқ чойшаб, парқу болишлари шипдаги қандил шуъласида ярқираб турган баланд ўрнига келиб ўтирди-да, бир-икки оқ тола оралаган узун сочларини ёя бошлар экан, ҳамон хизматга тайёр бўлиб турган Тўтихонга:

— Гўзалим, хонангизга кириб ором олинг!— деди.

— Маликам, ижозат этинг, ёнингизда қолай!

Хоним Пошшанинг ҳаёт сиридан биринчи марта огоҳ бўлган, шафқати, меҳри муруввати, ҳатто ўзидай оддий бир қиз учун кўрсатиб келган жасоратидан ҳамон ҳаяжони мавжланиб турган Тўтихон маликага маҳлиё бўлиб тикилиб қолди.

Гарчанд Малика эри билан ўн беш йил бирга яшаган, тўрт бола кўрган рашк туфайли қанчадан-қанча изтироб чеккан бўлса ҳам, Тўтихоннинг кўзига кечагина чимилдиққа кирган янги келинчақдай ёш ва маъсума кўринди, қиз унинг хинолик ингичка бармоқларини, узун, чиройли оёқларини силагуси, ардоқлагуси, ўпгуси келди.

— Қўлларингизни силаб қўяй, маликам!

— Кетинг, ваъдаи висол газалини битинг!— Малика чиний шоҳидан майда қавиқ зангори кўрпани елкасига тортар экан, ғамгин шаҳло кўзлари жовдиради.— Тонг яқин...

— Хўп, маликам!

Тўтихон курсига чиқди-да қандилдаги шамларни бир-бир пуфлаб ўчирди ва оёқ учида аста юриб, ўз хонасига кириб кетди.

У бурчакда, баланд курси тепасида турган шамдондаги беш шамдан фақат бирини ёқди ва саккиз бурчакли нақшин хонтахта ёнига ўтириб, қўлига савағич қалам олди-да, уни довотга ботириб, қалин зангори қоғозга ёзди:

Кулбайи эҳсонингизга бу шом келгум,
Ёри жафокорим, тамом келгум...

Кейин қоғозни буклаб, Фузулий девони орасига яширди ва ўрнидан туриб, шамни пуфлаб ўчирди.

У кўрпа орасига кириб ётди. Бироқ эртанги кунни, севгилиси билан учрашадиган дақиқаларни ўйлаб, кўзларига уйқу келмади. Бунинг устига эшик орқасида — хобхонада малика бедор. Унинг ётган ерида гоҳ у, гоҳ бу ёнига ўгирилаётганини, енгилгина ихраши, инграши шундоққана сезилиб турибди. Бечора малика... Наҳотки, дунёда адолат йўқ: хуснда ягона, заковатда танҳо, фариштадай гуноҳсиз шу меҳрибон аёл бошига шунчалар кулфат тоши ёғилса, нозик дилини тинимсиз дўзах ўтлари куйдирса, демак бу фоний дунёда адолат йўқ эрканда?

Машраб... У қандай бўлса экан шу кунларда? Тўтихон болалигида бозор-қўйларда кўрган исқирт қаландарлар сингари соч-соқоли ўсган, оёқлари тақир тош бўлиб кетган, зикру санодан жазаваси тутган девонами? Тўтихон ундоқ деса, ишқ олови барқ уриб турган оташин газаллари-чи? Ахир шеърят, қиз дилини ларзага солиб келган шеърят ўзга, дунёвий, олий инсоний фазилатдан шаҳодат бериб турибди-ку?

Пирмат... Тўтихоннинг меҳрибон акаси, Машрабнинг доимий йўлдоши, додруғи элни тутган Пирмат сеторий! Оҳ, акасини бир кўрса, қучса, сўзлашса Тўтихон ўз ота-онасини кўргандай, улар дийдорига тўйгандай бўлади!

Қиз шуларни ўйлаб ётар экан, ҳорғинлик ғалаба қилиб, кўзларини аста юмди-да, уйқунинг домига илинди...

Кейин у туш кўрди: Норин ҳайқириб тошади. Пирмат кўк отининг бўйнига осилганча ғарқ бўляпти. Бобораҳим уларни қутқариш учун ўзини тўлқинга отади...

Тўтихон чўчиб уйғонди ва зуд ювиниб олгач, девордаги қатор гулдор қозиқларнинг биридан қип-қизил шоҳи кўйлагини олиб кийди ва эшикни аста очиб, малика хобхонасига ўтди.

Хоним Пошша аллақачон уйғонибди. Қандилдаги шамлар машъаладай ёниб турибди. Юмшоқ курсида ўтирган малика аллақандай китоб мутолаасига машғул. У Тўтихонни кўргач, бошини китобдан кўтарди ва қизнинг қирмизи кўйлагига бир нафас тикилиб турди-да, унинг саломига алик олгач, нозик мусиқийдай ширин товуш ила газал ўқиди:

То кийди қизил ўзини зебо қилайин деб,
Ут ёқди жаҳон мулкина яғмо қилайин деб.

Машшота билан жилвада кўргузди қадини,
Мендек неча девонани шайдо қилайин деб.

Зебо санамим гул юзидин парда кўтарди,
Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб.

Зулфини тараб қошу кўзин жилвагар этти,
Ошуби бало, фитнани барпо қилайин деб.

Бошимни кесиб олғину хушқол бўлуб кет,
Қонимни мени лолаи сахро қилайин деб.

Ханжар қўлида Машрабин ўлдурғали келди,
Ғавғои қиёматни хувайдо қилайин деб.

У ғазалнинг охирги байтини нафис талаффуз қилгач, ўз кашфидан ўзи маст бўлиб, хандон отиб кулди.

— Машраб ғазалини ёд билурсиз?— Тўтихон таажжубланиб сўради.

— Машраб замон шоиридир, гўзалим!— малика завқланиб сўзлади. — Мактубингиз тайёрми?

— Тайёр, маликам!

Тўтихон дарҳол ҳужрасига кириб, Фузулий девонига яширган хатини олиб чиқди-да, маликага букилиб таъзим қилгач, унга икки қўллаб узатди.

Малика хатни олгач, қора чодрага ўралди ва хобхонадан чиқиб, қашқар гиламлари, анвойи жиҳозлар билан безатилган меҳмонхонадан ўтгач, Тўтихонга тайинлади:

— Эшикни орқасидан тамбалангиз, ҳеч кимсага очмангиз!

Шундай деди-да, боққа чиқиб, тонг қоронғиси қоплаб ётган да-рахтзор ичида кўздан ғойиб бўлди.

Боғ этагида, баланд нақшин дарвоза тагидаги чорпояда кенг малла чакмонига ўралиб, қаҳрабо тасбеҳ ўғирганча мудраб ўтирган ҳарам оғаси — бичилган қул Холмурад маликани таниб, ўрнидан эри-нибгина кўзғолди ва унинг дарвоза томон юриб келаётганига қаноат ҳосил қилгач, белбоғидаги бир шода калитлар ичидан каттароғини бўшатиб, хуржун кўзидай улкан чўян қулфга солди.

Унинг саломига билинар-билинмас товушда алик олган малика дарвоза очилишини тоқатсизлик билан кутиб турди ва унинг бир тавақаси қия очилгач, липиллаб чиқиб кетди...

Холмурад маликанинг хоҳ эрта, хоҳ кеч шаҳарга чиқиб туришига ўрганиб қолган: у бошқа хотинлардан ҳеч бирига қопқа очмайди. Канизаклардан ҳеч қайсиси бу ерга яқинлашишга журъат эта билмайди. Мабодо улардан бири бунга уриниб кўрса: ҳарам оғасига ёлборса, ёинки унга пора бермоқчи бўлса, бундай канизакнинг ҳолига вой: бу нарсадан Соқий охун дарҳол хабардор қилинади. У эса, ўз навбатида Холмураднинг хабарини Офоқ хўжага зудлик билан етказди. Эшони аъзамнинг шафқатсизлиги ҳарам ичида машҳур: кўзига қўрғошин қуйилган, тили қирқилган, қўли кесилган қизлар ҳатто қушлар ҳам бевақт сайрамайдиган жимжит боғда соядай сургалиб юрадилар...

Холмурад дарбозани ёпаётганда Соқий охун ғойибдан пайдо бўлди.

Астарига тулки тери сирилган кўк мовут чакмонда, бошига қизғиш телпак бастирган, баланд пошналик кўк этик кийган, чап кўзи гилай охун ҳарам оғасидан дағдаға билан сўради:

— Ким чиғди?

— Маликам... — Холмурад парвосизгина жавоб қилди.

— Қай томонга юрди?

— Билмадим, тақсир...

— Нега билмайсан, ит эмган?— Соқий охун пўнғиллаб сўкинди ва икки томонида ар-ар тераклар шалдираб турган, кеча ёққан қор у ер-бу ерида оқариб кўринган тош йўлга синчков қарагач, саройнинг баланд девори тагидан тез юриб кетди.

У йўлда тошларга қоқила-суқила елиб борар экан, ҳарамдан бевақт чиққан маликани кўлдан чиқарганига ўқиниб, ич-ичидан сўкинди...

Висол

Машраб Бойлоқ яйловида бир ой қолиб кетди, дўсти Пирматни, ити Қитмирни жуда соғинди. Қашқарда тўрт йил яшаган бўлса, булардан бир кун ҳам ажралмаган, кундуз бирга юриб, кечаси бирга тунаган. Лекин, бу гал уни қирқ кишилик қароллар ва муридлар тўдасига қўшиб, қирдаги минг қўйга қўйхона қуришга яна юбордилар. Пирмат Машрабнинг ўрнига саройда ўтин ёриш, сув ташиш ва ҳоказо юмушларга олиб қолинди. Машраб ўз этагига қаттиқ ёпишиб олган Қитмирни қирга олиб кетмоқчи бўлганда Пирмат маслаҳат бермади: «Жониворнинг ой-кўни яқин, совуқда қийналади».

Дарҳақиқат, қирдаги янги қурилиш кун сулар, ер музлаб, қўй жонивор чўпни ердан юлиб ола билмайдиган кунларда бошланди. Кўрагида ўт ёниб турган қирқ йигит бир ой давомида тонг-саҳардан қош қорайгунча ер кавлаб, пойдевор шиббалаб, гувалак қўйқб, синч териб, том ёпиб, бостирма-қўйхонани жадал тиклаб бўлгач, аёзда қотаёзган тўда-тўда қўйларни ҳайдаб киритдилар.

Озиб-тўзган, соч-соқоли ўсган, уст-боши яғир йигитлар олис йўлни бир неча кунда босиб, Офоқ хўжа саройи яқинидаги қаландархонага ярим кечада судралиб кириб келдилар. Машраб уларни бу ерда қолдириб, саройнинг ташқи ҳовлисидаги ҳужрасига йўл олди.

Тун оққан. Ҳаво совуқ. Осмон тўла юлдузлар жимирлайди. Йўл бўйидаги баланд бақа тераклар ортида нурсизгина тўлин ой баркаши ғира-шира кўринади. Оқшом қўзғалган шамол энди тинган. Олам жимжит.

Машрабнинг бошида кулоҳ, оёғида чорик, устида юпка жандапўш. Совуқ суяк-суягини зирқиратади. У ҳужрасига тезроқ етиб олмоқ учун қадамни тезлатади.

Ой шуъласида баҳайбат сарой деворлари яна ҳам ваҳималироқ кўринади. Дарбоза берк. Машраб унинг тагига келиб, тирқишидан ичкарига қаради: ҳеч ким кўринмайди, ҳамма уйқуда. Унинг орқасига қайтиш, қаландархонада тунаш, эртага азонда қопқа очилгандан кейингина саройга киришдан бошқа иложи йўқ.

Унинг оёқларидан мадор кетиб, баланд девор тагида, бақа терак кўлаңкасида чўққайиб ўтирди. Деворга суялганча кўзларини юмиб, терак шоҳларида мудраб ўтирган чумчуқлар каби мизғиб олишга қарор берди.

Лекин, зирқираб оғриётган аъзойи бадани ўта толиққан бўлса ҳам, фикри тиниқ ишлаб турибди. Ҳа, дарвоқе, мана шу ерда, шу баланд девор тагида кўп марталаб тонг отдирган. Саройнинг ичкари ҳовлисидан, ҳарамдан Тўтихон хат чиқарган кунлари Машраб бетоқат бўлиб, сарой атрофида тунлар бедор кезган, севгилисининг дийдорини кўра олмай, товушини эшитолмай оворайи сарсон бўлган. Ҳар гал ёпиқ дарвоза орқасида қолиб кетган, худди ҳозиргидай жонини ҳовучлаб тунаган.

Мана, тўрт йилдирки, Машраб билан Тўтихон бир саройда ёнмаён яшайдилар, фақат хат, ғазал воситасида сўзлашадилар. Бинобарин, бу номаларни бошдан оёқ қора чодрага ўралган, юзи берк бир фаришта ташиб туради. Аммо, у на бир сўз айтади, на бир лаҳза кутиб туради. Соядай лип этиб келадию, қоғоз ташлайди-да, яна қоғоз олиб лип этиб кетади... Машраб у билан бир дақиқа сўзлашмоқ учун кўп ҳаракат қилди, ялинди-ёлворди, севгилисининг аҳволини баён

этишни илтижо қилди, бир натижа чиқмади. Балки, у гунг-соқовдир. Офоқ хўжанинг ҳар нарсага қодир эканини Машраб қулоғи билан эшитгандагина эмас, ўз кўзи билан кўрди ҳам. Бечора Обид васвас!

«Э, ҳар кимсанинг бошида бир ўлим бор!» ич-ичидан хитоб қилди ўзига Машраб ва тонг отса, Тўтихонни яна излашга, уни албатта, топишга, ҳар қанча машаққат чекиб бўлса ҳам, уни ҳарамдан қутқариб, олис-олисларга олиб кетишга аҳд қилди.

Шу орзу, шу эзгу мақсад уни бутунлай ҳушёр торттирди, чарчоғи ҳам унутилди, кўз ўнгиди Тўтихоннинг интизор шаҳло кўзлари жавдираб кўринди-да, дунёнинг шўриш-савдоларини фаромуш этиш, ёниқ дилида қайнаган ғазалини хиргойи қилиб куйлади:

Борурман остонига саҳар оҳиста-оҳиста,
Сурурман кўзларимга хоки дар оҳиста-оҳиста.

Ўтар бир-бир босиб ул шўх боқмай бевафоликдин,
Эрур қандоқ вафосиз, умр ўтар оҳиста-оҳиста.

Кичикликда нигорим, аччиқ айтмоқ айб эмасдир, айб,
Ки фаслида бўлур ширин самар оҳиста-оҳиста.

Жамолинг баркамол ўлди, бўлур бир-бир хатинг пайдо,
Баҳор ўлса, ўсарлар сабзалар оҳиста-оҳиста.

Борур мискин бу Машраб гул юзингни кўргали, аммо,
Кўролмай гул юзингни йиғлагей оҳиста-оҳиста.

Аста сузиб бораётган тўлин ой ғарб уфқига ботди. Тонг оқара бошлади. Барглари чала тўкилган тераклардаги чумчуқлар чуғурлашиб қолди. Ўз ғазалидан ўзи маст бўлиб ўтирган Машраб ўрнидан туриб, жанда-пўшини ечди ва унинг чангини қоққач, бошқатдан кийиб, дарбоза яқинида у ёқдан-бу ёққа бетоқат юра бошлади. Ҳозир қопқа очилади, навкарлар, қоровуллар, қароллар ҳужралардан ҳовлига чиқиб, бомдод намози учун таҳорат оладилар. Машраб Пирматни кўради, Қитмирни бағрига босади, буларнинг дийдорига тўйғач, Тўтихонни излайди...

У шундай ширин ўйлар билан банд экан, таниш соя — қора чодрага ўралган фаришта муюлишда лип этиб кўринди. Кўринди-ю, бурчакдаги терак тағига ўти яширинди.

«Ё, тавба, бемаҳалда...»

Машрабнинг юраги ҳаприқиб, ҳарам элчиси — сирли аёл яширинган ерга интилди. Буни кўрган элчи терак орқасидан чиқиб келди-да, бу гал ҳам бир сўз демай, тўрт букланган зангори қалин қозни шоирга узатди-да, таъзим адо этиб, зинғиллаганча орқасига қайтиб кетди...

— Ҳой, тўхтанг! Бир калима сўзим бор!

Аёл тўхтамади, қайрилиб ҳам қарамади...

«Не ҳол юз берди экан?— Машраб қоз таҳини текислаб олгунча телба бўлишига оз қолди.— Парвардигор, Тўтихонни ўз паноҳингда асра!»

Мактуб бир байт, фақатгина бир байтдан иборат:

«Кулбаи эҳсонингизга бу шом келгум,
Ёри жафокорим, тамом келгум».

— Хайрият!— Машраб ҳам ташвиш, ҳам қувончдан уфлаб юборди. Байтни ўқиган кўзларига ишонмай, қайта-қайта тикилди.— «Бу шом келгум...» Хайрият!..

Сарой дарбозасининг бир тавақаси фирчиллаб очилди. Аввал Қитмир, унинг кетидан Пирмат чиқдилар. Машраб мактубни жанда-пўшининг ич чўнтагига тикиб, дўсти билан қучоқлашиб кўришди.

— Ассалому алайкум, дўстим иншоолло соғ-омон кўришдик!—

Пирматнинг митти кўзлари филтиллади, сал чўтир чувак юзига бир неча томчи ёш думалади.

Иншоолло...— Машраб дўстининг елкаларини силаб суйди.— Э, бечора!..— деди у итини бағрига босиб.— Не бўлди сенга, озиб-тўзиб кетибсан?

— Вафоли итингиз беш бола туғди.— Пирмат кўз ёши аралаш мийиғида кулиб жавоб қилди.— Ҳарам хонимлари тўртини сўраб олдилар «қаландари замоннинг итлари табаррук» деб. Бирини ўзимизга олиб қолдим.

— Дуруст,— Машраб Қитмирнинг бошини силаб, кўзларидан ўпди.— Қадрдоним, ҳамроҳим, вафодорим!

— Дўстим, таҳорат суви тайёр. Бомдод яқин,— Пирмат дарвоза яқинида қўлларини қовуштириб, Машрабга йўл берди.

— Ташаккур, Пирмат сеторий! — Машрабнинг йирик қора кўзлари чақнаб, Қитмирни бағрига босганча мамнун жилмайди.— Сиз таҳорат олиб, масжидга кирингиз. Бизни ҳам дуо чоғи фаромуш этмагайсиз. Аммо, биз Қитмир ила ҳаммомга боргумиз. Оқшом назму наво базмини ҳозирлагайсиз. Маана сизга динор,— у жандапўшининг чўнтагидан олтин чиқариб Пирматга берди.— Обидга буюринг, эт, себу ангур, писта, бодом олсин, чоғир топсин.

— Балли, пири комил!— Пирмат олтинни олиб, пўстинининг чўнтагига яширди.— Тағин қандоқ фармойишлар бўлур?

— Сеторни созланг, хониш қилурмиз,— Машрабнинг кўзларида муғомбирона жилва чақнади.— Ягона илтмос, бу оқшом базмидан ҳеч кимарса хабар топмасун!

— Балли, пири комил! Боқий охун, Соқий охунлар...

— Офарин!— Машраб Қитмирни бағрига босганча дарбозадан узоқлашди.

Бугунги оқшомга ҳозирланиши зарур бўлган зиёфат сабабига тушуна олмаган Пирмат бошини сарак-сарак қилганча сарой ҳовлисига кириб кетди.

Машраб теракзор орқасига ўтиб, ҳаммомга буриладиган тор кўчага кирди. Бомдод намозига кечикмаслик учун эшиклардан шоша-пиша чиқиб келаётган катта-кичик одамларнинг ҳаммаси қаландарни таниб, унга салом бердилар, баъзилари эса четга чиқиб, то Машраб ўтиб кетгунча кутиб турдилар.

Қаддини ғоздай кўтариб бораётган Машраб қашқарликларнинг саломига алиқ олар, лекин уларнинг ҳеч бирининг юзига тикилиб боқмас, ўз суҳбатига ноил бўлганларни ҳам танимас, шоирнинг кўзларида Тўтихоннинг, фақат Тўтихоннинг сурати жонланар, тилида — сирли зангори қоғозга битилган биргина байт — висол муждаси такрорланар эди:

«Кулбай эҳсонингизга бу шом келгум,
Ёри жафокорим, тамом келгум».

Машраб бутун дунёни, кўча тўла оқиб келаётган намозхонларни ҳам унутиб, дилларни сеҳрлагувчи ёқимли овозини баралла қўйиб хониш қилди:

Гулгун май ичиб, лола узорим келаду.
Ҳар ён сузулиб, кўзи хуморим келаду.

Тишлаб лабини, ўқларини менга отибон,
Чоғлаб юрагимни дилфигорим келаду.

Зулфини тараб бошдан-оёқ зевар этибду,
Сунбул ила гул боғу баҳорим келаду.

Илкида қилич, тийру садоқатни олиб ҳам
Чобмай букун жоним олорим келаду.

Бул Машраби бечорани зор айлади кетди,
Ишқ ўтига жонимни қийнорим келадур.

Қаландарларнинг девоналигига ўрганиб қолган қашқарликлар Машрабни ҳам ўшалардан бири ҳисоблаб, баъзилари парво қилмай, баъзилари эса таажжубланиб кўчадан ўтиб кетабердилар.

Машраб ҳаммомга кирганда мўъжазгина ясси супада чой ичишиб суҳбатлашиб ўтирган тўрт киши: ҳаммомчи-ходимгар, сартарош, фаррош, гўлаҳгир суҳбатни кесиб, дарҳол ўринларидан турдилар ва эҳтиром ила қўл қовуштириб, қаландарга салом бердилар.

Ички бир тўлқин ва беқиёс шодлик, муждаси кўзларида порлаб турган Машраб ҳаммомчиларга бошдан-оёқ разм солиб чиққач, улардан ёппасига:

— Икки нопокни пок қилмоқ илкингиздан келурми?— деб сўради.

— Келур, келур...— ҳаммомчининг тили гўлдираб, итга шубҳали қараб қўйди.— Тақсир...

Ўттиз йил ҳаммом гутиб, ит чўмилтирмаган ҳаммомчининг саросимасини дарров тушунган Машраб:

— Бул маним вафоли итим Қитмирдир, хизматингизга олтин бергуси!— дейиши билан девонанинг қилиқларини билгувчи бошқалар индамасалар ҳам, сартарош қиқирлаб кулиб юборди.

— Бас, ҳаммомни ёпинг!— Машраб чўнтагидан олтин динор чиқариб, ҳаммомчига отди.

— Хўп, хўп, тақсир!— ҳаммомчи динорни олиб олиб, қаландарга таъзим қилди:— Тақсир, савоб йўлида хизматга тайёрмиз!

— Сизлар савобталаб, мен савобталаб эрмас, во ажабо!— Машраб хаҳолаб кулди. — Қопқани боғлангиз, жаноблар!

Ҳаммомчи олтин динорни сартарошга бериб, «бўлишармиз» деди-да, ҳаммом эшигини ичидан танбалади. Сартарош, фаррош, гўлаҳгир умрларида биринчи марта кўриб турганлари — олтинни қўлдан-қўлга олиб, томоша қилишар, кўзларига суришар, тишлаб кўришар эди.

— Қани, тақсир, вафоли итингизни менга беринг,— ҳаммомчи Қитмирни Машраб қўлидан олиб, пасттаккина эшикдан ичкарига — иссиқхонага кириб кетди. Сартарош қаландарни ҳужрасига бошлади.

□

Машраб ҳаммомдан пешиндан кейин чиқди. У энди тунда йўлдан исқирт кийимда ҳориб келган қарол эмас: уст-бош кийимлари ювилиб қуритилган, жандапўши озёда: қулоҳининг чанги қоқиб тозаланган, ҳатто чориғи йилтиллайди. Қиёфаси ҳам ўзгача: йиллар давомида устара тегмаган соч-соқоли текис тарашланган.

У ҳаммомнинг совуқ хонасидан ювиб оро берилган либосини кийиб чиққанда ҳаммомчилар супачага дастурхон ёзиб, оппоқ пахтадай ювинтирилган Қитмирни ўйнатиб, гапга солиб ўтиришганини кўрди.

Ҳаммомчи Машрабни, тўрга олиб, бир пиёла хушбўй чой узатди. Сартарош декчада қайнатилган маставани товоқларга сузиб келди. Аммо у қаландари замоннинг ўз товоғини Қитмир олдига суриб қўйганини кўриб, яна бир товоқ мастава келтиришга мажбур бўлди.

Бир пиёла қайноқ чой ва бир товоқ совуқ ошдан кейин Машрабнинг бадани яйраб, уйқу элитди-да, тезроқ дастурхонга фотиҳа ўқиб, очиқ ҳавога чиқишга шошилди. Лекин, ҳаммомчи унинг этагини ўпиб, ёлворди:

— Тақсир, бизлар қаландархонага бориб турамиз, хонишингизни кўп эшитганмиз, биз фақирларни бир хушнуд этсангиз. Бобомдан мерос бир сеторим бор, чертиб кўрингиз тақсир!

Ҳаммомчи токчада, тахлоғлиқ лунгилар ёнида турган танбурни олиб, Машрабга узатди-да, ўзи дастурхонни апил-тапил йиғиштириб олди.

Ҳаммомчининг завқидан нашъаланган Машрабнинг уйқуси қочди ва танбур қулоқларини бураб, созлар экан, эшикка ишора қилиб, ўзига умидвор тикилиб ўтирганларга кулиб боқди:

— Хониш-ку яхши, тирикчилик не бўлур, азизлар?

— Э, тақсир, ариқда сув бор, мусулмонлар таҳоратсиз қолмас!

Ҳаммомчининг бу сўзига ҳаммалари кулишдилар.

Сознинг эскиси соз, торлари тиниқ жаранглайди. Машраб турли ҳаволардан оз-оз резалангач, ўзидаги ҳозирги интизорлик ва висол илинжи кайфиятига мос шўх-шан бир куйни бошлади:

Чиқсам кўчаларга шоҳсуворим келаду,
Гул ғунчасидек лолаузорим келаду.

Ҳар ёнга боқиб кирпик ўқин халқга отиб,
Жонимга ўтни ёқиб нигорим келаду.

Гулгунлиғидин ишқ майин элга сунубон,
Ўз мастлиғидан кўзи хуморим келаду.

Жонимга отиб ҳар соридин рашк қиличи,
Гўёки манга янги баҳорим келаду.

Садбарг гул каби қон илкида дилбарни,
Ким дафъи хуморимга туморим келаду.

Бегонаю ошноси йўқ барчага ул тенг,
Мужгон ўқини ҳар ён оторим келаду.

Утлар сочарлар тақи зор ила,
Ёз ёмғиридек оқ ила зорим келаду.

Келмай неча кун қайда қарор этти эканким,
Кўнглумдин олиб сабру қарорим келаду.

Улмайму бу дард била эй ёру ёронлар,
Жоним уйига ўтни ёқорим келаду.

Ғазалнинг охирги мисрасидаги фикр қайдан келди шоирнинг хаёлига: «Жоним уйига ўтни ёқорим келаду...»

У ҳаммомчилар билан хайрлашиб чиққач, тор кўчада боратуриб ҳам, теракзорлар оралаб ўта туриб ҳам шуни ўйлади.

Машрабнинг олдида ўйноқлаб келаётган Қитмир ариқдан ҳатлаб ўтиб, сарой томонга чопди, лекин соҳибининг у томонга юрмай, пастликка — сой бўйига тушиб кетаётганини кўргач, орқасига қайтди.

Машрабнинг саройга боргиси, Офоқ хўжага кўрингиси келмади. Савоб учун тўрт йиллик тинимсиз меҳнат унинг жонига тегди. Уни Бозор охун Намангандан қувгач, Тўтихон учун, фақат биргина Тўтихон учун, уни бир мартагина кўриш ва чорасини топиб, эшон асоратидан қутқариш учун тун-кун тер тўкди, мурид бўлиб пул топиб берди, қарол бўлиб қора хизматларни бажарди. Энди етар, бас. Умр бўйи топган икки олтинидан бирини бу оқшом висол базмига бағишлади, бирини ҳаммомга сарфлади. Иши ўнгидан келса, Тўтихонни етаклаб, катта кўчага чиқади, биронта карвонга қўшилади-да, узоқ-узоқларга кетади...

Бироқ, бу режа хаёлми, ҳақиқатми? Ҳарам элчиси — чодрали аёл ким? Ёки, бу ҳам Офоқ хўжа қўйган навбатдаги тузоқми? Нега у аёл ўзини сир тутати, бир калима сўз демайди?

Машраб тубидаги сув музлаган сой бўйида, мажнунтол тагида чўққайиб ўтирар экан, бугунги учрашув нақадар хавfli эканини дилдидан ҳис этиб туйди.

«Жоним уйига ўтни ёқорим келаду...»

Мактублар... Ғазаллар... Тўтихоннинг дастхатини у яхши биларди — ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Қизнинг Наманганда битиб, Бобораҳим берган илк ғазалидаги қўл бу тонг келиб етган бир байтдаги қўлдан фарқ қилмайди. Уша Тўтихон... Қун намозгарга яқинлашиб, сой бўйлаб елаётган совуқ шамол кучайди. Кўкни қуоқ булут қоплаб, атроф қоронғилашди.

Машраб ўрнидан туриб, йўлга чиқди ва сарой дарбозаси ёпилгунча ҳужрасига кириб олмоқ учун одимини тезлатди.

Дарбоза ёнидаги улкан ҳарсанг тошда ўй суриб ўтирган Обид васвас Машрабни узоқдан кўриши билан ўрнидан шитоб туриб яқинлашди ва икки ҳамшаҳар қучоқлашиб кўришишгач:

— Бобораҳим, Соқий охун сизни йўқлаб ҳужрангизга икки дафъа келди,— деб Машрабни огоҳлантирди.— Офоқ хўжам сўраган бўлсалар керак.

— Маъқул.— Машраб Обиднинг кесилган қулоқлари ўрнидаги чандиқларга ачиниб тикилди.— Сиз, Обид ака, карвонсаройга борингиз. Ҳинд тарафга йўл олгувчи карвон бормикан, билиб келингиз.

— Хўп,— Обид жандапўшига ўралиб, қулоҳини бошига бостириброқ кийиб олди.— Эҳтиёт шарт, Бобораҳим, Соқий охун тағин келур.

— Маъқул, Обид ака, борингиз!

Обид васвас кетгач, Машраб Қитмирни эргаштириб, сарой ҳовлисига кирди ва ҳеч кимни кўрмагач, кўнгли енгил тортиб, ўнгга — ўз ҳужраси томонга бурилди.

Шарпага ҳужрадан Пирмат чиқди.

— Дўстим, сизни Соқий охун йўқлаб эрди... Базм анжоми тайёр.

— Обид акани карвонсаройга юбордим.— Машраб ҳужрага кириб, жандапўши ва қулоҳини ечди ва буларни қозиққа осар экан:— Пирматжон!— деди дўстининг елкасига қоқиб,— бу оқшом жон синглингиз Тўтихон ҳужрамизга келур.

— Лаббай, шоири замон?!— бу хушхабарни эшитган қулоқларига ишонмаган Пирмат Машрабга тикилиб қолди.— Не дедингиз?

— Тинглаганингиз рост сўз!— Машраб хонтахта устига ёзилган дастурхонни, ундаги хушбўй ширмонлар билан анвойи меваларни, ҳужра этагидаги ўчоқ устида қайнаб турган декчани кўздан кечирди.— Ўзингизга маълум, сирли хотун хабар келтирди. Иншоолло, дийдор кўришурмиз!

— Е, раббий!— бу қутилмаган хабардан обдан ҳаяжонланган Пирмат тоқатсизланди.— Ишонса бўлурми, дўстим?

— Ишончсиз ҳаёт пучдир. Ишонмоқ даркор, Сеторий!— Машраб режасини дўстига баён этди.— Нажот фариштаси бизга келтурган хабар ростдир. Тўтихон албатта келур. Сиз анинг истиқболига ҳозир тургайсиз. Келгач эрса, ҳужра қопқасини ёпиб, ҳовлида посбонлик қилгайсиз. Мени йўқлағувчиларга қаландархонада деб жавоб қилгайсиз.

— Соқий охун, итфеъл... — Пирмат ташвишланиб сўзлади. — Анинг хуфиялари бор...

— Дадил бўлингиз, Сеторий! — Машраб тоқчадаги шам пилигини ёқди, ҳужра ёришгач, тоқчадаги китобу қоғозларни тартибга сола бошлади.— Тонг қоронғисидан йўлга чиқурмиз. Бу гурбатхонадан қутулурмиз. Озод бўлурмиз!

— Сўзларингизга фаришталар омин десунлар, шоири замон!— Пирмат пўстакка ўраб қўйилган кучукчани олиб бағрига босди ва Қитмирни бошлаб ҳужрадан чиқиб кетди.

Машраб тоқча ёнида тик турганча қизғиш қалин муқовалик китобларни бир-бир кўздан кечирди: Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Наси-

мий, Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Фузулий... — унинг Намангандан олиб келган азиз китоблари... Дафтарларга кўчирилган битиклар — унинг ўзбек ва форс тилларидаги ғазаллари, мустаҳзодлари, мухаммаслари, қитъалари. Бу китобу дафтарларни ўниб, кўзларига сургач, гилам хуржунга эҳтиётлаб жойлади. Унинг тонгла сафарга олиб кетадиган бор юки шу.

Кейин у шамдонни тоқчадан олиб, хонтахта ўртасига қўндирди. Безатилган дастурхон турли рангларда товланди. У кўрпачага тиз чўкиб ўтирди-да, Насимий девени мутолаасига машғул бўлди.

Вақт хуфтондан ўтгач эшик орқасида Қитмирнинг шиддатли во-виллаши, кейин икки кишининг қаттиқ-қаттиқ сўзлашгани эшитилди. Машраб эътибор билан қулоқ солиб, бири — ингичка товуш эгаси Пирмат, иккинчиси — дўқ-пўписа билан ўдағайлаб сўзлаётган Соқий охун эканини фаҳмлади. Сўнггиси Машрабнинг қаердалигини қайта-қайта сўради, Пирмат «қаландархона» сўзини қайта-қайта такрорлади.

Ҳовлидаги товушлар тинди.

Учоқдаги олов аста-секин пасайиб, чўғларни кул қоплай бошлади. Кумфоннинг жигиллаши ҳам босилди.

Машрабнинг кўзлари Насимий девонида бўлса ҳам, қулоғи ҳовлида: тиқ этган товуш йўқ. Демак, ҳаммаси алдов: Тўтихоннинг тўрт йил давомида чодрали хотиндан юбориб турган мактублари ҳам, бугунги ваъдаси ҳам. Балки, Офоқ хўжа уни аллақачон ўз никоҳига олгандир. Балки, Тўтихон номидан ёзилган, ёки унга мажбуран ёздирилган мактублари шоири замон Машраб устидан мазах ҳақоратдир.

У аллақайси бир ғазалидан бир байтни эслаб, аччиқ алам дилини ўртади:

«Тамоми ошиқу зоҳид ҳамма мақсудига етди,
Висолинга етолмоғон менингдек бенаво борму?»

Ҳовлида яна оёқ товушлари эшитилди. Машрабнинг бутун борлиги қулоққа айланди. «Акажон!» деб қичқирган қиз товуши унинг бутун вужудини ларзага солди. Пирматнинг: «Жон синглим! Оппоқ синглим! Сени кўрар кун ҳам бор экан!» деган нидолари, хўнграб йиғлаши шундоққина билиниб турди.

Машраб сакраб ўрнидан туриб, эшик танбасини туширди.

Қора чодрага ўралган икки аёл ва улар кетидан Пирмат ҳужрага кирдилар. Бўйи баландроқ биринчи аёл Машрабни таниб қаноат ҳосил қилгач, ҳар галгидай шоирга бир сўз демай таъзим бажо этди ва орқаси билан юриб ҳужрадан чиқди-да, тун қоронғисида кўздан ғойиб бўлди...

Пирмат ҳужра эшигини беркитгач, иккинчи аёл бошидан чодрасини тушириб, юзини очди.

Бу Тўтихон эди!

Қиз келинчаклардай безалган: узун оқ шоҳи кўйлак устидан сувсар ёқалик почапўстин кийган: бошида — Қашқар маликаларигина киядиган сувсар ҳошиялик бўрк; оёғида — баланд пошналик этикча. Узун қўнғир сочлари майда ўрилган, қулоқларида ёқут кўзлик живир-живир олтин балдоқ, билакларида — илон бошлик олтин билакузуклар... Бутун вужудидан шарқ атторларигина сотадиган атру ифор бўйи анқиб турибди...

Тўтихон ўзини бошлаб келган нажот фариштаси ҳужрадан чиқиб кетганига қаноат ҳосил қилди-да, елкасидаги чодрани бурчакка отди ва нафис жилмайиб, Машрабга салом берди:

— Ассалому алайкум, шоирим, тангри таоллога минг шукр, дийдорингизни кўришга муяссар бўлдим!

— Ваалайкум ассалом, Тўтийти ширин забоним!— Машраб қизни бағрига босиб, оловдай ёнган оппоқ юзидан, ёш тўла кўзларидан ўпди.— Шодмен, сени саломат кўрдим!— у ҳамон ҳўнг-ҳўнг йиғлаётган Пирматга:— Етар, Сеторий!— деди.— Чой дамланг, чағир сузинг, ҳижрон тунлари битди, висол тонги етишди, иншоолло!

Машраб Тўтихонни кўрпачага таклиф қилди. Лекин, унинг ўзи ўтирмагунча қиз қўлларини таъзимга қовуштирганча тик тураберди, шоир тиз чўккандан кейингина унинг ёнига келиб, пинжига кирди.

Пирмат ўчоқ чўғида турган қумғондан чой дамлаб, чойнак билан пиёлаларни хонтахтага — синглиси олдига қўйгач:

— Дўстим, Обиддан хабар олай,— деб ҳовлига чиқиб кетди.

Тўтихон пиёлаларга чой қўйиб, бирини Машрабга тавозе ила узатди, иккинчисини гулранг лабига теккизган бўлиб, хонтахтага қўйди-ю, Машрабнинг озгинликдан суяклари бўртиб чиққан чиройли юзига ер остидан қушлардай термилиб:

— Маликамдан киритган ғазалларингизни тўйиб-тўйиб ўқидим, сизнинг, шоирим, фақат сизнинг хаёлингиз бирла умр кечирдим!— деди.

— Маликангиз?— Машраб Тўтихоннинг бошидан бўрқиңи олиб, ипакдай юмшоқ сочини силар экан, таажжубланиб сўради:

— Ҳа, маликам!— Тўтихон севгилисининг чаккалари ва иякларидан текис тарашланган соқолини силай туриб:— Вой, ўлмасам, соқолингиз оқарибди, чол бўлиб қолибсиз!— дебди-да, қувноқ кулиб, шоирнинг юзига шапатилаб уриб қўйди.

— Рост, сизнинг ҳажрингизда чол бўлдим.

Кунда бир дард ўқини отди хазин жонимға,
Бирига айламади лабларидин дармон қиз...

Машраб маъшуқасининг кўзларига узоқ тикилди ва ғунча баргларидай латиф лабларидан бўса олди.

— Акам!..— Тўтихон унинг бағридан сапчиб чиқди ва сочларини тузатар экан, ўқиди:

Уша минг дард ўқидан бўлди халос жонингиз,
Бу кеча айлади-ку лабларидан дармон қиз!

— Офарин!— Машраб телбаланиб, яна қизга ташланишга чоғланди, бироқ ҳужра эшиги очилиб, Пирмат кўринди.

— Шоири замон! Обид хабар келтирди: субҳи мардонда Ҳиндга карвон юрар эмиш,— у ташвишланиб, эшик тарафга имо қилди.— Ҳовли этагинда Соқий оҳун кўринди. Эҳтиёт шарт. Шу ондаёқ йўлга чиқайлик, карвонни шаҳар четида, овлоқроқда кутайлик.

— Чумчуқ пир этса, юрагингиз шир этур, Сеторий!— Машраб хаҳолаб кулди.— Кўршапалаклар қоронғи кечани макон этмишлар. Биз эрса, базм қилгаймиз. Сегорни олинг, Сеторий! Унгурларда тунамоқ жонимиздин ўтти. Дастурхон интизор, ўтуринг, жон синглингиз дийдорига тўйинг, тун оғгач, йўлга чиқурмиз!

Пирмат қозиққа илиғлик танбурни олиб Машрабга берди ва азбаройи ташвишининг зўрлигидан ранги қумдай оқариб:

— Дўстим, рафлат оёқларимизга кишан боғлагай!— деб Машрабни яна огоҳлантирди.— Ҳай, мен чиқай, Обид ака ила пойлоқчилик қилгаймиз!

Пирмат ҳовлига чиқиб эшикни ёпгач, Машраб танбурни созлай туриб, Тўтихондан сўради:

— Маликангиз? Онглатинг!

— Мени шунча вақт фалокатдан сақлаган улуғ маликамиздир.— Тўтихон Машраб чала бошлаган тансиқ фарғонача куйга энтикиб қулоқ солар экан, сирни очди:— Тўрт йил давомида мендин сизга, сиз-

дин менга мактуб элиб турган вафоли кабутар улуг маликамиз бўлдилар.

— Сабаб?— Машраб қизнинг ростгўй кўзларига тикилди.

— Сабабини анчагача мен ҳам англамадим. Аввал: мени ҳожамга рашк қилдилар, шул сабабдан никоҳига йўл бермадилар, деб ўйладим. Ҳожам ҳар гал хобхонага кирганларида маликам мени юпун кийинтириб, овсар кўриниш йўлларини ўргатдилар: бурун қийшайтириш, бемаҳал кулиш, ясама тутқалоқ... Аммо, улуг маликам мени ўз қизларидай суйдилар, пазандалик, чеварлик ва ҳоказо ҳунарлар ўргатдилар, хос хизматларига қўйдилар. Хуллас, бир нафас ҳам ёнларидан узоқлатмадилар...

— Ажабо! — Машраб Тўтихоннинг сўзларига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай, ечилмаган жумбоқдан боши қотди.— Сиз маликани вафоли кабутар дедингиз?

— Шундоқ, шоирим!— Тўтихон Машрабнинг бағрида эркаланиб, ҳикоясини давом эттирди:— Маликам ғазал битадилар, дутор чертадилар, куй куйлайдилар. Мени ҳарамга киритишгач, маликам турли ҳунарда имтиҳон этдилар, севиб қолдилар. Мана, шунча йилдирки, меҳри мунавварларидан баҳраманддирман.

— Сизу бизга саодат бул!— Машраб сопол кўзачадан пиёлаларга оз-оз гулранг шароб қўйди.— Зоҳидлиғ жонимдан ўтти!— деди-да пиёланинг бирини Тўтихонга узатди:— Олинг, Тўтийи ширин забон, висол они ғанимат.

Қиз пиёлани лабига тегизиб:

— Бундан маликам кам-кам нўш этадилар,— деб ўйчан сўзлади.— Бир оқшом маликам Илидан назира этиб келтирилган бир канизакка рашк этиб, ортиқроқ нўш этдилар-да, менга дутор чалдириб, куй тингладилар. Мен сизнинг ғазалингизни ўқидим:

Бир боқишингга жумлаи жонона тасаддуқ,
Шахло кўзунгга оқилу девона тасаддуқ...

«Машраб» тахаллусингизни тинглагач, маликам:

«Ул шоир кимдир?» деб сўрадилар. Мен сизнинг кимлигингизни, қаердан келганингизни, шеърый истеъдодингизни сўзладим, ғазалларингизни ўқидим. Зийрак маликам аҳволимни зимдан кузатиб юрарканлар, менга муҳаббатлари ўн чандон ортиб, «Иншоолло, сени ёринг васлига еткурғум!» деб кўнглумни шод этдилар.

— Во ажабо!— Машраб шамни пуфлаб ўчирди.— Сенсиз бу дунё менга зиндон эрди, ғўзалим!...

Тун оғди. Сарой ҳовлиси жимжит. Қитмир фақат бир марта во-вуллади: шарпа сезган бўлса керак. Эшик орқасида Пирмат билан Обид васваснинг шивирлашиб сўзлашишлари сезилиб турди. Кейин улар ҳам жимиб қолдилар.

Орадан икки соатдан мўлроқ вақт ўтди. Узоқ бир ердан хўроз қичқирғи эшитилди, кейин унга бошқа хўрозлар қўшилдилар. Тўтихон уйқу элитган Машрабнинг ёнидан секин туриб, хонтахта устидаги шамни токчага олди ва уни ёқиб, ханик ёнига борди. Қумғондаги муздай сувда ювиниб, тараниб бўлгач, ҳужрани йиғиштирди.

У шунча йиллик ширин орзуси ниҳоят ушалганига ҳамон ишонмайди. Унинг айрилиқда тўккан кўз ёшларини бир ерга тўпласа, ўз юртидаги Норин қадар тошқин дарё бўлиши ажаб эмас. Ёрини кўрди, висолига тўйди... Ана, у Фарғона булбуди, тақир ёстиққа бош қўйганча ширин оромда... Бутун элда «девона Машраб» деб донг таратган ардоқли шоир. «Девона...»

Тўтихон мийиғида кулиб, севгилиси бошига эгилди-да, унинг сокин юзидан секингина ўпди. Бечора шоир бу бахтни сезмади... Тонг

яқин. Уни уйғотмоқ даркор. Йўқ, у яна бир неча дақиқа ором олсин. Олдинда йўл, олис, машаққатли йўл. Тақдир шамоли энди буларни қаерларга олиб бориб ташлайди. Сал уйқуга тўйсун шоир... Яхшиси, у ҳозир ўчоқга ўт ёқиб, қумғон қайнатади, ёрига бир пиёла аччиқ чой беради, сўнгра — йўлга...

Эшик аста чертилди. Тўтихон унга яқин бориб, қулоқ солди.

— Бобораҳим... Дўстим!..— Пирматнинг ташвишли товуши эшитилди.

— Бу мен, акажон...— Тўтихон секин овоз берди.

— Жон синглим, тез чиқинглар, кетайлик!— Пирмат ёлборди.

— Хўп, акажон, ҳозир...

Тўтихон қозиқдан почапўстинини олиб кийди, бўркини бошига қўндирди ва Машрабнинг ёнига келиб тиз чўкди-да, унинг юз-кўзларини силади:

— Туринг, жоним, турақолинг!..

Машраб кўзларини катта очиб, севғилисини қучоқлади:

— Фариштам...

— Зуд бўлсинлар!— Тўтихон унинг бағридан чиқиб, эшикка ишора қилди:— Акам чақирдилар.

Машраб дарҳол ўрнидан туриб, ювиниб кийинди.

Ҳовлидан Пирмат яна товуш берди:

— Бобораҳим, тез чиқингиз!

Машраб чоригини кийиб бўлгач, Тўтихон унга жандапўши билан қулоқини тутди ва ўзи чодрасига ўралди.

Булар эшикни очиб, ҳужрадан чиқдилар. Чиқдилар-да, Қитмирнинг боласи — сапчадай кучукчани бағрига босиб турган Пирмат билан қулоқлари чандиқ, гавдалик Обидни бир тўда навкарлар қуршо-вида кўрдилар. Соқий охун билан Боқий охун Машрабнинг икки ёнига ўтиб, қўлларини орқасига қайриб боғладилар.

Соқий охуннинг имоси билан икки барваста навкар Тўтихонни туртиб четга чиқардилар ва дод-фарёдига қулоқ солмай, саройнинг ички ҳовлиси томон судраб кетдилар.

— Ҳожам тузини тоғиб, тузлуғига тупурдинг, девона!— Соқий охун қўли боғлиқ Машрабнинг елкасига мушт уриб, йиқитаёзди.— Юр, эмди, жазога тортилурсан!

Машраб индамай, Соқий охун кўзларига қаттиқ тикилди. Охун кўзларини олиб қочиб, яна алланималар деб пўнғиллади.

Бандиларни уриб-суриб, саройнинг ички ҳовлисига — Офоқ хўжа хосхонаси томонга ҳайдаб кетдилар...

Жазо

Офоқ хўжа бу кечани Султон Маҳмуд Балхдан юборган канизак билан ўтказди. Шаҳло кўзлари сузук Ситора исмли бу оппоқ қизча оқшом хосхонада очилиб-сочилиб ўтирди, эшондан ийманмасдан таому мевалардан тотинди, форс тилида бийрон-бийрон сўзлади, афғон рубоби чертиб, Бедил ғазалларидан ўқиди. Хўжа унга чиний пиёлада шароб тутганида қизча бир қултум ичди ҳам. Кейин ўзи хўжага пиёлада шароб тутди. Висол базмидан шод хўжа пиёлани охиригача сипқорди. Ҳа, маза қилиб сибқориб тамшайди... Кейин нима бўлди? Хўжа у ёғини эслай олмайди.

Хосхона эшигини аллаким тақиллатади, уни чақиради:

— Пирим! Шу ердამисиз! Туринг, пирим, бало қўпди!

Офоқ хўжа кўзларини ишқалаб очди. Хосхона... Деразалардан тонг ёруғи кира бошлаган бўлса ҳам, ўймакорлик санъатининг гулгожи — гулранг нақшин шифтга осилган улкан биллур қандилда

шамлар чарақлаб ёниб турибди. Хонтахта устидаги дастурхон йиғиштирилмаган, ликопларда қуш гўштлари, бедана кабоби-ю, қази-қарталар, анору новлар, кўзада шароб...

Буларни кўргач, Офоқ хўжа тунда маст бўлиб ечинмасданоқ ётиб қолганини, ҳарамга киришга мажоли етмаганини, балхлик гўзалнинг васлига муяссар бўла билмаганини фаҳмлади-да, афсус-надомат билан уфлаб юборди.

Кимдир ҳамон эшикни тақиллатади:

— Пирим! Туринг, пири комил, жиноят содир бўлди!

Офоқ хўжа овоз бераётган Соқий охун эканлигини билгач, дарҳол ўрнидан турди-да, хосхона этагидаги мрамбар бурчакдаги ханик ёнига келиб чўнқайди ва гулдор мис офтобадаги муздай сувдан шоша-пиша таҳорат ола бошлади.

Ҳамон унинг бошида нашъали тун хотираси: Ситора чиний пиёлада тутган гулгун шароб... Товба, нега у маст бўлиб қолди? Ёки балхлик офатижон уни сеҳрлаб қўйдими? Эҳтимол, у шаробга уйқу дори қўшгандир? Не учун? Ахир, у базм вақтида, Офоқ хўжа унинг оппоқ билақларига лаъл қадалган олтин билакузуклар таққанда шод эди-ку? Афғон рубобини шўх чертиб, хониш қилган эди-ку?

Офоқ хўжа ханик ёнидан туриб, гўштдор кенг юзи, катта бурни, бароқ қошларию, ёйиқ малла соқол-мўйлабларини оппоқ сочиққа артар экан, Ситора билан базмни бугун оқшом ҳарамда давом эттиришга ва бу кеча унинг васлига албатта етишга аҳд қилди-да, қандил шуъласида йилтиллаб турган нақшин эшик томонга овоз берди:

— Кириг, Соқий охун!

Эшикнинг икки тавақаси баравар очилиб, почапўстини билан сувсар телпаги қордан оқарган Соқий охун ҳовлиқиб кирди.

— Пирим, жиноят содир бўлди!— такрорлади у Офоқ хўжанинг оёғи остига йиқилиб.— Машраб канизагингиз ила зино устида қўлга тушди!

— Машраб?.. Канизагим?!— Офоқ хўжа нигоҳида Ситоранинг чиройли кулгичлари, сузук кўзлари жонланди, вужудини титроқ босиб, оёғи остидаги содиқ хизматкорини беихтиёр тепаб юборди. — Сиз қаерда эрдингиз, охун? Боқий қайда эрди? Навкарлар ўлганларми? Ё раббий!

— Ғафлат, пирим... Ғафлат босди!— Соқий охун бошини кўтариб, чаккаларини муштлади.— Маликам кўзимизни боғладилар!..

— Малика?!— Соқий охуннинг сўзларидан ҳеч нарсани тушунолмаган Офоқ хўжа унинг ёқасидан қаттиқ тортиб, ўрнидан турғазди.— Аниқ, сўзланг охун, не ҳодисат содир бўлмиш?

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, пири комил!— Соқий охун ҳамон бошини қуйи эгганча сўзлади.— Маликам воситачилигинда Машраб ила Тўти қиз бу кеча қовушдилар.

— Тўти?!

— Наманганлик назирангиз Тўтихон — маликамизнинг хизматларидаги қиз...— Соқий охун нафасини сал ростлаб, воқеани баён қилди.— Маликам Машраб ила Тўтининг мактубларини бир-бирига етказар эканлар. Кеча ҳам шу ҳол рўй бермиш. Қаролларнинг яйловдан қайтишидан хабар топган маликам тагин ҳарамдан чиқиб, канизакдан Машрабга мактуб келтирмишлар... Бу ҳам ҳалво, пирим!... Маликам оқшом ўз канизакларини Машраб хўжрасига бошлаб келмишлар. Маликамни шайтон йўлдан оздирмиш, пири комил!

— Ё, раббий!— Офоқ хўжа салласини қозикдан олиб, бошига қўндирди. Соқий унинг кўк мовут чакмонини тутиб кийдирди.— Осийлар қаерда, охун?— дарғазаб хўжа даҳшатланиб сўради.

— Машрабни ҳамшаҳарлари Пирмат ва Обид васвас ила занжир-

банд қилдик.— Соқий охун фахрланиб жавоб берди.— Канизакни зиндон қудугига ташладик. Маликам ўз хосхоналарида...

— Е, алҳазар!..— Офоқ хўжа соқолини тутамлаб, ўйга толди.— Аларни жазога тўртмоқ даркор! Боқий охун қайда?

— Айвонда фармонингизга мунтазир!

Соқий охун эшик олдида қўл қовуштириб йўл берди, Офоқ хўжа айвонга отилиб чиқиб, шу ерда пўстинига ўралганча тик турган Боқий охуннинг саломига алик олди-да:

— Хосхонани тартибга келтиринг, охун, сўнгра-баъдаз номози бомдод, аҳли уламони таклиф қилингиз!— деб буюрди. Кейин Соқий охунга ўгирилиб:— Мен-ла юрингиз!— деб уни ўзига эргаштирди.

Офоқ хўжа билан Соқий охун айвон орқасидаги эшикдан ҳарам боғига кирдилар. Хўжа қор босиб ётган мрамар ҳовуз ёнида бир нафас тўхтаб:

— Сўнгни кунларда ҳарамда ғаройиб ҳодисалар содир бўлаётир,— деб тонг ёруғида деразалари йилтиллаб турган жимжит ҳужраларга бир-бир тикилди.— Малика... Наҳотки, фарзандларим онасидан бул макру ҳийлалар?

— Пири комил, шоҳимиз Абдуллахон сизни йўқламай қўйдилар...

— Сўзингиз рост, охун...

Мрамар ҳовуз устига эгилган мажнунтоллар ёнидан аста ўтиб борар экан, Офоқ хўжа ўз кўнглидаги гапни топа билгани учун Соқий охунга миннатдор жилмайиб:

— Доносиз!— деди.— Теран ўйлайсиз!

У хоним Пошша хосхонаси эшигида бир нафас тўхтади ва хизматкорига:

— Кутингиз!— деб эшикни итарди.

Эшик енгилгина очилди. У ичкарига кириб, кимсасиз хосхона ханигида кашфларни ечди ва юмшоқ маҳсисида қип-қизил қашқар гилами устидан юриб бориб, хобхона эшигини очди.

Малика аллақачон уйғонган, лекин бағридаги чақалоғини уйғо-

тиб юбормаслик учун баланд тўшакда қимирламай ётар, энага — канизак унинг ёнида мудраб ўтирар эди.

Офоқ хўжа кириб келгач, канизак шошиб ўрнидан туриб, сочини тузатди, елкасидаги гулдор шол рўмолини бошига ташлади-да, қўл қовуштириб салом берди.

— Болани олингиз!— Хўжа канизакка буюрди.— Бу ердан дарҳол кетингиз!

Ёмон бир ҳодиса юз берганини эрининг вазоҳатидан зудлик билан пайқаб олган малика чақалоқнинг устига чойшаб тортиб, ташвишли товуш билан:

— Бола бетоб. Ухласин,— деди.

Офоқ хўжа чақалоқнинг устидаги чойшабни тортиб олиб, хобхонанинг бир бурчига улоқтирди ва овозининг борица қалт-қалт титраб турган канизакка ўшқирди:

— Олинг болани!

Шовқиндан уйғониб кетган чақалоқ ғиншиб йиғлай бошлади. Канизак уни кўтариб олиб, чойшабга ўради-да, хобхонадан чиқиб кетди.

— Туринг!— Офоқ хўжа маликанинг оппоқ ёстиққа сочилиб ётган сочларини тутамлаб тортиди.— Беномус! Шарманда! Қўшмачи!!

У маликанинг сочидан тутамлаб ўрнидан турғазгач, қаттиқ зарб билан бурчакка отди:

— Қилган корингизни билурмисиз, хон қизи?

Офоқ хўжа оқ шоҳи кўйлақдаги маликанинг лорсиллаб турган оппоқ кўкрагига ўнг оёғи билан қаттиқ тепди. Маликанинг боши деворга гурсиллаб тегди, боши чир айланиб, кўз олди қоронгилашди. Хўжа оёғи остида ётган бемажол хотинининг ёқасидан тортиб турғазди ва ўта телбаланиб, юз-кўзларига уч-тўрт шапалоқ тортиб юборди.

— Биламен!— аламзада малика дадил жавоб берди.— Иқрормен, савоб иш қилдим!

— Менинг хасимдаги бир мусулмон қизни бир девонага қўшмоқ савоб бўлурми?

— Савоб бўлур!— Малика ўзини ўнглаб олиб, деворга суялди.— Ул мусулмон қизи сиз учун бир канизак, юзларнинг бири. Аммо, ул муштипар қиз жабрдийда шоири замоннинг маъшуқаси, тўттийи ширин забони! Оллоҳи карим аларни ҳам маънан, ҳам жисман қовушмоғини бир-бирига насиб этмиш, пири комил! Мен ул маъсума Тўтининг сизнинг шаҳватингиз йўлинда қурбон бўлмоғига йўл бермадим. Ман гулни булбулига ёр этдим. Шул сабабдин бул ишим савобдур, пири комил!

— Хон қизи бўлсангиз-да, куфр ишингиз жазосини тортгайсиз!

Кўзларида ғазаб ўти ёниб турган Офоқ хўжа маҳсиси қўнжидан пичоқ қинини олиб, ундан ўткир олмос пичоғини суғурди.

— Улдининг, пири комил!— Малика сийнасини кенг очиб турди.— Ишқ йўлида шаҳид кетгум!

— Улиб, осон кутулмоқчи бўласиз, малика!— Офоқ хўжа унинг ипакдай майин тимқора сочларини бураб, ўзига яқин тортиди.— Йўқ, мен сизни ўлдирмасмен, гису бурида қилурмен, ҳибс этурмен, фарзандларингиздан жудо бўлурсиз, токи рўзи қиёматга қадар дўзаҳ азобини тортурсиз!

У шундай дер экан, кўзлари қинидан чиқар даражага борди, оғзидан сочилган кўпиклар соқолига ёпишди, жаҳд билан пичоқ тортиб, маликанинг сочини тагидан қирқиб ташлади-да, уни йиқитиб, кўкрагига яна уч-тўрт марта қаттиқ тепди ва у ҳушидан кетгач, хонадан югурганча чиқди. Кейин маликанинг хосхонаси эшигига ўз қўли би-

лан қулф солдида, Соқий охувни бошлаб, ўз хосхонаси эшиги томонга юрди.

«Тўти не жазога лойиқ?— ўйлар эди у ҳамон ғазаби оловланиб.— Ҳарамда, жамъи хотунлар кўз олдинда гулхан ёқиб, анинг осий вужудини ёндирурмен, токи ўзгаларга сабоқ бўлгай!»

Миясида ногоҳ чақнаган бу фикрдан ўзи завқланиб, чеҳраси ёришди-да, хосхона ҳовлисига виқор билан кириб келди.

Бомдод намози аллақачон ўқиб бўлинган. Боқий охун масжиддан бошлаб келган кишилар — Офоқ хўжанинг яқинлари ҳовли саҳнида унинг йўлига мунтазир. Булар — давлатманд аъёнлар, қози, имом, мутавалли, қаландарбоши, узоқ-яқиндан келган мўътабар муридлар... Ҳаммалари анвойи пўстинлару чакмонларда, бошларида лайлак уясидай оқ салла; оёқларида йилтироқ махси-кавушлар; қўлларида қаҳрабo тасбеҳлар...

Офоқ хўжа кўриниши билан гап-сўзлар таққа тўхтади, ҳамма баб-баравар таъзим бажо келтириб, гуриллаб салом бердилар. Эшони аъзам улар саломига алик олиб, ғишти равон терилган зинапойдан айвон кавушондозига чиқди ва ҳовлидагиларга қараб:

— Марҳамат, жаноблар!— деб таклиф қилди.

У хосхонага кириб, тунги дастурхон йиғилганини, қандиллар ўчирилганини, кенг танобий хонага кўрпачалар ёзилиб мажлис аҳлига жой тайёрланганини кўрди.

— Зиндонбандлар келтирилсин!— буюрди Офоқ хўжа Соқий охунга ва хосхона тўрига ўтиб, ўзига тайёрланган ўринга ўтирди. Шундан кейингина бошқалар ўз мавқеларига яраша, бирин-кетин жойлашдилар.

Соқий охун чиқиб кетгач, Офоқ хўжа фотиҳага қўл очиб, йиғилганлар ҳақиқага дуо қилди. Сўнгра томоғини қириб йўталди-да, Боқий охун томонга қаради:

— Охун, аҳли мажлиснинг бу ерга ташриф сабабини аларга маълум қилдингизми?

— Йўқ, тақсир, ўзингиз...— Боқий охун тиз чўкиб ўтирган ерида букилиб, жавоб қилди.

— Маъкул...— Офоқ хўжа тасбеҳини ўгириб ўтирар экан, бир нафас ўйланиб қолди.

Ҳамманинг кўзи эшони-аъзамда. У «чилла ўтирган»дан буён масжиди жомеда ҳали кўрингани йўқ. Бу тонг ҳам бомбод намозига чиқмади, унинг ўрнига имоматга Боқий охун ўтди. Турли шаҳарлардан келган муридларнинг назру ниёзларини Боқий охун қабул қилиб олди. Офоқ хўжа дийдорини кўриш, унинг дуосини олиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Бу тонг эса, қутилмаган ҳодиса юз берди: Офоқ хўжа энг яқин мухлисларини ўз хосхонасига таклиф этди. Шу сабабдан бу ерга йиғилганлар унга тикиладилар, суҳбатини кутадилар.

Офоқ хўжа сукутда. У соқолини тутамлаб, кўзларини бир нуқтага қадаганча ўй суради.

Бу тонг масжиди жомеда Машраб ҳақида ҳар турли гап-сўзлар тарқалди. Гўё, Машраб шайтон васвасасига учраб, ғайри шаръий ишлар қилган ва шу вайдан зиндонбанд этилган эмиш. Бу миш-мишларни эшитганлар ишонмадилар. Қаландарни зиндонбанд этмоқ?.. Йўқ, бундай қилишга ҳеч кимнинг ҳадди сигмайди!

Пири комил бу ҳақда не дер эканлар?

Ҳамма унинг оғзига тикилади, ваъзини кутади.

— Жаноблар, ташриф буюрганингиздан миннатдормен. — Офоқ хўжа оппоқ салласини бошидан олиб, гулдор болиш устига қўйди ва мошранг духоба дўпписини текислаб кияр экан, мажлис аҳлини бир-

бир кўздан кечирди.— Қирқ кеча-кундуз чиллахонада мутолаага машғул бўлдим. Парвардигори оламдин юртга омонлик, жами му- сулмонларга тавфиқу инсоф тиладим. Иншоолло, илтижоларимиз ино- бат топгай.

Хосхонада ўтирганлар:

— Иншоолло, иншоолло,— деб йўталишиб қўйдилар.

— Олло таоллога минг қатла шукрлар бўлсинки, юртимиз тинч, қавмларимиз имони саломат, ҳар ким ўз қори ила машғул.— Офоқ хўжа гапни узоқдан бошлаб келди ва хосхонада ўтирган мусофир- ларга мурожаат қилиб.— Жаноблар, Боқий охун худо йўлига келтир- ган озми-кўпми ионаларингиз ҳисоботини оқшом бизга маълум қил- ди,— деди.— Илоҳо, назру ниёзларингизни ўз даргоҳида қабул этсин.

Мусофирлар:

— Омин, омин— деб эшони аъзам дуосидан мамнун эканликла- рини билдирдилар.

— Худо олдида шоҳу гадо баробардур,— Офоқ хўжа Абдулла- хонни кўз олдига келтириб, аллақандай ғайри табиий ижирғанди.— Қайсики, шоҳ шариат пешволарига нописанд бўлса, анинг бошига балолар ёғилгай. Қайсики, гадо худо йўлида холис хизмат этса, бе- ҳишти мунавварга ноил ўлгай!

Мажлис аҳли бу сўзларни тасдиқладилар:

— Ховва, тақсир!.. Айни ҳақиқатни айтдингиз, пири комил!.. Бо- ракалло, пирим!..

Офоқ хўжанинг ўнг томонида чордона қуриб ўтирган паканагина хумдай семиз бир боён:

— Тақсир, маним бир ниятим бор,— деб арз қилди.— Авлиёта бўлисингиз Обдоқулингизмен, худога шукр, мол-дунём бисёр. Ва ле- кин, ҳар тўқисда бир нуқсон деганларидек, фарзанд кўрмадим. Шу келишда сиз тақсиримга юз туя, минг қўй ҳайдаб келдим. Ижозат эт- сангиз, даргоҳингизда чилла ўтирсам, дуойингизни олсам, шояд худо менга бир ўғил ато этса!— боён шундай деди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Омин! — Офоқ хўжа дуога қўл очди, бошқалар ҳам қўшилди- лар,— олло таолло назрингизни даргоҳида қабул этсин!

Шу пайт сарой ҳовлисини Машрабнинг янгроқ хониши ларзага келтирди:

Эй, сабо ғамзозадурман, бистаримни кавлама,
Чун шафақ олудаман, хокистаримни кавлама.

Ҳар замоне Лайлидин менга китобатлар келур,
Санки Мажнун бўлмасанг, сардафтаримни кавлама.

Хонавайронлар билур афтодаларнинг ҳолини,
Эйки, маҳрам бўлмасанг, чашми тарқимни кавлама!

То кишига дард тегмай бўлмади бағри кабсб,
Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама.

Ломаконнинг шаҳрини бир «ху» била сайр айладим,
Жабраили ишқман, болу паримни кавлама!

Баҳри раҳматга кириб, қилдим вужудимни адам,
Маърифатдан беҳабарсан, гавҳаримни кавлама!

Дурри дарёи маоний бўлди чун Машраб вале,
Дийда бино бўлмасанг, қўб жавҳаримни кавлама!

Қўллари орқасига боғланган уч банди — Машраб, Пирмат ва Обидни белига қилич таққан навкарлар хосхонага ҳайдаб киритдилар.

Чилла ўтириш ҳақидаги саволига эшони аъзамдан жавоб олиб ул- гурмаган боён ўз шаҳри Авлиёотада ҳам номи тилларда дoston бўлган Машрабни кўриш билан дами ичига тушиб, ағрайиб қолди.

— Пири комил, бандиларни келтирдим,— деди Соқий охун навкарларнинг олдига ўтиб. Кейин Машрабга ўшқирди:— Тиз чўк, занталоқ!

Пирмат билан Обид васвасни навкарлар кафшандозга тиз чўктирган бўлсалар ҳам, патила-патила сочлари кўлоҳи тагидан сочилиб, йирик қора кўзлари ёниб турган Машраб тиз чўкмади, аксинча, баланд қоматини тик тутиб, Офоқ хўжага шундай қаттиқ тикилдими, эшони аъзам кўзларини ундан олиб қочишга мажбур бўлди.

— Жаноблар!— Офоқ хўжа ишни тезроқ битириш учун шошиб сўз бошлади.— Ҳаммангизга маълум ва машҳур муридими Машраб шарият йўлидин озиб, ҳасмимиздаги канизаклардан бири ила зино қилди, тузимизни ичиб, тузлуғимизга тупурди, — у овозини кўтариб, Машрабга даргазаб хитоб қилди.— Қилмишингга иқрормисан, эй осий банда?!

— Шариат йўлидан озганимни исбот қилабилмасиз, пири комил!— Машраб босиқ гапирди.— То эсимни танибмен, шариат, тариқат ва ҳақиқат йўлинда камарбастамен. Менинг маъшуқамни сиз «канизакларимдан бири», дедингиз. Ҳа, пири комил, ул сизнинг наздингизда канизаклардан биридир. Зотан, ул фаришта маним лайливашим, жоним, жаҳонимдир!

— Ҳой, бетавфиқ, бундай дема, кофир бўлдинг!— Соқий охун Машрабга бақирди.— Тий тилингни!

— Неки сўз айтурман, ростдир!— Машраб ёнига келган Соқий охунни елкаси билан туртиб четлатди. — Баъдаз тузу тузлуқ борасинда, пири комил, менга туҳмат айтдингиз. Худо шоҳиддирки, тўрт йил кечакундуз хизматингизни адо этдим. Таҳқиру маломатдин ўзга сиздин не кўрдим, жаноб? Туздан сўзламангиз, гуноҳга ботгайсиз!

— Ё, парвардигор!— Офоқ хўжа жаҳлига чидаёлмай, ўтирган ерида тўлғанди.— Жаноблар! Машрабнинг ношаръий сўзларини тингладингиз. Жаноб қозий калон, сиз не дейсиз: бул осий банданинг жазоси не бўлғай?

— Дорга осилмоғи даркор!— қози калон кўлини пахса қилиб ҳукм чиқарди.

— Дор! Дорга осилсин!— мажлис аҳли шовқин кўтардилар.

— Оре, Машрабнинг шерикларига не жазони лойиқ кўрурсизлар? Жаноб қозий калон, сиз не дерсиз?— Офоқхўжа яна сўради.

— Аларнинг гуноҳи недир?— Қози калон ўтирган ерида тебраниб қўйди.

— Аларнинг гуноҳи — зинога воситачилик!— Соқий охун пўнғиллаб жавоб қилди.

— Ҳар бирига қирқ дарра урмоқ даркор!— қози калон ҳукм чиқарди.

— Жаноблар!— Офоқ хўжа зирқираб оғрий бошлаган миясида тўсатдан чақнаган фикрдан зўр-базўр жилмайди.— Мен шоҳ эмасмен-ким, осийни дорга тортсам: Соқий охун, ҳовлида ўт ёқиб, темир қиздиригиз, девонанинг куфрини куйдирмоқ даркор! Қани, жамоа, коримиз ривожидан келсун, оллоҳу акбар!

Навкарлар бандиларни уриб-суриб ҳовлига чиқардилар. Офоқ хўжа гўё ҳозирги ҳукм мажлисини батамом унутиб, суҳбатни бошқа мавзуга — худо йўлига қилинган хайру эҳсондан бандаларга келадиған савоб мавзуга буриб юборди. Қавмлар унга мўте бўлиб қулоқ солдилар.

То гулханга саржин қаланиб, ўт ёқилиб, темир қиздирилгунча Пирмат билан Обидни белигача яланғочлаб, айвон устунларига боғладилар-да, балх тути дарахтидан кесилган новдалар билан савалай бошладилар. Жисмонан бақувват бўлган Обид васвас тишини тишига қўйиб, ҳўл новдаларнинг аччиқ зарбига чидаб берса ҳам, Пирмат олти-етти зарбагагина бардош бера олди, кейин дод солиб, раҳмсиз навкарларни ҳам, бу манзарани томоша қилиб турган Соқий охун билан Боқий

охунни ҳам оғзига келган сўзлар билан сўка бошлади. Навкарлар уни баттар саваладилар, охири Пирмат ҳушидан кетиб йиқилди...

Гулҳан ёқилиб, аланга одам бўйи кўтарилгач, Соқий охун бир ярим газ узунлигидаги ингичка темирни унга тиқиб қўйди.

Гулҳан ёнида, навкарлар қуршовида тик турган Машраб Пирмат билан Обиднинг айвон устунидан бўшатилаганини, беҳуш Пирмат бўйрага йиқилганини, аллаким унинг устига жандапўшини ёпиб қўйганини, аммо Обид, қўл-оёқлари арқондан бўшагач, гўё, ҳеч нарса бўлмагандай, кийимларини бамайлихотир кия бошлаганини кўрди. Лекин унинг ўю фикри булар билан эмас, ўз тақдири билан банд: «Не сабабдин Офоқ хўжа Соқий охунга темир қиздиришни буюрди? У қизиган темир билан қандай жазони амалга оширмақчи? У рақибининг аъзойи баданига ўт босиб, куйдирмоқчими?»

У орқасига боғланган қўлларини арқондан бўшатишга ҳаракат қилиб кўрди, заррача қимирлата олмади. Навкарларни елкаси билан туртиб четга чиқмоқчи бўлди, қуролланган галварс йигитлар уни ҳар томондан яна қаттиқроқ ўраб олдилар.

Хосхонадан аввал Офоқ хўжа, кейин унинг қавмлари бирич-кетин чиқиб келдилар. Улар ҳовлига тушгач, Соқий охун темир обдан қизиганлигини эшони аъзамга хабар қилиб, уни гулҳан яқинига бошлади. Дарҳақиқат, ўрик ўтинининг қип-қизил чўғида темирнинг учи ҳам қизара бошлабди.

— Осий бандани ечинтирингиз! — Офоқ хўжа баланд бўйли, хушмўйлов навкарбошига буюрди.

— Тақсир...— эшони аъзамнинг мақсадини тушунмаган навкарбоши нима қиларини билмай саросимага тушди.— Девонани ечинтирмақ?..

Соқий охун Машрабнинг ёнига келиб, унинг бошидаги кулоҳни юлиб олди. Шундан кейин навкарлар бандини ерга йиқитиб, жандапўшу қўйлак, иштонини тортқилаб еча бошладилар. Охун уларга кўмаклашар экан:

— Гуноҳкорни ерга босинглар!— деб буюрди.

Ҳам кучга тўлган йигит бўлганлигидан ва ҳам уятининг зўрлигидан Машраб навкарлар қўлидан чиқиб, ерда ётган жандапўшига ўралиб олди-да, овози борича дод солди:

Минг шўру фиғон бирла, ҳай-ҳай, не бало келди,
Жон қичқирадур кўй деб, ханжарни оло келди.

Қўлига олиб пўлод, қошимға келур жаллод,
Қилди мени бебунёд, тиғи гузаро келди.

Кетсам бу алам бирлан, юз қоҳиши ғам бирлан,
Ғавғои санам бирлан, хуш даври сафо келди.

Рози бўлойин ўлсам, жон бергунча бир кўрсам,
Мундоғ не бало бирлан, шиддатли қазо келди.

Заҳмати қазо ёндош, бўлди ҳаммаси йўлдош,
Ул жавру жафо подош, тиклаб буюро келди.

Девонаи Машрабсен, кўрқиб нега йиғлайсан,
Ошиқ кишига ўлмоқ хуш айшу шифо келди.

Соқий охун навкарларга бақирди:

— Босинг ҳаромини, хотинчалишлар!

Навкарлар яланғоч Машрабга ёпирилиб, уни ерга босдилар.

Соқий охун белидан белбоғини ечиб аввал ёзди, кейин тахлади-да, бир учи чўғга айланган темирнинг иккинчи — энди қизий бошлаган учига ўради ва уни гулҳандан суғуриб олиб, Офоқ хўжанинги қўлига тутқазди.

Ҳамма ҳайрон. Ҳатто, қози калон эшони аъзам ўз ҳукмини ўзи ижро этади, деб ўйламаган. Авлиётадан келган боён бўлса, пўстини-

нинг ёқасини ушлаганча: «Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ:» деб калима келтиради...

Офоқ хўжа темирнинг учини Соқий охун қўлидан олиб, навкарларга буюрди:

— Девонанинг оёқларини кўтарингиз!

Машрабнинг оёқларини баланд кўтариб, йирдилар, дарғазаб қотил темирнинг қизиган учини босди.

Машраб беихтиёр дод солиб, ҳушидан кетди.

— Гуноҳкорларни арсбага солиб, қаландархонага элтиб ташлангиз!— Офоқ хўжа навкарбошига шундай фармон бергач, жаҳд билан айвонга чиқди ва хосхонага кириб, эшикни ичидан тамбалаб олди.

Унинг кўкраги қаттиқ санчиб, бош оғриғи шу даражада кучайган эдики, мәрмәр ханик ёнидаги кўрпачага ўзини отиб, болишни қучоқлаганча ич-ичидан ингради. Қавмларнинг тарқалгани билан иши бўлмади. Бошини болишга уриб додлади, кенг хонада у ёқдан-бу ёққа думаланиб фарёд чекди. Лекин, на юрак санчиғи босилди, на бош оғриғи пасайди: гўё, унинг миясини кимдир пармалайди, чап кўкрагига кимдир миҳ қоқади...

Офоқ хўжа бу оқшом васлига тўймоқчи бўлган канизағи Ситорани ҳам буткул унутди...

Офоқ хўжа

Унинг юраги санчиб, бошини қаттиқ оғриқ зирқиратди. Аввал ҳам шундай бўлиб турар, чап кўкрагида ўқтин-ўқтин санчиқ сезар, боши ҳам оғрир, лекин бундай ҳолатни у чарчоқликдан, иссиқнинг зўридан ва ёки ҳарамдаги хотинлар хархашасидан деб билар эди. Ҳар доим унинг хизматида ҳозир-нозир бўлган Боқий охун ва Соқий охун эшони аъзам беҳол бўлган дақиқаларда дарҳол бири табибга, бири ходимгарга югуришар, ноёб гиёҳлардан тайёрланган дори ичирилгач ва аъзои баданидан тер чиққунча ходим қилинган, у мириқиб ухлаб олар, кейин ўрnidан туриб одатий ишларига машғул бўлиб кетар эди.

Бу хилдаги муолижалар энди фойда бермай қўйди. Табибнинг уч кун давомида ичирган дорилари, сурган мойлари, қўли енгил ходимгарнинг силаб уқалашлари, ниҳоят қаландарнинг зикру санолари — ҳамма-ҳаммаси ҳавога кетди.

Юракдаги муттасил санчиқ, бошдаги қақшатқич оғриқ Офоқ хўжани шу қадар эзиб ташладики, у ўзи ўткир пичоқ билан сочини қирқиб, «гису бурида» қилинган хотини хоним Пошшани ҳам, ўзи қизиган темир босиб, йигитлигидан маҳрум этган Машрабни ҳам, қўл-оёғи боғланиб, зиндонга ташланган Тўтихонни ҳам унутиб, фақат бир нарсани — ўз жонини ўйлаб қолди.

Қип-қизил қашқар гиламлари тўшалган хосхона жимжит. Аллақачон тонг отган бўлса ҳам, кун унча ёришмаган. Шу сабабдан шифтга осиблиқ биллур қандилдаги шамлар ҳам ўчирилмаган. Қатор деразалар ойнасидан гупиллаб ёғаётган қор кўринади. Бу юкдан арғувонларнинг шохлари тобора эгилиб боради. Бироқ, хона тўридаги баланд ўринда ихраб ётган Офоқ хўжа буларни кўрмайди: гоҳ у, гоҳ бу ёнига ўгирилади; юмшоқ парку болишларни кўкрагига босиб, тишини тишига қўйганча, оғриққа чидашга уринади, нариги хонада Соқий охун табиб билан бирга тайёрлаётган доридан умидвор бўлиб, уларнинг тезроқ киришини сабрсизлик билан кутади.

Бугун жума. Қашқару Ғулжа вилоятларининг тўрт томонидан, ҳатто Фарғона музофоти шаҳар ва қишлоқларидан етиб келган қанча-қанча муридлар, зиёратчилар эшони аъзамнинг дийдорини кўришга, фотиҳасини олишга муштоқ бўлиб, қаландархонаю карвонсаройларда

қозон қайнатиб ётишибди. Улар келтирган олтину кумушлар, жонлиқлар, ҳоказо назру ниёзлар беҳисоб. Эшони аъзам эса, илон чаққан маймундай талвасада: кўзига ҳеч нарса кўринмай тўлғанади, фарёд чекади. Унинг изни билан Боқий охун сахар мардонда ташқи саройга чиқиб кетди. У «эшони аъзамнинг чиллага ўтирганини» мусулмонларга эълон этиб, Офоқ хўжа номидан назру ниёзларни қабул қилиб олади.

Соқий охун аждар суратли юпқа зангори косада дори кўтарган табибни бошлаб кирди.

Табиб бемор ёнига тиз чўкиб, косани унга тутди:

— Тақсир, бул шароби маъжужни сипқорсинлар!

Соқий охун Офоқ хўжанинг бошини биллагига олиб кўтарди, у кўларини юмиб, аллақайси дуони пичирлаб ўқигач, «ба нияти шифо!» деб аччиқ суяқликни охиригача симириди.

Соқий охун косани табиб қўлидан олиб, нақшин токчага қўйди. Табиб беморнинг ўнг қўл томирини ушлаганча бир нафас ўйланиб тургач:

— Тақсир, асабингиз бежо, ором даркор,— деб ўрнидан турди,— баъдаз намози жумъа албатта келурман.

Офоқ хўжа бошини қимирлатиб, табибга рухсат берди ва у хонадан чиқиб кетгач, эшикни ёпган Соқий охунни имлаб чақирди:

— Аҳволим ночор, охун. Худо хайрингизни берсин, бир иложини қилинг!

— Иложи бор...— Соқий охун бемор тўшаги ёнидаги кўрпачага ўтириб, унинг юз манглайини қоплаган терни, тўкилган доридан ҳўл тортган соқол-мўйловини рўмолга авайлаб артди.— Пирим, дардингизнинг ягона иложи — шохимизнинг чиний ҳақими ҳозирги...

— Ҳм...— Офоқ хўжа миясида зўрайган оғриққа базўр чидаб иҳради.— Бу тадбирингиз маъқул ва лекин...

Изтироб ила айтилган «ва лекин...» тагидаги маъно Соқий охунга аён. Офоқ хўжанинг мартабаси нақадар улуғ, обрўси нақадар баланд ва давлати Абдуллахон давлатидан ўн чандон ортиқ бўлса ҳам, у эшони аъзамнинг ўз сингисини хоним Пошшани ҳақоратлаб, «гису бурида» қилганини ҳеч қачон кечирмайди. Мабодо, Офоқ хўжа эшони аъзам бўлмаганда, шох ўз куёвини дорга осиб жазолаши турган гап эди. Гарчанд шох ўзига қарашли минг-минг ботмон ерлар, минг-минг от, туя, қўйларнинг ҳар хил баҳоналар билан Офоқ хўжа томонидан тасарруф этилишига, устма-уст хотин олиб, сингисининг таҳқир қилинишига, «куёвни пайғамбарлар ҳам сийлаган» қабилидан, дами ичида бўлса ҳам, лекин маликанинг сочи қирқилиб, ўз уйида ҳибс этилишига ортиқ чидаб тура билмайди. Хуллас, шох билан эшони аъзам ўртасидаги совуқчилик эндиликда қаттиқ адоватга, қаттол душманликка айланди. Бундай шароитда Абдуллахондан мадад кутиш, унинг хос чиний ҳақимини сўраш ақлга сиймайдиган бир нарса эканини Соқий охун яхши билгани учун шифтга тикилганча ўйга толган Офоқ хўжага бирдан-бир тўғри маслаҳатини берди:

— Пирим, ягона чора муросадур.

Офоқ хўжа ҳам шу ҳақда ўйлаб бўлса керак, бош чайқади:

— Муроса қопқаси берк, охун, мен маликанинг хиёнатини афв этмасмен, дигар тадбир топингиз, оҳ бошим...

Соқий охун мис офтобадаги сувдан рўмолни ҳўллаб, беморнинг пешонасига босди.

— Ҳакимга олтин берингиз...— Бемор ингради.— Олтин...

— Ҳўп, пирим.— Охун беморнинг бошини кафти билан босиб, секин сўзлади:— Сўзлашурмен. Иншоолло, ажалдин ўзга ҳар нимарсанинг иложи бордир. Ижозат этсангиз, чиний ҳақимни охтариб топсам.

— Борингиз, охун.— Бемор инқиллаб девор томонга ўғириларкан:— Шитоб келингиз!— деб тайинлади.

Соқий охун хосхонадан чиқиб айвондаги қозиқдан мовут чакмони олиб кийди, сувсар хошиялик телпагини бошига бостирди ва кимсасиз кенг ҳовлига тушгач, баланд пошналик битов кўн этиги билан қалин қорни ғарчиллатиб босганча дарвоза томонга юрди.

Дарвоза ёнидаги ҳужра эшиги очилиб, эғнида катта тери пўстин, бошида тулки телпак, белига қилич осган гавдали тунд навкар чиқиб келди ва дарвозанинг бир тавақасини қия очиб, охунга йўл берди.

Соқий охун ташқи ҳовлига чиққач, сўлдаги отхонага йўл олди ва бостирма яқинида бир оз тўхтаб, кечагина Обид васвас ўрнини эгаллаган бошқа отбоқар — паканагина ёш йигитча саман отни эгарлаб чиққунча кутиб тураркан, ўйларди:

«Обид васвас ҳам, Пирмат ҳам Машраб билан бирга эшон аъзам томонидан дуойибад қилиниб, бу саройдан қувилдилар. Ҳуфиялар келтирган хабарга қараганда, улар ҳозир қаландархонада. Ҳар қалай, кўз-қулоқ бўлиб туриш шарт — улар шаҳардан чиқиб кетганлари йўқ».

Отбоқар саман отни жиловидан етаклаб, бостирма тагидан олиб чиқди ва охун узангига оёқ қўйганда, уни суяб миндирди.

Соқий охун ланг очиқ дарвозадан чиққач, от бошини ўнгга — қор остидаги теракзор оралаб ўтган йўлга бурди.

Абдуллахон қасри Офоқ хўжа саройидан тўрт чақирим нарида, ясси тепаликда. Унинг нақшин дарвозаси доим берк. Лекин, Офоқ хўжами, унинг Соқий охун каби яқинларими бу қасрга яқинлашса, харсанг тошлар териб тикланган баланд деворлар бурчагидаги қоровулхона — минорадан таниш йўловчини кўрган посбон дарҳол навкарларга хабар беради ва от тумшуғи дарвозага рўпара келиши билан унинг тавақалари кенг очилади.

Соқий охун отда чайқалиб борар экан, олисдан дарвозани кўриши билан: «Бу сафар ҳам шундай бўлармикан?» деб ўйлади ва бир ҳисобда, ўз пири билан Абдуллахон ўртасидаги муносабатга кечаги воқеалар қанчалик таъсир этганини билмоқ учун ҳозирги ташрифи нақадар муҳим эканлигини аниқлаш имкони туғилганидан мамнун бўлди-да, отига-қамчи босди.

Саман дарвозага яқинлашганда Соқий охун бошини кўтариб, минора тешигидан бу томонга қараб турган посбонни кўрди. У қаср ҳовлисидаги аллакимга қўли билан ишора қилди. Охун, ҳозир дарвозани очадилар, деган умид билан отини йўрттириб борди. Лекин, от тумшуғи дарвоза ҳалқасига тақалса ҳам, ичкаридан нидо бўлмади. Аксинча, найза кўтарган икки отлиқ муюлишда пайдо бўлиб, охун отини икки томондан ўради ва найзалари билан дарвоза олдини тўсиб, охунга орқага қайтишни буюрди...

Соқий охун Офоқ хўжа ҳузурига қайтиб келгач, бўлган воқеани батафсил ҳикоя қилди ва аввалги маслаҳатини яна такрорлади:

— Пирим, ягона чора муросадур.

Юрак санчиғи, бош оғриғи пасайиш ўрнига тобора кучайиб бораётган эшони аъзам Абдуллахон навкарларининг Соқий охунга муомаласидан ўта ғазабланса ҳам, қасос соатини кечиктириб, ҳозирча аламини ичига ютиб туришга қарор берди-да:

— Хўш, охун, муроса чораси не бўлур?— деб сўради.

— Маликам...— Соқий охун пирига тикилганча лабини тишлади.— Ўзга чора йўқдир...

— Уҳ...— бемор товуши борича ухлаб юборди.— Ё, парвардигор!..— Кейин қаттиқ бир тўлғаниб, зарб билан ўрнидан турди.— Суянг мени, охун, ҳарамга бошланг! Уҳ... Нақ миямни илон чақаётир, илон!..

Офоқ хўжа охуннинг елкасига суялиб турди, у қозиқдан олиб тутган почапўстинни кийди, ой жиғалик катта оқ шоҳи салласини боши-

га илди, йилтироқ юмшоқ махсиси учларини кафшига тиқиб, гандираклар айвонга чиқди.

— Епирай, дунё бамисли чархпалак...— у бутун оғирлигини охуннинг елкасига ташлаб, ҳовлига тушаётганда дарвозадан кираётган Боқий охун бу аҳволни кўриб, қадамини тезлатиб келди-да, эшони аъзамнинг иккинчи биқинига кирди.

Икки охун уни икки ёнида суяб, ҳовли тўридаги — айвон ёнидаги ҳарам эшигидан кенг боққа олиб кирдилар.

Офоқ хўжа оёқлари чалишавчага қиқиб, қор босиб ётган мрамар ҳовуз ёнидан ўтди ва узун пешайвонга чиқиб, хоним Пошша хосхонасининг ўймакор нақшин эшиги олдида тўхтади. Кейин чўнтагидан бир шода калит олиб, булар ичидаги ягона жимжимадор олтин калитни қулфга солиб очди.

У ичкарига кириб эшикни ёпгач, охунлар шу ерда, пешайвонда уни пойлаб қолдилар.

Офоқ хўжа маликанинг меҳмонхонасига кириб, уни хонтахта ёнида, туни бола ёнига пилиги сўхталган шам ёруғида узварақли қалин зангори мулоҳазасиз машгул қилди. Малика зарура қора кўйлак, китобни баҳамал нимчада, сочи қирқилган, бошига қора шоҳи рўмол ўраган; чиройли оппоқ юзи анча синиққан; уйқусизликдан шахло кўзларининг четлари қизарган.

Эри кирган кезлари, одатда, ўрнидан сакраб туриб таъзим ила салом берадиган малика, маана, умрида биринчи марта ўтирган еридан қимирламади, ҳатто кўзларини китоб саҳифасидан кўтармади ҳам... Дарҳақиқат у энди эларни аъзамнинг бир вақтилик сулола бўлган хотини эмас, балки, сўроқларга, қийноқларга қўнқиб қолган муштипар асира, ҳис-туйғулари буткул ўлдирилган жонсиз гавда...

Офоқ хўжа гандираклар келиб, малика қаршисига — хонтахтанинг иккинчи томонидаги шоҳи кўрпачага ўтирди ва қип-қизил баҳмал болишни кўксига қўйиб, ўзини бир оз ўнглаб олди-да:

— Не бўлди, ит келдими, эшак келдими ҳам демайсиз?— деб хоним Пошшага дарғазаб тикилди.— Ҳар қалай, шаръий никоҳимдасиз, хоним?!

Малика китобдан кўзини олиб, қаршисидаги эркакка қаради ва уни беҳолмен... Оғриқ миёмни пармалайдир, санчиқ кўкрагимни тешадир...— Офоқ хўжа хотини олдида гуноҳкор эркакларнинг синалган усулини қўллади.— Раҳмингиз келмайдир.

— Табибга кўрсатингиз,— малика китобдан кўзини олмай, парвосизгина жавоб қилди.

— Бир табиб бор эмиш — чиний ҳаким.

— Ушанга кўрсатингиз!

«Занталоқ, хон қиз-да, гурури зўр...— шу фикрни ичидан ўтказди Офоқ хўжа.— Бунинг кўнглига йўл топмоқ даркор».

— Неки қилсам, аччиқ устидан қилдим,— ўз синглисининг аҳволидан Абдуллахоннинг хабардорлигини билган Офоқ хўжа сал жаҳлидан тушишга мажбур бўлди.— Ушан чиний ҳакимга мени бир кўрсатингиз, неки шартингиз бўлса, мен розиман.

— Учта шартим бор.— Малика бошини китобдан кўтариб, эрига совуқ тикилди.

— Сўзлангиз!— Офоқ хўжа тирсақларини хонтахтага тираб, зирқираб оғриётган калласини кафтлари билан эзгилай бошлади.

— Биринчи шартим — болаларимни ҳузуримга келтирингиз, ёним-да турсинлар.

— Қабул.

— Иккинчи шартим — Тўтини зиндондан озод этиб, хизматимга қўйингиз.

— Қабул.

— Учинчи шартим — Машрабнинг жонига қасд қилмангиз, ул шаҳардин соғ-омон чиқиб кетсун!

— Қабул! Қабул! Қабул!!! Офоқ хўжа ваҳшиёна талвасаланиб, овози борича бақирди:— Қабул!!! Келтирингиз чиний табибни!

— Сиз аввал шартларимни адо этингиз.— Малика сўниқ товуш билан секин гапирди.— Ваъда вафоси ила хуш, пири комил!

Кечагина ўзи сочларини бураб, сийнасига чўғ босиб сўроқ қилган хотиннинг буюк инсоний гуруридан дарғазаб Офоқ хўжа икки марта қарсақ чалиб, охунларини чақиришга мажбур бўлди ва улар меҳмонхона даҳлизига кириб қўл қовуштиришгач, фармон берди:

— Соқий охун, сиз зиндондаги асирани озод этиб бу ерга келтирингиз. Боқий охун, сиз ўғлонларимизни малика ҳузурига келтирингиз.

Охунлар эшони аъзамга таъзим бажо келтириб, меҳмонхонадан чиқиб кетишгач, хоним Пошша:

— Машраб...— деса борми, Офоқ хўжа иккала қўли билан хонтахтани муштлаб, хонани ларзага келтирди, ҳатто шамдон учиб гиламга тушди.

Малика шунда ҳам пинагини бузмади, жойидан қимирламади, шам пилигидан тутаб ёнабошлаган гиламга ҳам қарамай, китоб саҳифасига тикилганча ўтира берди.

Жаҳли авжига минган Офоқ хўжа шамни тепиб, ўтнн махсиси ила босиб ўчирди ва санчиги зўрайган кўкрагини болишга босиб, меҳмонхонани бошига кўтариб бақирди:

— Машраб, Машраб!.. Тилингиз ўзга сўзга айланмайдур! Бошимга ёгган бало бўлди Машраб!.. Сиз анга канизагимни қўшдингиз! У де-вона ҳаддидин ошиб, масжиду саройларда, бозор майдонларда номим-ни таҳқирона зикр этур:

Сўрдумки, отинг на, деюр, бигуфт: Офоқ,
Яъни аном қирғизу, атом — қалмоқ.
Танграм санга берди кўз этма йироқ,
Ножи бўлай дедим, ўзингни этма йироқ,
Бизиғи бирла ёпди юзини бир наёби.

Гуфтамки, диҳи бўса, бигуфта: Бўлай ножи,
Гуфтамки, бўлай садқа, бигуфта: Кўр ножи,
Гар қошларига деса рақиб қўл узотайчи,
Гуфтамки, бўлай садқа, бигуфта; Гар нойжи,
Дар гирья бўлуб оху фиғоним сур нойжи...

Маликанинг юпқа лабларида нурсизгина жилмайиш сезилди ва у ҳамон оҳиста юмшоқ товуш билан:

— Беғуборгина содда мухаммас,— деди.

— Ё раббий!— Офоқ хўжа зирқираб оғриётган калласини икки қўллаб муштлади.— Сиз маккорага, хоним, таслим бўлмай иложим йўқ. Машрабингиз Қашқардин бадарга этилгай!

— Машрабингиз...— Малика ўйчан бир қиёфада сўзлади.— Пири комил, Машраб башар фарзанди, шоири замондир. Ўзингиз қавмларингизни бу дунё фонийдир, дебон ишонтирасиз. Фоний дунёда на сиз, на мен, на бирор аллома қолгай. Аммо ишқ, эрк, адолат булбули Машрабнинг сўзи, Машраб ғазали боқийдир. Майли, мени ўтга ташланг, дорга тортинг, илло бу фикримдан қайтмасмен!

— Ё, раббий!— Офоқ хўжа оғриқ азобига чидаёлмай, гилам устида ў ёқдан-бу ёққа ағдарила бошлади.— Хотин дилига шайтонни жо қилган худо, ўз паноҳингда асрагил!..

Эшикда Соқий охун кўриниб, бошдан оёқ қора чодрага ўралган нозиккина аёлга йўл берди. Аёл меҳмонхонага ўқдай отилиб кириб, ўзини хоним Пошша оёқларига ташлади-да, хўнграб йиғлаб юборди:

— Маликам!..

— Йигламанг, Тўтихон!— Хоним Пошша қизни бағрига босиб, бошини силади.— Зиндондин озод бўлдингиз! Шу дақиқадан эътиборан яна маним хизматимда бўлғайсиз!

— Худо хайрингизни берсин, маликам!— Тўтихон халоскорининг елкасини силаб, қўлларини ўпди.

Шу вақт канизак — энага чақалоқни кўтариб кирди. Қасалдан фориг бўлган гўдакни энага кўрпачага қўйиши билан у эмаклаб, онаси томонга интилди. Малика болани қўлига олиб, юз-кўзларидан ўпди, жингалак сочларини силади, чеҳраси анча ёришди.

Даҳлизда пайдо бўлган Боқий охун:

— Маликам, Самадхўжа бирла Ҳасанхўжа сабоқ олурлар, баъд келурлар,— деб онани анча тинчитди.

— Чиний табибни келтиринг!— Офоқ хўжа маликага бақирди.— Қани хоним, сиз айтган ваъданинг вафоси?

Малика индамади. Китоб орасидан бир варақ қоғоз олиб, Тўтихонга деди:

— Довоту қалам келтиринг!

Тўтихон тоқчадан довот билан савағич қаламни олиб, хонтахта устига қўйди. Малика болани канизакка бериб, қоғозга хат ёзиб буқлади-да, Соқий охунга узатди:

— Ўрдага зуд борингиз, чиний табибни бошлаб келингиз!

Соқий охун мактубни олиб, боққа чиқиб кетди.

— Пири комил, энди сизга ҳам жавоб,— малика ўрнидан туриб, қўли билан эшикни кўрсатди.— Бизни холи қўйингиз!

Боқий охун Офоқ хўжани қўлтигидан олиб ўрнидан тургазди.

— Калит!— меҳмонхонадан гандираклаб чиқиб кетаётган эшони аъзамга хитоб қилди малика.

Офоқ хўжа чўнтагидан олтин калитни олиб, маликага отди-да, боққа отилиб чиқди.

У ўз хосхонасига етиб келиб, ўрнига ётгач, почапўстини билан салласини қозиққа илаётган Боқий охунга буюрди:

— Чиқинг, охун, чиний ҳакимни кутиб олингиз!

Хосхонада ёлғиз қолган Офоқ хўжа ётган ўрнида шифтга тикилганча санчиб оғриётган кўкрагини устма-уст муштлаб, ўқ еган арслондай бўқирди:

— Е, раббий!.. Е, раббий!! Бу қандог азоб!

Орадан бир соатча вақт ўтгач, охунлар чиний ҳакимни бошлаб келдилар.

Ўрта бўйли, қип-қизил думалоқ юзли, ихчамгина кийинган, қалта пўстини устидан елкасига қизгиш чарм халта осган хитой даҳлизда чарм кавшини ечиб қолдирди ва беморга яқинлашаётиб, чапга бурилди-да, хосхона деразаларидан бирини баралла очиб юборди. Туни билан ёнган шамлар исидан димиққан хонага салқин тоза ҳаво кирди. Кейин у Соқий охун бемор ётган ўрин ёнига қўйиб берган пастаккина курсига ўтириб, обдан терлаган Офоқ хўжага киприклари билинар-билинмас ювош қўй кўзлари билан синчков тикилди ва унинг чап қўлини олиб, томирини ушлади.

— Бошим қаттиқ оғрийдир...Кўкрагим санчадир...— бемор чап биқинини кўрсатиб шикоятланди.

Хитой унинг сўзларини тушундими, тушунмадими, умуман, у туркий шевани англайдими, англамайдими — буни билиб бўлмади: унинг туксиз юзида заррача ўзгариш кўринмади.

Чиний табиб беморнинг томирини кўриб бўлгач, чарм халтасидан жажжи қутича олди ва уни очиб, узун, қалта, йўғон, ингичка — турли олтин игналарни кўздан кечира бошлади.

Табибнинг икки ёнида тик турган Соқий охун билан Боқий охун

унинг ҳаракатларини зийраклик билан кузатар эканлар, икковининг ҳам кўнглидан: «Ёпирай, бу жодугар игна санчиб, пиримизни ўлдириб қўймасин», деган хавотир ўтар эди.

Табиб игналардан уч донасини танлаб бўлгач, беморнинг бошини ёстиққа босиб, иккисини икки чаккасига, учинчисини миянинг яна бир нуқтаида санчди. Таажжубки, беморнинг бошидаги қаттиқ оғриқдан бир лаҳзада асар ҳам қолмади. У энгил тортиб, кўзлари чарақлаб очилди.

— Ёпирай!— Офоқ хўжанинг кўзларидан ёш дувиллаб оқиб тушди.— Бош оғриғидан танам фориг бўлди ва локин, дилимдаги санчиқ тобора зўрайиб борадир.

— Сабр этинг, пири комил!— Соқий охун беморнинг бошига эгилди.— Ҳақими ҳозиқ бунинг-да муолижасини қилур.

— Тилмоч даркор...— Офоқ хўжа унинг қулоғига шивирлади.

— Маъқул, пири комил.— Соқий охун ташқи ҳовлидаги қароллар ичида бир кекса хитой борлигини эслади-да, хосхонадан оёқ учида юриб чиқиб кетди.

Табиб чарм халтасининг ичини титиб, сон-саноқсиз кичик тугунчалар ичидан бирини олди ва ундаги ҳабдай-ҳабдай қаҳрабо дорилардан бирини танлагач, беморнинг оғзини очиб, тилининг тагига ташлади.

Соқий охун хитой қарол — «тилмоч»ни бошлаб кирди.

— Чиний ҳақимдан сўра-чи, не дард ила оғрибмен?— кекса хитойга буюрди Офоқ хўжа.

Чол ўз тилида ҳақимга алланималар деди. Ҳақим биргина сўз билан жавоб берди.

— Асаб,— таржима қилди қарол.

— Ҳақими ҳозиқдан сўра-чи,— яна қаролга буюрди Офоқ хўжа,— анинг хизматига қанча динор бергум?

Қарол бу саволни хитой тилига таржима қилиб бўлгач, ҳақим тагин алланималар деб бидирлади.

— Табиб ҳақни маликадан олар эканлар,— ҳамон даҳлизда тик турганча гапирди қарол.

— Ҳм...— Офоқ хўжа қалин малла соқолининг учини ямлаб, бир оз ўйлашиб қолди ва ниналар санчилган бошини қимирлатишга журъат эта билмай, сўради:— Ҳақими ҳозиқ менга нелар буюради?

Қарол бу сўзларни ҳам таржима қилиб бўлгач, ҳақимнинг қисқа жавобини икки сўз билан англатди:

— Ором... Парҳез...— кейин қўшиб қўйди:— ниналар эртагача олинмасин. Табиб тонгда келурлар.

Соқий охун кекса қаролни бошлаб чиқиб кетди.

Ҳақим нинаю дориларини йиғиштириб чарм тўрвасига жойлади ва курсидан туриб, эшони аъзамга таъзим қилди-да, у ҳам хосхонадан чиқди.

Эшик ёпилгач, Офоқ хўжа Боқий охунни имлаб чақирди:

— Охун, қалаандархонага борингиз. Машраб ила икки шеригини бугуноқ шаҳардан чиқариб юборингиз.

— Бош устига, пири комил!

— Шундоқ қилингизки, охун,— Офоқ хўжа сўзларига алоҳида урғу бериб таъкидлади,— алар Ҳинд йўлига ҳам, Фарғона йўлига ҳам юрмасинлар. Аларни Или йўлига солингиз, то доvon ошгуларига қадар хуфиялар кузатиб борсунлар!

— Англадим, пири комил!

(Давоми келгуси сонда)

Рамз Бобожон

Йосиф ва Зулайхо

ёки ғоза-инилар адовати

ДРАМАТИК ПОЭМА¹

Иккинчи боб

1

Саройлар ичида ўзга бир сарой,
Бағрини кенг очиб турарди танҳо.
Нақшинкор айвонлар касб этиб чирой
Мармар камалак-ла ўралгандай боғ...
Яшил хиёбонлар отгандир қулоч,
Қўшқа баҳи этгандай ажиб манзара.
Қуёш Нил бошида худди олтин тож,
Дарё соҳиллари — бепоён дала...
Манзил-манзилларда ўлчашгандай бўй

Бўйчан хурмозорлар қулф уриб ётар.
Шаббода найидан тараларди куй,
Оқ-ойдин кечалар, эрта тонготар...
Токларда қаҳробо узум бошлари
Меҳмон қадамига мунтазир гўё.
Оқ булут парчаси соя ташлади,
Соя ташлагандай идрокка рўё...
Азиз саройида сукунат ҳоким,
Холис, ҳашаматли хоналар жим-жит...
Ҳамма нарса қотиб қолгандай
Ва қотиб қолгандай бутун сокин бир муҳит!
Езнинг жазираси,
айни бир чошгоҳ

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Хумдаги асалдай эрир эди,
 Мавжудот мудрарди,
 лек Азиз огоҳ
 Оқ саройда шахмат
 суради шахдам,
 Ва зимдан кузатиб турарди
 Нофур —
 Филни
 қандай олиб бораётганин...

А З И З

Йўлингдан адашдинг чоғи,
 мўйсафид!

Н О Ф У Р

Не қилай,
 ҳимоя мустаҳкам эмас,
 Сиз эса, жанобим,
 хавф солмоқдасиз...

А З И З

Ҳа, давом эттиргум...
 филни оламан!

Н О Ф У Р

О-о, жанобим, қайта юриш,
 мумкинми?

А З И З

Кечикдинг, мўйсафид!

Н О Ф У Р

Иложи йўқ, таслим...

А З И З

Вақтида тан олиш мағлубиятни —
 Бу ҳам шарафлидир.

Маъзур тут мени,
 Қайтадан юришга ўрганмаганман,
 Шахмат ҳам,
 билганга,
 ҳаётнинг ўзи!

Жангда
 хавф остига қўйиб тақдирни
 Ё юриш режасин нотўғри тузиб,
 Душманга йўл берсанг,
 борми,
 ортингдан

Ёки бу ҳолдан ҳам яна
 хавфлироқ
 Сарой аъёнларин айёрликлари...
 Қайта юраман деб,
 ҳомтама бўлма,
 Ўз хатонгни тузат
 ўзга йўл билан

Ёки тан олавер мағлубиятни!..
 Хатога йўл қўйсанг,
 шундай бўлади!..
 Ачинмайман умрим ўтганига ҳеч,
 Жангу жадаллардан,
 Қиргин-баротдан
 Учирса ўчмас бир чандиқ орттир-
 дим,
 Ў юзимга мангу муҳрлангандай,
 Лекин бу ишимдан қилмайман
 афсус!

Юрдимми, қайтмайман!
 Қайтмайман асло!
 Бир юришда
 қанча мулк ва шон-шўҳрат,
 Фиръавн иззатин,
 меҳрин қозондим...
 Фақат бир нарсани
 бой бердим холос,
 Севгини...

У нотинч чўнг ҳаётимда
 Нурли камалакдай ёниқ қоларди.
 Хайҳоҳ!

Қайнаб ётган уруш қозони —
 Оловида
 ногоҳ қуйиб кетдимми?!
 Лекин
 мен бахтлиман...

энди бахтлиман.
 Вақтида англадим ўз хатоимни,
 Қачон тузатаман уни,
 билмайман.
 Сенга тўғриси айтсам,
 мўйсафид!

Уша
 Зулайҳонинг матога тепчиқ
 Сирли суратини бир бор кўрдиму
 Бағримни ўқ тешиб
 ўтгандай бўлди!..

Билдимки,
 Зулайҳо жуда ҳам гўзал...
 Розилигин олдим,
 шундан бахтлиман...
 Бахтлиман кемалар карвонин
 кутиб...

Уша
 сўнгсиз карвон-карвон кемалар
 Уни олиб келар менинг қошимга.
 Илоҳий интиқлик онларининг ҳам
 Чўзилиши ҳаққи бахтлиман,
 бахтли!

Мен
 қаттиқ кунларга қайғудош
 одам,
 Бахтиёрман, Нофур!

НОФУР

Кўриб турибман.
Бахтиёрман мен ҳам... аммо,
Чорламоқда чоғи мени аллаким,
Билмадим, ким келди?

АЗИЗ

Ким?

НОФУР

Қараб келай!..
Нофур узоқлашди. Елғиз қолди у..
Зимдан назар солсанг,
Ўтгандай ёши.

Нигоҳида
ноёб чархланган туйғу,
Оқ булут бўлаги —
оқарган боши.
Манглайида ғаддор
йилларнинг изи,
Йиллар эса ортда қолмиш ордоңа.
Ҳали яшил чинор,
кучли илдизи,

Хорғинлик,
кексалик унга бегона.
Сарбаланд,
келишган қадду қомати.
Ўз сўзи,
Ўзига ўзи хўжайин..
Гойибдан келгандай бахту омади—
Улоққа кирганда
совруни тайин...

Нечун
тонг отардан асаблар таранг,
Ҳолбуки,
турар тўй остонасида.
Лекин кун ўтарди имиллаб,
аранг,

Азиз назарида —
ўз хонасида..
Таъзим-ла киради
қўл қовуштириб,
Нофурнинг номидан югурдак —
қарол.

Туя карвонларин нақ қалаштириб
Ҳорижий савдогар
олиб келмиш мол...

Азиз одимлади дарвоза томон.
Чехраси очилди,
димоғи ҳам чоғ...

Оқ сарой олдида турарди карвон,
Тўйга тўёнадай буюм тоғу тоғ...

Малла соқол меҳмон —
сўзамол Малик
Ипакдек эшилар Азиз қошида,
Салобат босарми,
қарай олмас тик,
Шундай ўзин тутди аввал —
бошида...

Сўнг бирдан ёзилиб,
гапириб кетди,
Тоза айлангирди савдо чархини.
Гиладан тортиб,
то гавҳарга етди,
Кўкларга кўтарди молнинг нархи-
ни.

Олтин узук кўзи
кўзни олади,
Жавоҳир ёнади жаннат тошидай.
Бири ёқса,
бири ёқмай қолади
Рухига номонанд кекса ёшидай..
Мана,
ой нуридан тўқилансимон
Зарбобу кимхоблар,
атлас, шоҳилар...

Ҳақиқдай бир палак —
юлдузли осмон,
Ипак чойшабларда ўйнар охулар.
Дарвоқе,
соққалар фил суягидан,
Жондан бўлак ҳамма,
ҳамма нарса бор.

Ойна пардаларнинг ол жиягидан
Келинчақлар уйи кулса, эҳтимол..
Ҳаммаси ялтироқ бири-биридан,
Ҳаммаси кўзингени этади мафтун.
Кимки,

воқиф бўлса дунё сиридан,
Буюм мисолида ясайди якун.
Малик бирин қўйиб,
бирини олди,
Мақтовдан лаблари тегмас лабига.
Азиз назар солди,
ҳангу манг қолди,

Лекин, тўғри келмас эди таъбига..
Ҳаммаси ўлик мол,
юракдан нари,
Азиз эса илк бор кўриши эмас.
Бундай буюмларнинг бари,
аксари,

Авлоддан-авлодга ўтган
дастма-даст...

Бари бир
барини харидга йўллар,
Ҳатто,
зебигардон,
тиллақошгача...

Ёйиб, кўз-кўз қилиб,
кўрсатар қуллар...

Улар учта эди,
бири бошқача...

Иккиси эзилган,
ҳорғин ва пачоқ...

Бириси барваста,
фусункор, дуркун,

Миср саҳросидай ҳаётга чанқоқ,
Тундай кўзларидан сачрарди
учқун...

Демак,
бўм-бўш эмас бу кўҳна дунё!

Нақадар бебаҳо гўзалликка бой.

Гўзаллик бир шўнғиб одамлар аро

Танлабди қулбачча юрагидан жой.

Азиз хаёлидан ўтказди бехос

Тонг отар олдида учган юлдузни.

Қайдан бунчалик файз,

буна эҳтирос?!
Уша кун кутарди Зулайхо қизни?..

А З И З

Менга қара, меҳмон,
эй, ҳурматли зот,

Менга бер,
мана бу, олтин занжирни,

Кимхобга ўранган бу тошларни
ҳам...

Қўшиб берасанми унга қулингни?

М А Л И К

Қул?..

А З И З

Менга ёқиб қолди
мана буниси!..

М А Л И К

О, жаноб!

Мана бу икковини ол,
Уларни арзонга сотиб олганман,
Текинга бераман.

Бу қулни эса
Сотиб олганим йўқ,
топиб олганман.

Менга йўллагандир
тақдирнинг ўзи —
Чала жон ҳолатда чўлда ётарди,
Ердан кўтардим

босдим бағримга,
Вояга етказдим,

оқ ювиб-гараб,
Ўғил бўлиб қолди энди мен учун!
Ким сотар худонинг марҳаматини?!

А З И З

Мен рози...
худого ёқар ишни қил,

Совға этгил
менга ўша қулингни,

Мен ҳам
бу ўринда қарздор

қолмайман,
Савдолашиб турма,
қани,

тезроқ бўл!
Тушундингми?

М А Л И К,

Ҳа-да...
тушундим... жаноб...

А З И З

Мана бу бошқа гап!
Ҳисоб-китоб қил,

Нофур,
қани тез бўл,
ҳасислик қилма!

Сен,
эй ўктам йигит,
бу ёққа келгил!

Отинг нима?

Ю С У Ф

Юсуф.

...Янгради шовқин:
Нилдаги кемалар қўзғолди ногоҳ.
Кемалар сафида солгандай тўлқин
Бир кема еларди,

юрт ундан огоҳ...

Ғафлат босиб ётган
поёни йўқ боғ
Кема йўлларига гуллар
сочгудай.

Ҳатто бутазорлар силкитиб япроқ
Йложин топса гар бағрин
очгудай...

Мудраган борлиққа
жон кирди худди,

Дарахтлар бўй чўзиб
дарёга боқар.

Дарё қувончининг йўқдай худуди,
Азиз саройининг қопқасин қоқар.
Чағалоқ учарди яшил қирғоқда,
Елканни

мергандай мўлжалга олиб.
Қўшиқлар янгарди йироқ-

йироқда,
Ошиқ юракларга ҳаяжон солиб.

Уфор алангаси ўт олиб дилдан

Атрофга таралди муаттар бир ис.
Шаббода сеҳридан опа-сингилдай
Ачомлашар қурмо,
атр гул,

ялпиз...

Еллар ошиқади,
эллар шошади
Елканлар ортидан қувгани каби.
Кема орзиқади,

манзил ошади,
Қайда кўз тутгани,
қайда матлаби?!

Мана,
у қирғоққа урилиб бирдан
Тўхтади...

тўхтади қайиқчалар ҳам...
Ҳамма тикиларди у ер-бу ердан,
Азиз кутиб чиқди,

ўзи пешқадам...
Унинг кўз олдида
серҳашам кема,

Олтину,
нуқрадан яралган гўё,
Нақшинкор,
ўймакор ёғоч жим-жима,

Балки,
англайолмас —
ўнгими-рўё?!..

Зулайҳо кўринди —
оловли кўзлар
Қуёш ўлкасига буюрди ташриф:
Худди

ой гирдида ғуж-ғуж юлдузлар,
Кошкийди,
ҳар бирин қилолсанг таъриф!
Бир лаҳза сукунат сақлади борлиқ,
Соҳилга шавкатли Азизнинг ўзи —
Келди-ю,
атрофни тутди ҳайқириқ...

Нурга чайилгандай кўринди юзи,
Абжир қўли билан қиз қўлин олди,
Зулайҳо
ҳис қилди,

балки эрмакдай...
Фурур билан сарой сари
йўл солди,
Сарой қалтирарди эски
безгакдай.

Дарвоза ёнида турарди Малик —
Ҳурматли савдогар
мол-мулки билан...

Ким-кимдан, билмадим,
олғудай алик,
Юзларда андиша,
минг кулги билан.

Юсуф ҳам шу ерда,
Малик ёнида,
Ажойиб учрашув,
таажжуб бир ҳол!
Эҳтирос ўт олиб қизнинг қонида,
Кўзида акс этди шак-шубҳа,
савол...

Одимлар сустлашди,
тиқилди нафас:

Шу йигит эмасми,
тушида кўргани!
Ногаҳон очилиб сирли бир қафас,
Бошига қуш бўлиб
учиб қўнгани...

Лекин,
ҳайронликдан,
қул либосида —
Юсуфни кўрганин сезмас эди ҳам!
Гўзал Зулайҳонинг ишва-нозида
Орзу ушалгандай,
хушнудлик кўркам...

А З И З

Маъқулми?!
Бизнинг бу, олий саройда —
Ўз саройингда, менинг маликам,
Ҳали кўп,
сен билмас ғаройиботлар.
Барини кўрасан ўз кўзинг билан...

Азиз ва Зулайҳо қадам-бақадам
Ичкари киришди,
ташна гиёҳдек
Юсуф тикиларди...
қалбида алам,
Офтоб қовжиратган юзи —
сиёҳдек...

Йўл устида ўзи турарди танҳо,
Йиқилса суюнчиқ
балки, дил сўзи!..

У ўтди...
бу ўша,
ўша Зулайҳо,
Тушида кўргани —
севгининг ўзи!

2

Баъзан саҳифалар варақлаб, узоқ
Хаёлга толасан, турфа ҳодиса
Бир-бирин пойлайди қўйгандай
тузоқ,

Мабодо илинса,
шоирга, маза...
Демак омадининг келганлиги шу!
Қаерда эшитган, қаерда кўрган;

Қаерда учратган,
 кимлардан сўрган,
 Ким билан бахслашган,
 гап бундамас-ку?!
 Воқеа борми, бор!
 Ривожни керак!
 Кошкийди,
 ўт олса йилгиллаган чўғ!
 Ростдай эшитилса,
 кошкийди эртақ!
 Қулоқлар қоматда,
 кутгандай йўриқ.
 Начора!
 Қалб-қалбга қовушмас,
 шўрлик
 Севишганлар
 ҳамон сарсон-саргардон!
 Муҳаббат
 ошиққа қилгандай зўрлик,
 Жудолик дардидан юзлар заъфа-
 рон...
 Илоҳий бир тушдан бошланди
 бари,
 Хаёлда рўй берди севги ва висол.
 Кошкийди,
 лаҳзалик қувонч, ақалли,
 Тушда эмас,
 ўнгда кўрсатса жамол?!
 Бу,
 фақат бир орзу,
 ҳамма гап шунда!
 Орзу эзгуликдай ҳар вақт ушалмас,
 Дард эса кўнгилга тушган
 тугун-да!
 Бўшатай десанг ҳам,
 дарров бўшамас!
 Юрак ва ақл аро абадул-азал
 Зиддият ҳокимдир,
 зиддият ҳоким!..
 Ҳали беллашмаган
 шкита полвон
 Даврага киргудай бўлса беомон,
 Галаба тақдирин вақт этади ҳал,
 Наинки полвонга,
 хастага ҳаким!..
 Вақт!
 Вақт!
 Шундай омил
 ер қатламидай
 Тарих қатламларин яратар аста,
 Давру давронларнинг
 жамул-жамидай
 Лаҳзаларда яшар,
 яшар нафасда.
 Дейдилар: вақт ўтар,
 гўё бир дарё...

Балки,
инсон ўтар,
вақт туради тек!

Лекин
вақт бешафқат,
бефарқ,
бенаво,
Ҳаёт тезлигига сақлагандай кек!
Ривоят,
бу, ҳали ҳаётдан олис,
Лекин нурга ташна,
юралка интиқ...

Тарих қатламларин ағдарсанг
халис,
Ҳамиша вақт етмас,
Вақт хасис,
Инжиқ!
Демак,
қадамларни илдамлаш лозим,
Ортга эмас,
энди фақат олдинга!
Келажак ёритар,
ўтмишининг изин,
Аммо вақт етмайди яна яқунга.
Санъатда ҳассослик ота мерос-
дир..

Ўзгаси —
йўнғичқа йўнгандай эрмак!..
Мавқе,
матлаб муҳим,
муҳим асосдир —
Романми-достони,
тушми ё эртак!

Найлай!
Яна ўша якка оёқ йўл,
Пасту баландликка бераман бар-
дош...

Кошкийди
кенг йўлга чиқолсам,
ўнг-сўл
Бағрини очса-ю,
олиб кетсам бош...
Балки учратардим манзилма-
манзил

Севишган
қалбларни ҳилватда ҳамдард...
Йўқ!
Йўқ, бу ўнг эмас,
туш-ку, беҳазил,
Ҳаётга яқинлик шарт эканми?
Шарт!
Ким дунё ташвишин қилса сар-
ҳисоб,
Боши берк кўчада кўрар ўзини...
Кўчалар,
кўчалар гўё шоҳ китоб,

Адашган йўлчига айтар сўзини.
Яна йўллар...
Йўллар этади давом,
Чўзилиб кетади йироқ-йироққа...
Мен ҳам бобдан
бобга ошаман давом,
Қалбимни тиккандай
қалтис синоққа!

3

Тонг отиб,
кун ботиб,
ойлар ўтаркан,
Йилларни қувалаб келади аср...
Гоҳ унинг,
гоҳ бунинг ташвиши билан
Кўз очиб, юмгунча замон —
бир фасл...
Заҳмат-ла яшайсан,
қалбингда орзу:
Қанча мева берар давр дарахти?..
Олов эҳтиросу,
умид парвози —
Ўзгартмас
ҳеч қачон юриш
шиддатин!
Фурсат ғаниматдир!
Ўзинг ўйлаб кўр!
Кутганинг ортингда қолиб кетади.
Ешлик тугёнларин босиб зўрма-
зўр,
Юсуф эзгуликни идрок этади.
Гарчи умри шуни этмиш тақозо,
Тақдирда нима бор,
билмоқлик қийин!
Начора!
Қулоғи динг эди, аммо,
Лаблар муҳрланган,
тиярди тилин...
Кўпга миннатдору,
озга қаноат...
Балки,
манглайига ёзилгани шул
Тақдири азалга сақлаб садоқат!
— Сабр қил,
унутма,— дерди,—
осий қул!..
Аммо
у дастлабки кунлардан буён
Азиз эғтиборин қозонган эди,
Сарой ҳаётига боққандай ҳайрон,
Ўзини ўзгача тутарди энди.
Ҳукмдор амри-ла этилди тайин
Ардоқли Нофурнинг ноиб қилиб:

Нуроний мўйсафид
 кун ўтган сайин
 Сийларди
 самоннинг элчиси билиб...
 Юсуф қулогига чалинар садо —
 Ҳасадеғўй аёёнлар фисқи,
 миш-миши...
 Баъзан парво қилса,
 баъзан бепарво,
 Кўз олдида тундай
 севги ташвиши...
 Қалбдан хоҳласа ҳам
 хоҳиши йўқдай
 Зулайҳодан ўзин ҳоли тутади,
 Лекин кезар экан ягона кўкда
 Юлдузни ой қандай ёнлаб ўтади?!
 Бу тақдир ўйини,
 ҳал этар фурсат,
 Ҳали
 не савдолар тушар бошига!
 Бу сирдан беҳабар аркони
 давлат —
 Азиз чорлар эди
 уни қошига...
 Нимадан гап очар —
 қайси масала,
 Дехқонлар турмуши унга аёнми?
 Чорваси ёйилган далама-дала
 Чўпон бадавлатми ё нотовонми?!
 Қут-баракага
 ким қўшмас ҳисса?!
 Ҳисса қўшар элнинг ёшу
 қариси!..
 Бу кунлар қаърида яратиб қисса
 Туғилгай эртанинг қутлуғ
 тангериси...
 Қилич қинда ҳали,
 лекин тунлари
 Чақмоқ чақиб,
 янғрар момақалди роқ...
 Ҳарбу зарб кунлари,
 уруш кунлари —
 Муродга етар йўл узоқдир,
 узоқ...
 Тасбиҳ ўғирганда
 санаш шарт эмас,
 Санаб қўйилгандир
 аввал бошидан.
 Манглайда борини билиб муқаддас
 Ўзини аямас йигит ёшидан...
 Азиз келтирарди бир дунё мисол —
 Ёв устига қандай ташланганидан,
 Арзимас бир нарса туфайли
 қаттол

Юз йиллик урушлар бошлангани-
 дан...
 Кўрган-кечирганин такрор ва
 такрор
 Сўйлаб, ром этарди кекса
 Нофурни.
 Қариган чоғида тангри ҳам
 бекор
 Унга йўлламаган доно бир қулни.
 Йигит сиймосида кўрар эди у
 Самимий жўш уриб турган
 туйғуни.
 Уз қалби ҳукмига бўйсунмас
 кўрқув
 Забтидан тарк этмиш эди севгини...
 Юсуф кўринишдан турарди хомуш,
 Ҳаёл денгизига чўккандай чуқур.
 Ҳамон ихтиёрин ўғирларди туш,
 Уша туш,
 сирли туш —
 оқ-ойдин,
 биллур...
 Лекин
 Азиз унга кун ўтган сайин
 Ишонч кўзи билан кулиб боқарди.
 Рад этмас эди ҳеч Юсуфнинг
 раъйин,
 Ақли тиниқлиги жуда ёқарди.
 Ҳар қандай чигалга топарди ечим,
 Қийиндан қийинни этар эди ҳал.
 Зотан,
 суҳбатдошинг тинглар экан
 жим,
 Уз сўзинг ўзингга
 мақбулдай ҳар гал...
 Юсуфни саркарда кўнгилдагидай,
 Ҳар ҳолда, сийларди,
 ҳурмат этарди.
 Туш эмас, кўргани ўнгидагидай
 Кўз олдидан
 энди бир-бир ўтарди.
 Аммо юрагида бор эди бир ғаш,
 Ўзи ҳам билмасди қайдан бу
 туйғу?!
 Хиёнатдан кўрқар,
 кўрқарди яккаш,
 Садоқат руҳига бергандай урғу!
 Гоҳи-гоҳ гап қочса,
 нозик нуқтадан —
 Бирдан йигит қалби
 қалқиб кетарди.
 Кекса лашкарбоши чиқиб ўртадан
 Уруш майдонига, балки,
 йўртарди.
 Балки, овга бориб,
 қайтарди қуруқ,

Демак,
илгариги ҳамласи йўқдай.

Ҳали,
от оғзидан олинмай сўлиқ,
Сувга шошиларди — пўписа,
дўқдай...

Уз уйи ўзига кўринарди ёт,
Баҳс билан ўтарди кеча-кундузи.
Гўё ич-ичидан чекарди фарёд,
Тонготар учгандай ёруғ юлдузи.
Юсуф Зулайҳони тарк этганидай
Хаёлга келтирмас эди Азизни.
Севса ҳам,

севгисин беркитганидай
Хиёнатдан холи тутарди ўзни...
Уфқ тағлариди

шафақми, ёқут?
Парча булут ундан бепарво,
беғам...

Фаҳм этди:
Зулайҳо Азиз учун ҳам
Ол шафақдан олис
бир парча булут!

Начора!
Кулсинми?..
Йўқ!

Йўқ, ҳеч қачон!
Бу ҳол унга янги бир дардни очди.
Бунда қаҳру ғазаб, тубсиз бир
армон,

Кўзларидан ғафлат уйқуси қочди.
Кошкийди,

бир сўз-ла қилолсанг тасвир?!
Гарчи тақдир ўзи этар тақозо
Азизнинг севгиси узра, беҳазил,
Қул эмас, жигардай тутарди азо...
Йигит ҳаяжондан қўярга ўзин
На бир пушти паноҳ,

на жой топарди,
На тек туроларди ва на чопарди,
Айтай деса, эвоҳ,
айтолмас сўзин!

4

Кунлар шитобиди бўлмай фарқ,
адо —

Кулиб боқди унга яна бир омад.
Ғариб ҳужрасида бўлади пайдо
Жория қиз Меҳри —

самовий хилқат.
Лекин кўзларида айёрлик зоҳир:
«Маликам буйруғин келтирдим,
зинҳор —

Бормоғингиз лозим қошига ҳозир,
Шошинг, йўлингизга зору интизор...
Унг ёнда оромгоҳ,
Уша ошёнда
Сизни кўзлари тўрт бўлиб
кутади,

Балки,
зориққандан вақт кеч ўтади,
Фурсатни бой бериб,
қолманг армонда...»

Тошга ногоҳ бориб урилган тўпдай
Бир орзиқиб тушди Юсуф юраги,
Сўнг бўшаши ҳолсиз,
ҳазонрез чўпдай

Энди,
шарт ақл билан тадбир
кўрмаги!

Боғ сари йўл бордир,
хона бир қадам...

Аммо иккиланар,
топарми даво?

Бир ёнда ёшликнинг шиддати
кўркам,

Бир ёнда эзгулик,
андиша,
ҳаё!

Туйғулар сир бермас гўё ниқобда,
Дўзах азобида Юсуф вужуди.
Учрашувга шошар,

шошар шу тобда,
Зулматли йўлларнинг
йўқдай худуди.

О, севги оламин оташ қучоғи,
Сенда телбалигу,
мардлик пучмоғи!..

Сенда парпирайди ҳилват чароғи,
Сенда ошиқ дилнинг
асрий армони...

Мунис оромгоҳда кўрсатар чирой
Гўё бир умрга тош қотган баҳор.
Бугун ўзгачадир қадимий сарой,
Хушнудлик касб этмиш,
балки, чор-ночор...

Қоронғулик аро сузар эди ой,
Зулайҳо рангидай рангпар,
бенаво...

Уфқ товланарди худди камон-ёй,
Садаф қадалгандай юлдузли само.
Юсуф ҳузурига пешвоз чиқди у,
Чиқди-ю

чиққанча қотди ҳайкалдай.
Бир садо янгради,
янгради, ёху!
Тунда обиҳаёт оққан пайкалдай...

З У Л А Й Ҳ О

Нега
сен ўзингни овлоқ тутасан...
Нечун, Юсуф айтгил?

Сени, билмасдан
Ногоҳ-хафа қилиб қўйдимми,
балки,

Муомалам,
тилим,
феълим билан ё?
Ё бирор ғуссанга бўлдимми
сабаб?

Ю С У Ф

Оҳ нима деяпсиз, яна,
маликам!

Мен бир қул бўлсаму,
хафа бўлишни
Қим қўйибди менга...

З У Л А Й Ҳ О

Йўқ,
йўқ, яширма!

Ҳа,
мен сен айтгандай
бир маликаман.
Бу ерда ҳар бир кўз —
менинг ҳукмимда,
Сенинг кўзларингдан
бошқаси фақат...

Нечун,
сен ўзингни олиб қочасан?

Ю С У Ф

Шундай туюлади...

З У Л А Й Ҳ О

Шундайми? Асло!

Йўқ!
Йўқ, ростин айтсам,
бу менга аён,
Кузатиб келаман анчадан буён.

Ю С У Ф

Ҳаддим борми сизга қиё боқмоқ-
қа?..

З У Л А Й Ҳ О

Ҳаддим борми эмиш?!
Узинг биласан,

Ижозат
берсам ҳам муҳрлангандай
ғафлат кўрпасини нега отмайсан?
Рўхсоримга тўйиб,

боқмайсан нега,
Қалб деганинг тошми,
кесакми, нима?

Расмларни А. ҲОЛИҚОВ чизган

Ю С У Ф

Шафқат қилинг менга,
гўзал маликам!..

З У Л А Й Ҳ О

Шафқат эмиш, шафқат...

Майли, мен рози,

Аммо,
сен аввало тушунтир менга
Бу қизиқ ҳолатнинг сабабларини,
Нечун,

бирор жойда кўрмайман сени?

На сайри боғ вақти —

хушнуд соатлар,

На айвонда кашта

тиккан кезларим,

Қайиқда

сузишдан аввал қирғоқда?..

Тушликка чиқаман,

ҳамма бор, аммо

Юсуфдан дарак йўқ!

Начора,

найлай!

Эримни шикорга кузатганда ҳам,

Юсуф кўринмайди,

Юсуф кўринмас...

Ахир,

сен бу ерда уй соҳибидай...

Наҳотки,

билмасанг,

идрок этмасанг!

Ўзинг айтганингча,

мен маликаман,

Бу олий даргоҳда менинг сўзим —

сўз,

Ҳамма нарса, билки,

менинг изимда

Ҳаттоки, муҳаббат...

Ю С У Ф

Муҳаббат? Қизиқ!

З У Л А Й Ҳ О

Қани, кел...

айтиб бер, нима рўй берди?

Бошингдан ўтганми ҳеч қандай

савдо,

Бевафо севгига ёки мубтало

Бўлган бўлсанг,

айтгил,

сир тутмасанг гар?

Нечун,

кўзларингни оласан мендан,

Фақат,

фақат бир сўз ёки бир исм

Дилингдан кетмайди,

тушмас тилингдан,

Такрор

такрорлайсан эзгу оятдай...

Майлига, севимли бўлақолсин у

Сен учун...

тошларга ёзилсин, майли

Уша ном... тунлари тушинга

кирсин

Ниҳоят!

Ю С У Ф

Маликам!

З У Л А Й Ҳ О

Қулоғим сенда!

Дейдилар, ширин сўз эмишсан

жуда,

Ҳали кўрганим йўқ бунинг исботин.

Балки,

ақлингни ҳам яширмоқдасан,

Гўзал кўзларингни

яширган мисол...

Жавоб бер,

балки мен ақли ноқисман,

Мағнисиз суҳбатим тегдими

жонга?

Еки

мен шу қадар хунук-бадбинман,

Кўз ташлашга ҳам арзитмайсанми?

Ю С У Ф

Оҳ, маликам,

сиз шу қадар гўзалсиз...

З У Л А Й Ҳ О

Хўш? Гапир!

Бир нарса десанг-чи, ахир!..

Бир вақтлар

сўз сўраб ўтирмасдим ҳам,

Сўнгсиз шалоладай оқарди ўзи...

Энди-чи,

сир эмас, кўриб турибсан,

Нима десанг,

майли, деявер,

лекин

Қаҳру ғазабимдан

ўзинг тут нари!

Ю С У Ф

Мен —

бир қулбаччаман...

Нигоҳим эса,

Бургут нигоҳидай ўткир ҳам эмас

Тик назар солсам қуёшга токи!

Қулман...

Насиб этмас менга ҳеч қачон

Бундан ўзга қисмат,
 ўзга бахт—иқбол...
 Орзуларим
 қанот қоқмас юксакка,
 Ҳаққим йўқ!

З У Л А Й Ҳ О

Чўққини забтга олол-
 санг,

Ушанда биласан,
 ҳаққинг борми—йўқ?!

Ю С У Ф

Маликам!..

З У Л А Й Ҳ О

Ҳа, шундай,
 мен маликаман...

Қулоқ сол,
 қалбимни очиб ташла-
 сам,

Пора-пора қилсам ямоқларини,
 Оёғинг остига йиқилсам...
 мен ҳам

Аслида бир қулман —
 ўзингга ўйишам!

Ақлимдан оздимми,
 ёки ақлимга

Нур бўлиб кирдингу,
 пешладинг уни,
 Ўзим ҳам билмасдан қолдим
 боисин,

Ким кучли,
 сенми,

мен ё муҳаббатми?

Ю С У Ф

Нималар деярсиз, маликам?
 З У Л А Й Ҳ О

Тўхта!..

Ахир,
 иккимиз ҳам бу ерда қул-ку,
 Тақдиримиз, билсанг,

ўзга ҳукмида!..
 Тутқунликда тенгмиз,
 очиғин айтсам...

Сен
 менга монанддай кўриндинг
 яққол

Саҳархез
 рўй берган сеҳрли тушда.
 Наҳотки унутсам энди, азизим,
 Ўша туш эсимда ҳозирдагидай...

Ю С У Ф

Таажжуб, маликам,
 наҳотки шундай!

Бундай ҳол
 менда ҳам бўлганди содир
 Фалокат юз берган кеча...

З У Л А Й Ҳ О

Ё оллоҳ!

Сен самодан келган ўша ваҳийга
 Қулоқ тутиб,
 имон келтирмайсанми?

Биргамиз
 мисоли ялакат мағиз...

Севги-чи?
 Икки қалб бир вақт кўрган
 туш!

Ю С У Ф

Маликам,
 икки қалб эмасмиз аммо...

З У Л А Й Ҳ О

Шундайми!
 Жуда соз...
 тилдан тутилдинг,

Ўз вақтида ўтдинг
 қалтис синоқдан!

Фалокат босиб,
 сен қул бўлмагансан,

Энди,
 ишонмайман
 бундай гапга ҳеч!

Дунёга ўзинг қул бўлиб
 келгансан,

Кўриб турибман-ку,
 ўз кўзим билан...

Шу экан, пайқадим,
 бўлган-турганинг!

Қани,
 тез жўнаб қол,
 тентак,

таги наст,
 Муҳаббат мулкидан бебаҳра маҳ-
 луқ!

5

Тақдир ўйинига дуч келди Юсуф,
 Зулайҳо

қаҳридан сақлармикан жон?
 Шоир воқеани тўхтатиб, тўсиб,
 Сўнгин этолмайди

олдиндан баён...
 Китобхон кечирсин.

Шундай қоида:

Кутса,
 кутаверсин зору интизор!

Лекин,
 ўз вақтида ва ўз жойида
 Айтилган ҳар бир сўз топар эъти-
 бор.

Азизим,
 ривоят этмоқда давом,
 Сенга таниш-билиш қаҳрамони-
 миз —
 Кўринган бўлса ҳам аввал нурсиз,
 хом,
 Энди йўлимизда чароғбонимиз.
 Ўзи етаклайди, ўзи бошлайди,
 Биз
 эса бу йўлда йўлдошимиз
 фақат

Мабодо,
 адашса бош ҳам қашлайди.
 Найлай!
 Тил тишлайман, етарми тоқат?!
 Юсуф уч нарсдан
 чўчийди халос,
 Уч нарса қалбига
 солади даҳшат:
 Бириси хиёнат,
 бири жиноят,
 Яна бири — туҳмат қуруқ,
 беасос!

Эвоҳ!
 Иккисини бошдан кечирди —
 Жиноят юз берди оға қўлида,
 Жигар
 жигарига оғу ичирди
 Машғум тун қўйнида,
 араб чўлида...

Аммо
 хиёнатдан сақлади ўзин,
 Зулайҳо
 дарғазаб бўлса ҳам майли.
 Енгил муҳаббатдан ўғирди юзин,
 Азиз ҳурмати-ю,
 имон туфайли...

Қошки маломатга дўчор бўлмаса!
 Ўйласа,
 юраги ортга тортади,
 Эсласа, ташвиши яна ортади,
 Ногоҳ гафлат босиб,
 паймон тўлмаса!

Гарчи,
 биз биламиз,
 санъат бир кўзгу —
 Лоқайдликдан ҳоли,
 ғиж-ғиж эҳтирос...

Бемаврид қўйилган айблардан у
 Қандай қилиб ўзин этади халос?!
 Баъзан чекинади, ўйга ботади,
 Баъзан илгарилаб кетади узоқ.

Гоҳ гумроҳдай кўрқиб,
 тошдай қатади,
 Гоҳ ошиқдай очар севгига қучоқ...
 Мана,
 илк учрашув —
 Юсуф, Зулайҳо...

Гўё
 бири доно, бириси нодон;
 Бири ор-номусли,
 бири беҳаё,
 Бирида маккорлик,
 бирида виждон...

Туйғулар тугёни кенг қулоч отар,
 Дарвоқе,
 достонга бу ҳол жуда боп.
 Воқеалар тирбанд, қалашиб ётар,
 Шоир ўз домига сололмай хуноб...
 Эй, сабот!
 Кўмакка келдингми чопиб,
 Бу жангда ким енар —
 юракми, ақл?

Қошкийди янғаса
 камолот топиб,
 Муҳаббат гимнидай
 эски бир нақл...

Бу орзу,
 орзуга эса айб йўқ!
 Илҳом ўзин тортиб,
 қақшатмаса бас!

Севги қисматидан
 Юсуф кўнгли тўқ,
 Ҳолбуки,
 Зулайҳо
 аламнок,
 араз...

6

Замин оғушида талтайиб замон
 Ўз-ўзин эркалаб,
 ҳаддан ошарди.
 Қалбга сиғмагандай
 шуҳрат ва армон
 Вулқондай куч тўплаб,
 қайнаб,
 тошарди...

Жангу жадал йиллар,
 қаттол асрлар
 Ҳансираб,
 қонсираб олади нафас.
 Урушлар сўнгида қолган қасрлар
 Тумшайиб турарди гўё бир қафас.
 Енар тоғ устида
 тургандай тупроқ,

Бўрондан беҳабар
 кулгандай баҳор,
 Сокин сув бетида
 тутгандай тўлғоқ
 Кемалар чайқалар,
 чайқалар ночор...
 Деҳқон ўз ишини
 тарк этмасди ҳеч,
 Мағрур кўксин тутган
 даралар аро
 Подалар тушарди чўкканида кеч,
 Водий,
 воҳаларда янграр акс-садо...
 Ногоҳ,
 хаёлингга келтирмасдинг ҳам,
 Оёғинг остида кўпорди вулқон.
 Лавалар отилиб, гўё жаҳаннам —
 Оғзида тургандай замин у замон!
 Эвоҳ!
 Қил устида турарди ҳаёт...
 «Чирт» этиб,
 узилиб кетса, мабодо.
 Бургут учишида сингандай қанот...
 Йиғлаб,
 ўкрарди қалб мотамсаро!
 Севги,
 эҳтирослар сўнарди чўғдай,
 Ҳувиллаб қоларди, одамсиз олам.
 Бир қалтис
 зарб билан келажак йўқдай,
 Бир қалтис
 зарб билан йўқдай ўтмиш ҳам!
 Ҳолбуки,
 ҳали тик Азиз саройи,
 Ҳали фисқу фуҷур,
 ғийбатга макон...
 Ҳали
 гуллар кўз-кўз қилар чиройин,
 Ҳали
 оромгоҳда дил тўла армон...
 Ҳали
 жавоҳирлар товланар, ёнар.
 Хоналарнинг ичи заррин,
 серҳашам...
 Қоронғу дарчалар ўзликдан тонар,
 Напармон нур ўйнар —
 дилрабо,
 қашшанг...
 Чироғ шуғласида
 келтириб имон
 Шахмат сураб эди мўйсафид
 Нофур.
 Атрофда сокинлик, қалбда ҳаяжон,
 Наҳотки,
 рақиб бепарво,
 ғофил...

А З И З

Зерикарли бўлди бу галги ўйин.
 Қўлим чиқиб қолмиш,
 тўғрисин айтсам...
 Шахмат тахтасининг ёнига яқин
 Келмаганимга ҳам кўп бўлди,
 шекл...

Н О Ф У Р

Маликамиз таширф буюрган дан...

А З И З

Ҳа...
 Ушандан беридир... Ҳа-да, ўша
 вақт...

Н О Ф У Р

Кечиргайсиз,
 жаноб,
 яна шоҳ, сизга!

А З И З

Кўздан қочирибман,
 айб ўзимда!

Майли, чекинаммиз...
 тагин бурчакка...
 Бошқа иложим йўқ...
 эсингда Нофур,
 Шахматни илгари севардим жуда,
 Ушанда у менга ёрдим берарди.
 Жанг майдони узра туриб,
 майдонни
 Шахмат тахтасидай фараз
 қилардим,
 Катак-катакларга бўлинган,
 аниқ...

Бир боқсам,
 беш қўлдай равшан
 ҳаммаси,

Пиёдадан тортиб отлиқларгача —
 Хужумга тайёрдай имога маҳтал!
 Минора бошида тўралар турар,
 Олдинга борарди бариси,
 силжиб...

Фарзинга ўхшардим, ўзим ҳам
 шунда,

Қувиб етолардим,
 кимни истасам.

Олдиндан кўрардим хужум йўл-
 ларин,

Шундай от сурадим —
 рақиб ҳоли танг!

Ўлим юзланса тик боқа олардим,
 Тақдир ўз қўлимда эканини ҳам.

Яхши тушунардим,
 яхши англадим,

Буюк ғалабалар даҳоси эдим...
Утди-кетди бари вафосиз ёрдай.

НОФУР

Кечирасиз,
энди, мотсиз, азизим!..

АЗИЗ-

Шундай денг!
Шахмат ҳам юз
ёғирдимиз?!

Чин сўзни айтсам гар,
Нофур, ютқаздим

Ҳа,
ҳаётимни ҳам шу ўйин каби!..
Ҳаммасин!
ҳаммасин бир тошга тикдим,
Ҳаммасин!
Неки бор, ҳаммасини ҳам —
Қалбимни,
кучимни,
бахт,

ишончимни —
Барин бир юлдузга тиккан эдим
мен!

Оқибат —
хиёнат юз бердимиз?

Иўқ!
Менга саҳродаги саробдай бўлиб
Кўринди-ю,
кўздан йўқолди,
Нофур!

Тулкидек ҳам ҳушёр,
ҳам айёр эдим,
Айира олардим ёлгонни ростдан.
Энди-чи,

қопқонга тушиб турибман,
Қимни ҳам айблай,
кимдан ўкинчим!

Ногоҳ
пайқаб қолдим ўзим ўзимга
Тузоқ қўйганимни —
қандай кўргилик!

Кўрганман-ку,
ахир, илинган тулки
Қопқондан чиқолмай ўз оёғини
Ўзи ғажиганин...

Мен қандоқ қилай,
Ўз оёғимни ўзим ғажий олмасам?!

НОФУР

Сўзингизнинг
мағзин чақиб туриб-
ман,

Уйламанг,
боқишим беҳуда эмас...

Жанобим,
ижозат берсангиз агар,
Бир оғиз раддия билдирмоқчиман:
Ноҳақсиз, албатта!

Бу, сизга ёқмас,
Ёқмаса,
начора! Лекин айтганим
Ҳаққоний, ҳақ гандир!
Сиз эса бир вақт
Тутган жойингизни кесиб келган-
сиз,

Чекинми,
ён бериш сизга ёт бўлган,
Шунингдек
ёт бўлган мағлубият ҳам.
Урганиб қолгансиз ғолибиятни
Бирдан забт этишга!

Ҳозир бошқача,
Яъни, имконият ва орзу ҳавас
Юзма-юз тургандай...

Бирини бўй чўзса,
Бириси қад букар истар-истамас,
Лекин
кўникиш бор машғум
тақдирда...

АЗИЗ

Тулкилик қилма,
чол! Ҳарбу зарбда ҳам
Эпчиллик,
донолик,

айёрлик фақат —
Қалбингда ғалаба
ниш урган бўлса,
Фойда келтириши
мумкин дир холос!

Аргимоқ бўлмаса,
узанги нечун?!
Муҳаббат ҳам шундай!

Шундай бир нарса...
Бор қилиб бўлмайди
йўқ жойдан уни!

Ваҳийдан келмайди ўзи-ўзича.
Билмаган бўлсам гар
илгарилари,

Эндиликда буни
яхши биламан,
Хат-саводим чиқди
қариганимда!

Ҳа, майли,
нимасин айтгайин яна...
Биламан, ҳаётнинг сирин асрорин,
Ортга чекинмайди ғилдираклари,
Аммо, ҳар қалай,
у шахматдан кўра

Раҳму шафқатлироқ,
йўл топсанг бўлар!

Ҳаёт йўллари кўп...
Шахматда эса
Мот бўлдингми тамом-
вассалом!

НОФУР

Шундай.

АЗИЗ

Эсимга тушди бир қизиқ воқеа,
Тўхта, қулоқ солсанг,

айтиб бераман:

Шикорга чиққандим —
ов ҳуморида,
Кўзим тушиб қолди тўқай оралаб,
Утиб бораётган баҳайбат шерга...
Тўрт томондан қуршаб,
қамалга олиб,

Пистирмага

ҳайдаб қолдик жониворни.
Собит қадам билан борар эди у!
Мўлжалга олдим,

йўқ уздим дарҳол,

Ярланди,

лекин ўзи сезмасди,

Эҳтимол, сезса ҳам писанд қилмас-
ди...

Ногаҳон ўшқирди ғазабга келиб,
Балки,

бу биринчи марта эмасдир,

Бир ўзи уч ит,

бир ҳайдовчи қулнинг

Тилка-порасини чиқариб,

қочди —

Бутун бир тўқайни бошга кўтариб...

Оғир жароҳатга қарамай,

қудрат,

Шижоат ҳис қилар эди ўзида,

Навбатдаги ўққа

чап бермоқ бўлиб,

Югурди наридан яна нарига.

Ниҳоят, кўрдик, энди илож йўқ,

Йўл тўсиқ,

жонини сақлай оларми?

Эвоҳ!

Нажот йўли,

ҳаёт йўли берк!

Кечиккан эди у,

қўлдан кетган эрк...

Найзалар ҳукмидан чекинди аввал,

Сўнгра аста-секин бориб тўхтади.

Тўхтади-ю,

бирдан ўкирганича

Найзали тигларга ўзини отди!

Уч кишини янчиб, ўзи ҳам

улар

Енига чўзилди,

ўлди тил тортмай...

Тақлид қилар бўлсанг,
арзигудай ҳол!..

НОФУР

Жанобим,

биламан, сиз шердан кучли,
Шердан донороқсиз!..

АЗИЗ

Нима ҳам дейман...

Яхшиси,

маслаҳат бер менга ўзинг,

Нима билан машғул бўлай

энди мен?

Талай элу

юртни забт этдим бир вақт,

Ўзим ҳам тугадим

забткорлик билан...

Урушдан чарчадим,

ростини айтсам,

Қирғинлар,

ёнғинлар жонимга тегди.

Энди юришларга қолмади тоқат,

Балодай кўринар майдон кўзимга,

Ўз лашкарим

қулоқ солмас ўзимга...

Ҳатто шахмат сурсам,

оддий тошлар ҳам

Бўйин товлашади ақлим ҳукмидан...

Бари бир эрмакка керак бир нарса,

Нима билан машғул

бўлмоқлик дуруст?

Ов билан, эҳтимол,

банд бўлган маъқул?

Нимасин айтасан,

қўлбола итлар...

Отлар туёғидан ўтлар чақнаши...

Наъракор бурғулар!..

Кошки, бурғуда

Фақатгина

баланд овоз бўлсайди!..

Йўқ!

Утган ёшликни қўмсайди у

ҳам!..

Найлай!

Безак бўлиб тушса сочингга —

Қарилик белгиси —

оппоқ толалар...

Қалб учун

бундан ҳам оғир юк борми?!

Ҳаммаси ўткинчи,

дунё бебаҳо!

Лекин доғи қолар юрак тубида
Аламли йилларнинг...

Буюр мўйсафид,
Номардга ҳеч қачон
муҳтож қилмасин,

Қани,
ёвга кетдик, шайлансин
аллар!

7

Жаҳоннинг жомаси ҳар ерда
ҳар хил,

Ҳар юртнинг ўзга хос зеби-зийнати..
Дўзахдай кўринган Сахрои кабир
Бу элнинг, эҳтимол, кўрки,
савлати.

Ҳолбуки,
барҳанлар босишга тайёр,
Бир ямлаб ютгудай вазоҳатидан.
Мабодо,

жилмайса, алданма зинҳор,
Узингни асрагил фалокатидан!
Кўчманчи қумларнинг тагида
қолма,

Эҳ-ҳе!
Ранг-барангдир
сахро найранги...

Йўл юрсанг, мўл юргил, толиқма,
толма,

Оёғинг остида тошлар заранги..
Овчилар кўнглини очарди сахро,
Бехуда талпинмас эди юраклар!
Қарвондан адашса энграган садо
Ўлжа пойлаганлар қучиб,
йўргаклар...

...Эрта тонг отардан шовқину
сурон,
Шикор анжоми-ла банд сарой
сахни.

Итлар вовуллайди,
отлар хиромон,

Овчи кўп,
одамнинг келади ваҳми.
Кузатувчининг ҳам сон-саногии йўқ,
Кузатарди ҳатто сарой роҳиби.
Карвонга ортилган найза,
камон, ўқ...

Хушнуд чиқиб келди
шикор соҳиби..
Йўл-йўлакай уни ясовуллар ҳам
Кўллари кўксига кузатишарди.
Омад тилаб овга, қадам-бақадам,
Югуриб-елишиб узатишарди.
Икки ё уч кунга чўзиларди ов,

Баъзан
ҳафталаб ҳам давом этарди.
Шовқин-сурон
уйда тинмасди дарров,
Кейин,

аста-секин кунлар ўтарди.
Кутишарди—кўзлар йўлда нигорон,
Бирдан кўтарилса узоқларда чанг
Зориққан юракни ўртарди армон,
Суворий етгунча асаблар таранг..
Тўзон кўтарилди айни шу оқшом
Олис-олисларда...

борми бир хабар?
Ҳали олганча йўқ малика ором,
Қора терга ботиб келди-ку чопар:
— Фалокат!
Фалокат рўй берди овда!
— Вой шўрим!
Қайда у? Тирикми?

Қани?

Ч О П А Р

Бир шерни қувладик, яраланди у,
Сўнги оташ ёнди ваҳший танида!
Найзалар тўғини тўғрилаб бордик,
Бирдан йўлимизни тўсиб саркарда
Якка ўзи шерга ташланди бирдан!
Шер ирғиб сакради...

Найзани отдик,
Бошқа бир кўмакнинг
иложи йўқдай!
Тўрт найза санчилди
шернинг кўксига,
Кошкийди кўрмасам бешинчисини,
Қўрган кўзларимни
йўиб ташлардим!

Бу, қандай кўргилик!
Бу қандай даҳшат!
Тешиб ўтди, ахир, қоқ кўкрагидан..
Ҳайҳот! Найза билан шер ўртасида
Ҳалок бўлди, шўрлик,
қалтис бир жангда..
Енма-ён ётарди шунда икки шер!..

Баъзида аза—бу одми ранг,
халос,
Юраклар қайғудан бўлолмас ҳоли..
Ундан нишонадир тим қора либос,
На бир хотира бор,
на дард тимсоли.

Бугун элу юртнинг,
аммо, бу аза
Оғир юкдай дилин эзиб ташлади.
Атрофда сезилар эди бир нарса:
Оҳ саройнинг
файзи сўна бошлади,

Байрам сафарида шоҳона карвон
Талафот

бергандай шоҳни бемахал...

Азиз номига ҳам қовушмас ажал,
Ахир, не жанглардан қайтган-ку,
омон!

Не-не элу элат, юртларни олиб,
Ўз тигидан ўзи топгандай ўлим
Мангуликка, балки,

колгуси ғолиб,

Баҳор гуллар

билан беагай йўлин...

Кўзи тиригида кўрарди олддан
Ҳали туғилмаган шону шуҳратни.
Забт этиш йўлларин биларди
ёддан,

Тасаввур этолмас эди охиратни...

Ўзи ҳам ҳаммага ёқарди жуда,

Унинг суҳбатига аҳли дард
муштоқ.

Рубоб узилди-ку, айни авжида,
Ҳайҳот!

Қалбда алам,

кўзларда фироқ...

Манзил-манзилларда тарқалди
миш-миш:

«Бу, суиқасд...

Бунда ғаним қўли
бор...»

Баъзи биров дерди:

«Қилмиш-қидирмиш...»

Миш-миш тарқалди-ю,

тинчиди. Зинҳор

Эл оғзига элак тутиб бўлмасди.

Юсуф эса дардин ютарди ичга

Ўзи кулганда ҳам қалби кулмасди.

Ташвиш айланарди сеҳрли кучга...

Балки, бу ҳодиса, бу дард, бу қайғу

Унинг тақдирида ёрқин нуқтадай,

Аммо кеча-кундуз кўнглида ғулу,

Лойқа хаёллари ҳамон бўтқадай.

Азиз хотирасин табаррук тутиб,

Ениқ шамдай уни ўчирмас эди.

Қалбининг тубидан

кўчирмас эди —

Палоҳмон тошидай имонин ютиб!..

Ўтган кунларга у қиларди қуллуқ,

Эрта боқарди ёруғ кўз билан:

Қора манглайига ёзилган қуллик

Азиз даргоҳида ширин сўз билан

Тилга олинарди саҳви таҳрирдай...
Юсуф ҳаммасига қиларди шукр,
Лекин олддан эмас,
ортдан шамширдай

Ногоҳ

зарб тушди-ку, тан бериш
мушкул!

Энди жой қолмади бу қора кунда

Ўз дарди ўзига етмаган каби!

Наҳотки елкандай катта тўлқинда

Ғарқ бўлиб кетса

у соҳилдан нари?!

Яна қаттол тақдир забтига олиб,

Дўстни

дўст, кулфати билан янчиса?!

Наҳотки,

аёвсиз йўлларда ғолиб,

Устидан кулса-ю,

сўнгера тинчиса?!

8

Кунлар ўтар гўё секин,

имиллаб,

Лекин воқеалар забткор,

суръатда...

Чопар елиб келди —

сувлар жимирлаб,

Еру кўк кутарди уни ҳайратда...

Ч О П А Р

Мана, мен келтирдим

ҳазрати олий

Таймус шоҳ номидан

чексиз таъзия,

Саркардаи аъзам ҳалокати-ла

Гўзал маликамиз бошига тушган

Қора кун туфайли...

Н О Ф У Р

Хуш кўрдик, меҳмон!

Тақдирда бор экан

шундай бир кулфат,

На илож?!

Бандага тортмоқлик лозим!

Аммо, ростин айтсам,

бу кулфат бизга

Ҳамма кулфатлардан оғир бўлди,

ҳа,

Маликамизга ҳам,

элу юртга ҳам!

Зулайҳо кўшкидан чиқди фаромуш,

Чопар келганидан

хабар топгандай...

Яна тонготарлаб кўрдимикан туш,

Туш таъбирин англаб,

эшик ёгандай..

Мана,
 хузурида турарди чопар,
 Таъзим келтирганча,
 қовуштириб қўл.
 Нома муҳрланган,
 аммо бу сафар
 Хали ўқилмасдан аён эди ул:
 Таъзия...
 Зулайҳо кўнглини овлаш...
 Таймус шоҳ қалбидан —
 салтанатидан...
 Зулайҳо ҳангу манг,
 ундаги қараш —
 Мусибатиданми,
 муҳаббатидан,
 Ҳеч ким билмас эди ўзидан бўлак,
 На Юсуф,
 На Нофур,
 На Меҳри ҳатто!
 Ақлу хуш бошқадир,
 бошқадир юрак,
 Е раббим,
 қилмаса бўлгани хато!
 Таймус шоҳ
 қизини чорларди энди
 Ўз ота уйига,
 ўз тупроғига.
 Дердики,
 ҳуқмини қарилик енгди,
 Кўзи тўрт ёлғизи—шамчироғига...
 Зулайҳо учун бу оғир масала,
 Қувончли таклифу
 чигал бир жумбоқ
 Ҳаммага айтолмас
 дардин баралла,
 Нофур қаршида тоқатидир тоқ!
 Н О Ф У Р
 Шодман!
 Ота сўзин рад этиб бўлмас,
 Бу ҳол ўзингизга аён, маликам!
 Лекин, ўтинаман,
 мабодо кўнги
 Ихтиёр этмаса кетишни бундан,
 Бош устига амру фармонларингиз,
 Ҳаммасига ўзим ҳозир у нозир...
 Саркарда арвоҳи ёр бўлсин сизга,
 Балки,
 кунлар келар бундан ҳам
 афзал!
 Лекин...
 З У Л А Й Ҳ О
 Ҳа, тақсирим, нима демоқчи-
 сиз?
 Кетайми-қолайми?
 Англайолмадим!

Уйлайманки,
 буни на мен,
 на бир сиз —
 Ҳал қиламиз!
 Тақдир ихтиёрига
 Кўндан бери
 бериб қўйганман ўзни!
 Ҳув,
 ана у бебош Нил дарёсида
 Чалғиб,
 қалқиб юрган бир қайиқ
 мисол...
 Жим қолди Зулайҳо,
 жим қолди Нофур,
 Лекин
 юракларда шовқину сурон.
 Нофурни билмайман,
 Зулайҳо қурғур
 Юсуф дарди
 билан ёнарди ҳамон...
 Малика кўксига ўтли эҳтирос,
 Уни яширишга топмасди ҳожат.
 Шошарди,
 сел келиб қўйгандай шаррос,
 Қора тун
 пардасин тонг очса шояд!
 Чопар қайтди...
 Кўкда ёнди ол шафоқ...
 Эвоҳ!
 Қон рангига бўялди само,
 Туну кундуз демай Меҳри қизалоқ
 Юсуфнинг қошида бўлади пайдо
 Ва уни чорлайди хиёбон сари,
 Зулайҳо кутади зору интизор.
 Юсуфни чақирар кўзлардан нари
 Оромгоҳга яқин жойга беозор.
 Хизматкорлар аро юрарди гап-сўз,
 Бунчалик иззатни кўрмаган
 Нофур...
 Ҳали қора ечмай, ўзини кўз-кўз
 Малика қилса-ю,
 тилсиз тафаккур!
 Баҳона бўлса, бас,
 нодир тош тортиқ,
 Жавоҳир сандиғи
 очилар дарҳол!
 Зулайҳо наздида Юсуфдан ортиқ
 Ким бўлиши мумкин?
 Бу, амри маҳол!
 Энди яширмасди элнинг кўзидан
 Қалбида жўш урган муҳаббатини,
 Ўқиса бўларди унинг юзидан
 Кўнги тубидаги саҳоватини.
 Асло ечмасликни буюрарди у,

Белига боғланган олтин камарни,
 Ҳатто элитса ҳам, майлига уйқу,
 Аммо,
 тарк этмаса басдир қамарни!
 Шоҳона даргоҳда,
 саройда,

уйда
 Ҳамма севармиди Юсуфни ё йўқ?
 Лекин шон-шўҳрати кўчаю-куйда
 Вақт-
 бевақт янгарди отилгандай

қў...
 Қуллик либосига қарамай қисмат
 Ғилдираги уни олдинга сурди.
 Омади кулди-ю,

қозонди ҳурмат,
 Узин тонг юлдузи ёнида кўрди.
 Начора!

Ошиқнинг улфати хаёл,
 Узоқ-узоқларга олиб кетади.
 Ҳасадгўй қалбларга келгандай
 малол,
 Мудраган ғийбатни туртиб ўтади.
 Қутирган итлардай тарқайди ҳар
 ён

Иғво,
 фисқу фуҷур чўзиб тилини...

Юсуф,
 Зулайҳодай ишқий бир дoston
 Қуюндай тутуди Мисир элини...
 Юсуф юрагини яралар яна
 Риёкор қўл
 отган маломат тоши...

Наҳотки,
 диёнат қолса ордона,
 Шоҳлар саройида тополса боши!
 Гоҳ эрта тонготар,

гоҳ ярим кеча
 Юсуф қулоғига чалинарди нақ,
 Қора бир фитна-ю,

қонли бир режа,
 Наҳотки,
 соф виждон лоқайд,
 муаллақ?!

Ийқ!
 Имон келтирар эди ҳалойиқ,
 Огоҳдай турарди бундан Нофур
 ҳам...

Муҳаббат ҳамиша шарафга лойиқ!
 Муҳаббат саройи баҳордай
 кўркам!!!

Бир кун қош қорайиб,
 уфқнинг тағи

Кесакдай бўзариб,
 сўнганида нур, —

Паға булутларнинг чўғли этаги

Судралиб қолганда —
 тин олиб чуқур,
 Юсуф қотиб қолди, яшил йўлакдан
 Ногоҳ эшитилди устма-уст овоз...
 Кимдир кулги қилар эди юракдан:
 «Рафторини қара

чумчуқми ё ғоз?»
 Ҳамма қаҳ-қаҳ урмиш,
 ичак узилмиш...

Овчи-ю,
 чўпонлар, улاردан нари —
 Боғбону фаррошлар сари чўзил-
 миш,

Бириси ёш бўлса,
 бириси қари...

Яна аллақанча ошпаз ва қарол,
 Ясовул,
 қоровул қадам-бақадам...

Лашкарларни, энди,
 айтмай қўяқол,

Етиб келди сарой қизиқчиси ҳам!..
 Юсуфга тоқати йўқ эди унинг,
 Эҳтимол Азизни рашк кўрганидан
 Жийириб юрарди унга бурнини.
 Энди,

маликанинг хирс қўйганидан
 Кулиб гапирарди,

мазах қиларди,
 Юсуф тек турганча қотиб
 қолди-ку!

Қизиқчи сўзини сўзга уларди,
 Бир кулги
 устига яна минг кулгу!..

ОВОЗ

Қани,
 хой, қизиқчи, яна бир бопла!

ҚИЗИҚЧИ

Хоҳласанг,
 ҳормайман айтганим-айтган,
 Кошки,
 гап тагидан чиқиб кетолсанг!

Хўроз бўлсам,
 кошки, товуқдан қайтган,
 «Қақ-қақ»у...
 «Қақ»ласам, қувиб етолсанг!

ОВОЗЛАР

Ҳа-ҳа, шоввоз!

ҚИЗИҚЧИ

Эҳ, чипорбегим,
 Унги фақат хўроз бўлса, бас!

Маликага нима ҳам дегим?
Кекса дилин қитиқлаб ҳавас
Унга совчи йўлласса шошиб,
Севиб қолмиш югурдагини,
Шоҳ ақлидан ногоҳ адашиб,
Чўзган эмиш кекирдагини —
Совға-салом деса, дегулик,
Бодринглар шўртак,
егулик!

Узи элчи кийимин кийиб,
Фармойишдан тилини тийиб,
Сўраганмиш малика қиздан:
«Мен маъқулми ёки бодринг?»
Уйламайин деганмиш тездан:
«Бодрингларни, майли
қолдиринг...»

Ҳа-ҳа. Ҳа-ҳа, элчига журтак!
Унга эса ёшироғи керак!..

Я Н А О В О З

Ҳой, қизиқчи; қулоқ сол, қулоқ!
Қўшиқ айтсанг, ёнармиш чироқ,
Ростми?

Қ И З И Қ Ч И

Ҳа, рост...

Кел, юпқа томоқ...
(куйлайди)

Маликамиз моҳитоб,
Таърифласам бир китоб.
Қўли очик, бемалол,
Диловор, соҳибжамол!
Шундай яратган тақдир!
Дўстим, англаган ҳақдир:
Ҳамёнсиз кирган почча,
Бўлиб чиқди бойвачча!

О В О З Л А Р

Ҳа-ҳа!..

Я С О В У Л

Нима дейсан, яна ландовур?

Қ И З И Қ Ч И

Ҳа-да, маликамиз сиҳовати зўр!
Тақсир,
мушук бепул чиқмас офтобга...
Сен-чи, барно йигит,
тортинмасдан айт!

О В О З Л А Р

Ҳа-ҳа!.. Ҳе-ҳе!..

Қани, қизиқ-чи?

Қани?!..

Ҳамма тарқалди-ю,
сарой ахлининг

Кулгиси-кетмади қулоқлардан ҳеч.
Тўрга илинтириб Юсуф ақлини
Таъқиб этди гўё уни эрта-кеч!..

9

Тун бўйи
бир киприк қоқмади шўрлик,
Тушини эсларди энди ўнгида.
Зулмат
ёқасини йиртгундай зўрлик,
Шафақ яллиғланар само сўнгида...
«Нима қилсин экан?»

дерди ўзича,

Қайбири қўл келар—
идрокми; юрак?

Қалби эзилди-ю, гўё қўзича,
Азобда қолди-ку

севги ва тилак...

Қай йўлни танласин?

Қай бири маъқул?

Унга тузоқ қўйган кайфу

сафоми?!

Аччиқ таъналарга

чидарми

кўнгили?!

Қўзларида ёнган кибру ҳавоми?

Бўсагада Меҳри бўлади пайдо,

Нозу карашма-ла қилади таъзим:

«Ҳурматли маликам, сизни,

шу асно

Хиёбонда кутар,

бормоқлик лозим!»

Юсуф ўйланади,

юрагида ғаш...

Бориш-бормасини қилломайди ҳал,

Қадам қўяй деса,

йўллари чалкаш,

Жория қиз эса қистайди жадал.

Ниҳоят йўл олди,

сўзлашмоқ керак,

Эҳтимол,

ким билсин, изоҳнинг вақти!

Қошқийди

шу билан тугаса эртақ,

Осмондай очилса

Юсуфнинг бахти!

З У Л А Й Ҳ О

Келдингми, жонгинам,

соғинтиринг-ку!..

Сабр косам тўлди,

ростини айтсам...

Ҳа, шундай!

Уйқудан чўчиб уйғондим,

Бўлмагур, бемаъни туш кўриб,
 бирдан...
 Унутай десам ҳам унутолмадим,
 Тушимда
 оқ кишимши териб юрибман...
 Яхшиликка йўйдим,
 йўйдим ёмғирга...
 Эътироз билдирди
 аллаким менга:
 — Бахтсизлик белгиси,
 ташвиш белгиси!..
 Мен жуда қўрқяпман...
 Соғлигинг қалай?

Ю С У Ф

Маликам,
 шарт эмас такрорлаш тушни,
 Унг келса ажабмас,
 ният холисдир.
 Яхшиликка йўйинг!..

З У Л А Й Х О

Ҳа, сен айтгандай
 Кўрган тушни энди такрорламай-
 ман.

Лекин
 бир неча бор сендан ўтиндим,
 Яна ўтинаман,
 маликам, дема!
 Ю С У Ф

Яхши,
 хўп бўлади, маликам...

З У Л А Й Х О

Яна!
 Яна шу!.. Унутма, яна илтимос,
 Ялакат мағиздай
 битта жонмиз-ку,
 Севги оламида на шоҳ,
 На гадо!
 Яқинроқ кел...

Қочма...

ухлай олмадим,
 Гўё ажриққа ағанаб чиқдим.
 Бу кеча уйқуга тўймадим,
 найлай!

Худо билар,
 қандай турқи атворим?!

Ю С У Ф

Рангингиз қочганроқ одағидан!
 Мисоли тонгестар кўринган ойдек...
 Оқ булут сингари оппоқсиз,
 худди

Тун ҳуснин ўзисиз —
 гўзал, фусункор!..

Туш каби беқиёс, мислсиз орзу
 Қарор топиш учун интилар тубдан
 Қорли чўққиларга,
 юксакликларга,
 Виқорли, сеҳрли қудрати билан...
 Шундай тиниқсизки,
 тиниқ осмоннинг
 Тиниқлик нурига
 сингиб кетгудай...

З У Л А Й Х О

Йўқ!
 Йўқ!.. Мен шундаман, жоним,
 жонгинам,
 Сенинг ёнингдаман,
 кел,
 яқинроқ кел!..

Ю С У Ф

Йўқ!
 Унутманг асло,
 аҳли фуқаро
 Кунга яқин борса куйиб кетади!

З У Л А Й Х О

Начора!
 Мен бунда бир ўзим танҳо,
 Куяётганга нақ ўхшайман ўтда!

Ю С У Ф

Само жисмлари ёнса мабодо
 Олам чеҳрасига ёруғлик сочар...
 Аммо ёнса борми,
 тирик вужудлар —
 Улардан кул қолар,
 Фақат кул қолар...

З У Л А Й Х О

Сени қийнаб юрган шу экан,
 билсам...
 Бас,
 етар, жонгинам,
 сафсаталаринг!
 Жонимга тегди-ку филсафаларинг!
 Билиб қўй, билмасанг,
 ёнишларимни...

Ҳайҳот!
 Ҳазилакам ёнаётганим йўқ!
 Гулхан ўтидаман!
 Ут-ла ўйнашма,

Менинг ўзим ўтман,
 юрагим ҳам ўт!
 Мени адаштира!
 Ўзинг адашма!!!
 Эвоҳ!
 сув сепгудай ўтли бағримга

Яқинроқ кел, жоним,
тортинма, ҳатто
Номусу ҳаддан, шармисорликдан!
Менга деса,
бу ер ёрилмайдими,
Куллари кўкларга
совирилмайдими?!
Уфқ ёнса-ёнсин, майли, уятдан!
Қуёш эслатгандай кесилган бошни
Шафақлар қонимдан қизарса,
майли,
Бари бир севаман, севаман сени!

Ю С У Ф

Маликам!

З У Л А Й Ҳ О

Йўқ! Тақдир берди-ку қўлга
Эркимни...

Ю С У Ф

Эрк эмас, эҳтирос!..

З У Л А Й Ҳ О

Тақдир!

Ю С У Ф

Тақдир узоқда-ку!

З У Л А Й Ҳ О

Шундайдир балки!
Менга деса битга
найзагина-мас,
Қирқ бир найза тешиб
ўтмасми уни?!
Менга нима,
менга! Мен тирик жонман!
Муҳаббатим тирик!
Вужудим тирик!!!

Ю С У Ф

Дерларки,

афв этинг, гўзал маликам,
Тириклар ўлигу ўликлар тирик!
Улар руҳи яшар қон-қонимизда!
Минг бир жонимизда,
виждонимизда!
Виждон нима ўзи?

Виждон аждодлар —

Ишончи!

Масъулмиз уни оқлашга!

З У Л А Й Ҳ О

Эҳ-ҳа!.. Сен кўрқоқсан,
билардим бунини!
Муздан ҳам совуқсан...
Илондан баттар!

Арчадай ўртаниб ёнаётган шу —
Вужудимни тешиб ўтган пўлатдан,
Метиндан,
зирҳдан ҳам совуқсан... ёҳу!
Кул қилдинг,
ер қилдинг, ёниб тугадим,
Эҳтиросдан учқун қолмади қалбда!
Мен ҳам энди

сендай тўнғиган муз-
ман,

Совуқман!.. Мана, кўр,
бағри тош, қаттол!
Кўйлақларим чок-чок...

Уятдан кўрқмай

Қошингда турибман,
раҳминг келмайди!..
Мана, йиртаянман, яна, ҳа яна!
Кўрдингми?!

Ю С У Ф

Маликам, не қиялпсиз!?

З У Л А Й Ҳ О

Нима қиялпман?!

Кўриб қўй ўзинг,
Нима қилиб қўйдинг аблаҳ
доғули!

Ҳой одамлар!

Ким бор! Қутқаринг мени!!!
Мана шу, лағнати,
уйимни бузган!

Эримни, ўзимни, ҳатто севгимни —
Ҳамма-ҳаммасини йўлдан урған
шу!!!

Мана, зум ўтмасдан юзлаб оломон
Тўпланди гўёки фитнадан огоҳ...
Тўлқин юзидаги кўпикларсимон
Елғон-яшиқ гаплар

тарқалди ногоҳ.

Бегона кўзлардан ҳадиксирамай
Зулайҳо дод солар...

Уст-бош дабдала...

Юсуф дами ичда турар индамай,
Гўл эмас, донога чигал масала!..
Баъзилар ҳангу манг,

баъзилар хушнуд,

Қиёмат-қойинга томошабиндай...
Англай деса,

ақлин тўсгандай булут,

Гоҳ ҳазил кўринса,

гоҳ жиддий, чиндай!!!

Юсуф нима қилсин?!

Юсуф ҳоли танг,

Кўнглин парчалади маломат тоши...

Туйғулар тугёнда асаблар таранг,
Бу,
сирли савдодан қотди-ку боши!..

10

Чангалзор ичидан
ташлангандай шер,
Чумчуқни мўлжалга
олгандай калхат
Уйга кириб келди,
босганича тер,
Ҳовриқиб,
ошиқиб,

бевурд, бетоқат —
Бир тўда аъёну қози-калонлар,
Дағдаға соларди амру фармонлар...
Мабодо юз берса фалокат; жанжал,
Ҳаддидан ошгудай бўлса эҳтирос,
Ғазаб от солгандай

югуриб жадал
Атрофни босарди қуюн, гулдурос...
Яна ишга тушар давоту қалам,
Қози калонларнинг тили
бир қарич.

Гуноҳсиз бандага ичирар қасам,
Ичмаса, бошида сингудай қилич...
Жарима ҳеч гапмас,

лак-лак молу мулк,
Уй-жой мусодара қилинар ҳатто,
Адолат ва шафқат эшиклари берк,
Ҳақдан ҳақ сўрасанг,
чиқмайди садо!

Худди шундай бўлди
Юсуф қисмати —
Ичардилар худо ҳаққига қасам...
Малика кўринмас,

лекин ҳурмати —
Оломон кўзида ёнарди алам!
Биров қораларди,
билов оқларди,

Ҳукм чиқарарди ҳамма ўзича.
Биров лазнатласа,
билов ёқларди...

Ҳиёнат қилганмиш қози сўзича,
Азиз севгисига,
Азиз руҳига!

Ҳақорат этганмиш ўз маликасин —

Иззат сақламасдан дард андуҳига,
Андиша қилмасдан ғам-таҳлика-
син!

Шоҳид керак бўлса,
шаҳар тўла у!

Пулга ҳам,
молга ҳам сотиб оласан...
Порага урилган боши пўла-ку,
Сотқин саноғига ҳайрон қоласан!
Ғала-ғовур,
шов-шув кўхна саройда
Узун-қулоқ гаплар кўча-кўйда ҳам.
Баҳс борарди,
ҳатто,

Юсуф йўқ жойда,
Энди эшитмаган эди камдан-кам!
Биров ачинарди,
билов ғазабнок!

Қатл қилиш учун этилди ҳукм!
Наҳотки,
туҳматдан у бўлса ҳалок?!
Наҳотки,

адолат қолаверса жим?!
Калава учини йўқотгансимон
Қалласи шишганча ўйларди
Нофур:

Таймус шоҳ
чопарин юборган замон
Зулайҳо юртига қайтганда, қурғур,
Бундай ҳол,

эҳтимол бермас эди рўй!
Унга кўринарди бари ўйиндай,
Тақдирнинг ўзидан
топарди хато...

Юсуф
Зулайҳони севарди жондан,
Аммо хиёнатдан тиярди ўзин.
Жондан севарди-ю,

кўрқиб имондан
Тилсиздай айтолмас
энди қалб сўзин.

Ким билсин,
мўйсафид, эҳтимол,
ҳақдир!

Эҳтимол,
бу аза кимларгадир тўй!
Кимларга бахтдир!..

Юсуф тепазида ўлим қузғундай
Қанотин қоқарди, қоқарди... аммо.

(Давоми келгуси сонда)

А
П
В

У
эри
шои
— ху
— ин
қир
— ҳа
: ук
Эй
рин
в да
қсон
қлар

У
қли
қод
қаш
қил
қм

«Ижодида ўз даврининг йирик ижтимоий-сиёсий ва социал проблемаларини кўтариб чиққан улкан фикрли, сеҳрсўз Алишер Навоий бутун прогрессив инсоният учун беҳад қимматлидир. Инсоният унинг тимсолида бахт, озодлик, тенглик, тинчлик ва халқлар дўстлигининг мардонавор курашчисини кўради».

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ 525 ЙИЛЛИГИ ЮБИЛЕЙИГА
ЖАҲОН ТИНЧЛИК КЕНГАШИ ТАБРИКНОМАСИДАН,
1968 ЙИЛ, 10 ОКТЯБРЬ. ХЕЛЬСИНКИ,

Ҳамид Сулаймон

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ПАРИЖ КУЛЛИЁТИ

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг қўлёзма меросида куллиёт¹ — шоир асарларининг тўлиқ тўплами жуда муҳим аҳамият касб этади. Унга Навоийнинг ўзи томонидан ёзилган муножот — киришдан маълумки, уни биринчи марта муаллифнинг ўзи тузган. Куллиёт ўша давр ҳукмрон идеологияси ва шоирнинг фалсафий қарашларига мувофиқ бўлган муайян принцип асосида тузилган. Навоий куллиётда ўз асарларини жанр хусусиятлари ва хронология тартибига қараб эмас, балки улар мазмунининг аҳамиятига қараб

жойлаштирган: аввал фалсафий-диний характердаги олтига асари, кейин «Хамса» дostonлари, ундан сўнг «Ҳазойин ул-маорний»ни ташкил этган девонлари, охирида эса насрда ёзилган илмий, фалсафий, дидактик ва тарихий асарлари берилган. Навоий куллиётига фақат она тилида ёзган асарларинигина жамлаган, форс-тожик тилида ёзган шеърлар тўплами — «Девони Фоний»ни эса унга киритмаган.

Ҳозирги вақтда жалоқ қўлёзма фондларида Навоий куллиётининг саккизта қўлёзмаси мавжуд. Бу қуйидагилардан иборат: 1. Ленинград, Салтиков—Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси, инв. Хаников, № 55, 904-1499 йил. Қўлёзма таркибида 12 асар сақланиб қолган, «Ҳайрат ул-аброр» эса кейин кўчириб қўшиб қўйилган.

2. Тўлқопи, Реван кутубхонаси, инв. № 808, 901-1495—96 йил, хаттот Муҳаммад Тоқий томонидан кўчирилган. Куллиётда 26 асар

¹ Ушбу мақола Алишер Навоий асарлари тўлиқ мажмуасининг ўз вақтида марҳум профессор Ҳамид Сулаймон томонидан нашрга тайёрланган факсимиль нашрига ёзилган кўзбоши — катта тадқиқотнинг бир қисмидир.

мавжуд. 3. Париж Миллий кутубхона, инв. 316—317, 930—933—1525—1526/27 йиллар, хаттот Али Ҳижроний кўчирган, икки жилддан иборат. 4. Ленинград, Салтиков — Шедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси, инв. Дорн 558, 1001—1004 1592—1595/96 йиллар, хаттот Али Файзий кўчирган. Қўлёзмада 21 асар бор.

5. Лондон, Англия қироллик Осие жамияти кутубхонаси, инв. № 47, кўчирилган йили ва хаттоти номи сақланмаган. Қўлёзмада 18 асар бор.

6. Истамбул, Сулаймония кутубхонаси, инв. № 4056, кўчирилган йили, хаттот номи кўрсатилмаган. Қўлёзмада 26 асар бор.

7. Тошкент, Ўзбекистон фанлар академияси Қўлёзмалари институти, инв. № 315 (фотокопия, асли хусусий коллекцияда), 1078-1667/68 йилда кўчирилиб тугалланган, хаттотлар Ибод Абдусамад Бухорий ва Муҳаммад Ғарийлар кўчирган. Қўлёзма таркибида 17 асар бор.

8. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти, инв. №316, 1240—1245—1829/30 йилларда хаттот Абдураҳим Низорий томонидан Қашқарда кўчирилган. Қўлёзмада 17 асар бор.

Алишер Навоий қуллийетининг фанга маълум нусхалари орасида XVI аср бошида кўчирилган Париж қўлёзмаси ўзининг мукамаллиги, жуда яхши сақланганлиги ва бадий безаги билан ажралиб туради. Қуллийетнинг Париж нусхаси Ҳиротда яратилган бадий қўлёзмаларнинг энг гўзал намуналаридан биридир. Қўлёзма Навоий адабий меросини ўрганиш бўйича бирламчи манба сифатида жуда катта қийматга эга.

Шчукин маълумотига кўра, қуллийетнинг бу нусхаси бобирийларнинг сарой кутубхонасига тааллуқли бўлган. Шарқ мамлакатларига саёҳати вақтида француз шарқшуноси Арман уни сотиб олган. Унинг вафотидан сўнг 1757 йилда қўлёзма Франция қирол кутубхонасига (кейинчалик Париж миллий кутубхонаси деб номланган) келиб тушган. Қуллийетнинг бу нусхаси биринчи марта Белин, кейин эса Блоше томонидан тавсифланган. Қўлёзмадаги айрим мўжаз тасвирлар (миниатюралар) Европа санъатшунослари томонидан альбомларда бир неча бора нашр этилган.

Блоше ўз каталогига қуллийетга кирган асарларга қисқача характеристика бериш билан чегараланиб, унинг палеографик хусусиятлари ҳақида тўхталмайди, колофонларни ҳам келтирмайди. Унинг тавсифида «Лайли ва Мажнун» дostonи (2996—3376 varaқлар) тушиб қолган. Блоше Навоийни кўпроқ форс классикларининг таржумон—шоири сифатида талқин этади, унинг оригинал ва туғма шоир эканлигини инкор қилади. Бундай хато талқин Европада Навоий ижоди ва адабий мероси ҳақи-

даги билимнинг заиф бўлганлиги билан изоҳланади.

Париждаги қуллийет бошқа нусхалардан фарқли ўлароқ икки жилддан иборатдир. Биринчи жилд 469 varaқ, иккинчи жилд 406 varaқдан иборат. Биринчи жилднинг ўртаси (298 б. varaқ)даги ҳамда иккинчи жилд охири (406 а. varaқ)даги колофонларга кўра, асар уч йил — 930-1523/24 ва 933-1526/27 йиллар давомида Ҳиротда хаттот Али Ҳижроний томонидан кўчирилган.

Али Ҳижроний, шубҳасиз, ўз даврининг юксак маълумотли намоянаси, диди баланд кишиси ҳисобланган. Матнга қўйилган ҳаракатларга қараганда, у ўзбеклардан бўлган. Бироқ унинг таржимаи ҳолига оид ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз, шунингдек, у кўчирган бошқа қўлёзмалар ҳақида ҳам ҳеч нарса билмаймиз.

Асар матни қуллийетнинг бошқа нусхаларига қараганда муаллиф тахририга анча яқин бўлиб, унда тафовутлар жуда кам. Асар юпқа, ялтироқ, сариқ рангдаги Ҳирот ипак қоғозига кўчирилган. Қуллийетнинг асосий матни жуда чиройли классик настълиқ хатида тўрт устун қилиб кўчирилган. Ҳазал ва рубойлар алифбо тартибида жойлаштирилган. Қуллийет матнининг зарур ўринларида зери-забар қўйилган. Қуллийетга кирган барча асарларнинг номи ва матн орасидаги алоҳида сарлавҳалар сулс хатида олтин суви, қизил, зангори сийҳ билан, айрим ҳолларда эса зарҳал устига оқ рангли бўёқ билан ёзилган. Барча varaқларнинг орқа томонидаги пастки қисмида хаттот Али Ҳижроний томонидан пойгирлар қўйилган. Биринчи жилднинг 1а, 2а, 2б саҳифаларида Миллий кутубхона муҳри, иккинчи жилднинг 277а, 278б ва 388б саҳифаларида эса қуллийетни дастлабки кўчирганларга тааллуқли шарқ муҳрлари бўлиб, улар ўқиб бўлмас даражада хира тортиб қолган. Қўлёзмада кейинча қўшилган сўз ва жумлалар мавжуд (258б, 262а, 302б varaқлар). Саҳифага кейинги даврга оид европача рақамлар қўйилган. Барча саҳифалардаги матн зарҳал ҳошия ва рангли чизиқлар билан ўралган. Шарқ бадий қўлёзмаларини безатишнинг ўрта аср аънаналарига мувофиқ қуллийетнинг Париж нусхасида 33 та оқ саҳифа бўлиб, улар ҳар бир асар боши ёки охирида қолдирилган.

Қуллийетни бадий жиҳатдан безатишда хаттотдан ташқари, китобга гул—нақш солувчи, зарҳал берувчи усталар, мўжаз тасвир расомлар, муқова санъати усталари ҳам қатнашганлар. Биринчи жилднинг 1а саҳифасида бутун қуллийет учун жуда чиройли қилиб ишланган нақшинкор лавҳа—доира шаклидаги шамс тасвири берилган. Бу тасвирни Блоше Бехзод мўйқаламига тааллуқли дейди. Лавҳа орасидаги доирачалар ичига қуллийетнинг иккала жилдига кирган барча асарлар номи жуда моҳирлик билан ёзилган. Ҳар бир асарнинг бошланиши олдидан зарҳал лавҳа ишланган. Қуллийетнинг икки жилдида 24 та ана

1 Ҳар бир қўлёзманинг ўзига хос хусусиятлари.

2 Ҳар бир асар ёки қўлёзманинг охирида хаттот томонидан берилган маълумот.

шундай лавҳа бўлиб, улар на нақши ва на бўёғи жиҳатидан бир-бирини такрорлади. Лавҳа марказидаги зарҳал фонга эса оқ ранг билан ушбу асарнинг номи ёзилган. Бор-йўғи икки асардагина лавҳа учрамайди, холос.

Куллиётга кирган Хамса дostonларига ишланган олтига мўъжаз тасвир (миниатюра) теурийлар даври рассомлик санъатининг дурдонаси ҳисобланади: 1. Шайх Санъон гўзал христиан аёл уйи олдида (169 а саҳифа); 2. Шириннинг канал қазиган Фарҳодни кўришга боргани (268 а саҳифа); 3. Баҳром Гўр ва унинг яқинлари овда (350 б саҳифа); 4. Баҳром Гўр қора қасрда малика ёнида (356 б саҳифа); 5. Искандарнинг Доро билан қилган жанги (415 саҳифа); 6. Искандар ва унинг кўшинлари Урта ер денгизда (447-саҳифа).

Бу рақамларнинг муаллифи кимлиги ҳақида мутахассислар турли фикр юритадилар. Кюнель, Мартин, Блоше, Сакисян, Шчукин ва бошқалар бу расмларни турли рассомлар томонидан ишланганлигини қайд этади. Шчукин биринчи расмда Хирот мактаби анъаналарининг аниқ давомини, иккинчисида эса сафавийлар услубининг таъсири борлигини айтади. Шчукин фикрига кўра, ов манзарасини тасвирловчи расмдаги Баҳром Гўр сиймосида шоҳ Исмоил (1502—1524), ёш шаҳзода сиймосида эса бўлажак шоҳ Таҳмосп (1524—1576) тасвирланган. Шчукин «Баҳром Гўр қора қасрда малика ёнида» ва «Искандар ва унинг кўшинлари Урта ер денгизда» расмларини Беҳзоднинг шогирди хуросонлик рассом Шайхзода мўйқаламига, «Искандарнинг Доро билан қилган жанги» расмини Беҳзоднинг (1455—1535) мўйқаламига мансуб дейди. Блоше эса «Шайх Санъон гўзал христиан аёл уйи олдида» ва «Баҳром Гўр ва унинг яқинлари овда» расмини Беҳзод, «Баҳром Гўр қора қасрда малика ёнида» расмини Мирак мўйқаламига тааллуқли деб ҳисоблайди. Сакисян «Шайх Санъон гўзал христиан аёл уйи олдида» ва «Баҳром Гўр қора қасрда малика ёнида» расмларини хиротлик рассом Маҳмуд Музаҳҳиб чизган деган фикр-ни билдиради.

Бу мўъжаз тасвирлар XV аср охири ва XVI аср бошларида яшаган рассомлар мўйқаламига мансуб бўлар экан, у ҳолда куллиётнинг Париж нусхасини, гарчи ундаги сана Хуросонда сийсий ҳокимият сафавийлар қўлига ўтган XVI асрнинг биринчи чорагини кўрсатсада, теурийлар даври бадий кўлёмалари намунаси деб айтишимиз учун тўлиқ асос беради.

Али Хижроний ўзи яратган фолиантларнинг келажак авлодлар учун жуда катта тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлишини яхши англаган. Шу тўғрисида куллиётнинг 12 жойида бирон-бир нарсага бағишламасдан, жуда ихчам қилиб ўзбек, форс, араб тилларида колофон бериши бежиз эмас эди. Бу колофонларда кулли-

ётни кўчириш бошланган, давом этган ва тамомланган йиллар кўрсатилган. Унинг учта колофонини келтираемиз.

Биринчи колофон: Туганди Фарҳоду Ширин китоби биъавни—л—ллоҳ таъоло ва ҳусни тавфиқиҳи (буюк тағрининг ёрдами ва эзгу марҳамати билан) тарих туқуз юз ўтузда. Битди (1 жилд, 298 б арақ).

Иккинчи колофон: Туганди Бадое ал—васат китоби тарих туқуз юз ўтуз иккида Али Хижронийнинг илигида. Аллоҳумма ағфир лқойилиҳи ва линозириҳи ва лихотибиҳи (Ё оллоҳ, ёзувчиси, котиби ва ўқувчисини ёрлақағил) (II жилд, 201а арақ).

Учинчи колофон: Томом бўлди китоб биъавн ал—малик ал—ваҳҳоб тарих туқуз юз ўтуз учда, фақир ҳақир Али Хижронийнинг илигида ғафариллоҳу зунубаҳу ва сатира уюбаҳу (оллоҳ гуноҳларини кечирсин ва айбларини яширсин) фи (доруссалтанати Хиротда туганди (II жилд, 406а саҳифа).

Куллиёт таркиби: «Биринчи жилд, инв. 316: 1. Муножот; 2. Арбаин ҳадис; 3. Назм ул—жавоҳир; 4. Сирож ул—муслимин; 5. Насойим ул—муҳаббат; 6. Лисон ут—тайр; 7. Ҳайрат ул—аброр; 8. Фарҳод ва Ширин; 9. Лайли ва Мажнун; 10. Сабъан сайёра; 11. Сади Искандарий. Иккинчи жилд, инв. № 317: 12. Хутбаи давоин; 13. Фаройиб ус-сифар; 14. Наводир уш—шабоб; 15. Бадое ул—васат; 16. Фавойид ул—кибар; 17. Мезон ул—авзон; 18. Муҳокамат ул—луғатайн; 19. Хамсат ул—мутаҳайирин; 20. Мажолис ун—нафоис; 21. Тарихи анбиё ва ҳукамо; 22. Тарихи мулуки Ажам; 23. Вақфия; 24. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер; 25. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад; 26. Муншаот.

Кўлёмаларни қиёсий ўрганиш асосида тузилган махсус жадвал натижалари Тўпқопи (Реван № 808), Париж (316,317) ва Сулаймония (№ 4056) кўлёмаларининг мукамаллигини ва улар дастлабки муаллиф таҳририга яқин эканлигини, шоир асарларининг мавзуи, жанр хусусиятларига кўра мунтазам жойлашганлигини кўрсатди.

Куллиётнинг бу уч нусхасида «Маҳбуб ул—қулуб», «Рисолаи муфрадот» ва «Ҳазойин ул—маоний»га дебоча йўқ. «Маҳбуб ул—қулуб», «Рисолаи муфрадот» ва «Шукр ва сипос...» сўзлари билан бошланувчи девонлар мажмуаси дебочаси бизгача куллиётнинг XVI аср охирига оид нусхасида етиб келган (Ленинград, Дорн № 558). Бу нусха ўз афзалликлари билан бирга, анча-мунча камчиликларга ҳам эга. Унга Алишер Навоийнинг саккизта асари кирмаган: «Муножот», «Назм ал—жавоҳир», «Насойим ал—муҳаббат», «Сирож ал—муслимин», «Муҳокамат ул—луғатайн», «Мезон ул—авзон», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Хутбаи давоин», «Бадое ул—бидоя» девонининг «Фасоҳат девонининг...» сўзлари билан бошланувчи дебочаси.

Куллиёт кўлёмаларида шоирнинг кўпчилик асарлари йўқлигини (Ленинград, Хаников коллекцияси, №55; Лондон,

1 Жилд.

шарқшуносларнинг қирол жамияти, № 47; Тошкент; Қўлёзмалар институти, №315) аввало, бу қўлёзмаларнинг жуда ҳам эскириб кетганлиги билан изоҳлаш мумкин. Кўп марта лаб қилинган тузатишлар туфайли унинг дастлабки тартиби батамом бузилган ва ундаги асарлар жойланиши тушуниб бўлмайдиган даражага етган.

Куллиётнинг XIX асрга оид нусхаси (Қўлёзмалар институти, №316) шарқда феодал маданияти умумий инқирозга юз тутган бир пайтда кўчирилган. Бу қўлёзмада энди қитобни безаш соҳасидаги ўтмиш санъати, маҳорати кўринмайди. Унда куллиётнинг дастлабки жойлаштирилиши ҳам бузилган, текстда ўзгариш ҳоллари кўп учрайди. Бироқ куллиётнинг юқорида санаб ўтилган тўрт нусхаси ўзининг катта камчиликларига қарамай, Алишер Навоийнинг қўлёзма қуллиётлари тузулишини ва шоир адабий меросини текстологик жиҳатдан ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида зикр этилганлардан ташқари Париж куллиётининг «Хазойин ул—маоний» қисмида бошқа қўлёзмаларда учрамаган ва биз чоп эттирган тўрт томликка илова қилинган шеърларга ҳам киритилмаган Алишер Навоийнинг 33 ғазали учрайди, бу мазкур қўлёзманинг аҳамиятини янада орттиради. Бу ғазалларнинг кўпчилиги Истамбул куллиётида ҳам бор, лекин «Хазойин ул—маоний»га бўлган «Девон» ва девонлар мажмуасининг бизга маълум бўлган бирортасида ҳам учрамайди. Фикримизча, шоир бу 33 ғазалини «Хазойин ул—маоний»нинг IV томига илова қилинганларнинг бир қисми каби девонлар мажмуаси тартиб этилганидан кейин ёзган бўлса керак.

XVII аср ўрталарида Бухорода кўчирилиб, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қўлёзмалар институтида фотонусхаси сақланаётган куллиёт қўлёзмаси (№ 315) таркибида икки варақдан иборат кичкина бир рисола «Рисолаи тирандозий» (77а—77б варақлар) учрайди. Е. Э. Бертельс ва бошқа кўпгина навоийшунослар уни Навоий асарлари рўйхатига киритган. Кейинги йигирма йил давомида Алишер Навоий асарлари қўлёзмалари устида олиб борилган тадқиқотлар бу рисоланинг шоир қаламига мансуб эканлигига шубҳа туғдирди. Бунга сабаб биринчидан, ҳеч қаерда, ҳеч бир манбада, шу жумладан, Навоийнинг ўзида ҳам, шоирнинг бундай

рисоласи бўлганлиги ҳақида маълумот учрамайди; иккинчидан, рисола матнида муаллиф номи ёки унга ишора йўқ. Навоий кўпчилик асарларида ўз номини кўрсатади. Бундан ташқари, рисоланинг тили ва услуби ҳам уни Навоий асарлари жумласига қўшишга асос бермайди; учинчидан, жаҳон қўлёзма фондларидаги бизга маълум Навоий асарлари таркибида ёки алоҳида ҳолда бу рисоланинг қўлёзмаси ҳалигача топилгани йўқ. Шуларнинг ҳаммаси мазкур рисоланинг Алишер Навоий қаламига мансуб эмаслигини кўрсатувчи далил бўла олади. Шу туфайли ҳам биз бу асарни Навоий асарлари жумласига киритмадик.

Огаҳ Сирри Левенд олиб борган тадқиқотлардан биз Алишер Навоий томонидан араб тилида тузилган «Сабъат ал—абхур» номи йирик изоҳли луғати борлиги ҳақида маълумотга эга бўлдик. Луғатнинг қўлёзмаси ҳақида профессор Ҳамид Орасли, афгон адабиётшуноси Воҳид Яқуб Жузжоний, Қўлёзмалар институтининг илмий ходими Саидбек Ҳасанов ўз вақтида ёзган ва Б. Ҳасанов бу луғатни татқиқ этиб, кандидатлик диссертацияси ҳамоя қилган эди. Бу Алишер Навоий қомусий билимининг янги томонларини кўрсатиб берувчи муҳим кашфиётдир.

Алишер Навоийнинг улкан мероси устида кўп йиллардан бери совет олимлари томонидан олиб борилаётган илмий тадқиқотлар ўзининг самарали натижаларини бераётир ва бундан кейин ҳам буюк шоир ва мутафаккир дунёқараши, ижодини ўрганиш кенгайиб ва чуқурлашиб бораверади. Бунинг учун Навоийнинг тўлиқ меросини қадимий қўлёзмалар асосида тузилган ишончли танқидий тексти, энг муътабар қўлёзмаларни факсимиль¹ шаклда нашр эттириш ва ҳозирги замон ёзувида тўлиқ академик нашрини чоп этиш даври келиб етди. Ўзбекистон Фанлар Академияси Қўлёзмалар институтининг илмий йўналиши, жаҳон фондларидан тўплаган материаллари, илмий кадрлари ва айниқса партия ва давлатимизнинг маданий бойликларни муҳофаза этиш, давримизга хизмат қилдиришга берган катта аҳамияти ана шу хайрли вазифани амалга оширишга имкон туғдирди.

¹ Ҳар бир асарни айнан чоп этилган тасвирий нусхаси.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ШАРҚ ПОЭЗИЯСИ АНЪАНАЛАРИ

Навоий жаҳон адабиёти тараққиёти тарихида мумтоз ўрин ишғол қилган ноёб бадий талант эгаларидан биридир. Унинг асарлари, том маъносида, бутун дунё миқёсида тарқалгандир. Европанинг Лондон, Париж, Вена, Берлин ва бошқа шаҳарларининг машҳур кўлезма фондларида, ҳаттоки, Америка кутубхоналарида ҳам Навоий асарлари сақланади, ўқилади, ўрганилади. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси профессор А. К. Боровков ўз асарларидан бирида «Алишер Навоийнинг номи Россияда ва ғарбда нисбатан жуда эрта шухрат топган эди» деб ёзади. Манбаларнинг кўрсатишига қараганда Навоий асарларининг баъзи намуналари Европа китобхоналарида, таржимада, XVI асрдаёқ маълум бўлган ва улар томонидан қизиқиш билан кутиб олинган: Навоийнинг «Сабъаъ сайёра» достони 1557 йилда армени Христофор томонидан эркин таржимада италян тилига ағдарилиши ва уни бир қатор Европа мамлакатларида кенг тарқалиб кетиши тўғрисида сўзлаб, шарқшунос олим Е. Э. Бертельс қуйидагиларни ёзади: «Навоийнинг дostonлари фавкулда катта шухрат қозонган эди... Христофор томонидан қайта ишланган Навоий дostonи, тахмин қилиш мумкинки, европалик китобхонлар диққат-этиборини ўзига алоҳида жалб қилиб олган. Европанинг беш мамлакатида узоқ муддат давомида уни қайта-қайта нашр этилиши ва қўлдан тушмай ўқилиши шуни кўрсатиб туради... Факт шуки, Навоийнинг бу асари Европа китобхонининг маънавий ҳаёти мулкига айланиб қолган эди». (Е. Э. Бертельс — Навои. Опыт творческой биографии. Москва, 1948, стр. 81.). Бу факт Навоийнинг ўз миллий доирасидан чиқиб, жаҳон адабиёти мулкига айланганини кўрсатиб туради. Бу фактнинг муҳим ва принципиал аҳамиятга эга бўлган яна бир нуқтаси шундаки, халқлар ҳамкорлиги, маданиятлар ҳамкорлиги тўғрисидаги марксизм-ленинизмнинг бугунги кунда илгари сураётган интернационал ғояларининг тўғрилигини, тарихий ҳаққонийлигини бу факт яна бир бор очиқ-равшан исбот қилиб туради. Жаҳон маданияти катта-кичик жуда кўп халқлар иштирокида, улар ҳамкорлигида вужудга келтирилган башариятнинг муштарак мулкидир. Бу муқаддас мулкни, бемисл бойликни ўтмишда халқ-

лар қандай ҳамкорликда яратган бўлсалар, бу кунги кунда ҳам шундай ҳамжиҳатлик, дўстлик билан уни ривожлантиришлари, такомиллаштиришлари керак. Асримизнинг қонуни бўлиб қолган бу илмий ҳақиқат марксизм-ленинизм классикларининг таълимотларидан ҳам аён кўри-ниб туради.

Фридрих Энгельс ўзининг «Табиат диалектикаси» номли машҳур асарида инсоният бошидан кечирган ўзгаришлар ичида энг улуғ прогрессив бурилиш ҳисобланган Уйғониш даври ва уни бунёдга келтирган маданий омиллар тўғрисида сўзлар экан, ғарб манбалари қаторида, шарқ маданияти ютуқларини ҳам тилга олади. Ажойиб бой ва бемисл гўзал Уйғониш даври маданиятининг туғилишида «қадимги юнон дунёси» қандай роль ўйнаган бўлса, «араб олами» ҳам унга шундай маънавий озик бериб турганини Ф. Энгельс алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Шарқшунослик илмида «араб олами», «араб маданияти» деб шухрат топган X—XV асрлардаги бу маданий ҳаёт ўша вақт ҳукмрон традициясига мувофиқ араб тилида майдонга келган бўлса-да, аслида, унинг яратувчилари Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида яшовчи турли-туман халқлар ичидан етишиб чиққан машҳур донишмандлар бўлдилар. Шарқ донишмандлари томонидан вужудга келтирилган бу маданиятни чуқур ҳаётий мазмунга, зўр оптимистик моҳиятга эга эканини характерлаб, Ф. Энгельс уни «ҳаётга жўшқин муҳаббат билан тўлиб тошган эркин фикрлик» руҳидаги илғор маънавий йўналиш сифатида баҳолайди.

Алишер Навоий Фридрих Энгельс ма-на шундай юқори баҳолаган маданий муҳитдан мадад олиб, унинг илғор анъаналари руҳида тарбияланиб, унинг энг яхши томонларини ривожлантириб, жаҳон адабиёти осмонига кўтарилди, уни ўзининг ўлмас бадий дурдоналари билан бойитди. Алишер Навоийни ғоявий-эстетик принцип масалаларида ҳам, бадий услуб масалаларида ҳам шарқ поэзияси анъаналаридан ташқарида тасаввур қилиш мумкин эмас. Навоий тўғрисида сўзлаш шарқ поэзияси тўғрисида сўзлаш демакдир. Шарқ поэзиясининг беғубор чашмасидан қандай таъсирлангани тўғрисида Навоий-

нинг ўзи ифтихор билан ғоят самимий мисраларни ёзгани маълум.

Навоий ва Шарқ поэзияси анъаналари темаси жуда кенг ва беҳад бой тема бўлиб, уни бир мақолада ёритиш амри маҳолдир. Шунинг учун биз бу ўринда унинг бир нуқтасига — ғоявий-эстетик принциплар масаласига муҳтарам китобхонлар диққатини жалб қилиш билан чекланамиз.

Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари маданият тарихига умумий бир назар ташлаш шуни кўрсатадики, уларда ижтимоий фикр тараққиёти умуман адабиёт билан, хусусан поэзия билан жуда маҳкам алоқада ривожланади. Илм-фаннинг турли соҳаларида фаолият кўрсатган машҳур Шарқ алломалари, аксарият ҳолда, поэтик ижод билан ҳам шуғулланганлар. Бу ҳол, айниқса, фалсафа ва поэзия ўртасидаги алоқада, ҳамкорликда кўзга яққол ташланади. Фалсафа ва поэзия эгизак. Фалсафа мазмун берса, поэзия уни бадий формага солади. Фалсафа ва поэзия органик бир бутунлиқни ташкил қилиб, жамият аъзоларининг маънавий талаблари йўлида хизмат қилади. Шу маънода тасаввуф фалсафасини поэзияда кенг тарқалиши ва ҳатто, шарқ адабиётини «Тасаввуф поэзияси» номи билан фалсафий лириканинг чуқур томир отиши жуда характерлидир. Илғор тасаввуф фалсафасининг кўринишларидан бўлган пантеизм, гуманизм оқимлари шарқ поэзиясининг битмас-туганмас ғоявий асосини ва эстетик принципини ташкил қилади. Шарқда «Шоирлар Одаматоси» деб ҳисобланган Абу Абдулло Рудакийдан тортиб, Шаҳид Балхий, Абу Мансур Дақиқий, Абулқосим Фирдавсийлар орқали Умар Ҳайём, Носир Хусрав, Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозийлар замонасигача бўлган адабиёт пантеизмининг улуғ ҳаётий мазмунидан, гуманизмининг гўзал инсоний ғояларидан илҳомланиб ривожланди, камол топиб шаклланди. Поэзия машъалининг ёрқин порлаб туришида Муҳаммад Форобий (875—950), Закариё Розий (865—925), Абу Райхон Беруний (978—1048), Абу Али ибн Сино (980—1037) ва бошқа улуғ Шарқ донишмандларининг яратган ажойиб таълимотлари катта роль ўйнади. Шу жиҳатдан Форобий асарларида зўр маҳорат билан илгари сурилган ва сўнгроқ Беруний, Ибн Сино томонидан яна ривожлантирилган озод шахар аҳолиси ва умумхалқ бахтисаодати тўғрисидаги (Форобий «Аҳли алмадина ал-фозила») машҳур ижтимоий таълимот жуда муҳим бўлди. Аслида фольклор заминида туғилган «одил подшоҳ» ҳақидаги орзулар илмий фикр яратган социал таълимот билан бойиб, адабиётда, юқоридаги улуғ шоирлар ижодида ижтимоий тенгликка асосланган озод, бахтиёр ва фаровон ҳаёт тўғрисидаги бадий оламни майдонга келтирди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, фольклор асосида ҳам, илғор ижтимоий фикр асосида ҳам халқ озодлик ҳаракати ётар эди. Урта Осиё ва Эронда феодал зулмига қарши кўтарилган қуд-

ратли халқ кўзғолонлари — монийлик (III аср), маздакизм (V—VI асрлар), «оқ кийимчилар» деб аталган Муқанна кўзғолони (VIII аср) фольклор учун ҳам, илғор илмий фикр учун ҳам ижтимоий замин родини ўйнар эди.

Идеал жамият ҳаёти тасвири Шарқ классиклари асарларида тез-тез учраб туради. Масалан, улуғ Низомий Ганжавий ўзининг Искандарга бағишланган «Хамса» таркибидаги машҳур достонида Искандар саргузаштларини баён қилар экан, унинг ўз юришлари давомида шундай бир ўлкага бориб қолганини тасвир қиладики, у ўлкада бой ҳам йўқ, камбағал ҳам, у ерда ҳоким ҳам йўқ, маҳкум ҳам. Бу ўлкада тенглик, адолат ва фаровонлик ҳукмронлик қилади.

Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» асарида одамлари шод ва қувноқ ҳаёт кечираётган бир ўлка бор эканлиги тўғрисида ҳикоя қилиб, у ўлкани «Хуррами замин» («Шодлик тупроғи») деб атайди.

Абдураҳмон Жомий ҳам «Хирадномаи Искандар» достонида Низомий тасвир қилган идеал ижтимоий тузумга яқин тартибларни жорий этган юрт тўғрисида ва унинг озод, бахтиёр халқи ҳақида сўзлайди. Шарқ адабиётини кенг тарқалган бу хилдаги идеяни бошқа улуғ шоирлар ижодида ҳам учратиш мумкин.

Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ҳам шарқ адабиётини бу олижаноб идеядан баҳраманд бўлиб, бу традицияни ўз асарларида давом эттирган. У ўзининг «Садди Искандарий» асарида Искандар Шарқ ўлкаларига қилган юришлари пайтида шундай бахтиёр ўлкага дуч келгани, шундай озод ва қувноқ халқни кўриб, ундан ниҳоятда таъсирлангани ҳақида мароқ билан ҳикоя қилади. Шундай қилиб, Шарқ адабиётининг улуғ намоёндалари ижодида озод ва бахтиёр ҳаёт тўғрисидаги илғор идея чуқур томир отди, турли формада куйланди, уни завқ-шавқ билан мадҳ этилди. Айрим шоирлар ижодида, бу идеал жамиятнинг ижтимоий қиёфаси деталларигача таъриф-таъсиф этилди. Лекин ҳамма гап шундаки, неча асрлар давомида жамиятнинг асл фарзандлари диққат-эътиборини ўзига жалб этган ва неча минглаб поэтик сатрларни бунёдга келтирган бу олижаноб идея, ҳаёл, утопия бўлиб қолар, ўша тарихий шароитда амалга ошмас ва ошиши ҳам мумкин эмас эди. Феодализм жамияти муносабатлари ҳукмронлик қилиб турган даврда бундай озод ва бахтиёр ҳаётни барпо этиш учун зарур бўлган тарихий шароит ва ижтимоий замин мавжуд эмас эди. Шарқ адабиётининг юксак эстетик идеали билан конкрет тарихий воқелик ўртасидаги бу зиддият илғор шоирлар ижодида норозилик, мавжуд тузумдан қаноатланмаслик кайфиятини туғдирди. Натижада, адабиётда ҳукмрон тартибларга қарши чиқиш, амалдаги қонун-қоидаларни рад этиш, ҳаттоки, янги-ча олам яратиш кераклиги ҳақидаги мотивлар пайдо бўлди. Шарқ поэзиясида чуқур томир отган исёнкорлик руҳи асрлар

давомида яшаб келди ва камол топди. Узининг энг эзгу интилишлари билан халқ дарду аламини, тарих фожиаларини ифода этган бу исёнкорлик руҳи адабиётда улуғ талантларни етказди, шоҳ асарларни яратди. X асрда яшаган машхур шарқ файласуфи ва исёнкор шоири Умар Хайём ўз рубоийларидан бирида бу оламни бузиб, уни «яхшилар тилакка ета оладиган» қилиб бошқадан тузиш керак, дейди:

«Бошқа олам» тўғрисидаги мотив Ҳофиз Шерозий поэзиясида ҳам жуда кенг ва чуқур ифода этилган:

Топмадим бу олами ҳоқида асло
одами,
Бошқа олам, янги одам қайтадин
тузмоқ керак.
(Ҳофиз Шерозий — Ғазаллар.
Тошкент, 1958, 11-бет).

Бу идеяни бошқа ўринда Ҳофиз яна ҳам очикроқ ва аниқроқ формада баён қилади:

Кел энди гул сочиб ҳар ён,
қадаҳ қўлда ўтургаймиз
Бузуб чарх эски томин, янги бир
тарх ила қурагаймиз.
(Ҳофиз Шерозий — Ғазаллар.
Тошкент, 1958, 147-бет).

Шарқ поэзиясининг энг илғор эстетик принципларини ажойиб маҳорат билан давом эттирган Алишер Навоий оламнинг «номувофиқ, яроқсиз» эканлиги, «чарх эски томин» бузиш кераклиги тўғрисидаги идеяни ҳам ўзига хос фалсафий тийранлик билан давом эттирди.

Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг «Оламе хоҳамки...» сўзлари билан бошланган форсча ғазали фавқулодда характерли асар ҳисобланади. Тўққиз байтдан иборат бўлган бу ғазалда Навоий Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий изидан бориб, ўз хаёлида гавдаланган олам тўғрисида сўзлайди ва бу оламни қандай хусусиятларга эга бўлиши кераклигини батафсил тасвир қилиб беради.

Алишер Навоий таъриф-тавсиф қилган бу олам Низомий, Жомийлар «Искандарнома»сида тасвир қилган «идеал жамият»ни эслатади. Навоий ҳам ўтмишнинг улуғ мутафаккирлари сингари «норасо» бу дунёдан кечиб, адолат ва ҳаққоният принципларига асосланган озод ва бахтиёр дунё яратишни орзу қилар эди. «Оламе хоҳамки...» шеърининг этиборга сазовор яна бир нуқтаси шуки, унда Навоий ўз эзгу орзуларини реал ҳаётда амалга ошмаслигини, у ниятларни бир хаёл, «бир ҳавас» бўлиб қолишини сезади ва бу ачиқ ҳақиқатни ўз шеърида таъкидлаб, афсоналардан ўз кўнглига таскин ахтаради:

Чун маҳол аст ин ҳавас, эй дил,
сўи майхона рав,
3-он, ки бошад ҳар сафол
кўҳна жоми Жам дар ў,

Таржимаси:

Бу қилган ҳавасларинг, эй кўнгли,
рўёбга чиқмаса майхонага бор,

Чунки ундаги ҳар синган сафол
Жамшид жомидур.

Алишер Навоий дунёқарашини ўрганиш жиҳатидан беҳад катта ижтимоий қийматга эга бўлган бу ғазални у чуқур фалсафий фикрлар билан якунлайди. Улуғ гуманист Навоий шеър охирида ўзи-ўзига хитоб қилиб: «Эй Фоний, бу дунё аҳволдан баҳс очиб, кўп қайғурма, чунки охири ақл ҳал қилмайдиган ҳеч бир муаммо йўқдир», дейди ва орзу қилиб келган улуғ ниятларини келгуси авлодлар ақл-идроки кудратига ҳавола қилиш билан шеърни тугатади.

Алишер Навоий бошқа ўринда ўзбекча ёзган бир ғазалида яна шу темага қайтади ва дейди:

Йўқ фароҳат даҳр ароким, шомдин
сочин ёйиб,
Ёғдуруб ашқин, тутар ҳолингга
ҳар тун мотами.
Гар будур олам, кишига мумкин
эрмас анда ком,
Ҳақ магар ким, қом учун боштин
яратнай оламе.

Алишер Навоийнинг бу фавқулодда ажойиб мисраларида баён қилинган фикрнинг соддароқ тилда, ҳозирги замон иборалари билан баён қилганимизда шундай мазмун келиб чиқади: «Модомики, олам шундан иборат экан, унда кишилар учун ўз мақсадига етиш йўли йўқ экан, ундай оламдан воз кечмак, уни одамлар табиғатга мос, мақсадига («қом учун») мувофиқ қилиб бошқадан тузмак керак», Навоийнинг бу сўзлари юқорида Умар Хайёмдан ва Ҳофиз Шерозийдан келтирилган «чархнинг эски томи», «бошқа олам, янги одам» тўғрисидаги фикрларнинг давомидек жаранглайди.

Шарқ поэзиясида чуқур томир отиб доҳий санъаткорлар ижодига анча кенг ишланган «норасо дунё» ҳақидаги бу мотив Алишер Навоийнинг фақат ижтимоий-фалсафий темадаги асарларидагина эмас, умуман лирикасида, шунингдек, эпик асарларида ҳам ўзига хос бўёқларда акс этади. Бунинг характерли ёрқин намуналаридан бирини «Лайли ва Мажнун» дostonида кўриш мумкин.

Алишер Навоий ишқ фожиасига бағишланган бу асарини «мотамнома», «фироқнома» иборалари билан таърифлади. У Лайли билан Мажнун ўртасида туғилган пок ва эркин муҳаббат туфайли рўй берган бахтсизликларни, ғам-алам ва мусибатларни тасвир қилар экан, бу фожианинг асл сабаби қаерда, деган саволни кўяди ва уни доҳиёна тийранлик, юксак бадий маҳорат билан ҳал қилиб беради. Навоийнинг дostonдаги қатор ўринларда таъкидлаб кўрсатишича, Лайли ва Мажнунлар фожиаси жузъий масалалардан келиб чиқмас, айрим шахслар феъли-атворига ҳам боғлиқ эмас эди. Гарчи Лайли ота-оналарининг нодонлиги, мутаассиблиги, Мажнун ота-оналарининг тadbиркор бўлмаслиги, Навфал каби саркарда ҳаракат-

ларининг муваффақиятсизликка учраши дoston қахрамонлари аҳволини бирмунча мураккаблаштира, дoston воқеаларини маълум даражада чигаллаштира ҳам фожианинг асл илдизи бошқа ерда эди.

Бечора Мажнун фалокатнинг олдини олиш, ўзини ҳам, Лайлини ҳам бахтсизликдан қутқариш учун бир неча бор ўриниб кўрди: отасининг насиҳатларини қулоққа олиб, дашт-биёбондан уйига қайтди, одамлардек ҳаёт кечирмоқчи бўлди; охири бахайр бўлармикин, деб Навфал қизига ўйланмоқчи бўлди: дардига шифо ахтариб азиз-авлиёларни тавоф этди. Лекин, ҳар гал, унинг бахти очилмади, умиди тебранмас тўсиқларга дуч келиб чилпарчин бўла-вәрди, бари бир муқаррар босиб келаётган фалокатни бартараф қилолмади.

«Лайли ва Мажнун» дostonининг охириги қисмидаги боблардан бирида Навоий Лайли аҳволидан бахс очиб, унинг жисман хароб, руҳан вайрон бўлганлигини айтади ва унинг ўлим олдидаги фарёдини беради. Дostonнинг ғоявий ва бадийий моҳиятини ифода қилувчи бу фарёд сўзларида Лайли «Чархи кажрафтор» («тескари айланувчи чарх»), «сипеҳри худрой» («ўжар дунё») ва «золим фалакжа хитоб қилади ва улар зулмидан «вой, юз туман вой» деб фарёд чекади:

Ийғлар эди бу фасонани деб,
Навҳа била бу таронани деб.

Ким: «Эй кажрав сипеҳри худрой,
Зулмингдан вою юз туман вой...

Ҳонимга неча ситам қилурсен?
Кўнглумга насиб алам қилурсен?

Лайлининг бу сўзлари жуда тийран мазмунли ва таъсирли. У замонага қараб: «сен мунчалар зулм-жафо қилаётган Лайли бегона эмас ўз фарзандинг эди-ку, ҳийлани касб қилиб олган маккора кампир эмас эди-ку, нега мунча жабр-ситам ўтказасан?»—демоқчи бўлади. Лайли ўз фарёдини яна «чарх»га, «дахр»га хитоб билан тугатади:

Жисмим гардин учирди оҳим,
Эй чарх, аримадимў гуноҳим.
Вузди кўнглум уйин шинанжинг,
Эй даҳр, туганмадиму равжинг?!

«Даҳр», «чарх», «замона»дан шикоят қилиб нолишга «Лайли ва Мажнун» дostonининг бошқа нуқталарида ҳам дуч келамиз. Навоий ҳамма ўринда дostonнинг ғоявий-бадийий моҳиятини таъкидлаб, қайта-қайта «замон», «дахр» тўғрисида сўзлайди. Дoston бобларининг охирида келадиған лирик чекинишларнинг бирида Навоий «замона зулми»га яна бир қарра диққатни тортиб қуйидаги мисраларни ёзади:

Эй золим замона доду фарёд!
Атфолинга неча зулму бедод!
Бу хайлниким, ҳалок этарсен,
Ўз бағринг эрурки, чок этарсен.

Шундай қилиб, Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonида «норасо дунё»

туғдирган фожиани тасвир қилади. Навоий ўз дostonида унутилмас, ўлмас бадийий образларни яратиб, ўша дунё даҳшатларига, кирдикорларига, у туғдирган ярамас феълӣ-атворларига лаънатлар ўқийди.

Алишер Навоий ижодига чуқур сингиб кетган «норасо дунё» мотивининг излари унинг лирикасида ҳам аён кўриниб туради. Агар синчковлик билан назар ташланса, ҳақиқатда, инсонларда учрайдиган манфий хусусиятлар шу «норасо дунё» туғдирган иллатлардан иборат бўлиб чиқади. Навоий лирикасида зўр хассослик билан, баъзан кўтаринки руҳда муболаға билан тасвир қилинадиған бевафоллик, риёкорлик, худбинлик, манфаатпарастлик ва бошқа шу сингари инсон шаънига путур етказадиган иллатлар аслида феодализм даври ижтимоий муносабатлари натижасидир. Навоий назарида Лайли ва Мажнун фожиаси қандай ижтимоий заминда туғилган бўлса, ғайринисоний феълӣ атворларни яратувчиси ҳам шу ижтимоий заминдир. Шунинг учун Навоий эпик асарларини қандай эстетик принципларга асосланиб ёзган бўлса, лирик асарларини ҳам худди шундай эстетик принципларга суяниб ижод этди, шундай ғоявий мотивларни илгари сурди. Фақат фарқ шундаки, лирик асарлар ўзининг бадийий кўтаринки руҳи, шорона жонли тасвири, субъектив ҳиссийётга кўпроқ ўрин бериши билан эпик асарлардан ажралиб туради:

Бу кун аҳли жаҳондин хаста
хотирман, жаҳондин ҳам,
Дема аҳли жаҳон бирла жаҳон,
биллаҳки, жондин ҳам.

Парим бўлса, учиб қочсам улустин
то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин,
югурсам то ҳаётим бор.

Қуйидаги «аҳли замон»дан нолиб ёзилган лирик мисраларда ҳам шундай кўтаринки лиризмни, субъектив ҳиссийётнинг устун турганини кўрамыз:

Дўстлар, аҳли замондин меҳр
умиди қутмангиз,
Меҳри гардун бўлсалар, кўз
нуридан ёрутмангиз.

Гар шоҳ ўлсун, гар гадоким,
солмангиз юзига кўз.
Ўдини балким кўнгулга ҳар
тараф ёвутмангиз.

Бу келтирилган мисоллардан чиқадиган хулоса шуки, улў Навоий ўзининг эллик мингдан ошиқроқ яратган лирик шеърларининг асосий қисмини инсондаги олижаноб фазилатлар мадҳига бағишлаган, гуманист сифатида идеал инсон маънавий дунёсини куйлаган бўлса-да, ўз шеърларининг маълум қисмида «норасо дунё» туғдирган иллатларни лаънатлаган, шикоят мотивининг ўткери, жон ўртовчи намуналарини яратган. Навоий лирикасидаги ҳасрат-нолиш мотивлари ушалмаган орзу,

яна ҳам тўғриси олий мақсадларга интилиши, ҳаётда эзгуликни, яхшиликни ва гўзалликни қўмсаш натижасидир.

Алишер Навоий ва Шарқ поэзияси анъаналари темаси бой ва кўп қиррали масаладир. Биз шу кенг кўламдаги масаланинг бир нуқтасини — ижтимоий идеал ва унинг бадиий ифодасини кўриб чиқдик. Баён қилинган мулоҳазалар шуни тасдиқлайдики, шарқ поэзияси улғу алломалар яратган илғор ижтимоий фикрга суяниб, шунингдек, халқ оғзаки ижодида куйланган олижаноб ғоялардан илҳомланиб, шу реал дунёда бахтли ва фаровон ҳаёт яра-1980 й.

тиш, бу дунёнинг яроқсиз томонларини ташлаб, уни мақсадга мувофиқ қилиб қайтадан кўриб чиқиш идеясини илгари сурганлар. Бу олижаноб идея яхши орзу бўлиб қолишидан, утопик характеридан қатъи назар, моҳият эътибори билан, кенг халқ оmmasидаги интилишларни ўзида акс эттирар ва шарқ поэзиясининг гўзал эстетик принципидан, беҳад улғу қудратидан дарак бериб турар эди. Алишер Навоий шарқ поэзиясининг мана шу гўзал ва қудратли анъаналарини ўзбек адабиётига дадил олиб кирди ва зўр бадиий маҳорат билан уларни давом эттирди, бойитди.

НАВО НАВОИЙ ВАСФИДА

Алишер Навоий шарқ адабиётлари анъаналарини тўла эгаллаган ва унинг маънавий ҳамда лафзий санъатларини юқори поғонага кўтарган даҳо санъаткордир. Унинг нодир асари «Ҳазойин ул — маоний»ни ташкил этган тўрттала девонига кирган ғазалларда қўлланган сўзларни кўп маънолилик, маънодошлик, шаклдошлик ва таъод, антитеза жиҳатидан кузатилса, шоирнинг санъаткорлигини янада чуқур сезиш мумкин. Ана шундагина тилдаги бир-бирига яқин, мисрларда ўзаро ёндош келишлигини ёки Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тилида ёзилган йигирма тўртта шеърий, насрий, илмий ва бошқа ҳар хил ҳажмдаги асарларида 26035 та сўз ишлатилгани маълум. Шулар орасида форс-тожик тилидан ўзлаштирилган «наво» сўзи ҳам мавжуд. Бу сўзнинг форс-тожик тилида жуда қадимдан ишлатилиб келаятигани, ёзма манбаларда эса X асрлардан бошлаб, дастлаб (Фирдавсийнинг «Шохнома»сида) қайд этилгани маълум. Аммо, ушбу шаклдош сўзларнинг ўзбек адабий тилида қайси даврдан бошлаб ишлатилгани ва кимнинг асарида биринчи марта қўлланилгани аниқланганича йўқ. Бунинг учун Алишер Навоийгача бўлган ўзбек классик адабиёти вакиллариининг асарларидаги сўзларни лексикографик жиҳатдан кўриб чиқиш керак. Шуниси аниқки, бу сўзлар Алишер Навоийдан илгари ҳам ўзбек тилида ижод қилган ижодкорларнинг асарларида учрайди. «Гул ва Наврўз» достонидан у ўн беш ўринда ва Гадоий ғазалларининг уч жойида келтирилган. Бошқа кўпгина сўз каби бу сўзни ҳам Алишер Навоий актив қўллайди. Шу муносабат билан бу мақолада ижодкорнинг ғазаллари мақтасида «наво» сўзи ва унинг ясама шаклларида маънавий ва лафзий санъатларга материал сифатида моҳирона фойдаланганини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

«Наво» сўзини Алишер Навоий «Ҳазойин

ул—маоний» таркибидаги барча ғазалларидан фақат 94 таси мақтасида ясама шакллари билан қўллаб, уларда энг камидан икки ва айримларида бештагача ўзакдош сўзларни ҳар хил бадиий вазифани бажартириш учун фойдаланган. Уни бу хилда қўллашда ҳам девонлар ўртасида маълум бир муаносиблик бор. Масалан, «наво» сўзи «Ғаройиб ус-сиғар»да 21 та, «Наводир уш-шабоб»да 25 та, «Бадоеъ ул-васат»да 20 та, «Фавоид ул-кибар»да эса 26 та ғазалнинг охирига байтида ҳар хил ўринда турли шаклларда ишлатилган. Бундан ҳам Алишер Навоийнинг барча ғазаллари ўзаро маълум лексик қонуният, сўз қўллашдаги катта талабчанликка амал қилиб яратилганлигини сезиш мумкин.

«Наво» сўзи шоир ғазалларининг матласида, шунингдек кейинги байтларида ҳам қўлланган ва улардаги маънавий, лафзий санъатларни бойитган. Бундан ташқари, шу сўз воситасида ясалган фақат Алишер Навоийнинг асарларида ишлатилган куйидаги ясама сўзлар мавжудки, улар ҳам ўрни билан байтларнинг бадиийлигини таъминлашда хизмат қилган: навобахш, навогоҳ, навогў, навозанда, навозандалик, навокаш, наволик, наволиғ ва бошқалар.

Шоир «Наво» сўзи ва унинг заминидан яратилган, бенаво, бенаволик, навосоз, наво аҳли каби изофали шакл, сўзлардан ҳамда ўзига тахаллус қилиб танланган «Навоий»дан ҳам ғазаллари мақталарида санъаткорона, такрорланмас бадиият намуналарини яратишда фойдаланган.

Поэтик санъатлар муаллиф фикрини тезроқ англашга ёрдам беради. Мана шу хилдаги лафзий поэтик санъатлардан бири **тасдир**дир. Унинг асоси арабча **садара** сўзига бориб боғланади. Шу асосдан ясалган кўп маъноли, «садр» сўзи араб тилида кўкрак, бошлиниш, хатнинг боши, уйнинг тўри, мажлисининг ҳурматли ўрни, раис, бошлик, ўрта, марказ, мисра, ярим байт

сингари маъноларни ва тасдир сўзи эса ташқарига чиқариш, бошлаш, китобнинг кириши, муқаддимаси сингари маъноларни билдиради. Шулардан «садр»нинг бошланиши, боши ва «тасдир»нинг биринчи ва иккинчи маънолари заминда Шарк классик адабиётларида тасдир адабий поэтик термин сифатида истъмолга кирган. Унинг маъноси байтнинг бошидаги сўзни охирига кўчириш ёки ўтказиш демакдир, яъни байтнинг бошланиши ва охири бир хил сўзлардан ташкил топади. Алишер Навоий ғазаллари мақтасида ҳам кўпгина чиройли тасдир намуналари учрайди.

Тасдир санъати «Ғаройиб ус-сиғар»даги ғазал мақталаридан бирида қуйидагича намоён бўлган:

Наво ишқ ичра сен топ, эй Навоий,
Ки бизга бенаволиқлар наво бас.

Ғазалнинг матлаъ ва мақтасида келган тасдирнинг иккинчи мисрасидаги сўзи, одатда радифдан олдин келади. Шоир ушбу мисраларда қуйидагича мазмунни ифода этган: «Сен ишқдан баҳра топ, эй Навоий, бизга бебаҳраликлардан баҳра топишлик бас».

Байт ишқ сўзи асосида тузилиб, иккала мисрада ҳам унинг атрофида «наво» сўзлари тасдир алоқасида ва яна «Навоий», «наво»нинг антитезаси «бенаволиқ» фикрни бўрттириб кўрсатиш учун алоҳида роль ўйнаган. Мисралар ҳам ўзаро қаршилан-тирилганки, бу байтнинг мазмунини жуда бойитган.

Тасдирнинг турлари ҳам сўзларнинг тузилишига кўра бир қанча бўлиб, Алишер Навоий ғазалларидан унинг кўпгина кўринишларини ифода этувчи мисоллар топиш мумкин.

Навоий ўлди жаҳон аҳлидин наво
топмай,

Не бўлди бир назар ул зор
бенавога боқинг.

«Наводир уш-шабоб»даги тасдир ўзакдош сўзлар асосига қурилган мазкур байтнинг мазмуни қуйидагича: «Навоий замондошларидан ҳеч баҳра топмади, ҳеч бўлмаса ул бечорага яхшилик қилсангиз нима бўларди». Бундаги «Навоий» ва «бенаво» сўзлари тасдир бўлиб, бошқа сўзлар тарсе (мисралардаги барча сўзларнинг устма-уст бир-бирига оҳангдош, қофияли бўлиб келишига асосланган лафзий санъат) санъатга ўхшаб кетган. Биринчи мисрадаги «наво» — баҳра, насиб маъносидаги сўзга иккинчи мисрада унинг зиддини берувчи «бенаво» келтирилган, натижада байтда устма-уст антитеза ва яна аллитерация ҳосил этилган. Байтнинг мазмунини ифодалашда мисралардаги сўзлардан бири ёки бир қанчаси етакчилик қилади. Уларнинг текстдаги ўрни ҳам маълум эмоционаликка эга. «Наво» ва «бенаво» сўзларининг байтда устма-уст берилиши ҳамда мисралар бошида «Навоий», «не» тил бирликларининг оҳангдошлик ҳосил қилиши тасдир санъатининг маъно аниқлаштиришдаги вазифасига қўшимча ҳисса қўшган.

Ҳар бир ғазалида поэтик санъат турларининг хилма-хил кўринишларидан фойдаланган Алишер Навоий уларда маълум бирликни ҳам сақлаш қобилиятига эга бўлган. Мутафаккирнинг юқоридаги тасдири байтига ўхшаш, аммо антитезали сўзларнинг мисралардаги ўрнини алмаштириш орқали яратилган байти «Бадоеъ ул-васат» да ҳам мавжуд:

Навоийё, мени гар ёр бенаво қилса,
Кўп ортуғ андинким, ғайрдин
наво кўрсам.

Мазкур байт мазмунида тасдирнинг ҳам маълум роли бор, лекин асос, эътибор тазодга қаратилган. Биринчи мисрадаги «ёр», «бенаво қилса» кабилар иккинчи мисрадаги «ғайр», «наво кўрсам»га қарама-қарши қўйилган ва улар тазод санъатининг намунаси дур.

Ўзакдош тасдирларда Алишер Навоий «Фавоид ул-кибар» девонидан юқоридагилардан бошқачароқ тарзда, тасдир элементларининг ўринларини алмаштиради:

Бенаволар олдида умри абаддин
яхшироқ,
Ҳар кишиким фақр йўлинда
Навоийвор ўлар.

Байтнинг маъноси:

Камбағаллар билан бирга бўлишлик абадий умрдан яхшироқ, ҳар киши ҳам фақир бўлса Навоийдек бўлар.

Тасдир элементлари бўлган бенаво ва Навоийвор сўзлари ҳар икки мисрадаги маънони ифодалашда етакчилик қилади. Жуда талабчан бўлган шоир имкон топган ўрнида, бир бутун ғазалнинг, байт ёки мисранинг, ҳатто мисранинг бир бўлаги оҳангдорлигини таъминлайдики, улар мазмунининг бойлиги, текстнинг муסיқийлиги билан боғлини кетади. Шоир байтдаги «олдида» сўзини «олдида» шаклида бериб «абаддин» сўзига ўхшаш тарзда ишлатади ва муסיқийликка эришади.

«Наво» сўзи куй, оҳанг, мусиқа маъноси билан ҳам ўзакдош тасдир санъати ҳосил қилиб келади:

Навоийнинг тилин шукрунға, гўё,
айлаким бўлғай
Анға ҳамдинг гулистонида ҳар дам
юз наво пайдо.

«Бадоеъ ул-васат» девонидан келтирилган мазкур байтнинг иккинчи мисрасидаги «наво»ни ийҳом санъати сифатида ҳам тушуниш мумкин. Чунки унда куй, оҳанг маъносидан ташқари яна «мақтов», «баҳо», «таъриф» каби маънолар ҳам яққол сезилиб туради. Шуларга кўра текстда: «Навоийнинг баҳосига шукр айлаки, у мақтовнинг гулистонида юз хил таърифни пайдо қилади» ва яна «таърифнинг тилига шукр айла, сенинг ҳақингда ҳар онда юз оҳанг пайдо қилади» сингари фикрлар ифодасини кўраимиз.

Тасдир поэтик лафзий санъатининг айрим ҳолатларида радифга тенг келиб қо-

лиши ҳам мумкин. Бу хилдаги санъат шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний»даги иккинчи ва тўртинчи девонларда икки мартадан ғазаллар мақтасида ишлатилган.

Тасдир радиф сифатида «Наводир уш-шабоб»да қуйидагича кўринишда қўлланган:

Наво минг айласа булбул Навоий
ортуқ эмиш,
Ки мунглар ўлди ададсиз мунунг
навосинда.

Тасдирни ташкил қилувчи «наво»лар тажниси бўлиб, биринчи мисрасида кўй, оҳанг ва иккинчисида эса овоз, ун маъносини ифодалаган, яъни «Булбул ҳисобсиз сайраса ҳам Навоий ундан ортиқдир, қайғули овозингдан шунчалик ғамлар пайдо бўлди» маъносини билдиради. Алишер Навоий такрор ва тақрир (наво, Навоий, навосинда), аллитерация (минг, мунг, мунунг) ассонанс (булбул, ортуқ; мунг, мунунг) каби поэтик усуллардан яхши фойдаланган.

«Фавойид ул-кибар» девонида «наво» сўзи тажниси тасдир ҳосил қилиб келган байтлар бор:

Наво топти Навоий, барги гулким
ёрдин келди,
Анинг алтофи еткурди муни баргу
наволарға.

Биринчи мисрадаги «наво» — баҳра, иккинчи мисрадаги «наво» — бойлик маъноларини ифодалайди. Байтдаги «барги гул» бирикмаси ёрнинг лаби, юзи ва «баргу наво» эса шод, қувноқ, тўкин ҳаёт маъносини билдиради. Шунга кўра, байтда «Навоий ёрнинг лабидан баҳра топти, унинг лутфи шоирни шодликка еткурди» маъноси берилган. Тасдирнинг «наво» сўзи асосида шоир ғазалларида энг кўп учровчи тури, юқорида кўрган миздек, ўзакдош ёки бир ўзакдан ясалган ясама сўзлардир.

«Наводир уш-шабоб»да «наво» сўзидан ясалган ясама сўз қатнашган қуйидаги тажниси тасдир учрайди:

Навоий бенаволиқ бирла жон берса
ажаб эрмас,
Ким ул оромижон огоҳ эмас бу
бенавосидан.

Мазмуни: «Навоий ноумидлик билан жон берса ажаб эмас, чунки маҳбуба унинг бахтсизлигидан огоҳ эмас». Ушбу байтда радиф — тасдир ҳосил қилишда шоир ўз тахаллусини ҳам қўллаган ва байтнинг биринчи мисраси бошида тасдирнинг биринчи сўзи «Навоий»дан сўнг иккинчи мисрадаги радиф-тасдир («бенаволиқ») қайтарилади, бу билан унинг, ҳатто, бутун бир ғазалнинг бадийлиги ошган.

Сўзларнинг текстдаги такроридан ҳосил бўладиган лафзий поэтик санъатлардан яна бири **ҳожибдир**. У арабча сўз бўлиб, «парда, тўсгич» маъносини билдиради. Алишер Навоий ҳожиб поэтик санъатининг ҳам гўзал, бадий жиҳатдан пухта намуналарини яратган. «Наво» сўзи баҳра маъносида «Бадоеъ ул-васат» девонида шундай ҳолда учрайди:

Навоий, истама кўп ишқаро наво,
нега ким
Бу бор булбулига етмади наво
ҳаргиз.

Унда қуйидагича маъно акс эттирилган: «Навоий, ишқдан кўп ҳам баҳра истама, нега ким бу олам кишиларининг кўпига ҳам бу насиб қилмади».

Байтда ҳожибдан ташқари, яна ўзакдош тасдир лафзий санъати ҳам бор (Навоий, наво). Мисраларнинг муסיқийлигини таъминлашда яна «о» унли товушининг ассонанси (Навоий, ишқаро, наво) ва «у» аллитерацияси (бу, булбулига) ҳам хизмат қилган.

«Фавойид ул-кибар»да Алишер Навоий қўллаган ҳожиб санъатидаги ва ғазал мақтасидаги сўзларнинг берилиш тартиби ҳам бошқача:

Дедим: «Эй, гулрух, Навоийға наво
еткур», деди:
«Ким кўрубтур кўрганин булбул
навоға эҳтиёж».

Байтдаги ҳожиб такроридан ташқари, яна мисраларда берилган «дедим», «деди», «кўрубтур», «кўрганин» ўзакдош такрорлар «наво»лар «Навоий» билан биргаликда сўзлар уйғунлигини ҳосил қилган.

Мазмуни: «Дедим: «Эй гузал, пари юзли, Навоийға кўйлаб бер». Деди: «Булбулнинг бошқа ғазалхонга эҳтиёжи йўқ». Биринчи мисрада берилган ҳожиб сўз «наво» дан сўнг бир ўзи келиши керак эди. Лекин бу ўринда ғазал қаторининг тузилиш тартиби яна икки ҳижони талаб этганидан шоир «дедини юқорига чиқарган:

Такрор турларидан яна бири **тасбе** бўлиб, бу такрор ҳам мисралараро ҳосил қилинади. Унда биринчи мисранинг охириги сўзи билан иккинчи мисра бошланади. «Наво» сўзи билан тузилган тасбе лафзий санъати Алишер Навоий ғазаллари мақтасида «Наводир уш-шабоб»да бир жойда учрайди:

Юзунг боғига булбулдир Навоий,
Наво қилса, онинг овозидур бу.

Байтда «Юзунг таърифини қилувчи булбул Навоий, куйласа, бу унинг овозидир», маъноси берилган.

Шоир «наво» сўзини «Наводир уш-шабоб»даги бир ғазалида «Ун икки мақом» шўбаларидан бирининг номи сифатида қўллайди:

Навоий сори, эй даври муҳолиф,
Наво совтин тараннум қилмадинг
ҳеч.

Байт «Эй зид табиатли давр, Навоийға Наво мақомини ҳеч тараннум қилмадинг» маъноси асосида тузилган. Бунда анафорик такрордан ташқари, яна мисралар «о» товуши ассонансини ҳосил қилган (Навоий сори, муҳолиф, наво совтин). Мисралар бошидаги анафорик такрор билан бирга мисранинг ичиди ҳам такрорлар бўладики, улар эмоционалликини оширади, шоирнинг мақсадини тўғри ва тўла англашга ёрдам беради.

Бир қанча поэтик санъатлар акс эттирилган байтлар баъзан девон тузиш талабига кўра ҳам берилади. Алишер Навоий «Фавоид ул-кибар»да фақат шакли томонидан «Бадоеъ ул-васат»даги ғазал мақтасига ўхшаб кетадиган байтни келтиради:

Навоий, бевафолик шевасин берма
илиндинким,
Наво ҳар кимки истабтур,
топибтур бенаволиғдин.

Байтдаги мисраларнинг бир-бири билан оҳангдорлигини мослаштирган иккита сўзга (бевафолик, бенаволиғ) қўшилиб келган форс-тожикча олд қўшимча «бе»нинг маълум роли бор. Улардан «бенаволиғ»да от ясовчи «-лик»нинг «-лиғ» вариантыда берилиши радиф талаби билан юзага келган. Мугафаккир бу мисраларда ҳам иккита лафзий санъат: анафора (Навоий, наво), ўзакдош тасдиқ (Навоий бенаволиғ) қўллаган. Шойр замонасининг адолатсизлигини қаттиқ танқид остига олади ва ғазали мақтасида қуйидаги фикрни олға суради: «Навоий, бевафолик одатини қила бер, Кимки баҳра, насиб истабтур, у фақат йўқсиллик, чорасизлик топади». Бу байтдаги «наво» сўзида ийҳом санъати ҳам берилган, чунки яна «наво» — бойлик, давлат маънолари ҳам мисралардаги сўзлар маъносига мос келади ва байтнинг икки хил маъно ифодалашига ҳалақит бермайди.

Алишер Навоий ўзакдош сўзларни байтларда бир-бирига яқин жойлаштириш йўли билан ҳам маълум даражада контекст оҳангдорлигини ошириб, шoirнинг диққати қайси сўзларга қаратилган эканлигини кўрсатади. «Ғаройиб ус-сигар» девонидаги шу усулда ёзилган қуйидаги байтга диққат қилайлик:

Навоий бенаволиғ бирла доим май
ичар, бир кун
Наво нақшини даврон мутриби
базмида чолғай деб.

Мисрада ёнма-ён келган, байтда эса бир-бирига яқин жойлашган «Навоий», «бенаволиғ», «наво», «нақш» сўзлари текст мазмунини ташувчи сўзлар ҳисобланади.

Классик поэтикада иштиқоқ лафзий санъати ҳам мавжуд. У ўзакдош сўзларнинг такроридан иборат бўлиб, тақрир санъатига ўхшаб кетади. Иштиқоқ санъатида ўзакдош сўзларнинг текстдаги ўрни эътиборга олинмайди. Алишер Навоий «наво» сўзи асосида яратган чиройли иштиқоқ санъати намуналарини ғазалларида ишлатган. «Наводир уш-шабоб» девонидан уларнинг қуйидаги бир кўриниши бор:

Эй Навоий, бенаво истаб сени
дилдору сен
Гар наво истарсен, ўлма
бенаволиғдин халос.

Иштиқоқ санъатини ташкил қилган «Навоий», «бенаво», «наво», «бенаволик» каби сўзларни шoir байтда тенг жойлаштирган. Ҳатто, улар мисраларда ҳижо жиҳатидан ҳам бир хилликка эга. Иштиқоқдан ташқари, яна «истаб», «истарсен», «сен», «сени» каби сўз-

ларнинг тақрори ҳам байтнинг мазмуни ва поэтик раванглигини кучайтиришга ҳисса қўшган. Яна шу девондаги бир ғазалнинг мақтаси юқорида кўриб ўтган байтимизга кўп томонлари билан мос келади. Унда «наво» сўзи тақрир санъати тарзида ишлатилган:

Навоий, бенаво бўлсин азал
қассоми қилғонда
Халойиққа наво тақсим, бизни
бенаво қилмиш.

Алишер Навоий кўпгина ғазалларининг мисра, байтларида унли товушларнинг оҳангдорлиги — ассонансига эътибор қилганини кўрдик. Бу мисраларда «о» унлисининг уйғунлигини «Навоий», «бенаво», «қассом», «қилғонда», «халойиқ», «наво» «бенаво» кабилар таъминлаган. Бундан ташқари, мисралардаги айрим сўзлар тасбеомонанд қилиб берилган. Улар ҳам байтнинг муסיқийлигини оширишда бир восита сифатида келади. Тақрирда қатнашувчи сўзларнинг байтда жойлашиши мазмун ифодасида қанчалик муҳим роль ўйнаса, байтнинг шаклий бутунлигида бир хил ва оҳангдорлиги жиҳатидан ўзаро мос келувчи товушлар қатнашган сўзларнинг кетма-кет, устма-уст берилиши ҳам маълум поэтик аҳамият касб этади. Байтда қуйидагича мазмун ифодаланган:

«Навоий, гумроҳ улуш берувчи ҳам ғамгин бўлсин, Халққа бойлик берган кам бериб бизни ғамгин қилди».

Алишер Навоий ғазалларида сўзларни катта талабчанлик билан қўллаган. Буни ҳар бир ғазал, байт ва ҳатто мисралар тўлиқ исботлайди. «Наво» сўзи инкор шаклини ифодаловчи форс-тожикча «бе-» олд қўшимчасини олган шакли билан ҳам ишлатилиб, мазкур сўзнинг ташқи томондан ранг-баранглиги ҳосил этилган. Ғазаллар мақтасида келтирилган «наво»нинг ясама шакллари орасида «Навоий» сўзи кўп учрайди.

Улуғ шoir асарларига янги сўзларни олиб кириш, жонли сўзлашув тилидаги ибораларни поэтик адабий тил истеъмолига ўтказиш, ўзбек тилининг сўз ясаш қоидаларига асосланиб ясама сўзлар ясаш бора-сида ҳам катта хизматлар қилиш билан бирга, кенг қўлланишда бўлган сўзларни янги маъноларда ишлатишга ҳам ҳисса қўшди. Фақатгина «наво» сўзи ғазаллари мақтасида 61 марта ҳар хил маъноларда ишлатилгани бунга далилдор. Алишер Навоий бу сўзини овоз, ун, сас, садо, оҳанг, куй, куй номи, бойлик, давлатмандлик, баҳра, насиба, чора, тadbир, тартиб, интизом ва бошқа хил кўнма маъноларда беради. Шoir «бенаво» сўзини ғазаллари мақтасида 36 марта қайд этиб, уни «наво»га антитеза ҳолда, нотавон, бечора, ғариб, мискин, фақир, камбағал, бахтсиз, баҳрасиз, хафа, хомуш, овозсиз, умидсиз сингари маъноларда қўллаган. Шу билан бирга «наво» сўзидан: ясалган «бенаволик» уч марта, унинг фонетик варианты «бенаволиғ»дан саккиз марта, «наволиғ, навосизлиғ», «хуш-наволар бир мартадан ва изофали шакл-

лар «наво аҳли», «наво оҳанги» икки мартадан ишлатилган. Булардан ташқари, мутафаккир сўзларни ўзаро муносабат, алоқага киритишда ҳам янги-янги сўзлар «боғлама»ларини юзгага келтиради. Бир мақтадагина учраган «бегарғу наво»нинг зид шакли — «барғу наво»ни тўрт марта тақрорлаб, унда шоир молу давлат, ризқу рўз, шод турмуш, тирикчиликнинг асбоблари каби маъноларини моҳирона фойдалана олган.

Хуллас, Алишер Навоий ҳар бир сўзнинг турли маъноларидан, шаклий кўринишларидан ғазаллари бадийлигини, равонлигини оширишда ва поэтик томондан пишиқ, ихчамлигини таъминлаш йўлида катта изланишлар олиб борган ва муддаосига тўла эришган зукко ижодкордир.

Баҳром БАФОЕВ,
филология фанлари кандидати.

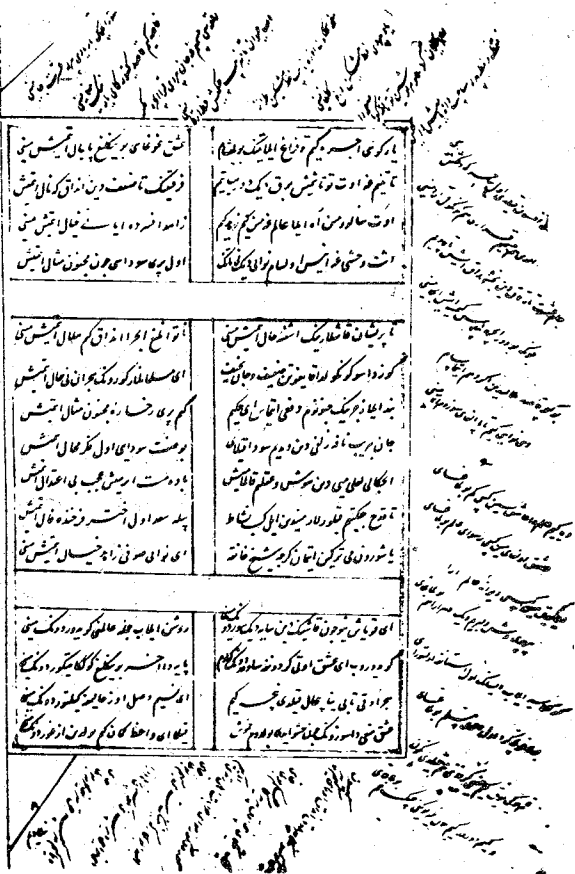
ҲОШИЯЛАРДАГИ ҲАЗИНА

Алишер Навоийнинг улкан ижодий мероси ўтган беш асрдан ортиқ вақт давомида котиблар томонидан жуда кўп марта-лаб кўчирилди, неча юзлаб қўлёзмаларда авлоддан-авлодга ўтиб бизгача етиб келди.

Қўлёзмалардан беш юзга яқинини шоирнинг лирик асарлари, девонлари ташкил этади. Улар жаҳон китоб фондларининг кўпчилигида мавжуд. Бу қўлёзмаларни синчиклаб ўрганиш, тадқиқ этиш бир томондан шоир ижодини тўғри тушунишга ёрдам берса, иккинчидан ўрганилаётган қўлёзмани кўчирган котибнинг, кўчиртувчининг қолаверса улар яшаган давр муҳитининг маълум даражада манзараларини кузатиш мумкин. Шуниси қувончли ва таҳсинга лойиқки, Алишер Навоий девонларининг қадимий, ҳатто шоир барҳаёт вақтида эҳтимолки, ўзининг бевосита назорати остида кўчирилган нодир нусхалари ҳамон гард юқтирмай ардоқланиб сақланмоқда. Шундай девонлардан бири 1966 йили навойшунос олим Порсо Шамсиевнинг ташаббуси билан қўлга киритилди. Девон ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 11675 ҳужжат рақами билан сақланмоқда. Китоб XV асрда яшаган ҳаттот Абдулжамил котиб томонидан кўчирилган. Қўлёзма шоирнинг иккинчи расмий девони «Наводир ун-ниҳоя» экани, унинг таркиби, хусусиятлари ҳақида матбуотда ёзилган. Бунгача шу девоннинг XV асрнинг машҳур ҳаттоти Султон Али Машҳадий томонидан Султон Ҳусайн хазинаси учун кўчирилган ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма фондидаги 1995 инв. рақамли ягона нусхаси илм аҳлига маълум эди. Унинг «Наводир ун-ниҳоя» эканини Навоий лирик меросини жуда кўп қадимий қўлёзма нусхалар асосида узоқ йиллар қиёсий ўрганиш натижасида навойшунос олим, профессор Ҳамид Сулаймонов аниқлаганди (қадимий қўлёзмаларнинг жуда кўпчилигида муаллиф ҳам, котиб номи ҳам кўчирилган, тузилган йили ва ери ҳам, асарнинг номи ҳам кўрсатилмайди).

Абдулжамил котиб томонидан ҳижрий 893 (мелодий 1487—88) йилда кўчирилган

«Наводир ун-ниҳоя» девони китоб ҳошиядагиларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда 820 ғазалдан иборат. Китоб 149 арақ. Қўлёзмадаги ҳар бир ғазални иложи борича синчиклаб ўрганишга ҳаркат қилдик. Уларни Султон Али Машҳадий кўчирган нусхадаги ва «Хазойин ул-маоний»даги ғазаллар билан қиёслаб ўргандик. Натижада Абдулжамил котиб кўчирган «Наводир ун-ниҳоя» девонида шоирнинг шу кун-

гача матбуотда эълон қилинмаган олтита ғазалини аниқлашга муяссар бўлдик. Булардан бири такрордир. 115а варақдаги «Рўзада лаб ташналиқдин қилди заъф ул моҳрў», деб бошланувчи 7 байтли ғазалгина рамка ичида бўлиб, қолганлари китоб ҳошияларида ёзилган. 134б варақдаги 9 байтли «Неча даврон аҳлининг бедодидин шиддат чекай» деб бошланувчи ғазал 145б варақ ҳошиясида такрорланган.

139б, 143б, 145б, 146б варақ ҳошияларида учраган бу ғазаллар ўзининг чуқур ҳаётий мазмуни, юксак бадиийлиги билан алоҳида диққатга сазовордир. Бу ғазаллар шоирнинг бошқа шеърлари каби анъанавий мавзуларнинг ўзига хос ифодалари бўлиш билан бирга ижодкорнинг ҳаётга, ўз замонасига муносабати оқибатида юзага келган оригинал фикр ва чуқур туйғулар маҳсули ҳамдир. Масалан: ғазалларидан бирида шоир ўзининг ишқ йўлида беҳад азоб чекканини сўзлар экан, шу баҳона юрак дардини баён қилади:

Қўнка сайр айлаб, десанг ул остонға
 ўлдурай,
Бўлмагунча гард ул даъво мусаллам
 бўлмағай.
Ғам юки йўқким мени, гардунни ҳам
 қилди нигун,
Кимдурким, ул оғир юкни чекиб ҳам
 бўлмағай.

(яъни, ошиқ ҳавога учиб (олий мартабага етиб) сайр қиладиган даражага етган бўлса ҳам, севгилиси остонасига қўнмоқ истаса, у гард-ғуборга айланмагунча. бу орзусига етолмайди. Ғамнинг оғирлиги фақат ошиқнигина эмас осмон-фалакни ҳам эгил-

тириб юборди, оғир юкни кўтариб қадди букилмаган ким бор?!). Бир ўринда «Толемнинг кучи (пастлиги) шунчаликки, мусибат тошлари фалакдан кимнинг бошига ёғилса ҳам мени яксон этади»,— дейди шоир. Бунда ўзгалар мусибатига шоирнинг ҳеч қачон бепарқ бўлмаганига ҳам ишора бор:

Толемнинг қувватин кўрким, мусибат
 тошлари
Кимга кўктин етса, айлар ер била
 яксон мени.

Лекин шу нарса характерлики, Навоий ҳар қандай шароитда ҳам ҳаётдан лаззат олишга, ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан эзгулик учун фойдаланишга, уни шодлик билан кечиришга ундайди.

Эй Навоий, ҳар нафаским, ҳуш кечар,
 тут мўғтанам,
Ҳеч кимга умрининг маълум эмас чун
 муҳлати.

Алишер Навоийнинг юқорида айтилган олти ғазалидан икkitасини транслитерация қилиб, ҳурматли журналхонлар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз. Эҳтимол, бу ғазаллар биз кўрмаган бошқа қўлёзмаларда учраб қолар. Бундан шу нарса маълум бўладики, буюк шоир асарларининг ҳали бизга номаълум қўлёзма нусхалари бўлиши мумкин, уларни қидириш, илмий жиҳатдан ўрганиш эса давом этаверади.

Марям РАҲМАТУЛЛАЕВА,
филология фанлари кандидати.

□

*Рўзада лаб ташналиқдин қилди заъф ул моҳрў,
Жон берурман лаълиға то бўлғуси жонимда сў.*

*Лаълиға су орзу бўлмиш сувсизлиқ тобидин,
Ким кўрибтур чашмаи ҳайвон су қилмоқ орзу.*

*Истарам ул гулни серобу бу ким беоб эрур,
Хаста кўнглум гунчадек қон боғланибтур тўбатў.*

*Мен солай оҳим била оламда зулмат, эй Хизр,
Сен су кейнича югур чашманг сори олиб сабу.*

*Заъфдин ҳар дам қуёшим хушидин ғойиб бўлур,
Кўз солинг, тенгри учун, хуришид ғойиб бўлдиму.*

*Ташналиқдин зоҳиди хушк ўлди ул ой рўзадор,
Гарчи зуҳд аҳлин ҳаробот ичра қилди кўбакў.*

*Эй Навоий, ҳар дам ул ой заъфдин беҳол эрур,
Ҳеч билмонким не қилғаймен, ажаб ҳол ўлди бу.*

*Неча даврон аҳлининг бедодидин шиддат чекай,
Соққе, май тутки, бер ҳам соғари шират чекай.*

*Бир нишот афзо майи гулранг ҳам қуй бўғзума,
Давр жомидин неча хунобаи меҳнат чекай.*

*Неча эл бирла жигаргун бода нўш айлаб ҳабиб,
Бағрима тиш беркитиб мен ништари ҳасрат чекай.*

*Эй ки, коминг ўзгалардин васлу мендин ҳажрдур,
Сен висол айёмини хуш тутки, мен фурқат чекай.*

*Гарчи элдин жон олиб, еткурмадинг навбат менга,
Қўйки жонни оллинг, мен доғи бир навбат чекай.*

*Ҳам ҳабибим хок роҳимен гар андоқким субух
Наййири аъзам бошиға сояйи рифъат чекай.*

*Бир анга чун ўхшамас, не суд агар жон лавҳида,
Ҳар замон қилки тахайюл бирла юз сурат чекай.*

*Туфроқ ўлмоқ авло аввалдин чу гардун оқибат
Тенг қилур туфроғ ила чун чарх уза робит чекай.*

*Оташин рухсораи куйдурди булбулдек мени,
Эй Навоий, келки, мен ҳам нолаи хирқат чекай.*

ШАРҚУ ҒАРБ БЎЛДИ МАНЗИЛ...

Алишер Навоий бебаҳо бадий хазина яратган даҳо санъаткорлардан биридир. Унинг ўзи асарлари дунёнинг жуда кўп ерларида машҳур эканлиги билан фахрланган эди.

Совет ҳокимияти йилларида мутафаккир шоир «тахти фармони»га кирадиган ўлкалар саноғи беқиёс даражада кўпайди. Жаҳоннинг қатор халқлари улуғ ўзбек шоирининг жозибадор шеърятини ўз тилларида ўқий бошладилар. Мутафаккир бадий меросини юртдан юртга, элдан элга, тилдан тилга ўтказишда эса рус таржимонларининг алоҳида ўрни бор.

Навоий асарларини русчага таржима қилиш тарихи унчалик узоқ эмас — унинг рус тилидаги илк китоби 1940 йилда чоп этилди. Шундан кейин улуғ ижодкор асарлари таржимасига бир қатор йирик таржимонлар қўл урдилар. Улар бу назмий хазинани рус тилига ўгириш борасида тинимсиз изландилар, бадий таржиманинг мавжуд усулларидан фойдаланиш билан бирга янги-янги йўлларини синаб кўрдилар. Таржимадан таржимага ўтган сайин таржимонлар бу соҳир шеърятнинг сирлари-

дан кўпроқ воқиф бўла бордилар. Ана шу кўп йиллик машаққатли ижодий меҳнатнинг самараси ўлароқ, шоирнинг 525 йиллик юбилейига қизгин тайёргарлик кетаётган кезларда рус тилида унинг ўн томлик «Асарлар» тўплами босилиб чиқди. Бу— совет таржима мактаби қўлга киритган улкан ютуқлардан бири эди.

Лекин Алишер Навоий асарларининг русча таржималари ҳақида бирор жиддий тадқиқот ҳануз яратилган эмас. Аслида бу масала ўзбек совет таржимашунослари олдига турган кечиктириб бўлмас вазифалар қаторига киради.

Навоийнинг рус тилида чоп этилган ўн томлик асарларининг саккиз жилдини шеърят ташкил этади. Бу таржималарнинг аксарияти фақат шеър мазмунинигина ифодаловчи тағлама (подстрочник) асосида амалга оширилган. Очиғини айтиш керакки, ўзбек адабиётининг русчада яхши чиққан намуналаридан бири моҳир таржимон Лев Пеньковский қаламига мансуб «Фарҳод ва Ширин»да ҳам баъзан Фарҳод ўрнига Ширин, Ширин ўрнига Фарҳод «бемалол» таърифланаверади.

Ленинград Давлат университетининг профессори Сергей Николаевич Иванов Навоий асарларини бевосита асл нусхадан таржима қилади. Эски ўзбек тили тадқиқотчисининг шу тилда яратилган асарларни кенг китобхонлар оммасига ҳавола этишдек хайрли иш билан шуғулланаётганлиги қувончли ҳодиса.

Ийри сўз санъаткорларининг асарларини ҳаёт тарзи, адабиётининг тарихан шаклланиши ўзгача бўлган бир халқ тилига ўтказиш, кўпинча, тадрижий хусусият қасб этади. Чунончи, 30-йилларда Шекспир фожиалари ўзбек тилига дастлаб насрий таржима қилиниб саҳналаштирилган, кейинчалик шеърый таржимага киришилган эди. Шекспирни ўзбекчалаштиришнинг бундан буёнги тараққиёти эса, ўз-ўзидан, бевосита инглизчадан таржима қилишни тақозо этади. Алишер Навоий асарлари асл нусхадан таржима қилина бошланган экан, демак, бу ҳам бир тадрижий босқич. Тўғри, Навоий шеъриятини аслиятдан ўгиришга биринчи бўлиб шарқшунос Николай Лебедев киришган ва илк муваффақиятларни кўзга киритган эди. Бироқ фашизм бошланган уруш бу ёш талантнинг бевақт сўнишига сабаб бўлди.

Шуниси борки, аниқ таржимага эришиш учун асл нусха ёзилган тилни билишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки таржиманинг барча мураккабликлари, аслида, ана шундан кейин бошланади. Сир эмаски, Навоийдай беқиёс шоир асарлари билан улар битилган тилнинг меросхўрлари — бугунги ўзбек китобхоналарини тўла-тўқис баҳраманд этиш ҳам ўзига хос муаммо ҳисобланади. Шу сабабдан унинг китоблари изоҳ ва луғатлар билан босилаётғи, ўн беш томликка илова тарзида «Навоий асарлари луғати» нашр қилинди, «Хамса» дostonларининг насрий баёнлари чоп этилди. Шунга қарамай, Навоий асарларини тушуниш ва тушунтиришда қатор мураккабликлар, ҳар хилликлар, чигалликлар ва чалкашликларга дуч келинади. Масалан, «Садди Искандарий»да:

Муганий, улуг йир навосини туз!
Пижир кўнка пиймо садосини туз!

байти учрайди. Насрий баёнда ўқиймиз: «Эй муганийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуг ер» навосини куйлангиз, шу наво билан мени дунё ғамидан озод ва хушхўл қилингиз!» Хўш, қанақасига «й и р» «е рга» айланиб кетди, ё қадимда бу сўзни шунақа талаффуз қилишганмикин? Йўқ, албатта. Иноят Махсумов дostonнинг араб ёзувидаги нусхасидан фойдаланган кўринади. Эски алифбомизда эса «й и р» ва «е р» сўзлари бир хил ёзилиб келинган. Қарабсизки, «Катта ашула» бирданига «Улуг ер» номли навога айланиб қолибди!

Бунга ўхшаш қусурлар «Хамса» дostonларининг насрий баёнларида, Навоий ижоди таҳлилига бағишланган айрим асарларда кўплаб кўзга ташланади. Шундай экан, Алишер Навоий қаламидан жило топган сатрларни рус тилига ўгиришга киришган

таржимон олдида бир қатор жумбоқлар гурадики, шуларни уддалай билган ижодкоргина, улуг шоир маҳоратини намоён эта олади.

Тагламадан ўгирувчи таржимонлар фаолиятида асл нусхадаги сўзнинг мазмунини интуиция орқали аниқлаш ҳоллари сезиларли эди. Биздан бир сўз унга шаклан ўхшаш бошқа бир сўзнинг маъноси билан таржима қилинади ва ў мазмунни сўзсиз ўзгартириб юборади. Тагламадан ўгирилган «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги қуйидаги парчага назар ташлайлик. Асл нусхада:

Уруб зулфини қуфл ичинда юз печ,
Ки яъни бу хатарлик фикрдан кеч.

Шоир ташхис (шахслантириш — жонлантириш) санъати кўмагида ажойиб манзара яратлади: Фарҳод Арман дашти ва унда Ширинни кўражаги — ўша «ойинайи Искандарий» сақланадиган сандининг қулфига бетоқатлик билан калит солар экан, зулфин қулфга ўралиб, гўё: бу хатарлик йўлиндан қайт, дейди. Таржимон «зулфин+и» сўзини «зулф+и+ни» (яъни сочини) тарзида тушунади:

Волос упавших дергает он прядь:
«Оставь меня, не надо отпирать»

Энг муҳими, Сергей Иванов таржималари бу хил ҳатоликлардан анча холи. Таржимон ўзбек тилини яхши билади. У классик адабиётимизнинг жанр хусусиятларини ҳам мазмун, ҳам шаклий сирру синоатини, Алишер Навоийнинг бетақрор санъаткорлигини, қисқаси, шарқ шеъриятига хос нозик жилоларни, ўзгача нафосатни чуқур англайдиган ижодкор. Таржимон асарни китобхон сифатида қабул қилиши, олимдек тушуниши, мунаққид каби баҳолаши, шоир бўлиб ҳис этиши ва ана шундан сўнггина қайта шеър яратишга киришиши керак. Шунинг учун ҳам шеърлар таржимага силлиққина кўчвермайди.

Умуман, Алишер Навоий асарларини рус тилига таржима қилишдаги асосий қусур — матннинг нотўғри талқин этилишида сезилади. Бундай камчилик, асосан, икки кўринишда бўлади: таржимон ё матнни тўғри тушунади-ю, уни ифодалашга қийналади-да, асл нусхадагидан айрича фикрни ифодалайди, ё оригиналнинг ўзини нотўғри қабул қилади. Нисбатан яхши чиққан Сергей Иванов таржималарида ҳам тагламадан ўгирувчиларга қараганда ниҳоятда оз бўлса-да, асл нусхани нотўғри талқин этиш ҳоллари рўй беради:

Кимса ҳаргиз кўрмади аҳли
даврондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ
ондин вафо?

деган матлаъдаги сўзларнинг ҳаммаси бизга таниш. Зеҳн солинса, ундан шундай маъно уқилади: «Модомики, даврон аҳлидан ҳеч ким ҳеч қачон вафо кўрмаган экан, давроннинг офати бўлган кишидан (яъни ёрдам) қанақасига вафо тама қилиш

мумкин» Сергей Иванов байтни дастлаб: «Кимки одамлар томонидан бирор марта вафо нури билан мукофотланмаган бўлса, унинг ўзи одамлар учун бир бало ва у вафо деган нарсадан йироқ туради»,—тарзида ўгиради:

Кто не был награжден людьми ни
разу светом верности,
Такой — проклятье для людей, — и сам
далек от верности.

Байт кейинроқ «Танланган асарлар»га киритилишидан олдин тахрир қилинган:
Кто не был из людей почтен вовек
приветом верности,
Тот сам — проклятие времен и чужд
он метам верности.

Лекин бунда ҳам дастлабки таржимадаги мазмун ғализлигига барҳам берилмаган: «Кимки одамлардан вафо саломи билан эҳтиром кўрмаган бўлса, унинг ўзи давроннинг балоси ва у вафо қатраларига бегонадир». Лирик қаҳрамон «аҳли даврон»нинг, ёрнинг бевафолигидан нолиб, ўзини ҳам вафо кўрмаганлар қаторига қўшади. Шундай бўла туриб, унинг вафо топмаган кишини (демак, ўзини ҳам) «давроннинг балоси»; «вафосиз» дейиши қандоқ бўлди? Ҳамма гап таржимоннинг «ул», «он» оломшлари бир хил маънода «кимса» сўзини англатиб келаяпти деб тушунгандан келиб чиққан. Агар бу сўзлар ёрни ифодаланаётганлиги англаб етилганда бундай ҳолат юз бермасди.

Навой, ғазаллари таржимасида вазн масаласи ҳам алоҳида ўрганишни талаб қиладиган соҳа. Бу муаммо деярли ҳамма вақт таржима қилинаётган тил фойдасига ҳал бўлади. Зеро вазн адабиётнинг бир тилдан иккинчисига меҳаник равишда кўчадиган унсури эмас. Рус таржимонлари Навой асарларини рус классик шеърятининг силлабо-тоник системасида ўгирадилар. Шунга айтиш керакки, «Хамса» достонларининг барчаси учун танланган бир баҳр — беш рукли ямб асл нусха вазнига ҳажман бирмунча яқин келади. Аслида, достонлар алоҳида-алоҳида вазнда битилган. Ўзбекчада улар бир-биридан фарқ қиладиган оҳанглар касб этади, товушлар жаранги ҳар бир асар мазмунига мос тушадиган ритм яратади.

Демак, русча мисралардаги бўғинлар сони оригиналга яқинлашса-да, достонларнинг вазний ўзига хослиги таржимада акс этмаган. Шундай бўлса ҳам, «Хамса» таржимасида бу масала тўғри ҳал этилган, деб қараш керак, чунки арузни русчада шундай бериб бўлмайди. Ғазал таржималари вазни ҳам ҳажман асл нусхадан у қадар узоклашиб кетмайди. Айниқса, қисқа мисрालи ғазалларни ўгирганда бу усул жуда қўл келади — улар рус тилида ҳам раво ва табиий ўқилади. Лекин узун мисрालи вазнда битилган ғазаллар таржимасида бўғинлар сонининг асл нусхадагига мос ё яқин бўлиши, бизнингча, рус тилидаги шеър табиийлигини бирмунча бузади. Масалан:

Тийра ҳажр айёмида билмонки
жонон қайдадур?
Кеча не билсун киши хуршиди
раҳшон қайдадур?

матлаъси билан бошланадиган ғазал ўн беш бўғинли узун мисралардан иборат бўлса ҳам арузнинг мусиқийлиги — рукнларга бўлиниб туриши нутқнинг оҳангдорлигини таъминлайди. Мисралар **Фойлотун Фойлотун Фойлотун** рукнлари оҳангига бўйсуниб, бўлақларга бўлиниб туриши билан нутқий раволик пайдо қилади.

Во тьме разлук пропавший след
красавицы моей найдется ль?
Кто видел ночью солнца луч?
Такой среди людей найдется ль?

ёки:

Скитается в степи любви моя душа,
свой кров покинув,—
Как знать мне, где она: дервиш
бездомней и бедней найдется ль?

байтларидан кўринадики, ғазал ўн етти бўғинли вазнда ўгирилган. Рус тилидаги оригинал адабиётда ўн етти бўғинли шеър деярли учрамайди. Асл нусхадаги узун мисраларда аруз шеър оҳангини бошқаради. Русчада эса ғазал қофияга боргунга қадар **оддий насрни** ўқигандай мутолаа қилинади. Бу тахлит мисраларга баъзан бутун бошли жумлалар ҳам бемалол жойлашиб кетаверади. Шеърятнинг таъсир кучи эса, аввало, ихчамлигида. Акс ҳолда у насрдан фарқ қилмаган бўларди. Шу муносабат билан ҳақли равишда таржимадаги насрийликдан қандай қутулиш мумкин, деган савол туғилади. Оз бўғинли вазн танлаш керакмикин? Унда мазмунни бундай кичик ҳажмда ифодалаб бўлмайди. Байтлар сонини кўпайтириб юбориш эса ғазал қурилмасини бутунлай ўзгартириб юборади. Бу масалани ҳал этиш учун, шубҳасиз, қатор тажрибалар ўтказиб кўришга тўғри келади.

Қадимий сўз санъати ёдгорликларини, ҳатто оригинал ҳолида ҳам, изоҳларсиз нашр этиш қийин. Навой асарлари таржимасида изоҳ — таржимоннинг ишончли ёрдамчиси. Мазмунни етказиш мушкуллашганда изоҳ кўмакка келади. Афсуски, таржималардаги айрим изоҳ ва шарҳлар асарни тушунишни осонлаштириш ўрнига, аксинча, китобхонни чалғитади.

Достон таржимаси лирик шеърларни ўгиришдагига қараганда асар ва унда акс этган ҳаёт ҳақида тўлароқ маълумотга эга бўлишни, кўпроқ нарсани билишни, каттароқ тайёргарлик кўришни тақозо қилади. Эпик адабиётда ҳаёт қамровининг ўзи кенг бўлади. Унда халқнинг турмуши, урф-одатлари, руҳияти, феъл-атвори — ҳаммаси у ё бу зайлда қаламга олинар экан, таржимон буларни, ҳатто икки-чикирларигача билиши ва ҳис этиши шарт. Бинобарин, таржимада кичик бир чизгининг асл нусха-

га номувофиқ талқини ҳам, айрим ўринларда, асар савиясига сезиларли таъсир этади «Хайрат ул-аброр»да Искандар ўлими олдидан аёнларига: «Мени қабрга олиб кетаётганларингизда бир қўлимни тобут ёнидан чиқариб қўйинглар»,— деб ваъсият қилади:

Қабрга чун бошлагунгиздур йўлум,
Наъш ёнидин чиқаринг бир қўлум.

Бу билан Искандар, етти кишварнинг шоҳи бўла туриб, бу дунёдан қўлим очиқ—бўш кетаётганини одамлар кўрсинлар ва кимки жаҳонга, молу дунёга ҳавас қўйса, мендек қуруқ кетажagini, у дунёга ҳеч нарса орқалаб кетолмаслигини тушунсин, демоқчи. Бу байт асарни тўлиқ ўгирган В. Державинни ҳам, дostonдан парчалар таржима қилган М. Тарловскийни ҳам ўйлантириб қўйган: қизик, Навоий-ку, оддийгина «тобут ёнидан» деб кетаверган, лекин мурданинг қўлини тобутдан қандай қилиб чиқариб қўйиш мумкин? В. Державин бунинг учун «тобут тахтасидан тешик очтиришни» лозим кўради:

Пускай в отверстье гробовой доски,
Наружу будет висть моей руки!

М. Тарловский таржимасида Искандар қўлини қабрдан (?) тепага чиқариб қўйишларини (тасаввур қилинг!) тайинлайди ва шу тариқа китобхон кўз олдига ғайри табий ва ҳатто ғалати ҳолат намоён бўлади:

Пред тем как тлену я достанусь
в дань,
Мою возденьте над могилой длань.

Гап шундаки, иккала таржимон ҳам «наъш» (тор маънода—мурда, кенг маъ-

нода—тобутни руслар тасаввурдаги тобут, яъни ўликни кўмиш учун махсус ясалган яшик (гроб) хаёл қилганлар.

...Не-не қасрлар нуради, не-не саройлар харобага айланди, аммо Алишер Навоий ганжинаси авлоддан авлодга ўтиб келмоқда, «дунёга Навоийдек шоирни ҳадя этган халқ» (академик Н. И. Конрад) унинг асарларини кўз қорачиғидай ардоқламоқда. Ёзганларининг кишилар қалбига сингиб кетишини орзу қилган мутафаккир бир ўринда:

Агар Шарқу Ғарб ўлса манзил
санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга.

деб ёзган эканки, эндиликда шарқда ҳам, ғарбда ҳам Алишер Навоийнинг «коми» ҳосил бўлаётир.

Юқорида, асосан, Сергей Иванов ва қисман бошқа таржимонлар фаолияти мисолида Алишер Навоий асарларини тушуниш ва таржима қилишнинг айрим мураккабликлари хусусидаги баъзи кузатишларимизни баён этдик. Бу қутлуғ ишга бош қўшган рус таржимонлари ижодининг ҳали қатор тадқиқотларга мавзу бўлишига шубҳа йўқ. Зеро «Навоий даврида битта ғазални баҳолаш учун устозлар унинг ўн-ўн беш белгисини текшириб кўрганлар» (Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Тўртинчи том, Тошкент, 1972). Бинобарин, улуғ шоир асарлари таржималарини ҳам ўша мезон билан ўлчаш, замонавий илм таҳлилидан ўтказиш вақти аллақачон етган.

Султонмурод ОЛИМОВ.

¹ ком — мақсад, орзу.

Георгий Владимиров

АБАДИЙ БАРҲАЁТЛИК ҲУҚУҚИ

ҲАМИД ҒУЛОМНИНГ «МАНГУЛИК» РОМАНИГА
СССР ДАВЛАТ МУКОФОТИ БЕРИЛИШИ МУНОСАБАТИ БИЛАН

ITV Ғазалкент район бўлимнинг бошлиғи Алимардон Сатторов очик дераза олдиди хаёлга чўмиб турибди. Бу ердан бир неча ўн чақирим нарида — азим Туркистон ўлкасининг сиёсий ва маданий маркази — Тошкентда жўшқин ва ташвишли хаёт қайнади. Ғазалкентда эса тунлари милтиқ товушидан бузилиб турадиган қўрқинчли, мудҳиш ва сирли сукунат ҳукмрон. Босмачиларнинг қутурган бир тўдаси Ғазалкент атрофида изғиб юрарди. Улар хаётнинг қудратли оқимини тўхтатишга ва бу ерда содир бўлаётган инқилобий ўзгаришларга халақит беришга ҳаракат қилардилар. Бироқ Чимён тоғлари этагига жойлашган Ғазалкент қишлоғининг бугунги тўни сирли бир осойишталик қўйнида. Ой баланд тераклар учиди улғвор сузиб юрибди. Шамол пасайган. Шиддатли тоғ дарёси ўзининг абадий қўшиғини куйлагани-куйлаган. Узоқдаги қудратли Чотқол тизмасининг баланд чўққилари уфқ узра ғирашира кўзга ташланиб туради. У ерда — тоғ этагида Хўжакент қишлоғи хавотирли уйқу оғушига чўмган. Алимардон Сатторовнинг фикри-хаёли ҳозир ўша ёқда кезарди. Бу қишлоқда болаларнинг бахтиёр келажагига орзуманд яшаган иккита ёш, азамат ўқитувчи босмачилар томонидан ваҳшийларча ўлдирилди. Мактаб-ку бугунми-эртами бари бир очилади. Бироқ, қачонлардир — бахтли замонлар тантана қилган дамларда, мактаб кўнғироғи қишлоқ бўйлаб жаранглаб турган пайтларда Хўжакентдаги биринчи кўнғироғи ва унинг учун жон берган икки азамат йигитни-кимдир эсга олармикин. Алимардонни ҳозир ана шундай ўйлар банд этганди.

Ҳамид Ғуломнинг Давлат мукофотига сазовор бўлган «Мангулик» романи ана шундай бошланади. Алимардон Сатторовнинг ўй-хаёллари роман қаҳрамонларининг туб мақсадлари, уларнинг кураш ва интилишлари мазмунини ифода этади.

Романда тасвирланган воқеалар 1923 йилнинг сентябрь ва ноябрь ойлари оралиғида содир бўлган. У пайтларда Туркистонда маданий революция йўлида дастлабки қадамлар ташланмоқда эди. Аҳолини саводли қилиш, ўтмишнинг оғир иллатларидан бири бўлган нодонлик ва жаҳолатни тугатиш ўткир сиёсий мазмун касб этганди. Гап халқнинг келажаги ҳақида, социализм принципларининг қарор топиши, янги шахс камолоти, илғор маданиятнинг шаклланиши ҳақида борарди. Ёзувчи янги романида бугунги кун юксаликлари сари ўша пайтда тутилган йўлнинг енгил ва равон бўлмаганлигини конкрет тарихий фактлар мисолида кўрсатади. Тоғ қишлоғида вужудга келаётган битта мактаб тақдири мисолида инқилобнинг дастлабки йиллардаги Туркистон ҳаётининг маданий ва сиёсий мазмунини очиб беради. Инқилоб ишига жонини тиккан чекистларнинг жасурлиги, халқ орасидан чиққан ва унинг истеъдодли ташкилотчисига айланган оддий кишиларнинг донишмандлиги (Исоқ оқсоқол) советларнинг қизил байроғи остида дадил ва шиддатли қадам ташлаган инқилоб жангчиларининг қаҳрамонона ўтмиши (Асқарали Ботиров, Холмат чавандоз), янги турмуш сари дастлабки, баъзан журъатсиз қадамларини қўяётган янги типдаги аёллар (Карима, Нозик, Умри-нисо), совет ҳоқимиятининг жоҳил ва

шафқатсиз душманлари (Салоҳиддин эшон, Қобил карвон, Норхўжабой), халқ манфаатларига хиёнат қилган миллатчи сотқинлар (Толибжон Обидий, Раҳим Обидов)—хуллас буларнинг ҳаммасининг замирида мактаб ва унинг маданий, сиёсий ҳамда давлат ҳаётидаги аҳамияти билан боғлиқ муҳим фикр ётади.

Хўжакент қабристониди, ўзининг марҳум касбдошлари — Абдуллажон ва Обиджон қабри устида туриб Масъуд Маҳкамов ҳам мактаб ҳақида, унинг эшикларини деҳқон болалари учун очиб берган биринчи ўқитувчилар тўғрисида ўйлайди. Яқиндагина ўзига уюштирилган суиқасддан зўрға омон қолган қишлоқ Совети раиси Исоқ оқсоқол ҳам мактаб ҳақида бош қотиради. Совет ҳокимиятини ҳимоя қилиш учун курашда мактабнинг роли, муҳим аҳамияти хусусида ҳаёлга чўмади. Қишлоқнинг энг яхши, илғор кишилари жонига зомин бўлаётган қонхўр босмачиларнинг орқасида кимлар турибди? Нима учун уларнинг қаҳр-ғазаби ўқитувчиларга қаратилган? Оқсоқолни мана шу саволлар қийнайди. Янгилек душманлари эса йигирманчи йиллардаги ўзбек қишлоғи ҳаётида мактабнинг роли ва аҳамияти қандайлигини тўғри тушунадилар ва маданий-сиёсий даргоҳни йўқ қилиш учун шафқатсиз кураш олиб борадилар. Салоҳиддин эшон мактабни ўзи билган беҳаловат турмушнинг асосий душмани деб билади ва унга қарши ғазовот эълон қилади. Қишлоқда бўлаётган воқеаларни диққат билан кузатиб юрган Қобил карвон эса, мактаб қишлоқ аҳолисини ўзига тобора жалб этаётган марказга айланганлигига ишонгач, уни йўқ қилиш учун омонсиз кураш бошлаш фикрига келади.

Тўғри, ўша йиллар ҳақиқатан ҳам мактаб юз минглаб кишиларнинг кўзини очди, онгсиз деҳқон оммаси қалбига зиё олиб кирди. Шунинг учун ҳам янгилек душманларининг қишлоқда мактабдан кўра хавфлироқ душмани йўқ эди. Чунки мактаб динга қарши ҳужумга ўтиб, уни турмушдан сиқиб чиқаради. Душманнинг шафқатсизлиги ҳам, ҳар қадамда ўқитувчи дуч келадиган хавф-хатар ҳам ана шундан эди. Асарнинг сюжети ўткир, қамрови кенг. Ундаги трагик ҳолатлар билан боғлиқ барча воқеаларда Хўжакент мактаби ҳаётининг бурилиш даври атрофлича акс этган.

Романни ўқиётиб китобхон дуч келадиган синфий кураш эпизодлари ҳам, қаҳрамонларнинг географик ўрнигача кўрсатилиши ҳам — ҳаммаси асарда муайян бир тугун ҳосил қилган ва ягона фикрга бўйсундирилганки, булар романга яхлитлик ва мукамаллик бағишлайди, унинг мазмун оҳангининг бойлигини ва образларнинг ранг-баранглигини таъкидлаб туради. Бир томонда Масъуд, Исоқ оқсоқол, ГПУ масъул ходимларининг, шунингдек, иккинчи томонда инқилоб душманлари — дин ҳомийлари, Норхўжабой ва унинг малайлари, Обидий типидидаги буржуа миллатчиларининг хатти-ҳаракатлари романдаги сюжет йўналишининг бош ўзанини белгилаб беради. Республика партия ташкилотли-

нинг раҳбари Акмал Икромовнинг Маҳкам Масъудсв билан бўлган тунги суҳбатда романнинг асосий ғояси ўз ифодасини топади.

— Далага мўл ҳосил уруғи зарур бўлганидек, совет давлатига, мамлакатимизнинг барча халқларига маълумотли кишилар керак, бизнинг келажагимиз ўқитувчи ва ўқувчиларда: шунинг учун ҳам болаларимизда илм олишга бўлган иштиёқ ва интилишни асрашимиз керак,— деб таъкидлаган эди, республика партия ташкилотининг раҳбари.

Иқтисодий тараққиёт ҳам, фаннинг равнақи ҳам, шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятнинг шаклланиши ҳам маориф масаласининг ҳал этилишига ва қандай ҳал этилишига боғлиқ эди. Чунки ўша даврдаги Туркистонда (шунингдек собиқ чор Россиясининг бошқа чекка ўлкаларида ҳам) мактаб икки оқимда тараққий этарди. Булардан бири — реакциян руҳонийлар томонидан қўллаб-қувватланаётган буржуа-миллатчилиги руҳидаги мактаб бўлиб, у ҳаётдан, социалистик қурилиш тажрибаларидан ажралган, кадрларни пантуркизм нуқтаи-назаридан тарабиялашга қаратилганди. Социалистик революция ғояларига зид иш тутарди. Иккинчиси — тарихий тараққиёт қонуни негизда вужудга келган ва жуда муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган мактаб эди. У интернационализмни, халқларнинг қардошларча бирлиги йўлини тарғиб қиларди, оммани илғор фан ва маданият чўққилари сари бошларди, инсониятга кенг ва порлоқ истиқбол инъом этарди. Бу мактаб Ленин ва Коммунистик партия кўрсатган йўлдан борар эди. Хўжакентлик икки ўқитувчи ҳам шу йўлдаги ҳақиқатнинг тантанаси учун қурбон бўлганди. Уларнинг барҳаётлиги ҳам ана шунда, шарафли вакифа тантанаси йўлида душман билан аёвсиз кураш олиб борганлигида эди.

Хўжакентликлар биринчи пионерлар дружинасини марҳум ўқитувчи Обиджон Аҳмедов номи билан аташга қарор қилдилар. Бу ҳақда ўйлаб туриб Акмал Икромов Масъудга: «Жуда тўғри. Йиллар ўтади, унинг номи эса ўчмайди. Доимо яшайди. Бу — мангулик!» дейди. Инқилоб қаҳрамонларининг номи шу тариқа барҳаётлик касб этади.

Совет шарҳида маданий революцияни амалга оширишнинг шарт-шароитларини характерлайдиган жонли ва ёрқин ҳаётий материалга мурожаат этиб, ёзувчи ўтмишда эзилган халқларнинг тарихий тараққиётидаги жуда муҳим белгиларни бадий очиб кўрсатади.

Ўзбек қишлоғидаги воқеаларга бағишланган бу китоб ҳозирги даврдаги халқ оммаси курашининг муҳим томонларидан бири бўлган жамяят тараққиёти жараёнларининг умумий қонуниятларини ҳам очиб беради.

Тарихий тенденцияларнинг муросасизлиги, бир-бирига қарама-қарши икки лагер — социализм ва капитализм ўртасидаги зиддият «Мангулик» романининг сюжет

йўналишинигина эмас, балки қаҳрамонларни танлаш ва уларни тасвирлаш принципларини ҳам белгилаб берди.

«Мангулик»да икки ижтимоий қутбни ўзида ифода этувчи образларнинг икки гуруҳи, 20-йиллар ижтимоий ҳаётининг икки томони кўзга ташланади. Бир томонда, инқилобни ҳимоя қилиш иши ва халқ манфаати йўлида сабот билан курашганлар, иккинчи томонда, барча хусусий мулкидан, имтиёз ва имкониятларидан, шаръиёна ҳаёт тарзидан маҳрум бўлган инқилоб душманлари. Образларни бу хил, контраст қўйиб, кескин тўқнашувларда ифодалаш, ўз навбатида, характерларнинг романда бутун моҳияти билан тўла намоён бўлишини ҳам таъмин қилган. Бу принцип Масъуд билан Шерхўжа образлари мисолида анча яққол кўринади. Масъуд зиёли оиласидан чиққан, Шерхўжа ҳўжакентлик катта бойнинг арзандаси. Масъуд инқилоб идеалларига содиқ, Шерхўжа социализмга ва умуман янгиликка душман. Масъуд революцион ахлоқ тарафдори, Шерхўжа динга, шариатга сақда қилади. Улар орасидаги бу хил кескин қарама-қаршилик, муросасиз конфликт асарда чинакам драматизм даражасига бориб етади. Романнинг чуқур мазмун касб этадиган ечими Масъуд билан Шерхўжа ўртасидаги курашнинг энг ҳаяжонли ўринларидан биридир. Улар бир-бири билан тўқнашиб ҳалок бўладилар. Масъуд ҳам, Шерхўжа ҳам бу якуновчи эпизодда бутун борлиги билан намоён бўлади. Ҳар қайси ўз характери мантиқи доирасида ҳаракат қилиб, ўз интилишларига содиқ қолади. Шу жиҳатдан уларнинг хатти-ҳаракатларида содир бўлаётган ўзгаришлар сезилиб туради. Бу ўзгариш чуқур мазмун касб этади ва қаҳрамонларнинг ички — маънавий ҳаракат, мантиқи билан ҳамда улар яшаган муайян муҳит билан мос тушади. Масъуд кишлоқ болаларининг истиқболи, янги турмуш тантанаси ва ўз муҳаббати йўлидаги курашда кучли ва жуда маккор душманга дуч келади.

Шерхўжанинг ўз мақсади йўлидаги хатти-ҳаракатлари ҳеч қандай сохталик, иллюзия уйғотмайди. У ҳамма нарсага пул, пичок, куч ҳал қилади, деган қоида билан яшайди ва буни ҳар қадамда исботлай боради (синглиси Дилдорни ўлдириши).

Романда Шерхўжанинг мунофиқ ва риёкорлиги ҳам, раҳм-шафқатсизлиги ҳам, ҳар қандай муҳитда ўзини ниқоблай олиши ҳам моҳирона тасвирланган. Булар Шерхўжа характерининг эксплуататорлар синфи вакилига хос типик мазмунини ўзида яққол ифода этади. Бу борада Шерхўжа Салоҳиддин эшонга ҳам, отаси Норхўжабойга ҳам, Раҳим Обидийга ҳам ўхшаб кетади; уларга хос бўлган беҳаёлик ва солимликин оғир аҳволга тушиб қолганда жаллодлик ва қотиллик қилишдан ҳам қайтмайдиган хусусий мулк эгаси ахлоқини ўзида муржаппасам этади. Унинг қиёфасида ҳозирги кунларда Афғонистонда янгиликка интилган, қўлига қалам, дафтар олиб мактабга боришга журъат этган ёш болаларни шаф-

қатсиз қийнаётган, майиб қилаётган ва ўлдираётган каллакесарларнинг характерли белгилари ҳам кўриниб туради.

Жаллод ва қотил эксплуататор образининг бу хил типик мазмунини кўплаб ёзувчилар ўз асарларида бошқа муҳит ва ҳолатларда кўрсатган эдилар. Ҳамид Гулом инқилобнинг Шерхўжа сингари кучли ва шафқатсиз душманининг қиёфасини эпик планда акс эттиради. Балки шунинг учун унинг конкрет «жонли» шахсга хос бўлган индивидуаллиги ҳам, синфий бэлгилари ва типиклиги ҳам яққол гавдаланиб туради. Шерхўжа халқ душмани сифатида эл-юрт қазабига дуч келади. Бутун интилишлари, характер мантиқи уни муқаррар ва қонуний ҳалокатга олиб келади.

Масъуд романда ҳам жисман, ҳам маънавий қудратли, гўзал инсон сифатида гавдаланади. Унинг Дилдорга қилган кескиз муҳаббати, истиқбол ва бахт ҳақидаги орзулари, янги ҳаёт ва эркин турмушни мадҳ этувчи, кураш руҳи билан суғорилган қалб қўшиқлари китобхонни ром этади. Ҳамид Гулом Масъуд қалбининг энг теран жойларига ҳам назар ташлайди ва унинг қандай қилиб, қайси объектив ва рад этиб бўлмайдиган фактларга биноан бойнинг қизи Дилдорни севиб қолганини ҳамда уни ўзига иттифоқчи, ҳамкор деб белганини психологик жиҳатдан ишонарли қилиб тасвирлайди. Албатта, Масъудда иккиланиш ҳам йўқ эмас эди. Бироқ у ўз инсонлик бурчи амр этган йўлдан оғишмай олға интилади. Интилиш, кураш, ишонч — Масъуднинг ҳаёт тарзи. «Бошқача яшайдан маъно йўқ», дейди у. Қаҳрамон қалбида муҳаббат туйғуси билан инсоний бурч тушунчаси орасидаги муросасиз курашни чуқур таҳлил этиш орқали ёзувчи Масъудга хос матонат, жасурлик ва устиворликни кенг миқёсда, ишончли ва бадий таъсирчан қилиб тасвирлайди. Масъуднинг Салима билан суҳбатда айтганлари бу образнинг фалсафий концепциясини тўғри тушунишга ёрдам беради:

— Бойларнинг қизлари ҳам ҳар хил бўлади. Бири, масалан, Замира, Қобил карвоннинг қизи. Бошқаси... Нима учун Шерхўжа ўз синглиси Дилдорни ўлдирмақчи бўлди? Нега? Биз — ёшлар ҳаётга адолат кўзи билан қарашимиз керак. «Сен бойнинг қизсан! Сен бойнинг ўғлисан!» деб вайсашдан бошқани истамайдиган баъзи кексалардан фарқимиз бор ахир...

Масъуд билан Дилдор муносабатлари орқали ёзувчи асарда социалистик инқилобнинг гуманистик моҳиятини, яъни унинг шахсни шакллантирувчи таъсир кучини, инсонда мавжуд фазилатларнинг камол топishi учун қулай шароит юзага келтиришини таъкидлаб кўрсатади. Буни Дилдор мисолида ҳам ва ҳаёт мантиқи тақозоси билан янги турмуш қуришга киришган минглаб бошқа ҳалол кишилар мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Дилдорни жон дили билан севган Масъуд чуқур интим муносабатларда ҳам, шахсий ташвишлари доирасида-ю халқ хизматида ҳам социалистик воқелик туфайли камол топган ин-

сон сифатида гавдаланади. Масъуд характери синфий жанглarning қаҳрли ва шафқатсиз синовларида тобланади. Унинг камолоти алғов-далғовларда, тарихнинг тўфонли муҳити ичида содир бўлади. Китобхон бу образни доимий ҳаракатда кўради, содир бўлаётган ҳодисаларни тўғри англаш, янглишмай идрок этиш жараёнида ўсиб-ўзгариб бораётганлигини ҳис этиб туради. Қайсидир босқичда ундаги юксак синфий онг, воқеа-ҳодисаларга чинакам партиявий муносабат чуқур шахсий туйғулар билан кўшилиб, уйғунлашиб кетади ва унинг қалбини борлиғича эгаллайди. У ўзининг гражданлик ва инсоний бурчини бажариш учун Шерхўжа билан юзма-юз тўқнашувни жуда ҳам истайди. Бунда унга янги ҳаётнинг муросасиз душманани курол-сизлантириш зарурлиги туйғуси ҳам, биринчи ўқитувчининг, шунингдек севгилиси Дилдорнинг қотилини жазолашга қилган аҳд-қарори ҳам катта куч ва ирода бахш этади, унинг ғалабага ишончини мустаҳкамлайди. Бу ерда қаҳрамон характеридаги барча белгиловчи омиллар бир-бирига тутшиб, кўшилиб, уйғунлашиб кетган.

Ёзувчи янги жамият вакилини мукамал шахс сифатида кўрсатади. Гарчи инсонга хос барча хислат-фазилатлар Масъудга ҳам ёт бўлмаса-да, унинг онгида халқ, Ватан олдидаги бурчни ҳис этишда намоён бўладиган синфий ибтидо, негиз ҳал қилувчи роль ўйнайди. Масъуд хато-камчиликлардан ҳам холи эмас, албатта. Дилдорни душман ҳамласидан асраб қола олмади, Шерхўжа билан яккама-якка олишувда қўпол хатога йўл қўйиб, натижада ўзи ҳам ҳалок бўлди. Шерхўжани оғир ярадор қилган Масъуд ҳеч қандай эҳтиёт чораларисиз унинг олдида тикка борди ва юрагидан ўк еди, соддалик қилди, душманнинг маккорлигини етарли баҳолай олмади. Шундай қилиб, биринчи ўқитувчилардан иккитасининг Хўжакент қабристонидagi қабри ёнида, учинчиси — кўрқмас чекист ва ўқитувчи Масъуд қабри ҳам пайдо бўлди. Маҳкам, гарчи ўз ўғлини қанчалар дилдан севмасин, у билан қанчалар ғурурланмасин, бу

қабрларга назар ташлар экан, йиғламайди. Масъуд ва унинг ҳамкасблари жонини фидо этган идеал учун ўзи ҳам курашган Маҳкамни ўша дақиқада аччиқ ва ғамгин фикрлар чулғайди.

Дилдор ҳам шу идеал йўлида ҳалок бўлди. Ёзувчи китобхонни унинг ички оламига жуда усталик билан олиб киради. Дилдорда атроф-муҳитга бўлган муносабатнинг секин-аста ўзгара боришини ишончли деталларда кўрсатади. Дилдор Масъудни биринчи кўрганида қандайдир бир бошқача одамни кўргандай бўлади. Бу янги одам, инсон шахсининг бир қадар юксак тип — Масъуд ҳамда у билан бир қаторда туриб янги ҳаёт пойдеворини тиклаётган кишилар эдики, уларнинг пайдо бўлиши, кураш ва интилишлари социалистик инқилоб принципларининг ғалабасидан, янгича маънавият ва янгича ахлоқ тантанасидан дарак берарди.

Бундай хулоса Ҳамид Ғулومнинг «Мангулик» романида социализм учун курашда шаклланаётган янги инсоннинг гўзаллигини тасдиқловчи концепцияни тўғри тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳол ёзувчининг бутун ижодига хос мавзунинг муҳимлиги ва кенглиги, жанр ранг-баранглиги ва ички мукамаллик билан ажралиб турадиган етакчи тенденцияни аниқлашда ҳам муҳим.

Адибнинг «Машъал» (Ботирали, Эъзозхон), «Тошкентликлар» (Ойниса), «Сенга интиламан» (Феруза), «Бинафша атри» (Феруз ва Дилдор) романлари шунингдек пьесалари, поэмалари ва балладаларидаги ижобий қаҳрамонлар — булар янгилик яратувчи курашчи, маънавий дунёси бой кишилар — халқнинг асл фарзандларидир. Уларнинг бутун гўзаллиги коммунизм учун кураш жабҳаларида ёрқин намоён бўлади.

«Мангулик»да Ҳамид Ғулумнинг санъаткор ёзувчи сифатидаги маҳорати аниқ кўзга ташланади. Шу билан бирга бу роман ҳозирги даврда ўз тараққиётининг юксак босқичига кўтарилган, ўзбек совет адабиётининг имконият қирралари тобора кенгайиб бораётганидан далолат беради.

СОВЕТ ИТТИФОҚИДА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИ ҲАМДА ФОЛЬКЛОРНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲВОЛИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Маълумки, кўхна шарқ адабиётида адабиётшунослик тазкирачилик шаклида ривожланган. Тазкиралар ҳам тарихий, ҳам назарий, ҳам адабий-танқидий манба вазифасини ўтаган. Шунингдек, адабиёт фанининг тараққийсига «рисолаи санъоъ», «рисолаи қофия», «рисолаи аруз» йўлида битилган асарлар ҳам катта таъсир кўрсатган. Уларда ўрта аср тушунчаларига мувофиқ бадиий сўз санъати, унинг турлари кенг, атрофлича ёритилади.

Низомий, Навоий, Фузулий, Махтумқули, Абай, Бердах асарларидаги бадиий ижодга оид фикрлар эса ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан катта қиммат касб этган.

Инқилобгача бўлган даврда фольклор ҳақида аниқ бир фан мавжуд эмас эди. Шунга қарамай, адиллар ўз асарларида халқ оғзаки ижодидаги сюжетлар, мотивлар, образлар ва бошқа қатор бадиий усуллардан кенг фойдаланганлар. Мана шунинг ўзи ҳам, шубҳасиз, халқ оғзаки ижодининг қадри, баҳоси нақадар юксак бўлганини билдиради.

XIX аср охири, XX аср бошларида Иттифоқимизнинг айрим туркий тилли халқларида, масалан, татарлар ва озарларда, адабиётшунослик фани рус тили ва маданияти таъсирида замонавийлик касб этди. Урта Осиё республикаларида чинакам маънодаги адабиётшуносликнинг илк намуналари асримиз бошларида яратилди. Бартольд, Крачковский, Самойлович, Бертельс ва бошқа атоқли олимларнинг илмий асарлари туркий халқлардан етишиб чиққан ёш адабиётшуносларга ибрат бўлди.

Иттифоқимиздаги туркий халқларда адабиётшуносликнинг фан сифатида пайдо бў-

лиши ва тараққийи, адабиётни марксча усулда чуқур таҳлил қилиш қонуниятлари Октябрь инқилоби ғалабаси, СССРдаги маданий қурилиш муваффақиятлари билан боғлиқдир.

Совет адабиётшунослигининг шаклланишида Маркс, Энгельс ва Ленин асарлари улкан аҳамиятга молик. КПССнинг фан, санъат, адабиётни рағбат топтиришдаги бевосита раҳбарлиги эса муҳим маънога эга. Совет ёзувчиларининг съездларида муҳокама этилаётган адабиёт ва унинг халқ ҳаёти билан алоқадорлигига оид туб масалалар адабиётшунослик фанининг асосий вазифалари, асл йўналишларини белгилаб бермоқда.

Адабиётшуносликнинг шаклланиши ҳамда тараққийига Сакен Сайфуллин ва Мухтор Авезов, Самад Вургун ва Ҳамид Олимжон, Мирза Иброҳимов ва Аали Тўқомбоев, Ойбек ва Берди Кербобоев, Ғафур Гулом ва Довқораев каби улкан олим-санъаткорлар катта улуш қўшдилар.

Ҳар бир миллий республикада кўп сонли малакали адабиётшунослар ва фольклорчиларнинг етишиб чиққани кўп миллатли давлатимизнинг улкан маданий ютуғи бўлди. Улар рус ва жаҳон халқларининг илғор бадиий илмлар мажмуига, ўз миллий адабиётларидаги анъаналарига суянган ҳолда халқчиллик, инсонпарварлик, коммунистик партиявийлик ва юксак бадиийлик қонуниятларини адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадиққ этмоқдалар.

Малакали ходимларнинг зўр бериб изланиши оқибатида маданий меросни ўрганиш борасида муҳим ишлар амалга оширилди. Мамлакатимиздаги туркий классик

адабиётнинг барча намуналари республикаларда аллақачон нашр қилинди ва қайта-қайта чоп этилмоқда; уларнинг асосийлари рус тилига ва у орқали кўпгина қардош ҳамда чет тилларга таржима бўлди. Бугунги кунда миллий адабиётларнинг барча тараққиёт босқичлари деярли ўрганиб бўлинди деб бемалол айтиш мумкин.

Адабий мерос ва ноёб маданий ёдгорликларга алоқадор изланишлар ҳамон давом этмоқда. Халқ оғзаки ижодига оид асосий манбалар тўплаб бўлинди, уларнинг нашри, қардош тилларга таржималари борасида ҳам кўп ишлар қилинди. Туркий тилли халқлар оғзаки ижодига мансуб «Манас», «Алпомиш», «Дода қўрқуд»га ўхшаган кўплаб машҳур ёдгорликлар аллақачон мамлакатимиздаги ҳамма халқларнинг маданий-маънавий мулкига айланган. Ўзбекистонда халқ оғзаки ижоди намуналари 45 жилдда нашр этилмоқда. Қирғизистонда эса «Манас», уч жилдда чиқарилапти.

Миллий адабиётлар тарихининг Москвада рус тилида нашр қилиниши ҳам катта аҳамиятга эга. Бу нашрларнинг қиммати шундаки, совет халқлари ўз адабиётлари муваффақиятларидан мукамалроқ хабардор бўладилар. Бундан ташқари, миллий адабиётларнинг русча нашрларидаги тафсилотлар ва умумлашмалар ўтмишдаги чор Россиясининг чекка ўлкаларида вужудга келган янги социалистик маданиятнинг ютуқ ва тажрибалари билан жаҳон халқларини таништиради.

Адабиётшунослик ва фольклоршунослик, айниқса, кейинги йигирма йил ичида жадвал ривожланди. Бу, энг аввало, КПСС XX съезидан кейин мамлакатимиз мафкуравий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, ривожланган социализм шароитида санъат ва адабиётнинг аҳамияти нақадар кучайгани самарасидир.

Озарбайжон, Туркменистон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қорақалпоғистон, Татаристон, Бошқирдистон адабиётшунослари ўз адабиётларининг айрим-айрим тарихий босқичлари ҳақида рисоалар ёзишдан эндиликда кўп асрлик миллий адабиёт тарихларининг барча даврларини қамраган йирик-йирик асарлар яратишга ўтдилар.

Озарбайжон совет адабиётининг шаклланиши, тараққиёт йўллари, ундаги социалистик реализм масалаларига бағишланган икки жилдли «Озар совет адабиёти тарихи»

(1967) яратилди. «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1967), «Қирғиз совет адабиёти тарихи» (1970) китоблари ҳам худди ана шу масалаларга бағишланган. Ўзбек тилида «Октябрь инқилобигача бўлган ўзбек адабиёти тарихи»нинг беш жилдлиги нашрдан чиқди (ҳозирда бу улкан ишнинг русча икки жилдлиги тайёрланмоқда). Яқин келажакда қорақалпоқ адабиёти тарихи М. Нурмухамедов таҳририда нашр этилади. Татар адабиётшунослари эса миллий адабиётлари тарихининг олти жилдлиги устида иш олиб бормоқдалар.

Кўп жилдли адабиёт тарихини яратиш ва нашр этиш жараёнида барча туркшунос мутахассислар — адабиётшунослар, тилшунослар, файласуфлар, тарихчилар биргаликда ҳал этишлари лозим бўлган кўпгина муаммолар вужудга келади. Масалан, бир неча халқларда мавжуд бўлган адабий ёдгорликни босиб чиқаришдан олдин, татар адабиётшуносларининг фикрича, туркий халқлар адабиёти тарихининг қадимги даврлари билан шуғулланадиган барча мутахассисларнинг биргаликда мулоқот қилиб, келишиб олишлари яхши бўлади.

Адабиёт тарихини даврлаштиришда ҳам бир неча баҳс-талаб ўринлар мавжуд. Шу боис ҳам миллий адабиётлар тарихини яратиш борасидаги тажриба алмашиш маъносидаги йўғин ва анжуманлар ўтказиб туриш зарурияти туғилади. Татар адабиётшуносларининг таъкидлашича — биз уларнинг фикрини қувватлаймиз — ҳар бир миллий адабиёт тарихининг бутун бир даврини қаламга олиш, аввало, адабий жараённинг ривожланиш қонуниятлари ва ғоявий йўналишларини чуқур таҳлил қила билишни, алоҳида тарихий-адабий даврлар ва босқичлар орасидаги чегарани равшан аниқлай олишни талаб қилади.

Миллий адабиётлар тарихига оид катта ишларни яратишда, совет адабиётининг барча ютуқларини талқин этишдаги каби, СССР ФАнинг М. Горький номли жаҳон адабиёти институтининг раҳбарлиги, бу олий даргоҳнинг етакчи аҳамияти қилаётган жонқуярликлар катта олимлар касб этмоқда. «Совет шарқи халқларининг Октябргача бўлган адабиёти тарихи»нинг нашр қилиниши бутун мамлакатимиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Жаҳон адабиёти институти раҳбарлигида кўпчиликнинг кучи билан вужудга келган бу иш, бизнинг фикримизча, миллий адабиётлар

1980 йилнинг 10—12 сентябрида Тошкентда, ЎзССР Фанлар Академияси қошида совет туркологларининг III Бутуниттифоқ конференцияси бўлиб ўтди. Мазкур илмий анжуманга барча иттифоқ-дош республикалардаги йирик турколог олимлар ҳамда бир қанча хоризжий мамлакатларнинг шарқшунослари иштирок этдилар. Улар уч кун давомида туркий халқларнинг тили, адабиёти, фольклори ҳамда тарихига доир қатор масалаларни муҳокама қилдилар. Академик А. Н. КОНОНОВ, Озарбайжон ССР Фанлар Академиясининг академиклари М. Ш. ШЕРАЛИЕВ, А. С. СУМБАТ-ЗОДА, Қозоғистон Фанлар Академиясининг академиги М. ҚОРА-

тарихини яратишда ибрат, дастуриламал бўлиб қолади.

Қайд қилганимиздек, адабиётшуносликнинг кейинги йигирма йил ичида кўзга кўринган асосий хусусиятларидан бири адабиётшуносларнинг совет даври адабиёти масалаларига бўлган қизиқишининг ўсишидир. Бу хусусият миллий адабиётларнинг атоқли намояндалари ижодига бағишланган асарларда ўз аксини топди. Қозоғистон адабиётшунослигида М. Қоратоев, З. Аҳмедов, Е. Лизуновларнинг республика ёзувчилари ижодини тадқиқ қилган илмий ишлари ғоят аҳамиятлидир. Хусусан, М. Аvezов, С. Муқонов, Ғ. Мусрепов ва бошқа атоқли қозоқ адиблари ижодининг туб моҳиятларини очиб берадиган рисоалар майдонга келди. Бундай рисоаларни қирғиз олимлари ҳам яратдилар. А. Тўқомбоев, Т. Сидиқбеков, Ч. Айтматовлар ижодининг ранг-баранг қирралари ана шу асарлар орқали чуқур таҳлил этилади.

Тадқиқотчилар замонавий адабий жараён масалалари билан қаттиқ машғул эканликларига қарамай, адабий меросни ўрганишда ҳам собитқадамлик билан иш олиб бормоқдалар. Бу жиҳатдан бошқирд адабиётшуносларининг изланишлари ибратлидир. Масалан, А. Харисовнинг «Бошқирд халқининг XVIII—XIX асрга оид адабий мероси» асарида мазкур давр адабий жараёнлариغا батафсил баҳо берилди. Г. Б. Хусаиновнинг «Давр. Адабиёт. Ёзувчи» номли китобида эса бошқирд халқининг инқилобгача бўлган ўтмиш адабиётидан то бугунгача бўлган адабиётнинг тараққиёт масалалари адабий-тарихий жараён сифатида изчил ёритилди. Худди шундай катта илмий-адабий асарларни Ғулом Каримов, Натан Маллаев, Абдуқодир Ҳайитметов каби ўзбек олимлари ҳам яратдилар.

Кейинги йигирма йил мобайнида адабиётшунослик ва халқ оғзаки ижоди тарихини ўрганишнинг умумий яқунлари шулардан иборат.

Янги тарихий тузум кишилари — совет халқининг иқтисодий-ижтимоий ва маданий-маънавий ҳаётидаги ўзгаришлар ёрқин акс этган кенг кўламли асарлар вужудга келди, эпик жанрлар мисли кўрилмаган даражада жадал ривожланди. Бу ҳол сўнгги йигирма беш йил мобайнида адабиётимиз эришган асосий ютуқлардандир. «Бугунги социалистик Қозоғистон маданияти порлоқ,

ранг-баранг қирраларга эга,— деб ёзган эди Л. И. Брежнев.— Унинг ибратли ютуқларини совет кишилари юксак баҳоламоқдалар... Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда қозоқ халқининг атоқли мутафаккирлари — Чўқон Валихонов, Ибрай Олтинсарин ва Абай Қўнонбоевларнинг неварая чеваралари ўз она тилларида марксизм-ленинизмнинг улкан асарларини ўқимоқдалар, маънавиятларини бойитмоқдалар, дунё халқлари яратган ва яратаётган инсоният тарихига ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар»¹. Бу сўзлар Совет Иттифоқидаги туркий тилли барча адабиётларга ҳам том маънода тааллуқлидир.

Туркшуносларнинг Иккинчи Бутуниттифоқ кенгашидан кейин ўтган беш йил ичида рўй берган адабий жараёнга назар ташлаш, айниқса, мақсадга мувофиқдир. Беш йилликда кўзга асосан икки нарса яққол кўринади: биринчидан, назарий масалаларни чуқур ишлаб чиқилди; иккинчидан, адабий жараёнга фаол аралашш — адабий танқиднинг жадал ривожланиши рўй берди.

Туркменистонда «Етмишинчи йиллар туркман насрида миллийлик ва байналминаллик масалалари», «Ёзувчи шахси ва адабий жараён», «Бадий насрда гўзаллик масалалари», «Эстетик туғу ва характер муаммоси» каби асарлар яратилди.

Адабиётшуносликнинг назарий масалаларини қайта ишлаб чиқишга бўлган қизиқишнинг ўсиши барча туркий тилли республикаларга мансуб. Айрим китобларнинг номлари ҳам бу фикримизга далолат бўла олади: «Рухий бирлик йўлида», «Адабиётда гражданлик руҳи» (Татаристон), «Замон, образ, характер» (Бошқирдистон), «Озар адабиётида романтизм», «Озар адабиётининг ривожланиш босқичлари» (Озарбайжон), «Образ ва замон», «Қирғиз адабиётида миллийлик ва байналминаллик руҳи», «Қаҳрамон ва замон» (Қирғизистон).

Ўзбекистонда алоҳида-алоҳида рисоалар билан бирга икки жилдаги катта асар — «Адабиёт назарисси» яратилди. Бу улкан илмий ишнинг вужудга келишида И. Султонов, М. Нурмухамедов, М. Юнусов ва бошқа олимларнинг ҳиссаси катта.

Ўзбекистонда кейинги даврда ҳам Али-

¹ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Т. 3, М., 1972, стр. 117—118.

ТООБ, Қирғизистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси А. С. СОДИҚОВ ва бошқа олимларнинг актуал мавзулардаги докладлари қизиқиш билан тингланди.

Конференция ишида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг президенти, академик О. С. СОДИҚОВ ҳамда III Бутуниттифоқ туркология конференцияси ташкилий комитетининг раиси, СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси Г. Ф. КИМ ўртоқлар ҳам нутқ сўзладилар.

Қуйида конференция қатнашчиларидан айримларининг докладларини эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

шер Навоий ижодини назарий жиҳатдан ўрганиш, тадқиқ қилиш кенг миқёсда муваффақиятли ривожланмоқда. Бу соҳада В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, А. Ҳайитметов, А. Қажомов, А. Абдуғафуров, С. Эркиннов ва бошқа ўртоқларнинг меҳнати диққатга сазовордир.

Деярли ҳар бир миллий республикаларда адабий танқид ва адабиётшунослик тарихининг жадал суръатлар билан ўсаётгани бизни қувонтиради. Туркманистонда «50-йиллардаги адабий танқид», «Хроника ва тадқиқотлар», «60-йиллардаги адабий танқид» номли китоблар чиқди. Ўзбекистонда эса икки жилдли «Ўзбек совет адабий танқиди тарихи» асари устидаги ишлар маромига етиб қолди.

Совет адабиётшунослигининг муҳим ютуқлари қаторига миллий республикаларда рус адабиётини ўрганиш, таржима санъати тарихи ва назариясини шакллантириш, болалар адабиётни ривожлантиришга оид қатор илмий ишларни киритиш мумкин. Ўзбекистонда икки жилдли рус адабиёти тарихи, таржима назариясига мансуб бир неча китоблар нашр қилинди.

Адабиёт тараққиёти жараёнларини назарий талқин қилиш борасида маҳаллий адабиёт мутахассисларига В. Жирмунский, К. Зелинский, З. Кедрин, В. Сидельниковларнинг асарлари маълум маънода йўналиш бермоқда. Бу олимлар совет шарқи халқлари адабиётида реализм мавзудида ўтказилган уч муҳим кенгаш (Боку, Тошкент, Қозон)да бевосита иштирок этган.

Кейинги беш йилда адабиёт илмида рўй берган иккинчи бир катта ҳодиса, кўпчилик таъкидлаганидек, республикаларда адабий-танқидий фикрнинг ўсганлигидир. Адабий танқид майдонига кўп адабиётчи ёшлар кириб келди. Бошқирд адабиётшунослари бошлаб берган беш йиллик адабиёт муҳокамалари тажрибаси эса қувонарли ҳолдир. Ўзбекистонда ҳам адабий-танқидий нашрларнинг йиллик муҳокамаси йўлга қўйилди.

Сўнгги йиллар адабиётшунослигида назарий масалаларни тадқиқ қилишнинг кучайгани ва унинг адабиётшунослик фани ҳамда адабий жараёнга таъсирини ҳам муҳим омил сифатида баҳолаш мумкин. Зеро, изчил назария ижодий масалаларни аниқ ҳал қилишда амалий аҳамият касб этмоқда.

Биз бугунги адабиётшунослик ва адабий танқид олдида турган қатор муаммолар тўғрисида фикр билдириш нијатидамиз.

Бизнингча, миллий адабиётни умумиттифоқ адабий жараёнидан алоҳида, биқик бир тарзда ўрганиш ва баҳолаш ҳолларига барҳам бериш керак.

КПСС МК СССР Ёзувчиларининг IV съезидга табрикномасида шундай таъкидлаган эди: «Адабиётимиздаги қонуний бир янгилик шуки, у Совет Иттифоқидаги ҳар бир халқ босиб ўтган тарихий йўлни акс эттириб, миллий маданиятлардаги анъаналар ва илғор тажрибаларни ўзлаштириб, кўп миллатли адабиёт шаклида ривожланмоқда. Туб манфаатларнинг умумийлиги, миллий сиёсатнинг тантаналари, халқлар ўртасидаги дўстлик, қардошлик руҳи гоё ва

мақсадлари бир, шакл ва анъаналари ҳар хил бўлган миллий адабиётларнинг ранг-баранг хусусиятларидир». Социалистик реализм адабиётига хос бўлган мана шу янги қонуний хусусиятлар тадқиқотларимизнинг юраги, бош мезони бўлиб қолмоғи даркор.

Шу кўрсатмалардан келиб чиқиб, адабиётнинг назарий масалаларига янада эътиборни кучайтириш керак. Совет адабиёти ва унинг илдиэлари бўлмиш миллий адабиётларнинг тажрибалари қадри ва ранг-барангдир. У умумлашмалар учун катта, бой манба бўлади. Бу бой манба, албатта, мувофиқ баҳолашни керак. Назарий масалаларни ишлаб чиқиш таниқли совет ёзувчиларининг ижодини ўрганиш, ўзлаштириш ва ривожлантириш борасида ёш авлодга катта қўмак беради. Адабий асарлардаги бадиий таҳлил ва талқин ўрнини эгаллаб олган баён, саёз тасвир усулларига адабиётшунослик мутлақо барҳам бериши лозим. Адабий танқид адабиётдаги барча ижобий янгиликларни қўллаб-қувватлаши, тажрибаларни умумлаштириши, адиблар ижодиётини халқ ҳаётига янада яқинроқ бўлишига қўмаклашмоғи даркор. Бадиий асардаги мавзунинг муҳимлиги ва ҳаётий материалнинг янгилигига ёпишиб олиб, унинг барча жўн ва бўш томонларини оқлаш каби бир ёқламаликлар адабий танқид доирасидан мутлақо йўқотилиши шарт.

Тарихни — адабиёт ва маданият тарихини бузиб кўрсатиш, бир ёқлама талқин қилишга ҳам барҳам бериш вақти етди: туркий халқларнинг қадимий адабиёт тарихига оид баъзи ишларда бу ҳол ўзини кўрсатди, зотан, улкан адабий ёдгорликлар фақат бир халқники эмас, балки нодир намуналарни яратган халқлар ва айни тарихий даврда яшаган миллатларнинг умумий мулкидир.

Туркий тилда ижод қиладиган халқларнинг барча фольклор асарларини тўла нашрдан чиқариш вақти ҳам етди деб ўйлаймиз. Халқ озаки ижодини ўрганиш, тўплаш борасида ҳозиргача амалга оширилган улкан тажрибалар бу ишни бошлашга асос бўла олади. Шуни эътибордан соқит қилмаслик керакки, бу иш фақат фольклорчиларнинг биргина авлоди эмас, балки уларнинг келажак издошлари ҳам изчил давом эттириши керак бўлган маданий фаолиятдир. Аммо бугунги фольклорчилар авлоди бу ишнинг бошланишига ўз муносиб ҳиссаларини қўшиши даркор.

КПСС XXVI съездини муносиб қаршилаётган мамлакатимизнинг олим ва адабиётшунослари, шу жумладан туркий тилда сўйлашувчи республикалар адабиётчилари қилинган ишларни танқидий баҳолайдилар ва XI беш йилликда амалга оширилган илмий тадқиқотларнинг мукаммал режасини тузиб оладилар.

Иззат СУЛТОНОВ, Закий АХМЕТОВ,
Матёқуб ҚУШЖОНОВ, Абдуқодир СОДИҚОВ, Тура МИРЗАЕВ.

ҚАДИМ ЮНОН ТАРИХЧИЛАРИ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ВА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ТЎҒРИСИДА

Ҳозирги замон туркшунослиги турк адабий ёдгорликларини ўрганишда катта муваффақиятларга эришди. Мамлакатимизда ва чет элларда адабий осори-этиқаларга бағишланган салмоқли монографиялар пайдо бўлди. Улар туркий халқларнинг V—VIII асрлардан кейинги этник тарихи ҳақида бой маълумотлар беради. Этник тарих билан бирга, жонли тиллар ҳақида ҳам айрим мулоҳазалар билдирилган.

Шу мулоҳазалардан чиқадиган энг муҳим хулоса шуки, Олтой жамоасидан туркий халқ сифатида ажралиб чиққанларнинг биринчиси — хуннлардир. Хуннларнинг Марказий Осиёдаги шаклланиши эрамикча бўлган биринчи минг йилликнинг бошларига тўғри келгани учун туркий халқларнинг олтой жамоасидан ажралиб чиқишини ҳам шу даврга тақашади. Мелоднинг бошларида жанубий хуннлар хитой асоратига тушдилар, шимолий хуннлар ҳам Хитой томонидан зарбага учради. Натижада шимолий хуннларнинг маълум бир қисми ғарбга чекиниб, угорлар билан бирлашган ҳолда, гунн номида Европада машҳур бўлган халққа асос солдилар. Яъни, Л. Н. Гумилёвнинг таъкидлашича, турклар Европага биринчи марта гунн номи билан кирдилар (БСЭ, т. 28, 424-бет, т. 7, 450-бет). Тил хусусида эса туркшуносларнинг фикри турличадир. Уларнинг баъзи бирлари эски ва янги турк тиллари деган асоссиз назарияга суяниб, хунн ва гуннлар чувашчага ўхшаш тилда сўзлашганлар дейдилар. Олимларнинг бошқа бир группаси эса, далилларга асосланган ҳолда, гуннларнинг тили ўғуз-қипчоқ хусусиятларига эга бўлганлигини кўрсатмоқдалар. Мўғул олимларининг фикрига кўра эса, гуннларнинг ташкил топишида мўғул, тунгус ва турк сингари турли этник группалар иштирок этган. Хуллас, кўриниб турибдики, хунн ва гуннларнинг тил хусусияти илмий жиҳатдан ишлаб чиқилмаган.

Хуннларни биринчи турклар деб олинishi туркий тилнинг фақат синфий жамият пайтида пайдо бўлган, ўн минг йилларча

даврни қамраган ибтидоий жамоа вақтида туркийлар умуман бўлмаган, деган ғайри илмий хулосага олиб келади. Уз-ўзидан аёнки, бу нотўғри хулоса. Бошқа тиллар каби ҳозирги кунда кенг тармоқланиб кетган туркий тил ҳам қабилачилик давридаёқ шакл топган эди. Турк тарихий тилшунослиги учун, бизнинг фикримизча, ана шу кўҳна даврларга мурожат қиладиган пайт аллақачон етиб келган. Бу бир томондан туркшуносликнинг тарихини ривожлантиришга туртки берса, иккинчи томондан умуминсониятнинг ўтмишини билишга ҳисса қўшади.

Назаримизда, мамлакатимиз ва чет эллардаги изланишлар, туркшунослик учун хуннлардан анча илгариги давр турк лингвистикасининг ўрганилишига етарли даражада асос тайёрлаган. Шу ўринда туркий тилли деб тан олинган хунн ва гуннларнинг ўзи ҳам лингвистик нуқтаи назардан етарли даражада ўрганилмаётганини айтиб ўтиш жуда зарурдир.

Кейинги йилларда совет-америка кўшма археологик экспедицияси томонидан одамлар Америка қитъасига йигирма-ўттиз минг йил аввал Шимолий-шарқий Осиёдан ўтганлигини аниқлаганлиги — туркшунослар олдига ҳам конкрет масалаларни қўяди.

Бундан анча кейинги хуннларгача бўлган—скиф, сак, сармат, кушон, тохарларнинг тил материаллари хусусида ҳам туркшунослар иш олиб бормаётирлар. Бу халқларнинг тилларини ўрганиш ўн тўққизинчи аср охириларидан бошлаб асосан эроншунослар қўлида қолиб, асосан форсий элементларни топиш билан чекланилмоқда. Скиф ва бошқа халқларнинг тил материалларини шимолий эрон тилларига бир оз даражада яқинлаштиришга имкон берувчи материал ҳам тўплаб қўйилган. Ушбу материаллар асосида эса, қадимги скиф, сак, сармат, тохар ва бошқа бир қанча халқлар фақат эрон тилига мансуб, деган хулоса чиқармоқдалар. Шимолий Кавказ, Волга бўйи, Урал, Ғарбий Сибирь, Урта ва Марказий Осиё, Қозоғистон, Олтой сингари районларнинг археоло-

гик маданиятларини ҳам эрон этносига тиркаб, бу жойларда қадимдан яшаётган туркий халқлар эроншунослар томонидан — маҳаллий эмас, келгиндига чиқариб қўйилган. Лекин туркийлар бу ерга қаердан келганлар, кимни сиқиб чиқарганлар, кимни ассимиляция қилганлар, бунга бирорта ишонarli далил келтирилмайдилар. Бу саволларга, шунингдек, номлари келтирилган бу районларнинг ҳеч бўлмаса биттасида туркий халқлар туб аҳолини ташкил этганмилар деган саволга — скиф, сак, сармат, кушан, тохарларнинг тили туркий тиллар билан қиёслаб ўрганилмагунча, ўрганиш натижалари эса палеонтология, археология, этнография, мифология сингари бирибирига боғлиқ тарихий фанларнинг хулосаларига чоғиштирилмагунча жавоб бериб бўлмайди. Тарих фанининг барча тоҳаларидаги хулосаларини жамлаб таҳлил этмагунча биронта этногенетик назарияни илгари суриш мумкин эмаслиги ҳаммага аён-ку! Ваҳоланки, скиф, сак, сармат, кушанлар эрон тили группасига фақат этимологик хулосалар асосида киритилган. Хаёлпарастликка, фантазияга кенг имкониятлар берувчи этимологик усулнинг бошқа тарихий фанларнинг хулосаларисиз ёлғиз ўзи этногенетик назария учун асос бўлолмадлиги ҳам ҳаммага равшан нарса. Устига устак, эронийлар нуқтаи-назаридан олиб борилган бу этимологик изланишлар (Л. А. Ельницкий ва чех олими Згустанинг айтишларига кўра) скиф сўзларининг хатто учдан бирини ҳам қамраб олган эмас. Қамраб олинган қисми ҳам зўрма-зўракилик билан таҳлил қилинади, антропонимия ва топонимияси эса маълум системага риоя қилинмай, майлга мослаб танланади. Худди ана шунинг учун ҳам скифларнинг фақат эроний эканлиги ҳақидаги назария чок-чокидан сўкилиб бормоқда. Мисол учун ўтrock скифлар — скотлар археологик қидирувларнинг натижасига кўра Б. А. Рибаклов томонидан славянларнинг ўтмишдоши деб топилган. Шимолий Қора денгиз бўйида ўтган тавр, синд ва меотлар О. Н. Трубачёв томонидан ҳиндорий группасига киритилган. Шу ўринда Эрон шоҳи Доронинг Скифияга қилган юришида қатнашган ва скифлар ҳақида биринчи бўлиб тўлиқроқ маълумот берган Геродотнинг скиф тили, скифларниқига ўхшаган тил, бузилган скиф тили сингари ахборотлар бериб, бирон марта ҳам скиф ва эрон тилларининг ўхшашлиги ҳақида гапирмаганлигини эслаш жоиздир. Агар скиф тили эроний хусусиятларга эга бўлганда эди, Геродотнинг ўзи ёки унинг бошқа грек йўлдошлари бу яқинлиқни сезган бўлардилар. Геродотнинг ўзи «Тарих»ининг олтинчи китобида таъкидлашча, форс тилини яхши билган. Шунга қарамай, у бирон марта скиф тилининг эрончага ўхшашлигини гапирмайди. Бу далил, гарчи қиёсий бўлса ҳам скифларнинг эроний эмаслигини исботлайди. Уз-ўзидан келиб чиқадики, скифларни ҳамда уларнинг тилини ўрганишда объектив ёндошиш — уларнинг полээтниклигидан келиб чиқиш керак бўлади.

Турк қабиладарининг скифлар ичида (саклар, сарматлар, кушанлар, тохарлар ичида ҳам) бўлганми ёки йўқлиги ҳақидаги масалани ҳам ёлғиз нотуркий тилшуносларининг хулосасига таяниб ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун скиф ва бошқа қадимий ономастиканинг туркшунослик нуқтаи-назаридан текширилиши, туркий тилли халқ ва қабиладар ҳақидаги юнон тарихчиларининг фикрлари синчиклаб ўрганилиши керак бўлади.

Юқорида айтилганидек, кўпгина олимларнинг таҳминлари туфайли биз — туркий халқлар Шарқий Европага биринчи марта хуннлар номи билан кириб келган деб ҳисоблаймиз. Кейин, тадрижий равишда турклар, хазарлар, қипчоқлар ўрин алмашишган дейилади. Баъзи бир олимлар бу жараёнда халқлар ва тиллар ўзгарган дейишса, баъзи бирлари фақат этнонимлар алмашган холос дейишади: яъни, халқ ҳам, тил ҳам ўзгармаган-у, фақат давлат бошидаги идора этувчи уруғларгина ўзгариб турган. Агар ана шу кейинги нуқтаи-назарни тарих фани учун маъқул деб қабул қилсак, унда скифларнинг ичида ҳам турклар бўлиши қонуний бир ҳолга айланади. Аммо улар қайси номда юрганлигини аниқлаш жиддий изланишлар талаб этади.

Агар қадим юнон манбаларига қарайдиган бўлсак, скифларнинг ичида мелоднинг бошида хуннларнинг мавжуд эканлиги маълум бўлади. I аср охири II аср бошларида яшаган Дионисий Каспий денгизининг шимолий қарбида яшовчи халқларни шундай санайди: скифлар, уннлар, каспийлар, албанлар, кадусийлар; тоғлик жойларда мардлар, ирканлар, тапирлар. Дионисий бу маънода ёлғиз эмас, II асрда яшаган машҳур Толомей Сарматиянинг Европа қисмида, агафирсларнинг (акацир) пастида саварлар (аксари олимлар туркий деб тан олган суварлар — М. З.), «квастер ва роксаланларнинг ўртасида эса хуннлар, шу номдаги тоғларнинг пастида эса амадок ва новарлар яшайдилар», деб ёзади. IV асрнинг охириларида яшаган Филостогорий эса гуннлар ҳақида ёзар экан, бир жумлада ҳам уларни Осиедан келган демайди: «Бу уннлар артидан қадимгилар невр деб атаган халқ бўлса керак; улар Танаид ўз сўвларини олиб чиқувчи Рипей тоғлари этагида яшайдилар». Бу ерда эътибор бериладиган жойи шуки, кўпчилик олимлар худди шу даврни гуннларнинг Шарқий Европага кўчиб ўтиш даври деб даъво қиладилар. Маркиан ҳам (IV аср охири V аср бошлари) гуннларнинг келгинди эканлиги ҳақида оғиз очмайди, фақат: «аланлар ортида Борисфен (Борисден) бўйларида Европа хуннлари деганлар яшайди», деб айтиб кетади.

V асрнинг иккинчи ярмида яшаган Зосимнинг фикри ҳам маълум маънода диққатга сазовор. II—V аср тарихини ёзар экан «Истронинг тепароғида яшовчи скиф қабиласига аввал номаълум ва бирдан қаердандир пайдо бўлиб қолган жохил қабилалар ҳужум қилди.

Уннлар деб аталган бу халқни шоҳ

скифлар дейиш мумкинми ёки йўқлиги номаълум эди». Демак хуннлар — яъни туркий тилли халқ—шоҳ скифлар эканига ишора ҳам бор. Этнография ва бошқа хулосаларга асосланиб, ҳозирги замон олимлари ҳам шоҳ скифлар туркий тилли халқларнинг аждоди эканлиги ҳақидаги фикрларни илгари сурмоқдалар: («Олтой ва Фарбий Сибирь халқларининг этнографияси» китобидаги П. И. Каралькин мақоласи, Новосибирск, 1978). Л. Я. Ельницкий эса, «Скифия» китобида (1977), скиф маданиятининг қолдиқлари турк-мўғул халқларининг маданиятида узоқ вақт ва мустақкам ҳолда (славян ва фин-угор халқларида эса нисбатан анча кам миқдорда) сақланиб қолмоқда. Туркшунослар Аммиан Марцеллин (IV аср боши), Феофан Византиялик (V аср), Прокопий Кесариялик (V аср охири—VI аср боши), Стефан Византиялик (V аср), Менандр Византиялик (VI аср), Симокадт Феофилакт (VII аср) туркларни гунилларга, скифларга, сакларга, массагетларга, эфталитларга, кушонларга, аварларга тақаган (тенглаштирган); гунилларни эса кимрикларга (киммерийлар), скифларга, эфталитларга, аланларга: скифларни эса — гуно, сак, кимрик, турк, утигур, сувар, хазарларга, хуллас бу халқларни бир-бирига тенглаштирганларини конкрет тил материаларини таҳлил қилиш асосида аниқлаштиришлари керак. Менандр Византиялик скиф тили деб бевосита турк қабиалари тилини назарда тутиши ҳам четда қолмаслиги лозим («Византия тарихчилари», СПб, 1861 йил, 376-бет).

Энди шимолий Эрон тиллари нуқтаи назаридан қараганда тушуниб бўлмайдиган Геродот этимологиясидаги скиф сўзларига мурожаат қилайлик.

Скиф сўзларининг эрон тили нуқтаи назаридан тушуниб бўлмаслигининг ўзиёқ уларнинг эроний хусусиятларга эга эмаслигини кўрсатади. Олимлар буни тан олиш ўрнига мантиқсиз бир хулоса чиқардилар. Улар Геродотни (эраимзгача VI аср) тил масаласида кам маълумот берганликда ҳам айблагша бориб етдилар (Борухович В. П.).

Модомики, геродотча этимологияни эроний тилга чоғиштириб тушунириб бўлмас экан, унда бошқа тилни ёрдамга қақириши керак эди. Бу хусусда академик Б. А. Рибакон геродотшуносларга: «Геродотга таъна қилгандан кўра, уни тушунишга ҳаракат қил», деб тўғри кўрсатма беради.

Геродот, скифлар амазонкаларни (элинча — эрини ўлдирган аёл) «эорпата» дейишлари ҳақида маълумот беради. Бу сўзнинг жаранглашида ҳам билинар-билимас туркча этимология сезилади. «Эор» — эр; пата — Мата — вата баъзибир туркий халқларда «бузмоқ», «урмоқ», «ўлдирмоқ» маъносида келади, яъни «эорпата»ни «эравата» деб изоҳлаш мумкин.

Геродотнинг айтишича, скифларда «аримас» сўзи «бир кўзли одамлар» — «Аримас» — «бир», «спу» — «кўз» маъносини билдиради. Агар бир кўзли одамларни — ярим юмуқ кўзлиллар деб фараз қилсак,

«арима» — туркийча «йаримга», «спу» эса «сепи», «чепи»га — ҳозирги ўзбекчадаги шилпиқча тўғри келади. Яъни скифча «аримаспи» — туркийча «ярим сепи» ёки ярим шилпиқдир.

Геродот келтирган айрим скиф худоларининг номларини ҳам туркий тил асосида бемалол тушунириш мумкин. Греklarнинг уй-рўзғор, ўчоқ худоси Гестия деб аталган. Скифларда уй-жой тангрисининг оти Табити бўлган экан. Табити — Тобу (в) ва «ли», «ти» қўшимчасидан тузилганлиги унинг мазмуни Топу (в)ли эканлигини англатади. Греklarнинг бош тангриси Зевсга тўғри келадигани Скифларда Папей экан. Хўш, буни туркийча бобо (й), папайдан қанча узоқлиги бор?

Греklarдаги тоғ, денгиз ва осмонни туққан ер маъбудаси Гея — скифларда Апи экан. Апи туркийдаги Аби, яъни катта момога анча яқин туради.

Греklarнинг энг гўзал ва жасур худоси Аполлондир. Скифларда шу маънода Гойтосир деган худо бўлган экан. Гойтосир туркийча қий-тас-эр ёки Қой(я)-тас-эр, яъни қоя-тош-эр, ёки ҳамма нарсани кесувчи (қийувчи) эр деб тушунирилиши мумкин. Эроншунослар эса, скифларни асоссиз равишда форс тиллари группасига киритиб, сўзларни форс тили нуқтаи назаридан тушуниролмайдилар-да, яна Геродотга айб қўядилар.

Геродот яна скифлар ҳақида шундай маълумот беради: «Скифларда Аресдан бўлак худоларга эҳром, ибодатхона, ҳайкалчалар ясаш одат эмасдир. Фақат Аресга улар шундай нарсаларни қурайдилар».

Арес ёки Арей греklarда уруш худосидир. Аммо манбаларда унга сифнадиган жойларни аниқ кўрсатмайдилар, бунинг устига баъзан манбалар уни амазонкаларнинг (яъни скифлар) уруғбошиси деб ҳисоблайдилар. Бу далиллар Арес номи скифлардан олинган деган фикрга олиб боради: Арес-ерсу (ер ва сув).

Геродот келтирган афсоналарга мувофиқ скифлар Таргитай деган одамдан тарқалган эмиш. Туркий халқларда бу ном жуда кенг ёйилган. Симокадт «Тарих» китобининг ўттиз бешинчи бетида ёзишчи, аварлар кўзга кўринган одамни Таргитай деганлар. Подиеннинг айтишига кўра мэти қабиласига мансуб бир аёлнинг номи Таргитао экан. Афтидан бу сўз «тырғи — турғи (турғун) ўзагидан ва «та» («ли») эгалик аффиксидан тузилган.

Яна бир неча скифча антропонимларни келтириш мумкин. Эраимзининг биринчи йилларида ўтган скиф подшоиси Атейни — Атий (ота) сўзи билан тушунирсан бўлади. Геродотнинг таъкидлашича, Дорога қарши урушган скиф шохининг оти Идандир (Иданфирс) бўлган. Лерийлик Ферекид бу номнинг бошқачароқ талаффуздагисини келтиради: Идандур. Туркий тилда буни Исан-тур (Эсон тур, Омон бўл) деб изоҳласа бўлади. Хуллас, туркологик изланишларга асос берадиган шу каби скифча номларни қадим юнон манбаларида чеки-чегараси йўқдир.

Азов денгизини скифлар Мэоти деб аташган. Қадим туркийчада эса Мэте сўзи балчиқ, лой деган маънони англатган. Шу денгизнинг Сиваш деб аталадиган саёз қисмини сувбоши ёки сойбоши деб ифодаланса анча тушунарли бўлади.

Скиф, сармат, сак, кушанлар давридаги эр, ир, ар, лы, ти, ди қўшимчалари билан тувовчи умумий ва жуъзий этнонимларнинг туркшунослик нуқтаи назардан текшириш фақат туркий лингвистларгина учун қизиқ материал бўлмай, умуман фан учун ҳам аҳамиятдан холи эмасдир. Бундай этнонимлар эса скифлар дунёсида жуда кўп бўлган.

Эроншунослар Дон, Дунай, Днестр, Днепр дарёларининг номларини етарли равишда далилламай туриб, эрон гидрономикасига киритадиларда, бу ерларда эроний халқлар яшаганлар дейдилар. Аммо, табиий равишда шундай савол туғилади: Хўш, нима учун Дон дарёсининг ҳамма ирмоқларининг оти туркий асосга эга? Нега туркий халқлар эроний номларни бу ердан сиқиб чиқариб майда дарёларга туркийча ном берганлару, Донни ўз ҳолича қолдирганлар? Улар асосий дарёга бошқа тилдан олиб ном қўйган бўлишлари ҳам мумкин. Гидроним ва топонимларнинг бошқа халқлардан олиб қўйилган ҳоллар учраб туради. Битта эрон топоними кириб қолгани бу ерларда эроний халқлар яшаганини билдирмайди.

Энди бошқа йўлдан бориб кўрайлик. Модомики, Дон ҳавзасидаги барча дарёлар туркий номда экан балки Дон ҳам форсча эмасдир. Балки Дон сўзи бошқа тилда бошқа маънони билдиргану эронийлар уни дарё маъносида қабул қилгандирлар? Қизиқ, нега Донни ҳар доим тинч дарё деб атаб келганлар? Балки Дон сўзи «тын», «тин» сўзидан олингандир? Балки Шимолий Кавказдаги бошқа дарёларга, хусусан Кубанга қиёслаган ҳолда унга «Тин» деб ном бергандирлар? Скифлар даврида, Геродотнинг айтишича, уни «Танаис» деб атаганлар. Бу туркийчадаги «Тыныс» — тинч маъносига анча яқин туради. Бу тин ёки тинис деган сўзлар кейин бошқа тилларда дарё мазмунида қабул қилинган бўлиши мумкин. Чунки, тин, тинис ўзаги бўлак гидронимларда ҳам учрайди. Мисол учун Днестр дарёси номининг

ҳам биринчи қисми тин, тынис сўзини, иккинчи қисми тир (тур) сўзини эслатади. Тир сўзи эса Геродот учун бу дарёни Тир(а) деб аташга асос берган бўлиши мумкин.

Днепр дарёси Геродот даврида Борисфен (аниқроғи Борисден) деб аталган. Бу сўзнинг биринчи қисми туркийча «бурис» (буриш), бурилувчан маъносига келиб, иккинчи қисми эса яна ўша «тин»га, лекин энди дарё маъносидаги тинга келиб тақалади ва бурилувчан (илон изи) дарё мазмунни англатади. Энди бу сўзларнинг ўрнини алмаштирсак ва тилнинг давр мобайнида қисқариб боришини ҳисобга олсак, Днепрга етиб келамиз. Яъни Бурисдан эмас, Денбурис — Динибор — Дъньпър.

Қадимги Истр (ҳозирги Дунай) ҳам шу йўл билан изоҳланса тушунарлироқ бўлади: яъни Тъньстър. Дарёнинг ҳозирги номи Дунай ҳам туркийчада «тын эй» деган мазмунда ўз изоҳини топади.

Шундай қилиб, Скифияда тинч эпитети Тин ёки Тинис (Дон ёки Танаис) дарёсига тақалган, кейин эса бошқа ҳамма текисликдаги (тоғ дарёларидан бошқа) дарёларни шу номда атай бошлаганлар деб тахмин қилиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, бу фикрлар ҳақиқатга мос келадими-йўқми деган савол туғилади. Яъни, скифлар бир тилда гаплашувчи халқ бўлганми ёки уларнинг ичида турли тилда гаплашувчи, турли этник гуруппалар бўлганми? Уларнинг ичида ёки ёнида туркий халқлар бўлганми ёки йўқми?

Бу саволларнинг ҳаммасига фақат бевосита эроншунослар жавоб бериб келганлар, туркшунослар эса бир чеккада қолаверганлар. Аслида эса, бу масалани палеантропология, археология, этнография ва мифология фанларининг хулосалари билан комплекс ҳолда ўрганиш асосидагина ҳал қилиш мумкин. Бу эса фақатгина туркологияни эмас, балки умуман қадимий тарих фанини ривожлантирган бўлади.

Қўйилган масалаларни ечиш учун туркшунослар фақат гуннлардан кейинги давр билан чекланмай, гуннлар даврини ва гуннларгача бўлган даврни қамраган ҳолда лексика соҳасидаги (грамматика ва фонетика соҳасида ҳам) тарихий-қиёсий излаишларга зудлик билан кенг миқёсда киришишлари лозим.

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ПОЭЗИЯСИДА ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАСИГА ДОИР

Ҳозирги вақтда классик шеърятдаги образлар системасини тадқиқ қилиш масаласи туркий тилли адабиётларни ўрганишдаги муҳим проблемалардан бири бўлиб, у етарлича ҳал этилмаган. Бу муаммони ойдинлаштиришда туркий халқлар поэзиясининг қадимий ва классик даврлари ўртасидаги алоқаларни ўрганиш муҳим аспектидан ҳисобланади. Бир-биридан узоқ бўлган бу икки давр ўртасидаги боғланишни аниқлаш адабиётнинг ҳаёт билан узвий алоқасини кўрсатувчи тарихий-адабий жараённинг яхлит манзарасини тиклаш учун зарурдир.

Агар туркий тилдаги адабиётнинг қадимги даврига (VIII—X асрнинг биринчи чораги) назар ташласак, у даврдаги асарлар атрофлича тадқиқ этилганда (реал воқеалар оқими ва уларнинг ҳозирги тарих китобларидаги баёни билан) қадимги турклар ҳаётининг бадий асарлардаги тасвири солиштириб ўрганилганда, мазкур воқеалар ўз замонаси учун аънавий бўлган адабий системаларга бўйсундирилганини аққол сезиш мумкин.

Ўрхун ёдномалари услубидаги шакл ва мазмун бирлигининг бундай барқарор эстетик асослари ҳам адабий аънаваларнинг узоқ давом этганлиги ва қадимги турк маданиятининг юксак савиясидан дарак беради.

Қадимги турклар замонидagi ривожланган адабий аънавалар беиз кетмади, балки ўзида мураккаб эстетик адабий комплексни мужжасамлаштирган туркий тилдаги классик шеърятга кириб борди; унинг шаклланиши ислом дини ва мусулмон маданиятининг Ўрта ва Кичик Осиёга, Закавказье ва Волга бўйларига ҳамда туркий ва форс тилларида сўзлашувчи халқларнинг маданий алоқаларига ёйилишида муҳим восита бўлди. Классик шеърят асосида туркий поэзияга вазнлар, қофиялар ва шакллар назариясини берган араб-форс поэтикаси ётади.

Туркий халқларнинг қадимги ва классик поэзияси ўртасидаги узвий алоқаларни ўрганиш ва бадий ўзига хосликни очиш бошқа тилларда сўзлашувчи халқлар адабиёти аънавалари билан уларнинг фақат ўзларига хос мустақил аънавалари нисбатини белгилаш имконини беради.

Қадимги туркий ва классик туркий тиллар шеърятги орасидаги тафовут шундаки, уларнинг ҳар бири ўзига хос шеърый

жанрлар ҳамда услубий системаларга эга. Бу, табиий, ўша даврлар адабиётининг образлар системасидаги ворисийликни аниқлашни қийинлаштиради. Шу билан бирга, ўрта асрларда турклар исломни қабул қилиб, мусулмон маданиятида иштирок эта бошлагандан кейинги даврда туркий тиллар адабиётларининг ривожига боғлиқ равишда араб-форс шеърый категориялари қабул қилинган фактини тасдиқлашнинг ўзигина ҳар қандай адабиётда бўлганидек, туркий поэзиядаги образлар системасининг туғилиш ва тараққий этишига хос мураккаб ҳодисаларни изоҳлаб беролмайди, албатта.

Кўриниб турибдики, классик адабиётдаги ўзига хос жараёнларни аниқлаш вазифасини фақат ана шу адабиёт мансуб бўлган халқнинг маданий-тарихий ҳаётида тугган ўрнига қарабгина ҳал этиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, адабиёт маълум маданиятнинг тарихий қисми сифатида ундан ажралган ҳолда тушунилмайди, яъни ўзи яратилган давр маданиятига мансуб ҳар қандай асарни ўша давр эстетик системаси мезонларидан ташқарида тушуниш мумкин эмас. Маълум бўладики, классик шеърят асарларининг эстетик қиммати фақат ушбу шеърят озиқланган давр маданиятининг ҳамма жиҳатларини ўрганиш орқалигина аниқланиши мумкин.

Туркий тилда ижод қилган шоирлар қўллаган қатор поэтик категорияларни мустақил ҳолда юзага келгани ҳақида хулоса чиқариш учун классик поэзиянинг образлар системасида араб-форс поэтикасига алоқаси йўқ бўлган архаик қатламнинг учраб туриши фавқуллодда муҳимдир.

Классик туркий тиллар шеърятининг образлар системасини ўрганишдек кенг кўламли масала ўз ичига алоҳида жараёнлар, образлар системаси қурилиши принципларини тадқиқ этишни ҳам қамраб олади. Маълумки, туркий классик поэзиянинг асосий лирик жанри ғазалдир. Унинг манбалари қадимги араб (бадавий ёки исломдан аввалги) поэзиясига бориб тақалади. Ғазал ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан, араб ва форс классик адабиётида ривожланди ҳамда камолотга эришди. Ўрта Осиёда туркий тиллардаги классик шеърят гуллаб яшнаган даврга келиб (XV асрнинг иккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи чораги), ғазал туркий тиллар доира-

сида кенг тарқалган ва оммалашган поэтик формага айланганди.

Кўп асрлик форсий ғазалнавислик тажрибаси билан бир қаторда (кўпчилиги асосан зуллисонайн бўлган) туркий шоирлар ҳам ўзлаштирган классик туркий тиллар шеъриятининг гуллаб-яшнаши даврида араб-форс поэтикаси назарияси билимларига таянган махсус туркий тажриба ҳам мавжуд эди.

Ўзбек шоирлари — Лutfий, Навоий ва Бобир ўрта асрлар туркий ғазалиётининг буюк намояндалари эдилар. Бу шоирлар ижоди кенг миқёсда ўрганилган эмас, фақат Алишер Навоий меросигина чуқур тадқиқ этилган, холос. Шунини айтиш керакки, ғазал жанрини ўрганиш бобида Заҳриддин Муҳаммад Бобир ижоди кўпроқ эътиборга моликдир.

Бобир адабий фаолиятининг бошланиши даврида (унинг илк ғазали 1502 йилда битилган) ғазал жанрининг образлар системаси асрлар давомида аввал араб, форс, кейинчалик туркигўй шоирлар ва назарийчилар томонидан пухта ишлаб чиқилган ва қойдага солинган эди.

Ғазалда образлар системасининг қонуноқоидага кириши, араб адабиётининг илк намуналариданоқ бошланган ва бу ҳол давом этиб, аввал араб, кейинчалик эса форс ва туркий тилдаги адабиётларга ўтган узвийлик — яъни, жанр, мавзу ва образлар системаси ўртасидаги ўзаро қонуний боғланиш қарор топган эди.

Араб поэтикасига ҳамда классик форс адабиёти анъаналарига қатъий риоя қилган ҳолда туркий ғазалчилик ҳам алоҳида ва мустақил ривож топа бошлади.

Ўрта асрларга хос ва адабий ажраённинг маълум ва бир босқичи бўлган бу анъаналар айниқат эстетикасига асосланган ва универсалдир. Яъни акс эттириладиган объект қабул қилинган моделлар билан айнанлаштирилади.

Шунинг учун ўз даврининг типик намояндаси бўлмиш Бобир ҳам ғазал ёзишда ўзигагина ғазал жанрининг кўп асрлик тараққиёти давомида шаклланган қоида ва анъаналарга риоя қилди. Бундан кўринадики, Бобир ғазалларидаги образлар системаси араб ва форс адабиётидан кириб келган, маълум қоидаларга бўйсунган образлар мажмуасини ўзида акс эттириши лозим эди. Бироқ, қадимги турклар адабиётларидаги ўзига хос анъаналар ривожини ҳисобга олиб, бу образлар системасини яратишда мустақил равишда келиб чиққан қатор конструктив принципларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бунга, хусусан, туркий тилда ижод қилувчи шоирлар, жумладан Бобир ижодий тажрибасида учрайдиган ғазалнинг лирик жанри, қатор поэтик категориялар киради.

Шундай қилиб, Бобир ғазалларидаги образлар системасини тадқиқ этишда бу система қурилишидаги ўзига хосликни назарда тутган ҳолда иш кўриш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бу системалар ҳам ўзга тиллардаги ва соф туркий элементларни мужассам этган ҳолда ўрта асрлар

адабиётининг умумий қонуниятлари асосида шоирлар ижодида ўз ифодасини топган.

Бобир ғазалларидаги образлар системаси тузилишига хос принципларни конкрет анализ қилиш шунини кўрсатдики, уларда нарсалар, табиат ҳодисалари ҳамда моддий ва маънавий материалистик маданиятга хос тушунчалар материал бўлиб хизмат қилган ва шоирга ўз лирик қаҳрамонини ана шуларга қиёслаш орқали унинг ўзига хослигини, ҳислат ва сифатини тасвирлаш имконини берган. Образлар яратиш учун зарур бўлган қиёслашлар кўплаб қарши қўйишлар билан бирга келиб образларнинг келажак семантик ҳаётини, уларнинг ривожланишини, лозим бўлса, жанрнинг анъанавий мавзуси ўзанида шаклий ўзгаришларга учрашини ҳам белгилаб беради.

Агар табиат ва маданиятга оид тушунчалар, предметлар образини таққослаш учун материал берса, Бобир ғазалларидаги қарама-қарши қўйишга хизмат қилувчи материаллар инсоннинг туйғулари ва кенг қўламдаги фаолиятига хос зиддиятлардан, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларнинг умумбашарий миқёсда қарама-қарши қўйишдан ташкил топади.

Қиёслаш ва қарама-қарши қўйиш принциплари ҳар бир ғазалдаги уйғунлик ва фикрий яхлитликни таъминлайди, муаллиф томонидан ҳар бир ғазал учун танлаб олинган у ёки бу поэтик фигуранинг конкрет ғазалда қай даражада қўллаш меъёрини ҳам белгилаб беради. Бобир ғазалларидаги семантик қарама-қарши қўйишлар системасини аниқлаш унинг шеърларидаги образлар системаси тузилишига хос қонуниятлар нуқтаи назаридангина қизиқиш уйғотиб қолмасдан, айни пайтда келиб чиқиши теран ўтмишга бориб тақаладиган архаик белгиларини аниқлаш жиҳатидан ҳам диққатга сазовордир. Ҳақиқатан ҳам, Бобир ғазалларидаги инсоннинг туйғулари ва кенг қўламдаги фикрлашини семантик қарама-қарши қўйишнинг илдиэлари жамият тараққиётининг қадимги давларига мансуб дуалистик руҳдаги афсоналарга бориб тақалади.

Маълумки, ҳар хил тотемистик тасаввурларга асосланган рамзий классификация (ёки система) туркий халқларда ҳам мавжуд эди. Бизнинг кунларимизгача яшаб келаётган фольклорга оид ривоятлар, турли одатлар, этиқодлар ҳамда туркий халқлар ўтмишига доир ёднонамалар шундан далолат беради.

Табиийки, классик шеъриятда қўлланган ва поэтик образлилик учун ишлатилган семантик қаршилантиришлар маълум даражада ибтидоий мифологик мазмунини йўқотган эди.

Бобир ғазалларида энг универсал семантик қарши қўйишларнинг ишлатилиши фақат поэтик тафаккурда анъанавий сақланувчи ва турли тушунчаларнинг асосий контрастларини олиб қолган мифологик стурктурунинг турғунлигини кўрсатиб қолмай, қадимги турклар шеъриятидаги

худди шундай семантик қарши қўйишларнинг аксланишини ғазалдаги образлар системасининг қурилиш принциплари билан қиёслашга ҳам имкон беради. Ўз навбатида қадимги турк шеърояти ўзлаштирилган ўта қадим замонлардаги стилистик баён этиш усули сифатида ишлатилган семантик қарши қўйишлар билан ҳам солиштириш имконини вужудга келтиради.

Бундай баён услуби гап тузишда жуфт ҳолда ишлатилган, ёки ёйиқ қарама-қарши маъноли бирикма ташкил этиб келган антоним сўзларни ишлатган ўрхун ёдномаларида (VIII аср ўрталари) кўзга ташланади.

Бу каби бир-биридан узоқ даврлардаги (VIII аср ўрталари ва XVI асрнинг биринчи чораги) на фақатгина давр (бу ундан ҳам муҳим), балки турли жанрлардаги асарларни солиштирилганда ҳам (ўрхун поэмалари тарихий-қаҳрамонлик жанри бўлиб баён услубида ёзилган; ғазаллар эса соф лирик

жанрдир) Ўрта Осиё туркий адабиёти ривожининг чўққиси ҳисобланувчи Бобир ғазалларидаги образлар системаси яратилиш принциплари қадим турк адабиётида ҳам бўлганлигини, унинг бадий системаси ҳам табиат ва маданият билан боғлиқ бўлган предмет ва тушунчаларни қиёслаш ва қарши қўйиш асосига қурилганлигини, бадий восита бойлигида худди шундай усул ва йўллар қўлланганлигини кўрсатади. Бунинг ҳеч қандай ҳайрон қоладиган жойи йўқ, чунки бу принцип ва усуллар ҳар бир бадий адабиёт фойдаланса бўладиган универсал усуллардир.

Аммо, ҳар бир маданий анъанада семантик қарама-қарши қўйишлар келиб чиқиши жиҳатидан ўзига хос бўлгани учун Бобирнинг поэтик тафаккурига чуқур ўрнашиб қолган ана шу қарши қўйишларга асосланган образлар системасининг қурилиши ҳам ўзига хос деб ҳисобланиши лозимдир.

Қардош Венгриядан хат

Георгий Кара,

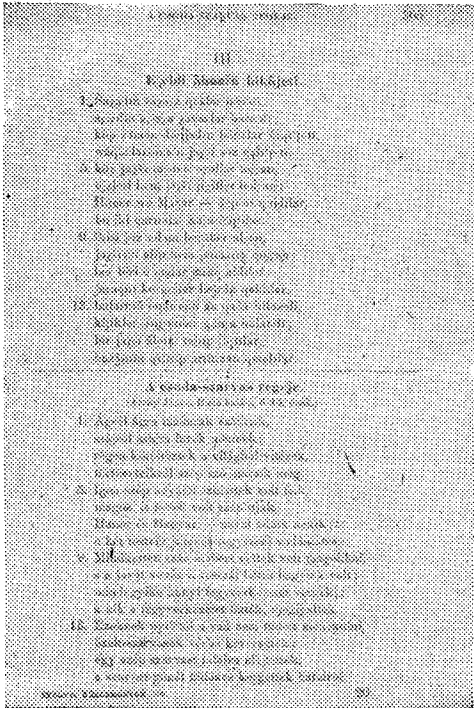
Будапешт университети Марказий Осиё
Кафедрасининг мудири, филология фанлари
доктори, профессор.

ВАМБЕРИНИНГ ЙЎЛДОШИ МУЛЛА ИСҲОҚ

Қардош Ўзбекистоннинг мовий ва юксак осмони остида олтин куёш чарақлаб турган ёруғ кунларда Тошкентда бўлиб ўтган туркологларнинг учинчи Бутуниттифоқ конференцияси ишида венгер халқи ва Венгрия Фанлар Академияси номидан иштирок этишга муяссар бўлганим билан фахрланаман. Худди шу кезде мен ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё ўлкаларини, жумладан ҳозирги Ўзбекистон тупроғини кезиб чиққан венгер сайёҳи ва олими Армин Вамбери ҳақида гап борганини бир неча бор эшитдим. Вамберининг Ўрта Осиёдан ёш мулла билан қайтгани кўпчиликка маълум, аммо ҳамроҳининг туркийча нутқи ўша кезде венгер журналы саҳифасида абадиятга муҳрланганини ҳамма ҳам билвермас керак.

«Ўтган йил (1864) май ойининг охирида бу ерга (Пешт шаҳри) Армин Вамберига

Туркистон йўлида ҳамроҳ бўлган Қўнғирот шаҳрилик ёш (24 ёшлар атрофида) ўзбек мулла Исҳоқ келди. У билан уч ой бирга бўлдим ва бундай ажойиб имконият менга Хива ўзбеклари диалектини ўрганишим учун катта фойда келтирди, мен бу борда ёзган бир неча қўлёзмаларимни унинг талаффузи асосида мукамаллаштиришим мумкин эди. Хива хонлигидаги ҳозирги ўзбек тилининг намуналари бўлган бу қўлёзмаларимни оз бўлса-да, туркий тилларни билишга қизиққан кишиларга ҳавола этаман. Келтирилган, қисман тўлиқ (венгерча) таржима туркий тиллари тузилиши билан маълум даражада таниш бўлганлар учун справка вазифасини ўтай олади; бундан ташқари текстлар эълон қилингандан сўнг қизиққан ўқувчилар учун хива—ўзбек диалекти асослари ҳақида қисқача грамматик очерк илова қиламан.

Венгер тилидаги асл нусхаларни ўзбек либосида кўриш шу мамлакат тилшунослари учун жуда мароқли.

1865 йил «Тилшунослик хабарлари» журналида ўша пайтда кутубхоначи бўлган, кейинчалик Будапешт университети олтойшунослик ва фин угоршунослик кафедрасининг мудири, Венгрия Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, келиб чиқиши жиҳатидан немис бўлган венгер олими Йожер Буденц (1836—1892) шундай ёзган эди. Вамберига Хива хонлигидан ҳамроҳ бўлган «хивалик» мулла Исҳоқ Венгриянинг Пешт (ҳозирги Будапешт) шаҳрида яшайди. Буденц унга Венгрия Фанлар Академиясининг кутубхонасида шуғулланишга шароит яратиб беради. Мулла Исҳоқ венгер тилини ўрганди ва бу ерга келганга бир йил тўлар-тўлмас 1865 йил февралда адабий журналларнинг бирида уни Янош Аронь (1817—1882) Петёфининг дўсти 1865 йилдан то 1879 йилгача Венгрия Фанлар Академиясининг бош секретари бўлган) поэмасидан қилган таржималаридан намуналар эълон қилинади. Янош Аронь бу «Ажойиб оху ҳақида

афсона» (1863 йил) поэмасида қадимги венгер ва гуннларнинг шарқдан келиб чиққанлиги ҳақида ҳикоя қилувчи кўҳна венгер ривоятини куйлайди. Поэмани мулла Исҳоқ ва Йожер Буденц ҳамкорликда ўзбек тилига таржима қилишган. Асарнинг 184 шеърдан иборат тўла таржимаси Буденцнинг биз юқорида парча келтирган кўламли «Хива ўзбеклари тўғрисида» (Пешт, 1865 йил, 269—331 бетлар, шеърлар 305—315 бетларни ташкил этган. Текст латинча илмий транскрипцияда берилган) деб номланган мақоласи ичида келтирилган. Ўйлаймизки, ҳозирги ўзбек ўқувчиларининг бу венгер достони билан «Хива (аниқроғи кўнғирот) либосида» танишиши қизиқарли; бу текст Ўзбекистон фарзанди мулла Исҳоқнинг ўз она тилида яратган оҳанглари ни юз йилдан бери сақлаб келмоқда. Унинг тили ҳозирги замон ўзбек тилидан фарқ қилади, унда архаизм ва қадимий турк узун ундошларининг излари кўринади (бу ҳолатида туркманчага яқинроқ: Буденц ўз грамматик очеркида бу чўзиқликларни ёқут ва чуваш диалектлари билан қиёслаб кўрган). Мулла Исҳоқ диалектида бундан ташқари сингармонизм устунлиги сезилади, бироқ биз қўйида келтирган ҳозирги замон ўзбек орфографиясидаги нусха кўнғирот сайёҳининг бугунги ватандошлари учун тушунарли бўлади. (Ҳозирги замон ўзбекча формалари билан қиёс қилишга мен улгурмаган ёки изоҳ талаб қиладиган сўзларни юлдузча билан кўрсатиб, қавс ичида тушунтириш бердим; ўз-ўзидан англандики, соф фонетик ҳамда орфографик тафовутлар мазкур ахборотнинг доирасига кирмайди).

Мулла Исҳоқ сўзлари асосида Буденц ёзган бошқа бир «хивача» текст ҳақида икки оғиз сўз. Буденц мақоласида элликта мақола ва топишмоқ, шунингдек, ўн учта эртак ва қисқа ҳикоятлар, шундан иккитаси «хива фольклорининг» намунаси, турк ва венгер эртак ҳамда латифаларининг қайта ишланган нусхалари келтирилган. Бошқа вақтда улар ҳақида ҳам кенгроқ гапириш мумкин бўлар.

Бу ерда «Ажойиб оху ҳақида афсона»нинг мулла Исҳоқ томонидан «Ажабли охунинг ҳикояти» номи билан қилинган таржимасидан парчани ўзбекча транскрипцияда Ўзбекистонни ҳаётсевар халқи ва гуллаётган фани ҳамда санъати, шунингдек меҳмондўстлигига чин қалбдан билдирилган ҳурмат белгиси сифатида тақдим этаман.

АЖАБЛИ ОХУНИНГ ХИКОЯТИ

ХИКОЯТДАН ПАРЧА

Шоҳдан шоҳга қушлар учади.
Оғиздан оғизга хабарлар боради.
Кўп замон дунёдан ботишлар чиқибди.
Воқеаларидан яхши сўз қолибди.

Кўп яхши энадан ўғиллар тўғган.
Ўзлари ҳам яхши йигитлар бўлган.
Хунор ва Мажар деб от қўйдилар.
Бу икки қариндош овга чиқдилар.

Иккиси юз одам баробар олган.
Яхшисин олиб ҳам ёмонин қўйган.
Ҳар бири у қадар яроғ олдилар.
Яроғни кўрганлар ҳайрон қолдилар.

Буларнинг ўқиндан ов қоча билмади.
Кийиклар суйғунлар¹ қонга бўлинди.
Бир яхши оҳуни тобиб йиқдилар.
Бузжининг² қитириб ортидан қувдилар.

Бузжинин қитириб турганларида
Бир даштга йитдилар денгизнинг ёнида.
Кўп ёмон биёбон эрди у ерлар.
Бўрилар бўлса ҳам йўл тутмас эрдилар.

Йўлбарслар арслонлар анда оҳ уриб,
Кўп ҳайбат эрдилар у даштга тўлдириб.
Қоплонлар ҳам анда болалаб туриб,
Боласин еб бирей қорни оч бўлиб.

Шул кунда қуёш ботажак бўлди.
Қуёшнинг шуъласи булитга урди.
Йигитлар турмаб оҳуни қувлай.
Бирдан оҳуни ҳеч кўра олмай.

Кеча қилди улар юрдилар.
Курнинг³ сувининг лабига тушдилар.
Яхши ер эрду у ўтирмоқ учун.
Яхши ўт бор экан от емоқ учун.

Бес Хунор айтди: бу ерга тушиб,
Роҳат иткимиз отларни ичириб.
Қардоши айтди: бу кеча ётали,
Тонг отганда ҳаммамиз қайтали.

Андан сўрдилар: бу қилган ерлар.
Ажаб не ерлар! Не гумон итасиз!
Ботишга айланди кунчиқиш тарафи,
Ерида қолмай кунботиш тарафи...

...Булоқнинг сувини бир кимса ичмас.
Сувларнинг бугини бир бурун чидамас.
Бу ерда, у ерда қора мум қайнаб,
Чиқиб ёна ёғдулар ташлаб.

Қоровул ёғдуси бўлир деб санирлар,
Ҳар кимнинг кўзига тушса шу ўтлар.
Улар ҳар кунни оҳуни тутмаб.
Ҳар оқшом йўриниб дедилар йиғлаб.

Оҳуни тутмоқ не лозим турар.
Бу ёмон даштда ҳоллар не бўлар!
Ҳар неча пишмон мунглар¹ итсалар,
Тонг отиб бўлмади оҳуни қўйсалар.

Ортидан айрилмаб соялар каби,
Қомғоқ учурган шамоллар каби.

Қитириб бордилар Дон дарёсига,
Шовҳин урдилар анинг лабида.
Уйма ботқоқ ерлардан ўтдилар.
Бир ота² кўриб отага кирдилар...

...Сителар³ юртида ташиб бордилар,
Дуъл хоннинг мулкида ёзилиб кўндилар.
Хунорнинг, Мажарнинг воқеаларидан
Кўп замон иртиб бу хабар қолган.

Ҳозирги замон ўзбек имло
қоидаларига асосланиб рус ҳарфла-
рига кўчирган. Георгий КАРА.

1 Суғин, қўпқ, суўын.
2 Ургочи оҳу, оҳу боласи.
3 Дарё оти.

1 Исҳоқ: буулар.
2 Исҳоқ: атав-ота, орол.
3 Скифлар.

ТАНКИД
ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК

Баҳодир Ғуломов

САҲНА АСАРИДА ДРАМАТИЗМ

Саҳна асарининг асосий фазилати — драматизм белгилайди. У драматик асарнинг ўзига хос эстетик хусусиятини кўрсатувчи, муаллифнинг мақсади — ғоясини таъсирчан очувчи асосий воситадир. Қаҳрамон руҳияти драматик коллизияга, ички шиддатга қанчалик бой бўлса, асарнинг таъсир кучи шунча ошади.

Пьесада қаҳрамонларо муносабатлар, руҳий кечинмалар, жисмоний хатти-ҳаракатлар, мақсад сари интилиш — фаолият, диалог, сукут, имо-ишора, интонация, ремарка — ҳаммаси ҳаракатга сингдирилган бўлади. Шунинг учун саҳна асари драматизм асосига қурилиб, мураккаб тақдирли кишилар қаҳрамон қилиб олинади. Қаҳрамоннинг драматик ҳолати билан боғлиқ хусусиятлар биринчи ўринда туради.

Драматик ҳолатлар шахсларнинг кескин конфликтларида яққол кўринади. Қаҳрамонларнинг мақсадлари йўлидаги интилишларида ва ҳаракатларида ўзларига хос индивидуал хусусиятларида уларнинг кураш фони намоён бўлади. Кураш жараёнидаги тўқнашувлар драматик кечинмаларни содир этади. Демак конфликт ғояни, қаҳрамонлар характерини очувчи, яхлит ҳаракатни таъминловчи куч, восита ва омилдир. Ҳаракатнинг қай тарзда, қай турда воқе бўлиши конфликтнинг табиатига, унинг эстетик моҳиятига, хусусиятига боғлиқ. Зотан конфликт драмада драматик, комедияда комик, трагедияда трагик характерда юз беради. Шу сабабли ҳаракат бу жанрларнинг биринчисиде драматизм ҳолида, иккинчисиде комизм шаклида, учинчисиде трагизм кўринишида гавдаланиб, асарнинг пафосига айланади.

Шу масалалар нуқтаи назаридан 70-йиллар драматургиясига назар ташласак Комил Яшиннинг «Инқилоб тонги» драмаси ибратли намуналардан эканлигини сезамиз. Драмада Бухоро зиёлиларининг 1917—1920-йиллардаги ҳаёти, ҳаракати кўрсатилиб, уларнинг янги жамиятни барқарор этиш

йўлидаги олиб борган курашлари ислохкорликдан революционергача бўлган даврни босиб ўтган Фозилхўжа образида умумлаштирилади. Бу образ заминига Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолиятининг маълум чизгилари асос қилиб олинган. Файзулла Хўжаев таржимаи ҳолининг характерли нуқталарини саралаб олиш, шу билан бирга, бадий тўқимадан кенг фойдаланиш орқали асар қаҳрамони Фозилхўжани ўз даври зиёлиларининг илғор вакили даражасига олиб чиқилади. Унинг инқилоб воқеаларидан таъсирланиши, меҳнаткаш оманинг буюк яратувчилик қудратидан, революцион руҳдаги ҳаракатидан руҳланиши натижасида халқ бахти учун ҳақиқий курашчи бўлиб етишиши асарнинг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. Шу мазмуннинг эстетик тадқиқида Лениннинг Бухоро меҳнаткашлари, зиёлилари тақдирини ўйчанган буюк роли бадий инқишоф этилади. «Бухоро инқилоби ҳақида қанчадан-қанча асарлар яратилганига қарамай, бу асар адабий ҳаётимизда жиддий янгилик бўлди,— дейди профессор Умарали Норматов.— Драма автори шу мавзудаги кўпчилик яхши асарлардаги каби ўша давр ҳодисаларини, ҳаёт манзараларини ҳаққоний кўрсатади, айни пайтда ҳодисаларга янги томондан ёндашади, бир адиб ибораси билан айтганда, ўзгалар омочи етмаган янги қатламларни очиб беради. Томошабин бу асарни кўриб, ҳозирги кунда бошини қотираётган жуда кўп жумбоқларга жавоб топади. Бухородаги озодлик ҳаракати, бу ҳаракатда илғор зиёлилардан ташкил топган «Ёш бухорликлар» гуруҳининг иштироки, бу гуруҳнинг асл муддасига доир тасаввурни кенгайтириди. Шунга кўра ўтмишдан олинган бу драма замонавий бўлиб қикди». Афсуски, кейинги йилларда яратилган пьесалар, хусусан тарихий мавзуни ёритган ҳамма драмалар ҳақида ҳам шундай хулосага келиш қийин. Айни пайтда бундай фикр замонавий мавзудаги драматик асарларга

ҳам тегишлидир. Тўғри, сўнги даврда яратилган драмалар орасида нисбатан дуруст намуналар бор.

Уйғуннинг «Абу Али ибн Сино», Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони», Туроб Тўланинг «Нодирабегим», Лаазиз Қаюмовнинг «Қалдирғоч», Иззат Султоннинг «Истеҳком» сингари драматик асарлари шу сирага киради.

Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони» асари кейинги йиллар комедиячилигимизнинг юзини кўрсатувчи сара намуналардандир. Ҳамза номли академик театрининг бу асар асосида яратган «Келинлар кўзғолони» спектакли борасидаги баҳс унинг премьерасидан ҳам олдин бошланганди. Комедиянинг дастлабки кўригидан кейинги суҳбатларда кўпроқ Фармонбиби атрофида тортишувлар бўлиб, у Ҳожи онага нисбат қилинган, бундайлар ҳозир борми, дейилганди. Аввало, бундай нисбат моҳиятан хато. Чунки Фармонбибининг қайсарлиги, қаттиққўллиги, оила ишига бошқаларни бийлатмаслиги каби сифатларида Ҳожи она, Ўзбекиюмларнинг баъзи белгиларини илғаш мумкин эса-да яхлит олиб қараганда, у салбий образлар тоифасидан эмас.

Онанинг ўтмиши билан боғлиқ ниҳоятда тежамкорлиги, саришталиги ва талабчанлигидан келиб чиқадиغان бу ҳоллар сабаби ҳаётий: у эридан етти ўғли билан тул қолган, уларни ҳам оналик, ҳам оталик меҳри билан тежамкорликда ўстирган, бир сўзини икки қилмасликка одатлантирган. Акс ҳолда, улар ҳаётда зориқиши, мутелик захрини чекиши мумкин деб ташзиш тортади. Тарқи одат, амри маҳол бўлиб, ўғиллари хотинли, болали бўлибдилар ҳамки, унинг чизган чизғидан чиқмайдилар, фармонига бўйин эгадилар. Бунда онани ҳурматлаш, эъозлаш, уни ранжитмаслик андишаси ҳам асосий сабаблардандир. Шу боисдан Фармонбиби хонадонида она «салтанати» ҳукм суради. Драматург ҳам, саҳна усталари ҳам жанр талабларига амал қилишган, масхара-бозликдан қочиб, етти ўғилни «амманнинг бузоғи» тарзида кўрсатиб кулги уйғотишмайди. Аксинча, онанинг темир интизомига «қул» бўлиб кўринувчи ўғиллар ҳам анойи эмаслар: улар хонаси келганда ижтимоий бурчни ўтаб уйга қайтишгач, ҳаёт неъматларидан баҳра олишади, «қувлик-шумлик» билан онани авраб кайф-сафо суришади, энг муҳими, давр руҳига монанд равишда ҳушчақчақ яшашга интилишади. Бундай ўринлар табиийлиги, ҳаққонийлиги билан қувноқ кулги уйғотади. Режиссёр ва актёрлар маҳорати тўғрисида оз сўзли бундай кўринишлар саҳнада, ҳатто орқа планда, хатти-ҳаракатга бой комизмга тўла ва эсдан чиқмас ҳолатлар бўлиб гавдаланади, томошабин қалбида хушнудлик, чехрасида табассум пайдо қилади. Бу табассум — кулги хипчини Фармонбибининг замона руҳидан қолақлик томонлари устига тушади. Ҳар қандай комедиянинг эстетик қимматида ҳал қилувчи ролга молик, зарур ғоявий-эстетик юкли кулги характерлар хусусиятидан ҳам, қаҳрамонлар ҳола-

тидан ҳам табиий равишда моҳирона юзага чиқарилади.

«Келинлар кўзғолони»да характерларнинг кулги ҳолати ўғил ва келинларнинг она-қайнона камчиликларига қарши курашишда журъатсизликлари билан боғлиқ комик конфликт негиздан келиб чиқади. Улар она жаҳолатига жавобан, нима қилишларини ўйлаб, онларида фикрлар, ҳислар курашини кечирадилар. Бундай ҳол баъзиларида кучли, айримларида кучсизроқ, қай-бирларида жуда кескин. Комик негиздаги «жанг»нинг илк босқичида келинлар қайнонадан норози-ю, аммо у билан юзма-юз тўқнашишга журъат этолмаяптилар, келинлик андишаси, оила, эрларига бўлган ҳурматлари бунга йўл қўймапти. Бора-бора, Нигора таъсирида келинлар «оилавий» эрксизликка қарши ўт очишга шайланадилар. Кенжа келин Нигора қатъиятли, дадил, ўтмиш сарқитларига қарши курашувчи, янги урф-одатлар руҳидаги замонавий ёшлар хилдан. У овинларини фаоллик, норозилик туйғуларини «парваришлаб» ўстиришда, «кўзғолон» воқе бўлишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. «Кўзғолонга» ҳар қайси келин ўз характери белгиларига хос йўлдан келиб киради.

Фармонбибига келинларининг итоаткорона муносабатлари хотинлар ролидаги эркаклар ўйини орқали фош этилишида — томошада томоша кўринишида характерларнинг комик ҳолати авж нуқтасига етади, Умуман ҳаракатга ундаётган моҳоролар доираси, типик шароит бир томонлама бўлиб, мураккаб характерларнинг қайта тарбияланишини кўрсатишга торлик қилади. Наҳотки, пенсия ёшигача жамиятимизда ишлаган, етти келин кўрган аёл бир зарб билан бутунлай бошқача бўлиб қолади? Агар конфликт ечими саҳна орқасига қолдирилса, унинг «аттанг» дейишига ишора қилинса, кифоа эди. Фармонбибининг Маммур ва Соттихондан бошқа ўғил ва келинлари ўқимишли, ўз соҳаларида таниқли, ҳатто илғор кишилар. Шундай экан, нега булар оиласида она жаҳолати узоқ йиллар давомида (Нигорага қадар) ҳукм суриб келди? Фарзандларнинг бунга кўникиб қолиш сабаби нимада? Комедиядан ана шу саволларга етарли жавоб чиқмайди, оилавий-индивидуал масалалар ижтимоий масалалар билан унчалик узвий боғланмайди. Ортиқча, иллюстратив ўринлар ҳам бор: радио мухбири билан боғлиқ кўриниш келинлардан бирининг илғорлигини айтиш учунгина керак бўлиб, комик конфликт ривожидан келиб чиқмайди.

Хуллас, «Келинлар кўзғолони»да биз қўшиладиган ва қўшилмайдиган ўринлар ҳам бор. Асар томошабинларнинг комедияга бўлган чанқоқлигини қондириш йўлида яхши хизмат қилмоқда.

Туроб Тўланинг асари «Нодирабегим»нинг аъъанавийлиги аввало, танланган ҳаётий материалнинг фожиавийлигида кўрилади. Буюк тараққийпарвар шоира, адолатпарвар ҳокима Нодира билан зolim хон-убеклар орасидаги нур ва зулмат курашининг фожийи оқибага трагедиябop мавзу.

Албатта, мавзунинг ўзи асарнинг жанрий хусусиятини белгиламайди. Мавзуни ишлаш йўли, уни эстетик идеал нури билан ёритиш санъати белгилайди. Трагедия табиати трагик воқеликнинг ижтимоий моҳиятини йирик, ёрқин характерларда очиш проблемаси билан узвий боғлиқ. «Нодирабегим»да худди шу масалаларда драматург маҳоратининг маълум характерли нуқталари бор. Бунда трагедияга хосликлар даставвал шуларда кўринадики, қаҳрамон мақсади билан уни амалга ошириб бўлмаслик ўртасидаги зиддиятлар гирдобиди, зиддиятлар унда коллизия устига коллизиялар воқеа эта бориб, оқибат, уни фожиага юзлантиради. Унинг мақсади ёвузларча бостириб келаётган душман хужумини бартараф этиш. Лекин мавжуд шароитда бунга эришиб бўлмайди: Нодиранинг ўғли Мадалихон — Кўқон хони билан нуфузли илгор куллар — Мирза саркор, Ҳожки Фаррух, Ҳожки дарғалар ўртасида кескин ихтилофлар ҳукм суряпти. Булар муросага келса-ю, бошқинчи ёвга қарши бирлашиб курашсагина ғалабага умид боғлаш мумкин. Акс ҳолда элу юрт тақдири жиддий хавф остида.

Конфликт ривожиди давомида Нодиранинг дардини авж олдирадиган қатор даҳшатли ҳолларни эсланг... Нодиранинг яхши ишларини ўғли томонидан ёмонликка олиниши, унга нисбатан таъқиб ва тазйиқни кучайтириши, хонин одамларнинг сотқинлиги ва бошқалар характерларга хос хусусиятлардан, ўзаро муносабатлардан сизиб чиқиб, Нодирани фожиага олиб келади. Булар амир Насрулло ғалабасига қулайлик туғдиради. Унинг жангда голиб чиқиши — Нодиранинг эзгу ниятлари билан замон ўртасидаги қарама-қаршиликлар натижаси қаҳрамонни трагик ҳолатга юзлантиради. Шундай ҳолатда қаҳрамоннинг амир Насрулло талабларига кўнса тирик қолиши, кўнмаса ўлиши тайинлигини билганин ҳолда уларни мардона рад этиб, инсоний идеалларига содиқ қолиши асардаги трагизмни пафосга айлантиради. Нодиранинг шу пайтдаги руҳий изтиробларини очишда айниқса китоб деталлари ҳамда гўдакни қатл этиш факти восита бўлган: китоб — Нодиранинг умр бўйи ёзган шеърларининг тўплам ҳолига келтирилган ягона нусхаси. Амир унинг муаллифига қўйган ҳар бир талаби раддиясига жавобан саҳифаларини йирта бошлаши билан Нодирада туйғулар туғғени авжига чиқади. У рақиби шартини бажармаса, севикили набираси — гўдак бола қатл этилиши масаласида ҳам худди шундай ҳолатга дуч келади. Ниҳоят ҳислари исбанини босолмай, ташқи ҳаракатга ўтиб, амир Насруллони мардона фош этиши билан қаҳрамон трагизми ҳаётбахш руҳ касб этади, ўлими — мангуликка тириклик тимсоли бўлади.

Бироқ Нодиранинг ўлими олдидаги захархандаси шу ондаги руҳияти маъносига мос эмас. Бу пайтда у захарханда қиладиган ҳолатда эмасди. Асарда Бухоро амири Насруллонинг Кўқонга бостириб келишига баҳона бўлган характерли бир тарихий

факт келтирилади. Бу, Кўқон хонининг ўғай «она»сига уйланганлигидир. Амир Насрулло ўз бошқинчилик сиёсатини шу факт ичига яшириб, гўё диннинг «поклиги учун курашгандай бўлиб кўринади. Аммо бу факт асарда нафосат касб этмай, характерларга сингмай, уларни, айниқса Нодирани туйғулар туғғенига маҳкум этмай, шунчаки бир ахборот-иллюстрация тусини олиб қолган. Шунинг натижасида қаҳрамон трагизмининг сабабчи омилларидан бири — мазкур факт ўз бадий вазифасини бажара олмаган. Бундан ташқари, хонин Канизининг Нодирани фожиавий ҳолатга туширишдаги роли етарли эмас. Масалан, Каниз яширган хатни олайлик. Шу хат топилмагунча, хонлар фош бўлмай, Нодира қанчадан-қанча изтиробларни кечирши мумкин эди. Шундай бўлмай, у хат ўрнига бошқа бир хат келтирилиб, ички душман осонликча фош бўлади. Натижада Нодира трагик коллизиялар тўфонидан эртароқ чиқиб кетади. Асарда Канизнинг қотилликка юзланиши ҳам маълум руҳий тайёргарликларсиз бўлади. Унинг бу соҳадаги иккилашнишларида, Нодирани ўлдиришга тезда журъат этолмай ёнишларида Нодиранинг меҳрибон мураббия сифатидаги хислатлари ҳосила тарзида бўлса-да, аввалига маълум даражада таъсирчанлик касб этади-да, кейин Канизнинг қотилликка юзланиши билан дарҳол заифлашади. Чунки Канизнинг бу журъати етарлича асосланмаган.

Энг муҳими, «Нодирабегим» асари трагедия жанри имкониятларини яна бир бор намоиш этди, фожиавийлиги Нодира фаолияти билан боғлиқ кўринишларидагина эмас, бошқа образлар, чунончи, Мадалихон қисматида ҳам содир бўлади. Бу шахс фожиаси ўзига содиқ деб ўйлаган вазири Ҳаққули, хотини Канизларнинг ўзига хонин бўлиб чиқишида, сотқинлик, қабиҳлик қилмишлари билан уни трагик ҳолатларга маҳкум этишида юз беради. Шу қилгиликлари туйфайли хонда, хон қилгиликлари туйфайли Нодирада юз берадиган бурч ва ҳис курашлари (хонлик ва ҳокималик бурчи билан фарзандлик ва оналик ҳисси курашлари) асар конфликтининг трагик моҳиятидан далолат беради.

Лазиз Қаюмовнинг «Қалдирғоч» пьесасида Ҳамза фаолиятининг янги қирраси ҳақида фикр юритилади: инқилоб арафасида етим-есир, бечора, бехонумон ўсмирлар қисмати, Ҳамзадай инсоний идеаллар фидойисининг улар тақдирда уйнаган роли, уларни илмли қилиб етиштиришда у кўрсатган жонбозликлар асарда давр мураккабликларига хос кескинликда тадқиқ этилади.

Асарда Ҳамзанинг маърифатпарварлик фаолияти, ниҳоятда оғир шароитларда зулмат ичидидаги нурдай, ўтадиган дарслар, Ҳамзадан сабоқ олиш натижаси, мактаб ёпилади деган хавфдан ўқувчиларда пайдо бўлган изтироблар таъсири ифода этилган.

Омонатга ҳиёнат қилмаслик, уни эгасига гопширмагунча тиниб-тинчимаслик бундай қараганда, хусусий масала. Шу масала ўл-

мас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» асарида чуқур ижтимоий маъно касб этади. Бу хусусиятларни ўзида жам этган Сулаймон ота ўзидаги қўйларнинг эгасини жангга келтириб, урушда ё бедарак йўқолган, ёки ҳалок бўлган деб ўйлайди. Сулаймон отанинг бировнинг молларини авайлаб асрашлари, қиёмат қарзини узаман деб чеккан заҳматлари заминиди чуқур ижтимоий мазмун — юксак ватанпарварлик туйғуси ётади. Шунинг учун ҳам Сулаймон ота излаганини топганида, унинг нопоклигини аниқлаганида унга фақат ўша икки кўзининг пулини беради. Икки кўзидан кўпайган тўрт юз кўйнинг пулини эса урушда ҳалок бўлганлар хотирасига бахшида қилади.

Сулаймон ота омонатнинг эгаси ҳақидаги асли ҳақиқатни билмай, уни эгасига топшириш дардида юрган кезларида ҳар қанча машаққатлар чекса-да, аҳдидан қайтмас, мустаҳкам иродали, субутли, саботли, қатъиятли шахс сифатида меҳримизни қозонади; «Ўзини топсам ўзига, топмасам, танишбилишларига пулларини топшириб, қарзимдан кутуламан. Бўлмаса, бу дунё тугул, у дунёда ҳам тинч бўлмайман»,— дейди. Сулаймон ота қарздорлик нималигини чуқур англайди. Чуқур анлагани учун қарзини узолмаётганидан куйнади. Омонатнинг эгасини излаб юриб, ҳар хил кишилар билан бўлган учрашувлари унда зоҳир этадиган фазилатлари қиёмат қарзи масаласидаги юқоридаги фикрнинг туб илди-ларида таассурот қолдиради.

Яна шундай пьесалар ҳам борки, уларда қаҳрамонлар психологияси чуқур руҳий драмаларда, таъсирчанликда очилади. Бироқ таъсирчанлик эндигина юзга чиқаётганда драма тугуни характерлар мантикига зид келтириб ечилиб, асарнинг истиқболга чорловчи пафоси барбод этилади. Бунга Иззат Султоннинг «Кўрмалин босдим тиканни» пьесаси яққол мисол бўла олади. Бу пьесада оилавий драма-ташвишлар орқали ижтимоий аҳамияти, муҳим гаплар айтилади: оиланинг севиғи асосига қурилиши, эр-хотиннинг бир-бирига ишонини бири-бирини эъзозлаши масалалари буларга амал қилмовчилар қилмишида — негатив тарзда кўрсатилади. Буни асар қаҳрамонларидан бири Гулчеҳра ҳаракатида кўра-миз. Унинг эри бўла туриб бўйдоқ йигитни севиши ва бунинг натижасида изтироблар исканжасида ёниши табиий ҳолдир. Негаки, шу чоққача севиғи нималигини билмай, уни фақат китобларда ёзилади, деган ақидага ишониб келган, эрга севай-севилай теккан қиз энди муҳаббатнинг ҳаётбахш қудратини ўзининг ишқи дардида кўради. Бироқ унда руҳий драма авжида юз берадиган ҳис ва бурч курашида (севиғи ҳисси билан оналик ва хотинлик бурчи курашида) ҳис ғолиб чиқиши — унинг эридан чиқиб, бошқага тегишга зудлик билан қарор қилишида (қарори бир ойлик сафари муддатига бўлади) ҳаётийлик етишмайди. Бу хусусда келтирилган далиллар — эрининг худбинлиги, хотинини етарлича эъзозламаслиги унчалик ишонарли далилланмаган. Худди шу пьеса муносабати билан бир фикр

туғилади. Бу, драматургларимизнинг асарияти замонавий мавзуни ёритиш борасида, танлаган масаласини драматик коллизияларда очиш характерида оқсаётганига бориб боғланади. Бундай нуқсон баъзан тажрибали драматургларимиз асарларида ҳам, кўпроқ ёшларнинг пьесаларида яққол кўринмоқда. Маълумки замонавий мавзуни драматик саҳналарда ёритишда бир қатор ёш драматурглар ҳам ишод қилмоқдалар. Кейинги йилларда эълон қилинган ва айримлари саҳналаштирилган Уткир Ҳошимовнинг «Инсон садоқати», «Тўйлар мубо-рак», Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Бу, замон ўғлони», Фарҳод Мусажоновнинг «Олифта», Ҳусниддин Шариповнинг «Афсона» сингари асарлари юқоридаги фикримизни қувватлайди. Албатта бу асарларнинг ҳаммаси бир хил савияда эмас.

Уткир Ҳошимовнинг психологик пьесаси «Инсон садоқати»да бурчга нисбатан турлича муносабатлардан келиб чиқадиган драматик ҳолатларда фидойилик ва худбинликнинг белгилари очилади: фидойи ва худбин Элёр ва Қосимнинг ўзаро зид хусусиятлари уларнинг бир-бирига бўлган муносабатларида воқе бўла бориб, ўртадаги драматик ҳаракатни таранглаштира бошлайди, шунчаки, савол-жавобдан бошланган суҳбат жиддий баҳсга, кескин курашга айланади.

Қаҳрамонлар характеридаги бундай зидлик натижасида пайдо бўлган ҳаракат драматизм Лола дарди воситасида авж нуқта-сига чиқади. Лоланинг содда, ишонувчанлиги туфайли Қосим томонидан алданиши орқасида чекадиган алам ва изтироблари, ўкинчлари таъсирли ифода этилган. Элёрдаги бировнинг ташвишига бечарқ қарай олмаслик ҳислати шу ерда оқиб намоён бўлади. У қалб тугёнини босолмай ташқи ҳаракатга ўтади. Қосимни лаънатлаб, уни Лоладан кечирим сўрашга даъват этмоқчи бўлади. Қосим эса бунга жавобан Элёрга руҳий озор беради, яъни унинг рақ касали борлигини ошқор қилади. Бунинг натижасида Элёрнинг қалб драмаси фожий ҳолатга айланади. Худди шу ҳолатда ҳам ўзини тетик тутиши, руҳий бардамлиги Элёрга нисбатан томошабин муҳаббатини оширади. Характерларни ҳаракатда очиш санъатининг бундай самараси асар муваффақиятини таъмин этган.

Ахлоқий баркамоллик, жамият манфаатини ўз манфаатидан устун кўриш, халқ иши, умумбашарий идеаллар тантанаси учун фидойилик Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Бу, замон ўғлони» асарининг бош ижобий қаҳрамони Олқиш руҳиятининг асосини ташкил этади. У юксак орзулар билан яшайди, катта ниятларни кўзлайди: учувчилар билим юртида ўқиб ҳарбий мутахассис ва космонавт бўлмоқчи. Мактабдаги бутун ўқиши давомида ўзини шунга тайёрлаган. Асарда «жанг» қаҳрамоннинг шу орзусига отаси нияти зид келиши орқасида бошланади. Шу муносабат билан Олқиш онгида орзу ва фарзандлик бурчи юзма-юз тўқнашади. Космонавтликка уни аслида дадаси руҳлан-тирган, унда мавжуд фазилатлар аввало,

дадасининг тарбияси шарофатидан шакл топган. Шунга қарамай дадаси ўғлининг бу ниютига қарши. Хўш, нега ота ўғлининг мақсади олижаноблигини билгани ҳолда қаршилиқ қилади? Олқиш шу муаммони ечолмай руҳан қийналади. Изирубларининг давомида жумбоқнинг тагига етиши муносабати билан онгида ҳис ва бурч курашини кемиради: ҳис — фарзандлик ҳисси отанг хоҳишига қарши борма деса, ватан-парварлик бурчи аҳдингдан қайтма дейди. Шу маънодаги ҳис ва бурч кураши бу икки давватнинг қайси бирига амал қилишни ўйлаб иккиланшидан эмас, бу икки давватнинг иккинчисига амал қилиш тайин бўлгани ҳолда, биринчисига рад этиши оғирлигидан келиб чиқади. Ана шу оғирлик юки яқинда уй бекаси ўлиб, бошига оғир мусибат тушган отани ёлғиз қолдириб кетиш қийинлиги азоби қаҳрамонни руҳий қийноққа ботиради. Бу ҳоллар асар финалигача томошабиндан сир тutilади. Финалгача томошабин Олқишнинг отаси ёнида қолса керак деб ўйлаб, унда орзуси барбод бўлишини ҳис қилиб, тақдирдан саҳнама-саҳна ташвишланиб боради. Ниҳат ва уни юзага чиқариш йўлига ҳамда қаҳрамоннинг ирода йўналишига мос бўлиб тушган бу сир сақлаш усули асарга қизиқтирувчанлик бахш этган.

Хусниддин Шариповнинг «Афсона» комедиясида Жўравой худбин, калтабин, шуҳратпараст ёшларнинг вакили сифатида талқин этилади. Шу иллатлари устун келиб мутахассислигига эҳтиёж катта бўлган қишлоққа бориб ишлашга бўйни ёр бермайди. Унинг фикрича, «бошқалар шаҳардай катта денгизда акула бўлиб яйрашсин-у», унга «қишлоқ аталмиш кўлмақда майда балиққа ўхшаб биланглаб юриш зарур кептими?» Жўравойнинг шу қарашига мос енгил-елпи йўллар билан мартаба, обрў орттиришни ўйлаб хаёл суриши, хаёлида жонтанадиган сеҳрли қудратлар воситасида савияси паст, «диссертациясини муҳокамадан муваффақиятли ўтказиб олиши, муҳокама жараёни билан боғлиқ комик кулгили ҳолатлар образларнинг нуқсли хислатларидан билиниб туради. Шу равишда қилмиш-қидирмиш бўлиб юз берадиган характерлар комизми орқали илмий кадрлар тайёрлашдаги нуқсонлар фoш этилади.

Максим Каримовнинг «Инсонликка номзод» пьесасида шаҳар совети раиси ва унинг атрофидаги кишилар мисолида жуда муҳим, ҳаётий масалалар қўйлиб, баъзи саҳналарда улар таъсирчан кўрсатилган. Чунончи, бозорком ишнинг шаҳар ижроия комитетидаги муҳокамаси саҳнасини эслайлик. Бунда ижроия комитет раиси Алиев юлғичлик, худбинликларни партиявий принципаллик билан танқид қилувчи раҳбар сифатида гавдаланади. Раҳбарнинг бу фазилати конфликт кескинлигида, идеалига зид ишларнинг қалбида туғдирадиган драмасида намоён бўлади. Лекин бу саҳна ўзидан олдинги ва кейинги саҳналар билан узвий боғланмайди, конфликт ривожидан юзага чиқмай, қаҳрамоннинг маълум си-

фатларини кўз-кўз қилиш учун атайлаб келтирилгандай таассурот қолдиради.

Қайд этилган саҳнадан бошқа саҳналарда ҳам қаҳрамон драмаси содир қилган сабаблар ишончли эмас. Жумладан, Улуғ Ватан уруши инвалидининг ўғлига квартира сўраб келиши муносабати билан юз берадиган тўқнашувга эътибор қилайлик: инвалид бутун бир саҳна давомида арз қилади. Лекин эндигина таъсирчанлик юзага чиқаётганда инвалид даввосининг миси чиқиб, қаҳрамонлар драматизми ҳаётий заминдан узилиб қолади. Бошқа бир саҳна — Алиевнинг Башар билан мулоқотида ҳам худди шундай ҳолатга дуч келиш мумкин.

«Инсонликка номзод»да ёрдамчи образ Фароғат фаолияти билан боғлиқ йўналиш ҳам бор. Бироқ, бу йўналиш асосий драматик тугун билан узвий боғланмаганлиги учун бош қаҳрамоннинг бирон-бир томони ни очишга хизмат қилмайди, бунинг натижасида эса асар қурилмасида тарқоқлик сезилади. Бундан ташқари, Фароғат анча юзаки талқин этилган, бу аёлнинг характери ни очиш устида чуқур ўйлаб кўрилмаган.

Хуллас, «Инсонликка номзод»да қаҳрамонлар руҳий драмасининг ҳаётий мантиқи заиф.

Ҳайдар Мухаммаднинг «Тошкентнинг нозани маликаси» пьесасида ҳам муҳим ахлоқий масала ҳақида фикр юритилади: характери узил-кесил шаклланмаган ёшларнинг муайян шароитда ахлоқдан бузилиб, маишатга, ишратпарастликка муккадан кетиши бир хонадон бошига тушган аламли ҳодисалар мисолида қораланади.

Бироқ, Мардоннинг номақбул хатти-ҳаракатини юзага келтирувчи омилларнинг ишончсизлиги, унинг жиноятига ота-онасининг бирёқлама қарашлари асосланмаганлиги туфайли асарнинг фазилатлари хира тортган. Драмада тасвир этилишича Мардоннинг ахлоқий тубанликка кетишига бош сабаби ойиси ва қисман отаси бўлган. У уйига безори дўстларини йиғиб, ичкилик-бозлик қилса ҳам онаси Хайри хола бунга бефарқ қарайди. Ҳатто шундай оқибатга олиб келадиган «базми-жамшид»ни ўғлига бирон-бир сабабсиз ўзи ташкил қилиб беради. Шундай «парвариш»даги фарзанднинг қусурлари ортиб, бутунлай ёмон йўлга кириб кетиши турган гап эди. Лекин Хайрининг хунук ҳолатларни юзага чиқариши тайин бўлган парвоналиклари оқибатини ўйламаслиги, ўғлининг кўнглига ўйламай-нетмай қарашни ўзини етарлича оқламайди. Унинг характер мантиқи ўғлини шу тарзда «парвариш»лайдиган қилиб ишланмаган. Мардоннинг уйда, онаси кўз ўнгида маст ҳолда қиладиган ҳаракатлари одатда Хайри холадай онаизорда озмунча изтироблар туғдирадими, бундай кўргиликлар оқибатини, фарзанди тақдирини ўйлаб она руҳий азобда ёнмайдами? Хайрида ана шу хусусиятлар йўқ. Шаллақи табиат, маккор Хайрининг эри прокурорлигидан мағрурланиши, ошна-оғайнигарчилик билан иш битиришга асосланиши ўғлининг бузилишига омил бўлмайди. Булардан келиб чиқа-

диган хулоса шуки, Хайри характеридаги етакчи мантиқ қатъий белгилаб олинмаган. Ҳар ҳолда у она сифатида ўғли тарбиясига бефарқ қарамайдиган мантиқ билан таъминланишини асарнинг руҳи тақозо этиб турибди.

Ота Яздон Обидович жиноятчи ўғлини ўз ҳимоясига олмайди. У ахлоқи пок, прокурорлик бурчи талабларига содиқ. Лекин ўғил мусибатидан туғиладиган изтироб отада деярли кўринмайди. Ундаги оталик ҳисси етарли деталлаштирилмаган. У ижтимоий масалани иллюстрация қилишга шунчаки бир восита, холос. Бугина эмас, умуман асарда ярқ этиб турадиган, индивидуаллиги билан эса қоладиган характер йўқ. Ҳатто «Тошкентнинг нозанин маликаси» — ТНМ шифри остида ишлаб турувчи Мардон, Ирис ва Рафиқларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Нозанин маликалардан бири дейилган Мунаввар ҳам қуруқ схема. Бундай схематизм, конфликтнинг системаси ривожланмаганлиги, эпизодларнинг кўп майда ва тарқоқлиги яхши мавзудаги асарда жиддий салбий из қолдирган.

Тўлкиннинг «Олтин камар» пьесаси Тошкент метро қурилиши мавзуга бағишланган. Комедия деб тақдим этилган бу асарнинг бошларида бригадир Меҳри, архитектор Рустам, наққош Усталарнинг консерватор бошлиқлари қаршилигига учраши саҳналарида улғу қурилиш бунёдкорлари руҳиятидан маълум нишоналар кўрина бошлайди: Асад Полвонович — консерватор, ўзбошимча, шухратпараст, амалпараст, ишда фақат планга зўр бериб, сифатни эътибордан соқит қилувчи инженер. Уста эса иш сифати, умри боқий обидалар яратиш идеали йўлида собит турувчи Рустам — улғу қурилиш фидойиси. У ишда Уста каби ҳақиқат талаб курашчиларнинг жонкуяр ҳимоячиси. Аммо шу сингари қатор сифатлари билан қаҳрамонлар сиртдан, юзаси, умумий ҳолдагина таниладилар, холос. Бу нуқсон аввало қандилини осий хусусидаги бахснинг жиддий кескинлик даражасига ўсиб чиқмаслигидан, тортишувнинг ҳаётий замини бўшлигидан келиб чиқади. Дарвоқе, қандилини осий-осмаслик хусусидаги бахсда арзигудек муаммо йўқ. Уни осий мумкин эмаслиги шундоққина кўриниб турибди. Унга асос сифатида келтирилган Асад Полвоновичнинг сифатлари масаланинг ташқи жиҳатлари, холос. Масаланинг ички жиҳати эса характерлар мантиқиде, талашилаётган «проблема»нинг қанчалик чуқур моҳиятга молиқлигида. Бунда ҳаётий факт майдалиги устига, баҳслашувчиларнинг қатъий характерлари ҳам кўринмайди. Қаҳрамонларда жиддий драматик ҳолатни туғдирувчи конфликт асарда биринчи, ҳатто иккинчи кўринишда ҳам юзага чиқмайди. Бу кўринишларда қаҳрамонлар маълум ҳодиса ва фикрларни иллюстрация қилувчи схемалар бўлиб туюлади. Фақат учинчи кўринишдан конфликт жонлана бошлагандек бўлади-ю, бироқ у чуқур ҳаётий асосга

эга эмаслигидан исиз ўтиб кетади. Тўртинчи кўринишда (асар беш кўринишли) Асад Полвоновичнинг айби билан содир бўлган авария кеч бўлса-да, конфликтни туғдириш ва кескинлаштиришга материал бериши мумкин эди. Лекин материалдан деярли фойдаланилмай, тўғрироғи конфликтли бу йўналиш четга суриб қўйилиб, саҳна асосан, қурувчи Карим золотой хусусидаги ҳазил, мутотайбалардан, қизиқчиликлардан иборат қилиб қўйилган. Булар Каримнинг хасталик ҳолатига мос эмаслиги сабабли сохта ва ўта бачкана туюлади: «Биров ўлай деса, бошқалар кулай дейди» қабилидаги хатти-ҳаракатлар меъдага уради. Аслида аварияда бир ўлимдан қолган, фидойи қурувчи аҳволи унга содиқ дўстларнинг меҳрини тақозо этади. Асарда факт моҳияти бузилиб, атайлаб сунъий ҳолатлар содир этилган.

Конфликтсизлик, маълум фактлар иллюстрациясига берилиш охириги кўринишгача давом этиб келади. Ниҳоят, охириги саҳнада Асад Полвоновичнинг Иван Васильевич билан тўқнашиши томошабинда кураш энди бошланса керак деган умидни туғдиради. Дарвоқе, кураш шу ерда бошланадиган, аммо кескинлаштиришга улгурмасдан, оддий тортишувга айланиб қолади. Бу кўриниш ўзидан олдинги саҳналарнинг мантиқий давоми эмас. «Олтин камар» томошабинга комедия деб тақдим этилган. Аммо бунда характерларни ҳаракатда очувчи, руҳий драмаларга, комик ҳолатларга маҳкум этувчи конфликт йўқ. Шу важдан қатнашувчилар ўзида маълум фикрларни, ҳодисаларни иллюстрация қилувчи схемалар тусига кириб қолган. Чинакам ҳаётий, комик ҳолатлар ўрнини шароитга зид ҳолат эгаллаган. Чунончи, Карим золотой атрофидаги бемаънигарчиликларни эсланг.

Бу каби камчиликлар «Олтин камар»дагина эмас, балки кейинги йилларда комедия деб тақдим этилаётган қатор асарларда учрайдиган умумий нуқсондир.

Драматургиямиз аҳволи айниқса театр ва томошабин мисолида кўзга яққол ташланиб турибди. Чунки театр драматик асарларимизнинг юзини кўрсатувчи кўзгу, уларнинг савияси — босимини ўлчовчи барометрдир. Барометр шуни кўрсатяптики, кўп спектаклларда томошабин кам. Аҳён-аҳёнда, кўпинча постановка, премьералардагина зал тўлади. Бошқа пайтларда залнинг ярмидан кўпи бўм-бўш. Санъаткорларимиз бунини кинодан, телевизордан кўришади. Чиндан ҳам шундайми? Асло. Бунинг бош сабаби театр пойдевори — драматургияда. Ҳаётни ўрганиш, маҳоратни ошириш, устоз санъаткорлардан ибрат ва сабоқ олиш, уларнинг энг яхши анъаналарини замон талабларига кўра, янги-янги хусусиятлар ва изланишлар билан бойитиш учун ҳамма драматургларимиз бирдек ҳаракат қилаяпти деб бўлмайди. Бу эса театрларимизда мавжуд нохуш ҳолатларнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда.

ҲАЁТНИ ЭЪЗОЗЛАБ

Мақсуд ҚОРИЕВ.
ОЙДИН. Қисса ва ҳикоялар. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1979.

Мақсуд Қориевнинг қисса ва ҳикояларини жам этган «Ойдин» тўпламини китобхонлар илиқ қаршиладилар.

Ёзувчи «Ойдин» қиссасида хотин-қизлар озодлиги учун кураш лавҳаларини чизади. Асар сюжети Неъмат характерини очиш фонида ривожланиб боради. Неъмат район комсомол ячейкасининг секретари. Унинг Ойдинга бўлган муҳаббати орқали халқимизнинг «Хужум» давридаги ҳаёти реалистик лавҳаларда гавдаланади. Неъмат халқ манфаатлари билан яшовчи фидокор шахс сифатида кўз ўнгимизда намён бўлади. Айни замонда у севгилисини ҳам эъзозлайди, уни ёмон ниятли кишилардан асраш учун кураш олиб боради. Унинг характерида шахс ва умум манфаатлари омухта бўлиб кетган.

Неъмат деҳқон боласи. У 16 ёшида Москвада комсомолларнинг III съездига қатнашиш, доҳий Лениннинг нутқини эшитиш бахтига муяссар бўлган ўтюррак йигит. Қишлоқда халқни хат-саводли қилиш учун курашга ёшларни сафарбар қилиш, англикларни омма ўртасида ёйиш, ҳукуматга қарши фитна кўзгашга ҳаракат қилиб юрган синфий душманларга қар-

ши кураш олиб бориш ячейка секретари сифатида Неъматнинг зиммасига тушган. Бу ишда у райком секретари Ҳабиб Аблаевдан йўл-йўриқ олиб туради. Амакиси Қодирқулнинг асранди қизи Ойдинга бўлган муҳаббати унинг кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшади. Шу билан бирга ташвиши ҳам ортади. Чунки, Қодирқул йўл-йўриғи, онг-савияси, дунёқарashi жиҳатидан бошқа бир олам эди. Унинг ҳамтовоқлари янги ҳукуматга душман бўлган Зокирбойвачча, имом, қишлоқ совети раиси лавозимида суқилиб кириб олган Қўйбоқаров, кўзбўямачи, қаллоб Асқар полвонлар. У Неъматга ясама равишда хушмуомала бўлишга тиришса-да, унга қарши зимдан кураш олиб борарди.

Асарда Неъмат портрети алоҳида қизиқ кўрсатилмайди, балки Ойдиннинг сўзлари ва қундалиқ дафтаридаги эсдаликлари орқали жонлантирилади. Бу, бир томондан, асарга табиийлик бахш этса, иккинчи томондан, Ойдиннинг ўз халоскорига бўлган самимий муҳаббатини кўрсатишда ёзувчига кўл келган.

Ойдин уч ёшида отаонадан етим қолиб, холаси тарбиясида ўсган, меҳнаткаш, зеҳнли қиз. У эски мактабда хат-савод чиқарган, Неъматнинг кўмагида янги мактабда ҳам таълим олган, комсомолга ҳам аъзо бўлган. Лекин Қодирқулнинг қора нияти уни

озод нафас олишга қўймайди. У дил дардини шеърини дафтарига тўкиб солади. Унинг кечинмалари ана шу дафтар орқали китобхонга етказилади. Қодирқул дўқ-пўписа қилиб, Ойдинни ўз йўлига сола олмагач, уни зўрлик билан Асқар полвонга қўшиб жунатади. Ойдин ўлимга юзма-юз боришдан хайиқмайди. Асқар полвоннинг Неъматни йўқ қилиш ниятини пайқагач, у кечаси уйдан қочиб чиқиб, йиғилишга етиб келади ва қотилни фош этишга муяссар бўлади. Қишлоқда биринчи бўлиб комсомолга кирган бу қиз паранжини ҳам биринчи бўлиб ўтга иргитади. Жушқин, ғайратли, букилмас иродали севгилиси Неъматга садоқат кўрсатиб, унинг ишини матонат билан давом эттиришга бел боғлайди.

Қиссада қайғули онлар ҳам, шодлик қайфиятлари ҳам жозибали акс эттирилган. Ундаги лирик ҳолатлар тасвири бош қаҳрамоннинг мардларча ҳалок бўлиши китобхонга кучли таъсир қилади.

Қиссада айрим камчиликлар ҳам бор. Бу Қўйбоқаров ва Зокирбойвачча образлари тасвирида сезилади. Улар ҳақида Неъматнинг қечинмалари орқали тасаввурга эга бўламиз. Бироқ бевосита воқеалар иштирокчиси сифатида кўрмаймиз. Бу эса асар бадиийлигини сусайтиради.

«Онамга хат» ҳикоясида бир оила тарихи ёритилди. Унда қизилган образ-

лар орқали онани эъзозлаш фарзанднинг олий бурчи эканлиги, олим бўлиш осон, одам бўлиш қийинлиги таъкидланади. Худди шундай руҳ тўпلامдаги жажжи ҳикоя — «Оқпадар» да ҳам мавжуд. Ёзувчи «Солдат мактуби», «Москвалик келин», «Кўк чироқ ёнганда», «Тугалланмаган мактуб», «Сурнай навоси» ҳамда бир қанча жажжи ҳикояларида инсонийлик, самимият, садоқат каби юксак олижаноб туйғуларни улуғлайди. Уларнинг аксариятида муаллиф қаҳрамонларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатларини маъқуллаш йўлидан борса, бошқаларида яхшилик ва ёмонликни контраст қўйиш орқали асар сюжетини ривожлантириб, драматизмни кучайтиради. Бу ҳол ёзувчи услубидаги ранг-барангликни таъминлаган.

Адиб «Овдаги воқеа» ҳикоясида ҳам муҳим маънавий-ахлоқий масалаларни илгари суради. Табиати муҳофаза қилиш, ноёб жониворларни, нодир ўсимликларни асраб қолиш ва келгуси наслларга етказиш мақсадида қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Шунга қарамай, давлат қонунларини ўзбошимчалик билан бузиш ҳоллари учраб туради. Савдо ходимларидан бири Бек Бобокалоновда овга иштиёқ уйғонади. У тегишли раҳбарлардан рухсат олиб, қирғовул овига боради. Бу ерда қўриқхона соқчиси Қўрқмас ака Турдиев билан тўқнаш келади. Қўрқмас ака хўжайин кўнғироқ қилганига қарамай, овга рўйхушлик бермайди, «қонун ҳамма учун баббаравар», — деб туриб олади. Бобокалоннинг давлат қонунини четлаб ўтишга ҳаракат қилиши, қолаверса, пахта йиғим-теримидан ўзини четга олиб юриши оғир оқибатларга олиб келади. Табиатнинг ўзи унга жазо беради, улимга юзма-юз қилиб,

жинояткорона ишларини эслашга мажбур этади. У ҳаётда қайта туғилгандек бўлади, кўзи очилади.

Муаллиф бошқа ҳикояларида ҳам бу муҳим мавзунини турли кишилар орасидаги тўқнашувлар, муносабатлар тасвири орқали ёритишга интилади. Жумладан, «Лола сайли»да бир маҳаллада ўсган мактабдош уч қадрдон лола сайлига чиқишади. Уларнинг бири фан доктори, таниқли хирург, иккинчиси министр уринбосари, учинчиси заводда бош инженер. «Эркин» сайр этишни кумсаб бугдойзорни пайхон қилиб кетган бу кишиларнинг хатти-ҳаракатлари, изтироблари, ўзаро муомалалари ҳикояда табиий, жозибадор бўёқларда чизилган.

«Айиқчалар» ҳикоясида ҳам шу мавзу бошқачароқ йўсинда давом этади. Она айиқ ва икки айиқчанинг бир-бирига меҳр-муҳаббатни ҳамда тасодифан содир бўлган фожиа драматик лавҳаларда тасвирланган. Табиатни, жонзодларни авайлаш, уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш ғояси ҳикоянинг асосий пафоси даражасига кўтарилган. «Мафтункор йўллар», «Қалдирғочлар баҳорда келади», «Кампирнинг мушуги», «Яйловдаги воқеа» ҳикояларида ҳам жониворларнинг инсонга дўстлиги, садоқати таъсири эпизодларда чизилади.

Тўпلامдан бир неча ҳажвий ҳикоялар ҳам ўрин олган. «Олтин балиқ қиссаси» ҳажвиясида афсонавий олтин балиқча инсонга ҳамма нарсани ҳадея қилишга қодир бўлса-да, истеъдодсиз музикачи Тоҳирийга санъаткорлик қудрати ато этишдан ожизлик қилади. Ёзувчи туш эпизодини муваффақиятли қўллаш туфайли қаҳрамоннинг маънавий фожиасини ҳажвий-юмористик йўсинда очиб беради ва туғма ис-

теъдод инсондаги энг ноёб хусусият эканлигини таъкидлайди.

Тўпلامдаги «Мақбара» ҳажвиясида масъул вази-фаларда ишлаб келган Улмас Очилдиевнинг пенсияга чиққандан сўнг фақат нариги дунё ташвиши билан овора бўлиб қолганлигини, ҳатто ўзига мазорда мақбара яساتганлигини кўрсатиш воситасида айрим кишилардаги худбинлик иллатлари фош этилади. Унда халқ назаридан узоқлашган шахсларнинг маънавий фожиаси чуқур очилган. Ҳикоя асосида кишининг қадр-қимматини ўзи учун ясаган мақбара эмас, балки инсонлар ўртасидаги обрў-эътибори, меҳнати улуғлайди, абадийлаштиради, деган фикр ётади.

Умуман, ҳаётга муҳаббат, уни эъзозлашга, ардоқлашга қақриш, эзгуликни улуғлаш ғоялари Мақсуд Қориев асарларининг муштарак фазилатларидан ҳисобланади. Ёзувчи шахсияти ва аниқ ғоявий позицияси бу асарларнинг барчасида равшан сезилиб туради.

Тўпلامдаги ҳамма ҳикоялар бир хил савияда ёзилган деб бўлмайди. Баъзи ҳикояларда бадиий тасвир ўрнига баёнчилик устунлик қилади. Натижада, характерлар психологияси теран очиб берилмайди. Шунингдек, баъзи воқеалар тасвирида, персонажлар ҳаракатида табиийлик етишмайди. Масалан, «Бекатдаги йўловчи» ҳикоясида, яхшиликни англамаган йўловчини йўлда қолдириб кетиш эпизоди етарлича асосланган эмас.

«Ойдин» тўплами Мақсуд Қориевнинг адабий тажрибаси, малакаси юксалиб бораётганлигидан далолат беради.

Абдурахим СОЛИЕВ,
филология фанлари
кандидати.

ҲАЁТ ГУЛЛАРИ

Самар НУР. БОДОМ
ГУЛИ, «Ёш гвардия»,
Т., 1980.

Бу мўъжазгина китобчадаги илк ҳикояни ўқиб оқ бир зум ҳаёлга толасан, киши. Давлатбобони қаерда кўрган эканман, у қайси қишлоқда яшарди, ҳозир ҳаётмикин, деган саволлар туғилади. Ҳикоя қаҳрамони бўлган бу беозор, содда чол бутун умрини чўлда кечирган. Кексайганда мулла Тангрикул суҳбатларига берилиб, унга ихлос қўйиб қолган. Давлатбобо қўхна Жайхуннинг чўлга оқиб келишини ҳадиқ билан, ишонқирамай қабул қилади. Диний ақидаларда «Қаршини сув, Бухорони кум босиши» бот-бот зикр этилган-ку, ахир. Давлатбобо ҳам шу нақлни такрорлайди. Қартайган, иримчи чол ўзлаштирилаётган чўлни, муаззам Аму машина каналини ўз кўзи билан кўргач, умр бўйи ишониб келган ақидаларидан воз кечади. Қурумсоқ, пулга ўч мулла Тангрикул билан ҳам ҳисоб-китоб қилади...

Самар Нурнинг яқинда чоп этилган «Бодом гули» тўпламидаги илк ҳикоя «Лайлатулқадр»да шулар ҳақида ҳикоя қилинади.

Китоба жам этилган ҳикояларнинг қаҳрамонлари аксарияти меҳнат кишилари. Катта хўжаликни бошқаришда ўз фаолиятига танқидий ёндашган раис Аҳад полвон, меҳнати билан бахт топган Абдурасул, куйинчак шофёр Мажид ака, шаҳарга интилаётган ўжар Хушвақт қаламқашнинг ҳикоя ва қатраларига қишлоқ ҳаётининг қайноқ нафасини олиб киради.

«Шуъла» ҳикоясининг қаҳрамони Аҳад полвон катта хўжаликка кўп йиллар бошчилик қилган обрўли раис. У яна неча йиллар ташвиш чекмай мансабда қолиши мумкин. Бироқ, раисликдан бўшатиш-

ни сўраб ариза беради, ўрнига агроном Жўравойни тавсия этади. Жўравой ёш бўлса ҳам, пахта илмини пухта билган, тадбиркор мутахассис.

Аҳад полвоннинг бўшах ҳақидаги қатъий қарори ўз фаолиятига коммунистчасига танқидий ёндашиш, уни таҳлил қилиш орқали рўй беради. У, «савлат билан иш битириш даври ўтди. Энди бу хатони ёшларга мерос қолдирмайлик. Уни (Жўравойни—П. Р.) менинг савлатим босиб, ўз билганича иш қилолмаслиги мумкин. Эҳтимол, ҳали ундан бошқа ҳам кўп ёшлар бордир мендан тортиниб юрган... Фақат қалбим қолибди. У ҳам кўр бўлмасдан ўзимга келай», дейди.

Аҳад полвон ибратли образ. Унинг обрў, шоншавкат соясида юриб ёши бир жойга етгач, виждони олдида ҳисоб бериб, ўзининг камчилигини тан олиши ёзувчи томонидан ишонарли ифодалаб берилган.

Тошкентга, ўғлиникига отланган Тунуқ момо («Бир уй қувонч»)да фарзандига нисбатан таъриф этиб бўлмас меҳр, қишлоқликларга хос табиий соддалик бор. Кампирнинг бундай олижаноб соддалиги ноёб инсоний хислатлардан. Дарвоқе, Тошкентдай шаҳри азимдан ўғлининг уйини топа олмаган Тунуқ момони ҳовлисига келтирган шофёр йигит, болаларининг севинчини кўриб, «йўловчи эмас, бир уй қувонч келтирган эканман», дейди суюниб.

«Ота билан бола» ҳикоясидаги бир-бирига меҳрибон чол-кампирнинг ва уларнинг шаҳарда яшаб урф-одатларни, энг муҳими, одамгарчиликни унутган ўғли ва келинининг қиёфаси кўз ўнгимизда узоқ туриб қолади.

Самар Нур бағри кенг, кўнгли дарё, меҳнатқаш, саҳоватли, ҳалол кишилар

образини самимият, алоҳида муҳаббат билан чизади. «Кўрнамак»даги Абдурасул, партком Жалил ака ҳарактерига хос тиниқ чизилган хусусиятлар маккорликка қарши олижаноблик тимсоли бўлиб гавдаланади.

Китобнинг «Лаҳзалар» қисмида ўндан ошиқ қатрлар берилган. Ихчамгина бу қатраларда инсон ҳарактерининг маълум чизгилари намоён бўлади. Қаламқаш тасвирга олган қаҳрамонлари руҳий оламини очишга интилади. Масалан: «Қалдирғоч»даги девқомат, чўтир, дўрдоқ лабли Қўзжамол қалбан гўзал йигит. У бетон айвон шипидаги қалдирғоч уясини чорбоғга авайлаб кўчиради. Иссиқдан лоҳас, бензин ҳидидан қарахт бўлган қўшчаларга ҳаёт бағишлайди. Ёки, «Рақиб»ни олайлик. Оддий кишиларда инсонийликнинг буюк тушунчалари шаклланиб етганлиги бу қатранинг мағзини ташкил этади. Бир қизга кўнгли қўйган икки йигит ўртасида ҳасад, кек сақлаш қусурларидан холи самимий дўстона муносабат юзага келади.

Самар Нурнинг янги ҳикоялари тилининг ширали ва сербўёқчилиги жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Уқувчи сўзига қараб қаҳрамоннинг кимлигини, касби-корини, ёшини, ҳатто табиатини белгилай олади.

Шу билан бирга «Бодом гули»даги баъзи ҳикояларда асосий мазмун йўналишига алоқаси бўлмаган ортиқча тафсилотлар, деталлар ҳам кўзга ташланади. Такрорланган ташбеҳлар учрайди.

Умуман олганда, Самар Нурнинг бу тўплами қаламқашнинг ижодий имконияти кенг эканлигидан далолат бериб турибди.

Поён РАВШАНОВ,
филология фанлари
кандидати.

ЙИЛЛАР,
ФАКТЛАР,
ВОҚЕАЛАР

«ТОШКЕНТ» СЎЗИНИНГ МАЪНОСИ

Тошкент сўзи икки қисмдан таркиб топган: уларнинг бири **тош**, иккинчиси **кент**-дир. **Кент** компоненти ҳақида ҳеч қандай баҳс йўқ. Аммо **тош** компоненти ҳақида фикрлар ниҳоятда кўп ва ранг-барангдир. Бунинг устига, бор фикрларнинг ҳар биридан ҳам бир эътирозли томонни кўрсатиш мумкин. **Тошкент** топонимининг **тош** компоненти қайси сўздан келиб чиққанлигини аниқлаш бунчалик чигал масала эканлигининг ҳам ўз объектив сабаби бор. Булардан бири **тош** компонентининг **тош** сўзи билан бир хил фонетик структурага эгаллигидир. Тошкент шаҳри географик нуқтаи назардан ҳам, тарихий нуқтаи назардан ҳам **тош** сўзининг ҳозирги маъносини оқлай олмайди. Иккинчи сабаб эса Тошкент шаҳри ўзининг бутун тарихида фақат шу ном билан аталиб келмаганлигидир. У бир қанча номлар билан аталиб юрган. Шу шаҳарнинг бошқа номларига **Тошкент** топоними **тош** компонентининг алоқаси йўқмикан? Шундай бўлса, этимология бир неча номлар генезисини бир жойдан чиқаришдек жумбоқни ечиши керак.

Тарихчи Х. Зияев ўзининг «Тошкентнинг Россияга қўшиб олинishi» номли брошюрасида Тошкент шаҳри эраמידан аввалги II асрдан бошлаб **Чоч** номи билан аталганлигини қайд этади. **Тошкент** топонимининг ўзи дастлаб Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон тарихи» асарида (Избранные произведения, II т., 271-бет) тилга олинган. Бундан ташқари Тошкент шаҳрининг яна **Шош**, **Жож** ва **Чош** номлари билан аталганлиги ҳам айрим ёдгорлик ва асарлардан бизга маълум¹. Баъзи манбаларда

эса (Х. Ҳасановнинг ва М. В. Массоннинг асарларида) **Шош**-номи билан бутун воҳа номланганлиги ҳақида хабар берилади. Унинг марказини **Банкат** деб атаб, ҳозирги Тошкентнинг қадимги номи сифатида кўрсатилади (Банкат топоними эса бошқа манбаларда **Бинкет**, **Бинкент**, **Бинокат** вариантларида ҳам учрайди. Бу албатта талаффуз натижасида келиб чиққан). В. Минорский эса: «**Чоч**, **Шош** ва **Тош** номларининг ҳаммасини бир воҳанинг турли вариантдаги атамалари деб билади. XI аср лексикографи Маҳмуд Қошғарий «Девону луғатит турк» китобида (I т., 414-бет) **Тошкент** топоними билан ёнма-ён **Таркант** топоними ҳам қўлланганлигини кўрсатган.

Бир қатор этимологларнинг диққатини фақат **Тошкент** топоними тортган. Бу топоним дастлаб қайд этилган икки манба (М. Қошғарийнинг ва Берунийнинг асарлари)да унинг **тош** компоненти тоғ жинси маъноли **тош** сўзига боғлаб кўрсатилади. Шунингдек Беруний мазкур асарида Тошкентни Птоломей картасида қайд этилган Лифос Петрос (Тош минора), яъни юнонларга қарашли бўлган қадимий шаҳар деб тушунади. **Шош** топонимини эса **тош** сўзининг араблар томонидан бузиб қўлланган варианты деб ҳисоблайди. М. Қошғарий девонининг мазкур ўрнида ҳам «Шош аслида Тошканд» деб кўрсатилган. Таниқли олим, профессор Х. Ҳасанов Беруний ва Улуғбекларнинг географик таблицасига бағишланган мақоласида **Тошкент** топоними қайси сўздан келиб чиққанлиги масаласида юқоридаги икки олимнинг фикрлари тарафдори бўлади. Яъни, **Тошкент** топоними **тош** сўзидан келиб чиққанлигига қўшилади.

Бу фикрлар энг қадимги манбалардан олинган ва уларга асослашиб айтилган. Бироқ шунда ҳам, уларга тўла қўшилиш учун, бир неча эътирозлар мавжуд. Аввало Тошкентда тош минора бўлганлигини тасдиқловчи ҳеч қандай археологик топилдиқни кўрсатиб бўлмайди. Бунинг устига кейинги вақтда кўпгина европалик олимлар Птоломей картасидаги **Лифиос**

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк, I том, Тошкент, 1960, 498-бет, М. Ваҳобов, Тошкент уч революция даврида, Тошкент, 1958, 7-бет, Х. Ҳасанов, Географические таблицы Бируни и Улуғбека, тўп. «Вопросы физической и экономической географии Узбекистана», Ташкент, 1967, 4-бет, М. Е. Массон, Прошлое Ташкента Известия АН Уз ССР, 1954, 2-сон.

Петросни Помиринг жанубидаги Тошқўрғон деб кўрсатишмоқда. Буни М. Е. Массон (Изв. АН УзССР, 1954, 2-сон, 107-бет) ҳам қайд этган.

Ш. Қодирова ўз мақоласида («Тошкент оқшоми» 1969, 22 декабрь) Тошкентнинг энг кекса вакиллари билан суҳбатлашганини келтиради. Қадимги Тошкентда тош йўнувчи хунармандлар яшаган эмиш. Эҳтимол, шаҳар номи ҳам шундан келиб чиққандир? Аммо бу ҳақиқатга мос келмайди. Чунки ҳар бир касб хом ашё базаси билан боғлиқ ҳолатда яралади ва тараққий этади. Яна, шу хунармандчиликка хос из ҳам шу шаҳарда қолиши шарт эди. Тошкент шаҳри буларнинг бирортасини ҳам тасдиқламайди. Шунинг учун бўлса керак, Ш. Қодированинг ўзи ҳам мақола-сида шу фикрга шубҳа билан ёндашган.

Тарихчи олим М. Ваҳобовнинг Тошкент тарихига бағишланган асаридagi фикри (Тошкент уч революция даврида, Тошкент, 1958, 7-бет) ҳам шунга мос келади. Унинг айтишича, Тошкент савдо пункти сифатида ривож топган. Яъни, карвонлар ўтадиган йўлларнинг туташадиган жойида бир неча карвон саройлари бунёд этилган. Кўниб ўтувчиларни турли нарсалар билан таъминлаш учун сарой атрофида хонадонлар пайдо бўлган. Бир неча йўллар бошига сочилган карвонсарой атрофидаги хонадонлар кўпая борган. Улар ўзаро туташа бориб, кентни таркиб топтиргандир. Кентнинг номи эса унинг мана шу таркиб топш жараёни билан боғлиқ ҳолатда яралган бўлиши керак. Демак, дастлаб Чоч («сочилган», «ёйилган», «тарқоқ» маъноларида) деб аталган.

Ш. Қодирова ўз авторефератида (II-бет) Чоч (унинг чoш, жош, жож вариантлари билан) сўзига Б. В. Миллер ва Л. З. Будаговларнинг луғатларида берилган изоҳни келтиради. Мазкур сўз Б. В. Миллер кўрсатишича (Персидско-русский словарь, М., 1953) елпилган дон қолдиғи, Л. З. Будагов кўрсатишича (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I т., СПб., 1869) янчилган буғдоғ ёки шолидан қолган майда сомон, тўпон маъносини аниглайди. Агар биз чуқурроқ қарасак, бу изоҳларда ҳам сочилиб ётган нарсалар ҳақида тушунтириш берилган. Афсуски, Ш. Қодирова шу келтирган фактларини эътиборсиз қолдириб кетган. Шунингдек, чоч сўзининг келиб чиқишини сўғдча деб кўрсатгани (ўша автореферат, 11-бет) ҳам асоссиз. Унинг структураси фақат туркий тилларга хос.

Тошкент ниҳояти 35 йил илгари боғлар, жарлар, қабрлар билан бир неча бўлакка ажралиб ётгани ҳам юқоридagi фикримизни бир қадар қувватлайди. Шунингдек, Х. Зияевнинг Чоч топоними эраимиздан аввал II асрдан бошлаб мавжуд деб қайд этиши ҳам биз учун яна бир қувватловчи фактир.

Ўзбек тилида сўнги товушнинг кучсиз талаффуз этилиши (редукцияга учраши)

ҳодисаси Чоч топоними Чoш холида талаффуз этилиши учун сабаб бўлган. Яъни: Чоч > Чoш > Чoч варианты форс-тожик талаффузига мос бўлгани учун, уларнинг кўлэмаларида сақланиб қолган. Масалан, Фирдавсининг «Шоҳнома»сида «Бамолик Чочи камонро ба даст (Зарб бериш учун қўлда Чоч камонини тутиб)» дейилган. Таъриқли ўзбек тилшуноси С. Муталлибов ҳам худди шу фикрни «Девону луғатит турк»ка киритган изоҳида (Маҳмуд Қошғарий, Девону луғатит турк, I, Тошкент, 1960, 498-бет) қайд этади.

Чoч топоними форс-тожик кўлэмалари орқали араб тилига ўтган. Арабларда ч товуши бўлмагани учун, уни ж товушига алмаштириб қабул қилганлар. Яъни: Чoч > Шош (چاچ) Араблар унинг Шош ва Тош вариантларини ўзгаришсиз қабул қила олар эди. Чунки бу уларнинг талаффузига мос. Демак, баъзиларнинг Шош ва Чoч араблар томонидан бузиб талаффуз этилган вариант деб даъво қилгани асоссиз.

Чoш топоними шимол томонда (қозoқ ва қипчоқлар томонидан) Шош вариантыга ўзгартириб юборилган. Яъни: Чoш > Шош. Чунки улар сўз бошидаги ч товушини ш товушига алмаштириб юбордилар, Масалан, Чимкент > Шимкент, Чирчиқ > Ширшиқ, чой > шай ва ҳоказо.

Чoш топоними мазкур кент эгалари ва уларнинг авлодлари томонидан Тош вариантыга ўзгартириб юборилган. Яъни: Чoш > Тош. Чунки сўз бошидаги ч товушини т товушига ўзгариши улар тилидаги фонетик тараққийга хосдир. Масалан; чиш > тиш, чизмоқ > тизмоқ, Чуст > Тус ва ҳоказо. Демак, Тошкент топонимининг келиб чиқиши ва тараққий этиши қуйидагича вариантларда бўлган: Чoч > Жож, Чoч > Чoш > Шош; Чoч > Чoш > Тош-кент.

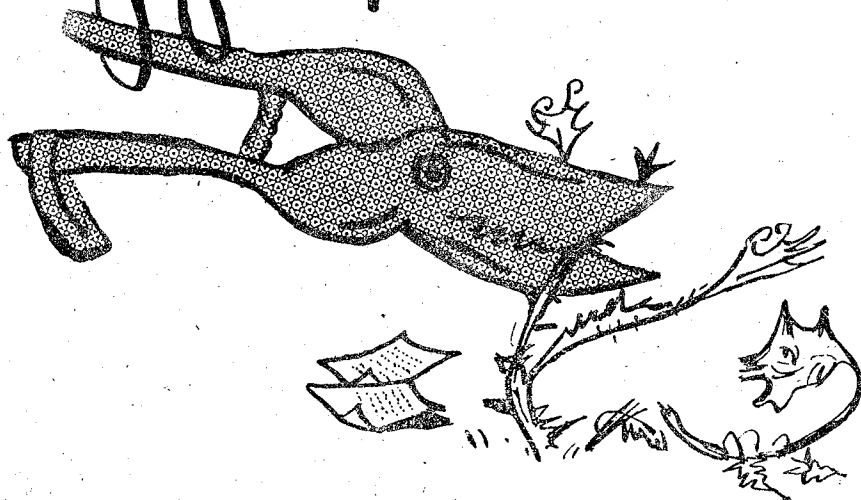
Таркент топоними ҳақида нима дейиш мумкин? Бизга маълумки, тара сўзи чoч сўзига ўхшаш маънога эга. Улар тахминан бир даврда Тошкент шаҳрининг номи сифатида яратилган. Аммо Таркент топоними Чoч топоними каби узоқ яшай олмаган. У X асрдаёқ пассивлашиб, истъомолдан қола бошлаган.

Бинкат топонимини Тошкент билан боғлаб бўлмайди. У А. Абдурахмоновнинг «Ургутда месопотамияликлар манзили» номли мақоласида («Фан ва турмуш», 1971, 8-сон, 22-бет) қайд этишича, Тошкент ёнида христианлар кенти бўлган.

Чoч ва Шош ни Тошкент воҳасининг номи бўлган эди, деган фикрга биз бошқачарoқ ёндашамиз. Тошкент топонимининг барча варианты мазкур шаҳар номи бўлиши баробарида воҳанинг ҳам номи бўлган. Бу эса Оҳангарон топоними ҳам кент, ҳам воҳа номи, Фарғона топоними ҳам кент ҳам воҳа номи бўлгани кабидир.

Миразиз МИРТОЖИЕВ,
филология фанлари кандидати.

Тужкайчи

ТАЛАННИ ИСБОТЛАШ

— И-я, Болтавой, нега мушукни кўтариб юрибсан? Нима бало, уйингда сичқон кўпайиб кетдимми?

— Қаерда дейсан, шу мушук ҳақида бир масал ёзгандим, редакциядагилар, ҳаётий эмас, дейишаяпти. Шунинг учун уларга мушукни кўрсатиб, исботлаб бермоқчиман.

— Бунинг сенга нима кераги бор?

— Қўй ҳақида бирон нарса ёзмоқчийдим-да.

БИРИ ТОҒДАН...

Харидор:— Опа, сизга янги йилда «Мухбир» келмадимми?

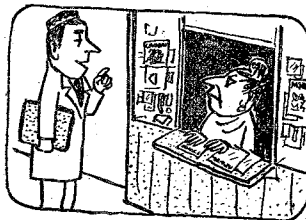
Киоскачи:— Йўқ, ука. Лекин мени ўтган йили бир мухбир йигит келиб ёзиб кетганди, негадир ҳозиргачаям бирон жойда чиқаргани йўқ.

Нормамат ТОҒАЕВ.

ИЛТИМОС

— Мен қишлоғимга кетяпман. Юр, сениям бирга олиб бориб, томоша қилдириб келаман!

— Мен боролмайман-у, лекин дўстим, ундай бўлса сендан бир илтимос, билиб кел-чи, қўйнинг шохи бўлармикин ёки йўқми.

Конвертларни қайчилаганда

«Машина — худди тушовланган - отдай. Отдан фарқи шуки, от кечаси билан емиш ейди, бу от эса юрганда емиш ейди. Турганда жим тураберади».

«Ёзувчи ҳам ўз йўлида шифокор. У юракларни таскин билан даволайди».

«Ферма биносининг шундоқ кираверишида сигир тезаги уйиб қўйилган эди. У офтобда қизиб ётарди. Уни кўрдим-у, фикрим равшан тортди...»

«Мен ҳам чинчилогимни унинг чинчилоғи ёнига олиб бордим. Чинчилоқлар бири-бирига бирлашди. Қучоқлашишди».

«Машина ойнасидан қарасам, еру кўкни оппоқ халатли қизлар, хотинлар тутиб кетган эди. Чиндан ҳам улар товўқдек оппоқ эдилар, ё товўқлари уларга ўхшаб оппоқ эдимми?»

Оқ рангии яхши кўрганим учунми, чеҳрам очилиб кетди. Оғзимнинг таноби қочиб:

— Ана, қизлар, — деб юбордим.

«У ўзининг ёнимдаги иштироки билан мени қанчалик бахтиёр қилаётганини билармиди, ёки бахтиёр қилмоқчи эдимми? Буни мен била олмадим».

«Ўзим бузоқ гўштига ўч бўлсам ҳам эркак бузоқларга ачиниб кетдим».

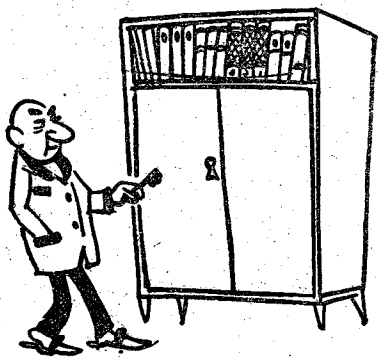
«—Нега, сигир гўшти енгил бўладими?— унинг гапини бўлдим. Енгил бўлади. Ҳажми кўп, аммо тош босмайди,— деди у».

«Тарозу палласи бир томонга оғиб кетиши турган гап. Оғиб кетиш эса йиқилишга олиб келади. Йиқилиш эса зарб ейиш деган гап».

«Оёғингизга урилган нарса. менинг бошим бўлса керак».

«Унинг мусатффо юраги севги лаззати билан бир кўтарилди. Қанот ҳосил этди юраги. Парвоз қилди. Лекин узоқ учолмасди. Мен у юрак қанотини боғладим...»

«У эшикни нозик ёпиб кетди».

Сўзсиз сурат.

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

Маданий ҳаёт

29 январда Москвада, Союзлар уйининг Колонна залида атоқли совет адиби **Ҳамид Олимжон** туғилган куннинг 70 йиллигига бағишланган тантанали кеча бўлиб ўтди.

Кечани СССР Ёзувчилар Союзи правлениеси секретари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони **Вадим Кожевников** кириш сўзи билан очди.

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг секретари **О. У. Салимов** **Ҳамид Олимжон** ҳаёти ва ижоди ҳақида доклад қилди.

СССР Ёзувчилар Союзи правлениеси секретари **Римма Казакова**, ёзувчи **Фотеҳ Ниёзий**, **Олим Кешоков**, **Зоя Кедрина**, СССР Давлат мукофоти лауреати **Зулфия** ўртоқлар шoir ҳақида илиқ сўзларни изҳор этдилар.

Кечада КПСС Марказий Комитети Сибсий Бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг Биринчи секретари **Ш. Р. Рашидов**, КПСС МК Маданият бўлимининг мудирини **В. Ф. Шауро**, СССР Фанлар Академиясининг Вице-президенти **П. Н. Федосеев**, СССР Ёзувчилар Союзи правлениеси биринчи секретари **Г. М. Марков**, Ўзбекистон ССР Ёзувчилар Союзи правлениеси биринчи секретари **С. О. Азимов** ўртоқлар қатнашдилар.

30 январда СССР Ёзувчилар союзининг **А. Фадеев** номидаги Марказий Адабиётчилар уйида бўлиб ўтган ўзбек поэзияси кечаси КПСС XXVI съездига бағишланди.

Кечани **Андрей Дементьев** кириш сўзи билан очди.

Зулфия, **Римма Казакова**, **Рамз Бобожон**, **А. Мухтор**, **Т. Тўла**, **Мирмуҳсин**, **Шукруп-**

ло, **Г. Нуруллаева**, **Ҳ. Бобомуродова** шеърлари йиғилганларда катта таассурот қолдирди.

Кечада Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари **О. У. Салимов**, Ўзбекистон ССР Ёзувчилар Союзи правлениеси биринчи секретари **С. О. Азимов** ўртоқлар иштиради.

9 февралда Тошкентда Алишер Навоийнинг 540 йиллигига бағишланган XXV илмий конференция бўлиб ўтди.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги **М. Нурмуҳаммедов** кечани очди.

Таниқли навоийшунос олимлардан **В. Абдуллаев**, **А. Ҳайитметов**, **А. Қайюмов** ва бошқа ўртоқлар улуг мутафаккир ижоди ҳақида доклад қилдилар.

Февралда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар Союзи правлениеси секретариати ва партия ташкилотининг биргаликда кенгайтирилган йиғилиши «Ўзбекистон Компартияси XX съезди якунлари ва ёзувчиларнинг навбатдаги вазифалари тўғрисида»ги масалани муҳокама қилди.

Йиғилишни **С. О. Азимов** очди ва шу мавзуда доклад қилди.

Съезд делегатлари ва иштирокчиларидан **Р. Файзий**, **Уйғун**, **Р. Бобожон**, **Л. Қайюмов**, **Т. Қайипбергенов**, **Мирмуҳсин**, **С. Кароматов** ўртоқлар съезд якунлари ва коммунистларнинг катта йиғинидан олган таассуротлари ҳақида гапирдилар.

Йиғилиш муҳокама қилган масала юзасидан тегишли қарор қабул қилди.

Йиғилишда Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети Маданият бўлимининг мудирини **А. Тўраев** қатнашди.

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

Февраль сониди

Журнал КПССнинг XXVI съездига бағишланган саҳифалар билан очилади. Унда **Е. Озерский**нинг «Қарши дақтининг тонги» публицистик мақоласи босилган. Поэзия бўлимидан **Ж. Жабборов**, **Шухрат**, **З. Ту-**

манова, **А. Иванов**, **Р. Саримсоқов**, **Н. Буқанов** ва бошқа шoirларнинг туркум шеърлари жой олган. **С. Кароматов**нинг «Олтин қум» романининг давомини, **Н. Черевачининг** шингил ҳикояларини ҳам ўқувчилар эътиборига ҳавола қилган. **В. Штеконинг** «Комбат Хабаров» деб сарлавҳаланган ҳарбий мавзудаги мақоласи, туркистонлик жангчиларнинг шонли кураш йўллари ҳақидадир.

Шунингдек, журналнинг «Адабий танқид», «Китоблар оламида», «Санъат», «Хорижий Шарқ ёзувчилари» ва «Саргузашт, фантастика» саҳифаларида қизиқарли мақолалар босилган.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, ЗУЛФИЯ, ҲАМИД ҒУЛОМ, САРВАР АЗИМОВ, ИБРОҲИМ РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, РАҲМАТ ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, ТУРОБ ТУЛА, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУ-ҲАМЕДОВ, Ҳ. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, НОСИР ФОЗИЛОВ (масъул секретарь).

© Шарқ юлдузи, 1981.

Рафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

№ 2.

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1981.

Раском Э. Рўзиев. Техредактор М. Мирражабов. Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 5.12.1980 й. Босишга рухсат этилди, 17.02.1981 й. Р — 02799.
Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Физ. листи 15. Офсет босма. Шартли босма листи 23,4.
Нашриёт ҳисоб листи 21.36. Тиражи 210.000 нусха. Заказ № 4507.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ № 1.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА БЎЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ,
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.